

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1988, let. XXV, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

9-10

IZ VSEBINE

Predrag Matvejević: Pojmovanje narodne kulture v Evropi
Zdravko Mlinar: Profesionalizacija, ideologija in metodologija
v sociološkem raziskovanju

Anton Bebler: O odnosih med civilno in vojaško oblastjo
v evropskih socialističnih državah

Vinko Trček: Nastanek in razvoj ideje modernizacije na Kitajskem

Berni Strmčnik: Prenova sistema zdravstvenega varstva v SR
Sloveniji

Dubravka Stajić: Novi zakon o državnem podjetju v Sovjetski zvezi

Jovan Teokarević: Participacija in totalitarizem: romunski primer

O teorijah dela in preobrazbi dela razpravljajo: A. Kirn, B. Kavčič,
V. Pečjak, T. Kuzmanič, S. Gaber, M. Stanojević in V. Vičič

Bogdan Osolnik: Omejitve javne besede po mednarodnih
dokumentih

Andrzej Szopinski: Spreminjanje vrednostnih sistemov v poljskih
radijskih oddajah z zgodovinsko tematiko (naš prevod)

TEORIJA IN PRAKSA

1988

9-10

revija za družbena vprašanja, let. XXV, št. 9-10, str. 1161-1384, september-oktober 1988.
UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Božidar Debenjak, Mladen Dolar, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Franc Pernek, Ciril Ribičič, Marija Švajncer, Maks Tajnikar, Mara Žlebnik (delegati univerz in širše družbene skupnosti); Anton Bebler, Adolf Bibič, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg, Marko Vrhunec

PRESEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Miroslav Glas, Ivan Hvala, Albin Igličar, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Spličal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente in dijake 20.000 din, za druge individualne naročnike 25.000 din, za delovne organizacije in ustanove 70.000 din, za tujino 100.000 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 6.000 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka – Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za recenzije, prikaze do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK

ŽIVKO PREGL: Zveza komunistov Slovenije: Ekonomija sprememb 1163

ČLANKI, RAZPRAVE

PREDRAG MATVEJEVIČ: Pojmovanje narodne kulture v Evropi 1169

ZDRAVKO MLINAR: Profesionalizacija, ideologija in metodologija v sociološkem raziskovanju 1181

ANTON BEBLER: O odnosih med civilno in vojaško oblastjo v evropskih socialističnih državah (1) 1196

VINKO TRČEK: Nastanek in razvoj ideje modernizacije na Kitajskem 1209

JAVNA TRIBUNA

BERNISTRMČNIK: Prenovasisistema zdravstvenega varstva v SR Sloveniji 1223

POGLEDI, KOMENTARJI

MIRAN KOMAC: Kaj se dogaja znotraj manjšin? 1238

DUBRAVKA STAJIČ: Novi zakon o državnem podjetju 1243

JOVICA TRKULJA: Obdobje antimitskega realizma 1250

ANICA ŽNIDARŠIČ: Sodobna integracijska gibanja v ZDA 1254

ESEJI

RATKO NEŠKOVIČ: Prispevek k obrambi tolerantnosti 1260

SOCIALISTIČNE DEŽELE

JOVAN TEOKAREVIČ: Participacija in totalitarizem: romunski primer 1266

TEORIJE DELA IN CIVILIZACIJSKE PREOBRAZBE DELA

Uvodna beležka 1277

ANDREJ KIRN: Preobrazba instrumentalnega dela v samoudejstvanje in uživanje 1277

BOGDAN KAVČIČ: Teorija dela in preobrazba dela 1280

VID PEČJAK: Delo kot ustvarjanje 1284

TONČI KUZMANIČ: Proti meta-delu 1288

SLAVKO GABER: Za ustavo republike odpravljanja dela 1290

MIROSLAV STANOJEVIČ: Producerski aparati v tržni in »komandni« ekonomiji 1295

VLASTA VIČIČ: Povzetek razprav 1301 DRŽAVNO IN MEDNARODNO PRAVO

BOGDAN OSOLNIK: Omejitve javne besede po mednarodnih dokumentih 1304

MOMIR MILOJEVIČ: Pristojnost držav in človeške pravice 1320

IZ ZGODOVINE SLOVENSKEGA NOVINARSTVA

SMILJA AMON: Nemško časopisje na Slovenskem 1329

IZ SOCIOLOŠKIH RAZISKAV

TANJA RENER: Sociološki dejavniki političnosti žensk 1334

MARIJA BOGDANOVIČ: Družbene neenakosti z vidika uporabljenega klasifikacijskega okvira analize 1344

IZ KOMUNIKOLOŠKIH RAZISKAV

ANDRZEJ SZOPINSKI: Spreminjanje vrednostnih sistemov v poljskih radijskih oddajah z zgodovinsko tematiko 1356

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

VLASTA VIČIČ: Adornov »Uvod v sociologijo glasbe« 1370

PRIKAZI, RECENZIJE

VUKAŠIN PAVLOVIČ: Poredak i alternativa (Nadežda Radović) 1373

IZ DOMAČIH REVIJ 1376

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV

1378

AVTORSKI SINOPSIS 1381

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja,

let. XXV, št. 9-10, str. 1161-1384,

Ljubljana, september-oktober 1988

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ ЖИВКО ПРЕГЛ: Союз Коммунистов Словении: Экономика перемен	1163
СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ ПРЕДРАГ МАТВЕЈЕВИЧ: Понятия национальной культуры в Европе	1169
ЗДРАВКО МЛИНАР: Профессионализация, идеология и методология в социологических исследованиях	1181
АНТОН БЕБЛЕР: Отношения между гражданской и военной властью в социалистических странах Европы (1)	1196
ВИНКО ТРЧЕК: Возникновение и развитие идеи модернизации в Китае	1209
ТРЕБУНА БЕРНИ СТРМЧНИК: Перестройка системы здравоохранения в СР Словении	1223
ВЗГЛЯДЫ, КОММЕНТАРИИ МИРАН КОМАЦ: Что происходит внутри меньшинств?	1238
ДУБРАВКА СТАЈИЧ: Новый закон о государственном предприятии	1243
ЙОВИЦА ТРКУЛЯ: Период анти-мифического реализма	1250
АНИЦА ЖНИДАРСИЧ: Современная интеграционная движени в США	1254
ЭССЕИ РАТКО НЕШКОВИЧ: Вклад в оборону толеранции	1260
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЕ СТРАНЫ ЙОВАН ТЕОКАРЕВИЧ: Партиципация и тоталитаризм: пример Румынии	1266
ТЕОРИИ ТРУДА И ЦИВИЛИЗАЦИОННОЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ТРУДА Передовая заметка	1277
АНДРЕЙ КИРН: Преобразование инструментального труда в самодетельность и наслаждение	1277
БОГДАН КАВЧИЧ: Теория труда и преобразование труда	1280
ВИД ПЕЧЯК: Труд как творчество	1284
ТОНЧИ КУЗМАНИЧ: Против мета-труда	1288
СЛАВКО ГАБЕР: За конституцию республики отмены труда	1290
МИРОСЛАВ СТАНОЈЕВИЧ: Производственный аппарат в рыночной и плановой экономиях	1295
ВЛАСТА ВИЧИЧ: Короткий отчет разсуждений	1301
ГОСУДАРСТВЕННОЕ И МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО БОГДАН ОСОЛНИК: Ограничения публичной речи в международных документах	1304
МОМИР МИЛОЈЕВИЧ: Подлинность государства и права человека	1320
ИЗ ИСТОРИИ СЛОВЕНСКОГО ЖУРНАЛИЗМА СМИЛЯ АМОН: Германские журналы в Словении	1329
ИЗ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ТАНЯ РЕНЕР: Социологические деятели политической деятельности женщин	1334
МАРИЈА БОГДАНОВИЧ: Общественное неравенство с точки зрения классификационной рамки анализа	1344
ИЗ КОММУНИКАЦИОННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ АНДРЗЕЙ СЗОПИНСКИ: Переменение системы ценности в радио передачах в Польше на тему истории	1356
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ И НАУЧНЫЕ ВСТРЕЧИ ВЛАСТА ВИЧИЧ: „Введение в социологию музыки“ Адорна	1370
ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ ВУКАШИН ПАВЛОВИЧ: Порядок и альтернатива (Надежда Радович)	1373
ПО СТРАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ	1376
БИБЛИОГРАФИЯ СТАТЕЙ И КНИЧ	1378
АВТОРСКИЕ СИНОПСИСЫ	1381

EDITORIAL ŽIVKO PREGL: The League of Communists of Slovenia: Economy of Changes	1163
ARTICLES, DISCUSSIONS PREDRAG MATVEJEVIĆ: The Notions of National Culture in Europe	1169
ZDRAVKO MLINAR: Professionalization, Ideology and Methodology in Social Research	1181
ANTON BEBLER: On Civil-Military Relations in European Socialist States (1)	1196
VINKO TRČEK: The Emergence and Development of the Idea of Modernization in China	1209
THE TRIBUNE BERNI STRMIČNIK: The Renovation of the Medical Care System in SR Slovenia	1223
VIEWS, COMMENTS MIRAN KOMAC: What Is Going on Within Our National Minorities	1238
DUBRAVKA STAJIČ: The New Law on State Enterprise	1243
JOVICA TRKULJA: The Period of the Antimythical Realism	1250
ANICA ŽNIDARŠIČ: Contemporary Integrationalist Movements in USA	1254
ESSAYS RATKO NEŠKOVIČ: A Contribution to the Defence of Toleration	1260
SOCIALIST COUNTRIES JOVAN TEOKAREVIĆ: Participation and Totalitarianism: the Case of Rumania	1266
THEORIES OF LABOUR AND CIVILIZATIONAL TRANSFORMATIONS OF LABOUR Introductory Note	1277
ANDREJ KIRN: Transformation Leading from Instrumental to Creative Labour and Pleasure	1277
BOGDAN KAVČIČ: Theory of Labour and Transformation of Labour	1280
VID PEČJAK: Labour as Creation	1284
TONČI KUZMANIČ: Against Meta-Labour	1288
SLAVKO GABER: For the Constitution of a Republic in Which Work is Being Abolished	1290
MIROSLAV STANOJEVIČ: Production Apparatus in Market and "Planned" Economy	1295
VLASTA VIČIČ: A Summary of Discussions	1301
NATIONAL AND INTERNATIONAL LAW BOGDAN OSOLNIK: Restraints of Expression of Opinion in Public in International Documents	1034
MOMIR MILOJEVIČ: Competence of States and Human Rights	1320
FROM THE HISTORY OF SLOVENE JOURNALISM SMILJA AMON: German Newspapers in Slovenia	1329
FROM SOCIOLOGICAL RESEARCH TANJA RENER: Sociological Factors Influencing the Political Activity of Women	1334
MARIJA BOGDANOVIČ: Social Inequalities as Expressed in the Applied Classification Framework of Analysis	1344
FROM COMMUNICATION RESEARCH ANDRZEJ SZPOCINSKI: The Changing of Value Systems in Polish Radio Broadcasts on Historical Themes	1356
PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC ENCOUNTERS VLASTA VIČIČ: Adorno's "Introduction to the Sociology of Music"	1370
REVIEWS, NOTES VUKASIN PAVLOVIČ: Social Order and Alternative (Nadežda Radović)	1373
FROM DOMESTIC REVIEWS	1376
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES	1378
AUTHORS' SYNOPSSES	1381

ŽIVKO PREGL

Zveza komunistov Slovenije: Ekonomija sprememb

I

Poglobljanje družbene krize vse bolj tanjša ovoj, ki pojavne oblike družbenih krčev ločuje od njihovega bistva. Na jezikih je vse manj dlake, politiki prihajamo z barvo na dan, ljudje kažejo vedno manj volje in potrpljenja; mimikrije, za katere so se leta in leta skrivali različni interesi, postajajo vse bolj prozorne. Počasi se kristalizira možni časovni horizont izhoda iz krize: ni resno, da bo vse storjeno kar v enem letu, in spet ni res, da se pri zaokrožanju oprijemljivih rešitev nič ne pre-makne.

V Jugoslaviji gre za to, ali s samoupravnim socializmom mislimo resno. Je to lahko katekizem, poln dobrih namenov in zbir vsega najboljšega – vendar le do takrat, ko bo to možno, dotlej pa je le legitimacija, ki opravičuje vsakršno sprotno ravnanje, če ga le opremimo z zadostno dekoracijo v nedavni zgodovini privlačnih, sedaj pa vse bolj praznih gesel? Ali pa je to nikoli do konca napisana knjiga, ki terja stik s temeljnimi in univerzalnimi vrednotami človeka ter ustvarjanje odnosov, ki niso idealni, pač pa v danih razmerah materialnih omejitev in duhovnega poleta pomenijo soočanje z resničnostjo, dobro in slabo, da bi pač v njej shajali čimbolje in si jo bogatili?

V Sloveniji se vprašanje: »Ali s samoupravnim socializmom mislimo resno?«, kaže – ne brez povezanosti z ostalo Jugoslavijo – v drugačni luči. Višja gospodarska razvitost, geografski položaj, ki omogoča bolj neposredno uživanje jugoslovanske odprtosti v svet, tradicionalni posluš najbolj dinamičnih slovenskih družbenih sil za vprašanja nacionalnega, so omogočili, da se izrecneje sprašujemo o samoupravnem socializmu kot takšnem, o njegovem redefiniranju, da bi bil ekonomsko učinkovit, ekološko prijazen, politično spodbuden, human in odprt v svet. Pri tem se zaenkrat še razplamteva tragični nesporazum med do včeraj apriorno avantgardo, ki jo je bil čas začel resno prehitevati, danes pa se apriorni vodilnosti odreka in nastopa s splošno priznanimi novimi pobudami skupaj z mnogimi drugimi kreativnimi silami, ki z energijo in srdom odrinjene in za perspektivo oropane mlade generacije ter z inovativnostjo in cinizmom vznemirjene inteligence vnašajo drugačne, za nas nenavadne, za svet pa v veliki meri normalne običaje.

Ni se še izoblikoval demokratičen prostor, ki bi nasledil politično kulturo modernih civilizacij in omogočil – ob še večjem interesnem, idejnem in programskem pluralizmu – neprestano oblikovanje produktivne sinteze, ki bi pač vsakokratno veljala do nadaljnjega – vse to še predno bi socialni pritisk razvojno in eksistenčno ogroženih množic ob podpori institucij (ki jim je sicer garancijski rok« že davno potekel) poskušal pomesti z vmes zastarelim.

V teh razmerah nastaja množica idej, programov ...

Tu so predlogi korenitih sprememb Slavka Goldsteina in Marjana Korošiča: koncept odprte družbe z opiranjem na trg, pluralizem lastnin, deregulacijo in iniciativo, republiški pluralizem, enotnost jugoslovanskega trga, vključitev v Evropsko gospodarsko skupnost, idejnopolitična in ne vnaprej avantgardna in monopolna vloga ZK Jugoslavije, taka, ki je pač v skladu z načeli njenega Programa. Svojih »deset točk« je predlagal tudi Branko Horvat: revitalizacija kmetijstva, stanovanjske gradnje, turizma in drobnega gospodarstva, samostojnost podjetij in bank, trg kapitala, gospodarska mobilizacija deviz zdomcev, kvalitativni preobrat v izobraževanju po mednarodnih merilih. Komisija Predsedstva SR Srbije za gospodarsko reformo je svoje poglede strnila v štirinajst jedrnatih točk: povečati učinkovitost družbene lastnine s pomočjo podjetja, ki bo v razmerah trga na podlagi realne cene produkcijskih faktorjev ustvarjalo dobiček, v podjetju pa se bo realizirala dvojna vloga delavca – kot neposrednega proizvajalca in kot nosilca gospodarskih odločitev – osebni dohodek mora prejemati za eno in za drugo funkcijo; gospodarstvo, vključno s trgovino in bančništvom, je treba izpostaviti gospodarski odgovornosti za tveganja; uvesti vrednostne papirje; okrepiti notni jugoslovanski gospodarski prostor; uresničiti celovito ekonomsko politiko federacije z denarnimi, fiskalnimi in zunanjetrговinskimi instrumenti, ob tem pa državo izločiti iz odločanja o poslovnih odločitvah, sklad za pospeševanje hitrejšega razvoja gospodarsko nezadostno razvitih republik in pokrajine Kosovo spremeniti v razvojno institucijo, ki bo delovala po bančnih načelih.

Pojavilo se je tudi kar nekaj knjig, ki se angažirano lotevajo jugoslovanske sedanosti. Tu je knjiga prof. Aleksandra Bajta (Samoupravna oblika družbene lastnine), Marjana Korošiča (Jugoslovanska kriza), Velimirja Sriće (Od krize do vizije), Gojka Staniča (Ustava svobode) – in še bi se dalo kaj naštet.

Skupni imenovalec teh prispevkov – z določeno poenostavitvijo – je poziv k radikalni spremembi ekonomskega in političnega sistema v smeri pogumnejše naslonitve na tržne zakonitosti, na informacijsko revolucijo, na lastninski, programski in idejni pluralizem ter na odpiranje v svet.

III

Seveda pa so stvari v življenju odvisne od dokumentov, ki po svoji normativni moči urejajo odnose. Bistvenega pomena je, kaj od najrazličnejših predlogov in idej bo našlo svoje mesto v spremembah ustave, preko predlogov t. i. Mikuličeve komisije pa tudi v spremenjenih zakonih. Upravičeno je reči, da predlog ustavnih sprememb na ekonomskem področju in predlogi komisije za reformo gospodarskega sistema ZIS v veliki meri povzemajo pobude, ki so v zadnjih mesecih tako bujno nastajale v jugoslovanskem prostoru. Predvsem gre za integralni trg z uvajanjem trga blaga in storitev, trga delovne sile ter trga kapitala v dinarski in devizni obliki. Ponujen je lastninski pluralizem in ukrepi za večjo učinkovitost družbene lastnine – z ločevanjem njene tržne od knjižne vrednosti – skupaj z avtonomijo delavcev v podjetjih pri izbiri poslovnih organov. Jasneje je definirana ciljna funkcija organizacij združenega dela, bistveno večja pa bo tudi njihova avtonomija pri notranji organizaciji in povezovanju. Odpirajo se možnosti trajnih naložb organizacij združenega dela, delavcev, občanov in tujcev, s tem pa tudi možnosti ustanavljanja mešanih podjetij. Še so stvari, ki bi jih lahko izboljšali: premalo je storjenega na

deregulaciji, npr. na področju kmetijskega združništva in velikih sistemov. Razčistiti bo treba, kako priti do enotnega jugoslovanskega trga: ali z vnaprejšnjim administrativnim poenotenjem elementov ekonomske politike in tržnih parametrov, ali pa s postopnim približevanjem, ki bo rezultat delovanja samega trga na podlagi mobilnosti proizvodov, storitev in proizvodnih faktorjev, konkurenčnosti samoupravnih organizacij in družbenopolitičnih skupnosti. Ta dilema naj se izraziteje pokaže pri davčnem sistemu in politiki. Preveč zlahka se zapostavlja vloga izrazitih organizacij združenega dela. Ob upravičenem uveljavljanju delovnih organizacij kot tržnih subjektov in nosilcev premoženja se utegne zgoditi, da bomo izgubili priložnost, ki, da bi bile temeljne organizacije združenega dela posrednik identifikacije delavcev s podjetjem – če bodo stvari v njem preveč zamegljene in nepregledne.

Ob vsem tem se vse bolj nakazuje problem: kako iz sedanjega stanja v željeno oz. vprašanje prehoda. Pri tem gre za dva vidika: institucionalni in materialni. Ni vseeno, kako bodo – v glavnem dobre – ideje prevedene v predpise, da bi bili bolj zvesti načelom deregulacije ter utrjevanja novega odnosa med trgom in planiranjem, samoupravljanjem in državo. Ali bo uprava sposobna in voljna predlagati zakonsko regulativo, ki se bo omejila na bistveno – in ne bo več skušala do zadnje natankosti urejati sleherne posameznosti? Ali nam je vsem skupaj jasno, da najbolj »zakonsko bogata« družba ni že kar najbolje regulirana družba? V materialnem pogledu pa se problem prehoda k željenemu stanju odpira zaradi neravnotežij na trgu blaga in storitev, na področju notranjih financ in v ekonomskih odnosih s tujino. To so dejstva, ki jih ni moč prezreti. Opraviti bo treba tektonske premike v obsegu in strukturi razpoložljivih sredstev, dinarskih in deviznih, da bi lahko trg deloval na ves sistem stabilizacijsko. Umetnost pa je v tem, kako že te uvedne, gromozanske spremembe izpeljati po merilih trga, ne pa po socialno sprejemljivi dinamiki.

Maja letos vpeljana ekonomska politika zagotovo ustreza tej usmeritvi. Po napol posrečeni nekajmesečni »heterodoksnii« konceptiji odpravljanja inflacijskih učinkov z zamrznitvijo cen in discipliniranjem dohodkov gre sedaj za »ortodokšno« metodo, ki naj popravi nesorazmerja med cenami in jih prilagodi redkosti resursov in dobrin za končno porabo. Ustvariti mora tudi prostor za ceneno in kvaliteto ustrezno tržno proizvodnjo. Če bo ekonomska politika dovolj vztrajna in nič kaj nervozna, rezultati pri zmanjševanju rasti cen, povečevanju proizvodnje in realnih zaslužkov sredi naslednjega leta gotovo ne bodo izostali. Med tem bo treba pospešeno reševati najbolj pereče socialne probleme, z vidika makroekonomske politike pa bolj obvladati monetarno problematiko, ki je spričo transakcij s tujino in nekaterih kreditno-finančnih potez zveznega proračuna precej bolj ohlapna, kot kažejo uradne številke in povzročata močan inflatorni pritisk.

IV

Kaj v teh razmerah ponuja Zveza komunistov?

Ob političnih zaostritvah v Jugoslaviji – večina teh zaostritev poteka tako ali drugače znotraj Zveze komunistov Jugoslavije oziroma med njenimi člani – ostaja preveč nedorečeno dejstvo, da je pri poglobitvah ekonomskih vprašanjih v zadnjih mesecih prišlo do več pomembnih premikov, večja pa je tudi enotnost pogledov na ekonomske vidike nadaljnjega razvoja.

Konferenca Zveze komunistov Jugoslavije je po svoje protislovna: v njenih stališčih je med vrsticami čutiti oklevanje glede vloge in koncepta Zveze komunistov in politične demokracije – še bolj se je to videlo v razpravah – medtem ko je na ekonomskem področju soglasje precej večje in obeta, da sproži pritiske tudi na

približevanje pogledov glede razvoja političnega sistema in vloge Zveze komunistov v njem.

Zelo pomembna so stališča konference Zveze komunistov Jugoslavije, kot npr.: »... Zveza komunistov sodi, da je učinkovanje tržnih zakonitosti ekonomskega prisiljevanja v danih zgodovinskih razmerah prvi pogoj za to, da bi uspešno razvijali socialistično samoupravljanje; opustiti moramo takšno razumevanje družbene lastnine, po katerem ustvarja samo delo, ne pa tudi družbeni kapital podlago za prilasčanje rezultatov dela; organizacija združenega dela mora imeti položaj samostojnega, pravnega, gospodarskega in tržnega subjekta; uveljaviti moramo konkurenco znanja in sposobnosti, pa tudi samoupravno in ekonomsko odgovornost za to, da bo tisti, ki negospodarno ravna in uporablja sredstva v družbeni lastnini, trpel ekonomske posledice v osebnih dohodkih in skupni porabi in celo izgubil pravico do dela in upravljanja s temi sredstvi; poleg družbene lastnine kot prevladujoče oblike moramo razvijati tudi druge oblike lastnine – združno, zasebno, osebno – kot zelo pomembne dejavnike materialnega razvoja, prestrukturiranja gospodarstva in večjega zaposlovanja; ustvarjati moramo družbene razmere za razvoj poslovnosti, svobodne pobude in podjetnosti; podpirati moramo različne oblike nekreditnega vlaganja in zbiranja prostih sredstev gospodarstva in občanov, ki so značilne za tržno gospodarstvo; pospešeno ustanavljati številne manjše organizacije združenega dela; konferenca posebej poudarja, da je pri izpolnjevanju teh nalog nujno, da se združeno delo hitreje otrese toge, enolične organizacijske strukture, ki ni nastala po ekonomskih merilih in potrebah tržnega gospodarstva.«

V skladu s tem nastaja tudi ekonomska doktrina Zveze komunistov Slovenije. Na sejah CK ZK Slovenije o razvojni prenovi združenega dela in družbe, o samoupravni in poslovni organiziranosti združenega dela, o drobnem gospodarstvu, o vrednostnih papirjih, o stavkah, o kmetijstvu, o družbenih dejavnostih in posebej o izobraževanju, o tekočih ekonomskih gibanjih itn. so se seveda tudi na konferenci ZK Slovenije oblikovali pogledi, ki naj prispevajo k redefiniranju socializma v smislu inovacijske družbe. Pri tem gre za nekaj ključnih komponent: integralni trg (trg blaga in storitev, trg delovne sile, trg kapitala, trg socialističnega podjetništva), prestrukturiranje, organiziranost združenega dela in spremembe v lastninskih odnosih, ekonomska politika in sistem (zahteva po antiinflacijski naravnosti, odprtost v svet tržnosti in opiranje na zaupanje vsled strokovne utemeljenosti in samoupravne naravnosti), regionalni razvoj, kjer se odpirajo nove možnosti reševanja protislovja med ekonomsko racionalnostjo in prostorsko razpršenostjo proizvodnje. Kako sedaj vse to povezati s tržno ekonomijo, ki je na tej stopnji razvoja ključna za napredek ekonomsko učinkovitega samoupravljanja in za ekonomski prestiž družbene lastnine?

Prestrukturiranje se mora opreti na tržno alokacijo produkcijskih dejavnikov tako, da bodo v skladu s tehnološkimi specifičnostmi in s svojo ceno čim bolj smotno porabljeni. Kombinirati jih je treba tako, da bo njihov skupni rezultat čim boljši. To velja za proizvodne programe znotraj posameznih dejavnosti, pa tudi za spreminjanje deležev gospodarskih in drugih sektorjev v prid tistih, ki lahko z razmeroma malo enostavnega dela in kapitala, toda na podlagi znanja, ustvarijo večji družbeni proizvod. V pametno skladnost faktorjev sodi tudi takšna velikost organizacije združenega dela, ki glede na tehnološke specifičnosti lahko izkoristi ekonomijo obsega in prednosti, ki jih ponuja fleksibilnost. Samoupravna in poslovna organiziranost naj bo potemtakem v funkciji dolgoročne učinkovite proizvodnje.

Sem seveda šteje tudi opora na samoupravno odločanje, ustvarjalnost in zavestno lojalnost tistih, ki naj delajo v dobro organizirani organizaciji združenega dela.

Nepogrešljiv člen pri tem je socialistično podjetništvo kot vzvod inovativnega kombiniranja proizvodnih dejavnikov.

Drobno in srednje gospodarstvo v združenem delu in v zasebnem delu z osebni sredstvi za delo mora zapolniti vrzel v tržni oz. količinski strukturi: malo imamo majhnih in srednjih produkcijskih enot. Zaradi tega smo prikrajšani za plodove, ki jih lahko dá alokacija proizvodnih tvorcev v majhne, prožne ter tržno in tehnološko dinamične proizvodnje.

V kmetijstvu je nujno odstraniti administrativne zavore za ekonomsko optimalno povezovanje dela, obdelovalnih površin, mehanizacije in znanja. Odpraviti kaže kvantitativno opredeljen zemljiški maksimum, z davki usmerjati zemljišča v intenzivno in gospodarno kmetijsko uporabo, omogočiti zaposlovanje pri kmetih, družbene obrate pa razvijati, kjer imajo zaradi velikosti, znanja in opremljenosti komparativne prednosti. Kmetje in delavci v kmetijstvu potrebujejo več tehnološkega in tržnega znanja ter izsledkov raziskav.

Tudi veliki sistemi v gospodarski infrastrukturi – energetika, železnica, PTT – se morajo prilagoditi trgu. Zaradi racionalizacije se morajo tehnološko poenotiti oz. zagotoviti tehnološko komplementarnost; za ustvarjanje dohodka naj poiščejo notranje rezerve, – svoje delavce morajo motivirati za delo, uporabnikom pa ponuditi čimbolj atraktivne proizvodnje in storitve.

Spodbujamo razpravo in akcijo v zvezi z vrednostnimi papirji – obveznicami in delnicami: te instrumente je treba širše uporabiti, da bi povečali mobilnost družbenega kapitala in da bi v tržno ponudbo kapitala pritegnili tudi sredstva delavcev, občanov in tujcev. Očitno je torej, da se prestrukturiranje ne more več zanašati na t. i. klasične komparativne prednosti, pač pa predvsem na ustvarjene komparativne prednosti, to je na znanje, inovativnost, ustvarjalnost, podjetnost in sposobnost prožnega prilagajanja povpraševanju, zlasti tistemu, ki prihaja iz tujine.

Zaostrojemo zahtevo, da mora imeti vsaka organizacija združenega dela moderen razvojni program. Samo taka proizvodnja lahko pričakuje, da bo sodelovala v tržni distribuciji ustvarjenega družbenega proizvoda. Vse manj ji bodo mogle priskočiti na pomoč družbene intervencije in jo držati »nad vodo«. Kdor bo zaspal, bo v resnih težavah. Nekateri bodo na to reagirali s stavkami. Stavke bomo vzpodbujali, podpirali in tudi zavračali: vse v odvisnosti od tega, ali bodo stavke sredstvo – kjer dejanskega samoupravljanja ni – napredka, vključno z razvojem sodobne proizvodne orientacije in samoupravljanja, ali pa metoda, da se samoupravljanje zaobide in ohranjajo nedelovni privilegiji. V podporo distributivni vlogi trga pri nagrajevanju faktorjev proizvodnje je tudi usmeritev, da ni mogoče proizvajati, ne da bi bili realno plačani prispevki dela – živega in minulega. Dohodek je torej treba razporejati tako, da bo pošteno plačan delavec v svoji dvojni funkciji prodajalca – delovne sile in lastnika družbenega kapitala – seveda za tržno potrjeno tekoče delo in za ekonomsko uspešno upravljanje družbene lastnine. Oplajati pa se mora tudi minulo delo, to je družbeni kapital, in to skoz akumulacijo in realno pozitivno obrestno mero.

V

In končno: ali tržne razmere sploh potrebujejo asistenco Zveze komunistov? Konceptcija Zveze komunistov je nesporno naravnana k trgu, samostojnosti organizacij združenega dela in deregulaciji. Zveza komunistov pomaga ustvarjati politični prostor za tovrstne spremembe. Brez njih bomo s trgov, samostojnostjo organizacij združenega dela in deregulacijo tam, kjer smo, oz. lahko v tem pogledu celo nazadu-

jemo. Umestna je tudi analogija med trgov in demokracijo, saj je v pojmovanju komunistov zveza med trgov in demokracijo zelo tesna. Težko se razvijata drug brez drugega – skladnost ju krepi. V programu Zveze komunistov Jugoslavije piše: Zveza komunistov je zgodovinska kategorija, in ko bo preseženo posredništvo med človekom in družbo, bo usahnila potreba po Zvezi komunistov. Nekaj podobnega bo bržkone veljalo tudi za odnos med trgov in Zvezo komunistov. Zaenkrat pa ima Zveza komunistov še veliko dela, da skupaj z drugimi ljudmi dobre volje sploh »izboksa« trg na svetlo dneva.

Ljubljana, 25. 8. 1988

PREDRAG MATVEJEVIĆ*

Pojmovanje narodne kulture v Evropi

Pojma narodne kulture ni mogoče ločiti od pojma naroda. Narodna kultura nima enakega pomena v vsakem obdobju narodove zgodovine. Njene definicije se razlikujejo po tem, kako ohranjajo tradicionalne pojme tako naroda kot kulture.

Pred francosko revolucijo, v kateri se je spočel pojem modernega naroda, so obstajale skupnosti z bolj ali manj izrazitimi narodnimi lastnostmi: etničnimi, civilizacijskimi, državnimi in kulturnimi. Od renesanse do prosvetljenstva je evropska kultura poznala in poudarjala univerzalne ali kozmopolitiske težnje in vzore. Razpravo o vsaki posamezni kulturi (zlasti literaturi, umetnosti sploh), so spremljale primerjave s klasičnimi tradicijami, predvsem grško in latinsko, ki jih je razumela kot temelje in zglede.

Znano je, kako so v XIX. stoletju nastajale in se uveljavljale nacionalne države ter vzpostavljale in se osamosvajale posebne narodne kulture: njihov razvoj je bil med drugim odvisen od tega, ali je bil določen narod združen ali ne, ali je imel lastno državo, ali pa je bil brez nje.

V samostojnih evropskih nacijah-državah, zlasti najmočnejših, je skušala državna organizacija centralizirati narodno kulturo in jo držati pod svojim nadzorstvom. Ustanove, utemeljene na narodni ali državni podlagi, so pomagale združevati in zediniti posamične kulturne dejavnosti, da bi narodno kulturo naravnavali po potrebah naroda ali naroda-države in jo uskladili z njimi. Nacionalna zgodovina in ob njej zlasti književnost sta raziskovali in opisovali preteklost naroda-države (še enkrat se spomnimo, da so pojma narod – država dolgo istovetili, vse od Herderja, začetnika teorije kulturnih identitet v Evropi, pa do danes), povečevali rodoljubje in spodbujali sonarodnjake k novim dejanjem in podvigom. Razberemo lahko več vrst diskurzov – prozne, pesniške, zgodovinske – ki ustrezajo takšnim funkcijam.

Del ustvarjalne kulture pa ni sprejemal tovrstnega poslanstva in je nasprotoval temu, da bi jo zoževali na nacionalnost: Goethe, ki se je zgledoval po razsvetljenjih, se je odločil za »svetovno književnost« (*Weltliteratur*); Victor Hugo za »evropsko nacionalnost«; Stendhal je narodno čustvo razglasil za »protinaravno« (*contre nature*); Byron se je odtegnil svojemu narodu in postal evropski pisec; Heine je bil kozmopolit; Puškin je primerjal nacionalnost z »napako«. Eden poglobitvinih razlogov, zaradi katerih se je pojavil *l'art pour l'art* v Evropi, je bilo odklanjanje utilitarnih motivov (ponudbe in povpraševanja) v sklopu narodne kulture, se pravi kulture v službi naroda, nacije-države. Za častilca *čiste umetnosti*, kakršen je bil Flaubert, umetniško delo »nima domovine«.

Kulture narodov brez lastne države, razen v najbolj izjemnih primerih, pa niso mogle kar tako odkloniti te narodnostne naloge ali funkcije. Tam, kjer je bil

* Dr. Predrag Matvejević, univerzitetni prof. v Zagrebu in Parizu, pisatelj, publicist in urednik.

politični prostor omejen, zaseden ali razdeljen, je postala narodna kultura glavno sredstvo boja za osvobodanje, opora same narodnosti in izraz njenih teženj. »Kultura za svobodo« (*Kultur zur Freiheit*), Fichtejevo geslo s konca XVIII. stoletja – iz še nezedinjene Nemčije – so pozneje ponavljali po Evropi. Lessing se je posvečal kulturi, po lastnem priznanju, ker ni imel možnosti, da bi deloval drugače: na takšno ravnanje bomo naleteli v različnih kulturah in književnostih evropskih narodov brez države, tudi v jugoslovanskih.

Kulturno delovanje je mogoče na različne načine spolitizirati. Narodne kulture so prav zaznamovane s to politizacijo. Narodne književnosti so prilagajale svoje oblike – žanre, retoriko, tipe pisanja – nalogam, ki so jim bile naložene: domoljubna poezija, domovinska proza, zgodovinski roman, zgodovinopisje, publicistika (značilen stik žurnalizma in literature, ki spremlja ustvarjanje in razvoj meščanskega naroda).

Izbira in uveljavitev narodnega jezika sta bili ena središčnih tem naroda in narodne kulture, hkrati kulturna in politična. Nacija-država je skušala po vsej sili rešiti jezikovno vprašanje, obdržati nadzor nad jezikom, gospodovati z *državnim jezikom*. Pokrajinske idiome in dialekte so opuščali ali iztrebljali, da bi dosegli večjo homogenost in enotnost samega naroda in države.

Mlada nacionalistična osvobodilna gibanja – *Jungesdeutschland*, *Giovane Italia*, *Mlada Poljska*, *Mlada Češka* in druge, prav do naših *Mladoslavencev*, *Mladohrvatov* in končno *Mlade Bosne* – so opredelila temeljne narodne programe, kulturne in politične. Bolj ali manj zapoznela razsvetljenska gibanja XIX. stoletja so postala vse pogostejše narodna, pri čemer so ob določenih priložnostih izpuščala nekatere izvirne ideje razsvetljenstva (predvsem ideje o univerzalnosti in strpnosti). V Mladi Nemčiji sta se pojavila (okoli leta 1830) pojma »tendance« in »tendenčne literature« (*Tendenz*, *Tendenzliteratur*), ki so ju močno uporabljale narodne kulture, zlasti pri narodih, ki so se borili za samostojnost in zedinjenje. (Takšna »težnja«, ki jo je neprizanesljivo ironiziral Heine,¹ je dobila v drugi polovici stoletja v številnih evropskih literaturah socialne konotacije in je postala geslo socialistično opredeljenih piscev in publicistov okrog II. internacionale. Podobne igre zgodovine niso neznane).

Politični manifesti francoske revolucije (od same *Deklaracije o pravicah človeka in državljana*) ter za njimi napoleonski razglasi in dekreti so vzpostavili svojski tip obračanja k narodu, tip političnega diskurza, ki se je širil in banaliziral prek žurnalizma, publicistike, skoz različne vrste priložnostne književnosti (poezije, proze, gledališča) pa tudi drugih umetnosti (slikarstvo, kiparstvo, arhitektura). Takšen diskurz je imel v začetku tako revolucionarne kot narodne značilnosti: v službi nacije-države pa je ohranjal pretežno le narodne, revolucionarne pa je praviloma odrival na socialno obrobje. Medtem ko je razsvetljenstvo svoja sporočila naslavljalo na človeštvo (kolikor je v danih razmerah pač moglo), pa je postal glavni naslovnik narodne kulture narod sam. Ideal *univerzalnega človeka* so nadomestili z nacionalnim državljanom (*citoyen*). Narodnost se sama po sebi bolj in bolj uveljavlja kot vrednota. (Narodnostno razlikovanje se je navadno okrepilo skupaj z verskim ali rasnim razlikovanjem.)

Pomen teh sprememb v evropski ideologiji na prehodu iz enega v drugo stoletje je morda najdosledneje izražen v Fichtejevem delu: kot privrženec razsvetljenstva in strasten pristaš idej francoske revolucije se je proti koncu XVIII. stoletja

¹ Primerjaj sarkastično pesem pod naslovom »Tendenz« v zbirki »Zeitgedichte«, *Gesammelte Werke*, V. zvezek, str. 503, Berlin 1956.

ukvarjal s splošno »opredelitvijo človeka« (*die Bestimmung des Menschen*); v znamenitih »Govorih nemškemu narodu« (1808) – verjetno prvem pomembnem tekstu nekega evropskega misleca, ki je tako neposredno naslovljen na narod – pa se je njegovo zanimanje preusmerilo k temam »nemštva« (*Deutschheit*), k opredelitvi nemške »nacionalne vzgoje« (*Nationalerziehung*) in »rodoljublja« (*Vaterlandsliebe*).²

V XIX. in XX. stoletju srečujemo v vseh narodnih kulturah stališča in obnašanje, tipe diskurzov in pisanja, s katerimi se avtorji na različne načine obračajo k narodu, se nanj sklicujejo in se z njim istovetijo, potrjujejo ali uveljavljajo svojo narodnost: pripadnost in poreklo, občutenje ali predanost.

Znani so različni *diskurzi*, ki so ob določenih priložnostih, stanjih ali zgodovinskih obdobjih povsem prevladala v narodovem življenju. Takšno izražanje naj bi pomenilo domoljubno izpoved ali dejanje (govor v imenu naroda, pisanje za narod): narodni pisatelj – tudi, če ni kaj prida tisto, kar piše – dobiva vlogo tribuna; ohranila se je podoba minornega pesnika ali pripovednika (na primer v Srednji Evropi), ki patetično poveličuje ali obžaluje svoj narod in neutrudno agitira zoper tuje. Skoraj vsak narod je imel kakšnega barda. Ni bilo veliko takšnih pesnikov, katerih delo in ugled bi presegla narodne meje, vendar so bili nekateri med njimi zelo pomembni v evropskem kulturnem prostoru. Pri narodih, ki so se borili za osvoboditev, zedinjenje ali priznanje, so bili včasih na čelu gibanja utemeljitelji jezika, književnosti, pobudniki ali zagovorniki novega razumevanja narodnosti.

Narodna kultura je osvajala (ali ponekod posvojila) ustrezno preteklost, integrirala vase različne vrste kultur, na kakršne je takrat naletela, narodne in ljudske, jih kolikor je bilo mogoče presnovila v ustrezne vzorce in jim pogosto spreminjala smisel – ali pa jih je celo odtrgala od njihovega dejanskega izvora. Zahteve po ustvarjanju *narodnih kultur*, homogenih glede na narod in usklajenih z ustrezno državnostjo, so včasih uničevale regionalne, lokalne ali marginalne kulture kakor tudi jezike (v Ameriki na primer stare domorodske kulture, ki niso ustrezale utilitarnim nacionalno-državnim projektom; v Evropi različne ljudske kulture, zlasti manjšinske, književnosti, pisane v dialektu, itd.).

Različne vidike kulture je označeval med drugim tudi odnos do zgodovine. Znana Nietzschejeva delitev na *monumentalno*, *antikvarno* in *kritično* zgodovino sa nanaša v določenem obsegu ne le na zgodovinopisje, marveč tudi na narodno kulturo v širem pomenu. Monumentalni in antikvarni diskurzi (kritični so bili redkejši) so se med seboj povezovali in izmenjavali; zgodovinsko je prehajalo v mitsko in obratno (te hipostaze so bile znane že v najstarejših kulturah). Pogosto se je dogajalo (kar je med prvimi opazil prav Fichte), »da se tisto, kar naj bi *postalo*, opisuje kot nekaj, kar je *že bilo*, in da se tisto, kar naj bi dosegli, prikazuje kot nekaj preteklega«. ³ To sodbo je mogoče razširiti: tisto, ker se verjame ali želi verjeti, da naj bi se zgodilo, se prikazuje, kot da je zares bilo. Tako so z različnimi *težnjami* dojemali in opisovali zgodovino ali preteklost lastnega naroda (etnogeneza), ustvarjali ustrezne narodne (nacionalistične) ideologije, ki so jih spodbujale partikularne zahteve in interesi, zato je prihajalo tudi do nasprotij in spopadov, zlasti med nacijami-državami.

Kulturo naroda (tisto, kar je narod sam ustvaril kot kulturo, in tisto, ki jo je posvojil,) so poskušali zožiti izključno na *narodno kulturo*. Utesnjenemu pojmovanja

² J. G. Fichte: »Reden an die deutsche Nation«, str. 190 in 221, izdal Herman Beyer, München 1896.

³ J. G. Fichte: »Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten«, izšlo v prevodu, skupaj z »Zatvorenem trgovačkom državom«, str. 190, Nolit, Beograd 1979 (podčrtano v izvorniku).

nju narodne kulture so podredili merila in načela kulturnih odnosov sploh, posebej v odnosih z drugimi kulturami. Narodna gibanja in stranke so se ponašale z značilnimi oblikami političnega diskurza in pojmovanja kulture, ki je bilo zvečine izrazito funkcionalistično: terjalo je moralnost, poučnost, koristnost. Del umetnosti – predvsem njen konvencionalni in poprečni del – je močno pod vplivom takšnih nazorov in tudi sam vpliva nanje. Številni nazori in navade so se iz XIX. stoletja prenašala v XX. stoletje – vse do danes, pogosto brez kakršnegakoli poprejšnjega preverjanja.

Narodna kultura je vredna načelno toliko, kolikor je dejansko kultura. Za sam narod, ki mu pripada in ki mu služi, ima še *posebne* pomene, ki jih ni mogoče vselej prevesti, sporočiti ali ovrednotiti zunaj ustrezne narodnosti. Razlikovati moramo *posebnosti in vrednote*: posebnosti so lahko ali pa morajo postati vrednote ob pogoju, da se preverijo in kot takšne uveljavijo. Ožje narodne kulture (tudi regionalne, lokalne itd.) ustvarjajo enako ozka narodna (lokalna, regionalna) merila, ki jih same določajo in potrjujejo.

Identitete kulture – kulturno življenje, tradicija, obnašanje, stili – v večini primerov niso ne enotne ne homogene (npr. sodelovanje v različnih okoljih in opredelitvah, odnosi Sever–Jug ali Vzhod–Zahod v številnih evropskih kulturah ipd.). Razumevanje razmerja med identiteto naroda in identiteto narodne kulture je večkrat pod bremenom značilnega determinizma: predpostavlja, da je mogoče delo izpeljati iz same (narodne) identitete in išče v njej takšno potrditev.

Na vprašanje: »Mar je duh poseben po tem, da je naroden?« – je A. Gramsci ponudil ta odgovor: »Narodnost je prva stopnja posebnosti (partikularnosti)«; ustvarjalec se v svojem delu »vnovič partikularizira med sonarodnjaki (connazionali) in ta druga posebnost ni podaljšek tiste prve.«⁴ Narodni partikularizmi terjajo, da kultura »podaljšuje« ustrezne lastnosti, težnje ali naloge: narodna kultura postaja tako ideologija naroda. V njenih katalogih so zanemarjene razlike med poskusi in stvaritvami, hotenji in deli, preprosto pismenostjo in književnostjo. Prepoznavanje »domačega«, »ljudskega«, »narodnega« postaja merilo vrednotenja, apriorna mera vrednosti.

Partikularistični duh preprečuje, da bi tudi receptivnost kulture – njen odnos do drugih kultur – označili kot posebno vrednoto, ker mu nasproti postavlja zahteve po *nacionalni čistosti* ali *samobitnosti*, željo, da se lastna kultura ne bi mešala in da bi kar najmanj občevala s tujimi kulturami (to zahtevo je mogoče opravičevati le v razmerah, ko pomeni odpor zoper poskuse narodne in kulturne asimilacije). A. G. Matoš je v naših razmerah (1909) nasprotoval takšnim ozkim nazorom: »Narodne kulture so po svojem nastanku in izvoru plod tujega vpliva. Tisto, kar je v ljudstvu najboljše, je sad zunanjih cepičev (...) Kakšen smisel naj bi imela narodna kultura, če jo lahko uporablja le en narod. Tiste vrednote, ki kaj pomenijo le eni rasi, so nižje vrednote (...) Moč narodne kulture ni v sposobnosti zavračanja, izključevanja, marveč v moči sprejemanja, vsrkavanja kar največ tujih kulturnih elementov (...) Naša umetnost bo samo takrat narodna, kadar bo evropska.«⁵

⁴ Gramsci: »Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura«, str. 91. Editori Riuniti, Rim 1971.

⁵ A. G. Matoš: Narodna kultura, *Sabrana djela*, IV. zvezek, str. 268, Zagreb, 1973. Zadnji stavek je iz članka: »Umetnost in nacionalizem«, *Dela*, XVII. zvezek, str. 155. Binoza, Zagreb 1940. Približno v istem času je Vladimir Levstik v imenu nove književne generacije pisal o slovenski književnosti s skoraj istimi besedami: »Slovenska književnost ni izključno sad narodne energije, marveč tudi tujih vplivov« (V Eseju: »Poizkus o lepem slovstvu v Slovincih« v reviji *Ljubljanski zvon*, str. 394, 1909). Tudi Isidora Sekulić ponavlja kakšno leto pozneje: »Medtem ko smo ozko in samosvojsko nacionalni, ne pa tudi človeško nacionalni, ne moremo imeti visokih, najboljših del (...) vrlin in poštenosti ter prvorazrednosti ne le srbske, marveč človeške...« (»Kulturni nacionalizam«, str. 293–295, *Sabrana dela*, X. zvezek, »Vuk Karadžić«, 1977). Takšna opozorila se ponavljajo iz generacije v generacijo, brez posebnega učinka, kot nekakšna vrsta diskurza o nacionalnem.

Stališča do narodne kulture so večkrat postavljena kot odnos do lastnine: lastna kultura kot last naroda. Kulturne vrednote so potemtakem zožene na atribucije ali kvantitete: *kolikšno je ali čigavo je*, postane enako pomembno ali celo pomembnejše kot *kakšno in kaj je*. Takšna stališča razpoznamo v različnih oblikah narodne mitologije, partikularizma, etnocentrizma itd.

Kritika meščanskih pojmov naroda in narodne kulture je bolj razkrila njune pomanjkljivosti kot pa predlagala drugačne vzore. V Komunističnem manifestu je zapisano, da se proletariat, ko osvoji politično oblast, »dvigne do nacionalnega razreda: še je nacionalen, dasiravno ne v smislu buržoazije«. Kakšen je ta novi smisel? Nekaj teoretikov naroda je skušalo na to vprašanje sicer odgovoriti, vendar ne kaj prida uspešno. Sama praksa je navadno zankala teoretične podmene.

Marx je prav tako v »Manifestu« predvideval (sledeč v tem pogledu Goetheju) konec »nacionalne enostranskosti in omejenosti, tako v materialni kot tudi duhovni produkciji. Iz številnih nacionalnih in lokalnih književnosti nastaja svetovna književnost«. ⁶ Nastajanje kulturnih gibanj in del, ki presegajo »nacionalno enostranskost in omejenost« je aktualno tudi dandanes. »Svetovno književnost« še vedno sestavljajo narodne književnosti (z ne posebej velikim številom del v njih), čeprav niso več narodne v istem smislu kot prej, vsaj najrazvitejše ne.

Avstromarksisti so poskušali povezati vprašanja kulture, zlasti avtonomne narodne kulture, z definicijo socializma: »Integracija vsakega ljudstva v narodno kulturno skupnost«, je pisal Otto Bauer, »doseči popolno samoodločbo naroda, duhovna diferenciacija narodov – to je smisel socializma«. ⁷ Takšna stališča so bila najprej zavržena v imenu socializma, potem pa tudi v imenu t. i. *realnega socializma*, in sicer kot avstromarksistični revizionizem. Vendar so v bistvu bolj zapolnila ogromno praznino kot pa karkoli »revidirala«. Toda tudi za njimi je ostalo v marksistični teoriji marsikaj nedorečenega in nedefiniranega.

Leninova trditev, da »buržoazija vseh narodov tako v Avstriji kot v Rusiji pod geslom ‚narodne kulture‘ dejansko slabi demokracijo, razdružuje delavce itd.«, ⁸ se je sicer izkazala kot pravilna ne le v Avstriji in v Rusiji, vendar pa je ni mogoče vzeti kot paradigmo, veljavno za vse druge narode in narodne kulture. V mnogih med njimi obstajata »dve kulturi« (če ne celo več): po eni strani »elementi demokratične socialistične kulture« in po drugi strani »buržoazna kultura (v večini primerov pa še ‚černostotinaška‘ in klerikalna) – in to ne samo v obliki ‚elementov‘, marveč tudi v obliki vladajoče kulture«. ⁹ Toda vsaka izmed kultur se navadno ne pojavlja v nekem čistem ali izvirnem stanju, marveč se največkrat njihove vsebine in oblike mešajo in prepletajo. Izkazalo se je, da je v narodni kulturni tradiciji zelo težko opraviti korenito ločitev med naprednimi in nazadnjaškimi »elementi«, jih medsebojno povsem osamiti, zavreči zadnje in ohraniti samo prve. To pogosto vrača razpravo o modelih narodne kulture na začetek.

Boj narodnoosvobodilnih gibanj v sodobnem svetu je razkril pomen lastne kulture za ohranjanje obeležij in spominov ljudstva, prebujanje narodne zavesti, spodbujanje energije in odločnosti. Med predstavniki črne Afrike je Frantz Fanon razvil pojem narodne kulture, ki je videti zelo spodbuden, zlasti za narode v razvo-

⁶ Nietzsche je v tem pogledu blizu Marxu: »Smisel in dejanska vrednost kulture je v vzajemnem prepajanju in oplojevanju« (»Der Wille zur Macht«, št. 748, str. 192–193, A. Kröner, Leipzig 1912).

⁷ Otto Bauer: »Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie«, str. 108, Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, Dunaj 1924.

⁸ I. V. Lenin: »Kritični zapiski o nacionalnem vprašanju«, prvič objavljeno v reviji »Prosvješčenije«, št. 10, 11 in 12, 1913.

⁹ Ibidem.

ju, ki so se otreli kolonializma: »Nacionalna kultura ni folklor, za katero je abstraktni populizem mislil, da nosi pravo resnico o narodu. Ni naplavina okamenelih absolutnih dejstev, ki jih je vse teže in teže povezati s sodobno ljudsko stvarnostjo. Nacionalna kultura so vsa tista prizadevanja, ki jih ljudstvo doprinaša področju misli, da bi opisalo, opravičilo in opevalo dejanja, s pomočjo katerih se je konstituiralo v narod in se ohranilo.«¹⁰ V praksi osvobodilnih gibanj ljudstev ali narodov tako imenovanega tretjega sveta srečujemo ponaredke, podobne tistim, ki jih je doživljala Evropa in jih ponekod še doživlja. Tam, kjer je kultura dolgo ohranjala narodno identiteto in služila boju za narodnost, ohranja narodna kultura v večji ali manjši meri konservativne naboje ter postaja ponekod vir tradicionalizma ali nacionalizma. Opazna so tudi nasprotja med prizadevanji, da se ekstrapolirajo in oblikujejo posebne narodne (ali regionalne) kulture – in med idejo o kulturnih sintezah na večjih prostranstvih (na primer *vseafriška* kulturna gibanja ipd.). Kritična misel, ki bi spodbujala razvoj narodov in narodnih kultur, zapoznelih v svojem oblikovanju, in ki bi hkrati pripomogla k temu, da bi se otrele znanih *otroških bolezni* nacionalizma (»romantizma« ipd.), se ni obnesla.

Alternative med tradicionalno »zakoreninjenostjo« (*enracinement*, po Barrèsu) in zavestjo o »brezdomovinskosti« (*Heimatlosigkeit*, ki je po Heideggru postala »svetovna usoda«,¹¹ razkrajajo sam duh kulture. Vračanje k domovinskosti kot tudi krepiča ali podpore, ki jo ponuja narodnost, utegnejo biti zapeljivi in upravičeni, vendar v večini primerov ne prinašajo kake posebne intelektualne koristi. Po drugi strani pa soočanje z drugačnimi kulturami spodbuja radovednost duhá, ki vnaša vanj svežino – hkrati pa tudi izzive in tveganja, ki jih vsakdo ne sprejme zlahka. Paul Ricoeur o tem zelo izostreno zapiše: »V trenutku, ko odkrijemo, da obstajajo kulture in ne le ena sama kultura, ko potemtakem priznamo konec nekakšnega kulturnega monopola, iluzornega ali dejanskega, nam to lastno odkritje preti, da nas bo uničilo.«¹² V strahu pred takšnimi grožnjami, nepripravljeni na tveganje in preizkušanje širših razsežnosti, se mnogi odločajo – zlasti tisti, ki se ne morejo odreči podpori ali varnosti lastnega okolja – da ostanejo pri svojem, med svojimi, *samosvoji*, četudi okrnjeni.

Izkušnje ene narodne kulture niso povsem primerne oz. sprejemljive za izkušnje druge. Razsežnosti, v kateri se lahko ena kultura sporazumeva z drugo, imajo naravne omejitve – in to v pogledu različnosti oblik, funkcij, jezika itn.

Pojem *planetarne kulture* prinaša nevarnost uniformiranja (pojmovanega ponekod kot amerikanizacija), toda po vsem sodeč ne večjo (nevarnost), kot sta samozadostnost posebnih kultur oz. njihovo kljubovanje temu, da se odprejo in navežejo stike. Misel našega časa, ki spoznava in priznava legitimne odpore zoper asimilacijo in kulturno dominacijo močnejših nad šibkejšimi, razvitejših nad manj razvitiimi, se sklicuje prav na pravico do razlike in na načelo pluralizma. Antropolog Claude Lévi-Strauss, ki razmišlja o možnem sodelovanju kultur in o alternativni kulturnih sintez v naši dobi, strne svoje izkušnje v napoved, da »svetovna civilizacija ne bi mogla biti nič drugega kot koalicija na ravni sveta, se pravi kultur, ki ohranjajo svojo izvornost«.¹³

Izkustva, zbrana iz raznolikih oblik *akulturacije*, ki so jih preučevali z novimi in vse bolj raznolikimi metodologijami – pa tudi izkustva pluralnih in večnacionalnih

¹⁰ Frantz Fanon: O nacionalni kulturi v knjigi *Prezreni na svjetu*, str. 140–141, Stvarnost, Zagreb, 1973.

¹¹ Martin Heidegger: *Über den Humanismus*, str. 87, Francke Verlag, Bern, 1954.

¹² Paul Ricoeur: »Civilisation universelle et cultures nationales« in »Histoire et vérité«, str. 293, Editions du Seuil, Pariz 1964.

¹³ Claude Lévi Strauss: »Race et historie«, str. 177, Gonthier, UNESCO, Pariz 1961.

kulturnih združb z večjo ali manjšo stopnjo notranje povezanosti – demantirajo razne tradicionalne podmene o nedeljivih svojstvih in nespremenljivih samobitnostih. V novejšem času smo priče dejstvu, da nastajajo na temeljih nekdanje skupne narodne kulture ločene sodobne forme. V Evropi imamo nekaj takšnih primerov, boljših ali slabših: dve nemški državi in kulturi, etnična in kulturna razcepljenost Madžarov znotraj treh državnih celot, Makedonci (v treh državah), Albanci v Jugoslaviji in Albaniji, Romuni itd. V Aziji sta po dve kitajski, korejski, do pred kratkim tudi dve vietnamski kulturi in literaturi; v različnih delih sveta obstajajo številne kulturne emigracije (poljska, kitajska, latinsko-ameriški begunci, sovjetski disidenti itd.). Ti pojavi, ki imajo v večini primerov nenaravne vzroke ali neugodne posledice, nas navajajo k temu, da raziščemo osvojene pojme o narodni kulturi in njenem odnosu do lastne države-nacije. Günter Grass vidi, denimo, možnost, da se ohrani enotnost nemškega naroda in narodne kulture v dveh različnih državah ob pogoju, da se hkrati zavržeta »nacionalizem in ideja o eni državi«. ¹⁴ Težko je reči, v kolikšni meri je uresničljiva v razmerah na naši celini alterantiva, ki jo je za nemško kulturo nakazal H. M. Enzesberger: »Doživeli smo velik zasuk od narodne k mednarodni kulturi, tako da danes sploh nimamo več desničarske kulture«. ¹⁵ Računati pa moramo, zlasti v manj razvitih državah, tudi z odporom konservativne in seveda dogmatske tradicije.

Odnos do narodne kulture – kot lahko sklepamo po številnih primerih – se danes oblikujejo zvečine med angažmaji za nacionalnost – in pa zavestjo, da lahko takšen angažma pripelje v položaj podrejenosti naciji, se pravi nacionalni državi, državni ideologiji in ideologiji nasploh.

* * *

Poskušajmo zdaj ta splošna razglabljanja soočiti z narodnimi kulturami v Jugoslaviji. V preteklem stoletju so južnoslovanske narodne kulture postajale *nacionalne kulture*; sledile so, kolikor je bilo mogoče, evropskim zgledom in si prizadevale razviti lastne tradicije. Kot drugod po Evropi se tudi tu soočajo pojmi narodne kulture s kulturo nasploh ter z odnosi, značilnimi za naše razmere: odnosi osebnih narodnih kultur do nekaterih projektov jugoslovanske kulture.

Kulture južnih Slovanov so imele v preteklosti več želja kot možnosti za medsebojno komuniciranje. V razvoju nekaterih narodnih kultur so opazne tudi razlike: v samem načinu, kako se vsaka med njimi ponaša do zahtev naroda, politike ali države (v Srbiji in Črni gori gre za lastni državi že pred zedinjenjem). V naših razmerah so religije – katoliška, pravoslavna in islamska – vplivale ne le na nacionalno pripadnost, marveč tudi na sodelovanje v ustrezne kulturnem krogu: deli narodne kulture, ki so močnejše povezani z ustrezno vero, najtežje vzpostavljajo komunikacijo s posebnostmi drugih kultur, ki izražajo drugačno versko pripadnost.

V državi, kakršna je bila Srbija v prejšnjem stoletju, ki se je ubadala z velikanskimi težavami že ob sami ustanovitvi in obrambi samostojnosti, je bila narodni kulturi dodeljena predvsem vzgojna naloga. Razsvetljskih zamisli kakšnega Dositeja Obradovića – kultura v dobro naroda – ni omejeval državni interes, vendar bi jih bilo brez pomoči države težko izpeljati. (V evropskih razsvetljskih gibanjih XIX. stoletja, bolj ali manj prepletenih z nacionalnimi ideologijami, je

¹⁴ Intervju v tedniku *Le nouvel observateur*, Pariz, 5. 7. 1980.

¹⁵ Intervju v *NIN*, Beograd, 19. 11. 1977.

Dositejevo prizadevanje izžarevalo izjemno širino in je bilo blizu izvirnemu razsvetljenstvu.) Država je bila do prizadevanj Vuka Karadžiča (ne le do njegove jezikovne reforme) dolgo nenaklonjena ali nezaupljiva.

Tudi Njegoš je kot Dositej gojil in povzdigoval ideal razsvetljenstva v mali Črni gori in mu posvetil poemo: »Prosvještenije«, poučno, sicer literarno šibkejšo kot so druga njegova dela, toda pomembno po svojem sporočilu:

»Nesrečan je narod
koga tvoje zrake
ne svijetle sjajne« . . .¹⁶

V deželah pod turško oblastjo za zelo dolga obdobja ne moremo govoriti o narodni kulturi, marveč le o elementarnih oblikah ljudske kulture (na primer pesništva) ter občasno o stikih s humanistično tradicijo, lastno in tujo, pretežno s posredovanjem duhovščine ali redkih priveligiranih posameznikov. Del južnoslovenskega prebivalstva, ki je sprejel islam – islamsko izobrazbo in nekatere kulturne spodbude – si je svoj narodni kulturni profil izoblikoval šele pozneje, v naših časih: dolgo in le s težavo so se razvijale svojske oblike akulturacije na stališčih južnoslovenske ljudske kulture in islamskih kulturnih vplivov.

V krajih, ki so bili pod avstrijsko in italijansko oblastjo, sta se kultura in politika vzajemno dopolnjevali ali pa se medsebojno spopadali. Opredelitve za kulturne projekte so večkrat odsevale nemožnost politične akcije v pravem pomenu besede. Sorodnosti z evropskimi zgledi, o katerih je tekla beseda v dosedanem delu tega eseja, ni težko potrditi: Avgust Šenoa je terjal »tendenco«¹⁷ kot književno načelo, prav tako kot so to počeli Mladonemci ali Mladopoljaki (poljsko narodno književnost je Šenoa priporočal kot zgled Hrvaški). Zagovornik hrvaškega in jugoslovanskega zedinjenja Josip Juraj Strossmayer je bil avtor gesla *s prosveto k svobodi*, (analogno Fichtejevemu: *Kultur zur Freiheit*: nadomeščanje besede kultura s *prosveto* je značilna za naše razmere). Podobno kot svoj čas Lessing (v še nezedinjeni Nemčiji) je tudi Josip Jurčič književno delo v Sloveniji obravnaval kot nekakšno vrsto nadomestila za politično delovanje: »Politično ne moremo dovolj delovati (. . .), zaradi česar delujemo tam, kjer moremo, na književnem področju.«¹⁸

Za narodne književnosti so bile značilne vloge, ki so jih odigravale v okrilju samega naroda in narodne kulture. Njihove forme so preproste in didaktične, neposredne in utilitarne, večkrat prigodniške ali tendenciozne. To velja bolj ali manj za vse južnoslovenske književnosti prejšnjega stoletja: bolj izostrena je bila njihova zavest o funkciji (»nalogi«, »poslanstvu«) kot pa o književnosti kot panogi kulture. Izjeme v tem pogledu so bile zelo redke.

Ideja o zedinjenju južnih Slovanov je predpostavljala predvsem integracijo same kulture, jezika, pisave, s čimer naj bi dosegli kar največjo *narodno enotnost*. Ko je Strossmayer predstavil hrvaškemu Saboru program prihodnje Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti, je poudaril, da je potrebno »zbrati sredstva za

¹⁶ V koledarju »Grlica« za leto 1836, str. 134.

¹⁷ »Pri tistih ljudstvih, ki so pripravljena ustvariti samostojno civilizacijo, ohraniti svojo individualnost nasproti tujemu vplivu . . . mora biti književnost tendenciozna« (A. Šenoa: »Naša književnost«, Glasonoša, I. Zagreb, 1865, podčrtano v izvorniku).

¹⁸ Slovenski narod, Ljubljana, 6. II. 1875. Nekaj desetletij pozneje je to ponovil tudi Cankar: »Boj za osvoboditev množic je kulturni boj.« (»Slovensko ljudstvo in slovenska kultura«, Izbrana dela, X. zv. str. 233, Cankarjeva založba, Ljubljana 1959).

ljudsko knjigo . . . , ki je vzvod za višji razvoj narodne omike« ter da je potrebno po zgledu drugih kultur (»Germani in Romani«) »prevladati različnost in razcepljenost«¹⁹ v jeziku. »Če hoče jugoslovanstvo postati *en narod v duhovnem smislu* – je govoril prvi predsednik Jugoslovanske akademije Franjo Rački – »bi si moralo prizadevati, da se zedini v knjižnem jeziku. S tem se seveda ne mislimo osamiti in zapreti pred duhovnim napredkom tujega, bolj kot pri nas omikanega sveta.«²⁰

Takšne zahteve so se širile po slovanskem jugu. Izpovedovala so jih najboljša peresa, prvi kulturni zanesenjaki, večina političnih prvakov: »Ilirizem, jugoslovanstvo, vsehrvaštvo, srbohrvaštvo – vsa ta, po zunanji obliki kdaj pa kdaj protislovena, v bistvu pa sorodna gibanja so težila k temu, da bi se sinove enega ljudstva strnili v celoto«,²¹ je pisal mladi Tin Ujević. Mlada Bosna je bila v tem pogledu na južnoslovanskem prostoru najbolj radikalna. V Sloveniji (in ne samo tam) so se kazale nekatere razlike in slišati je bilo tudi opozorila: vprašanja zedinjenja in zahteve po kulturnih specifičnostih (predvsem jezikovnih) ne bi smeli metati v isti koš.

Prepričanje, da je enotnost jezika osnovno določilo naroda, je bilo živo, kot smo videli, v večini evropskih narodnih gibanj. Etnična sorodnost južnih Slovanov, njihova zemljepisna povezanost in skupne težnje, enotna želja, da se izkopljejo iz podrejenega položaja in odvisnosti od drugih, da premagajo zaostalost, vzori zedinjevanja drugih evropskih narodov in držav, vse to jih je navajalo k temu, da so zanemarili obstoječe razlike v tradicijah, kulturi, jeziku, veri in načinu življenja. Sami pojmi naroda in nacije ter zlasti *nacionalne kulture* niso bili dovolj izostreni, pa tudi naše identitete v tistem času niso bile enako izoblikovane in uveljavljene.

Odnosi med posameznimi narodnimi kulturami in idejami o skupni jugoslovanski kulturi so se razkrivali v različnih oblikah. Na Hrvaškem sta se soočala in včasih tudi spopadla »dva kulturna tokova: eden, ki je terjal čisto hrvaško, in drugi, ki je uvajal hrvaško-srbsko, jugoslovansko, slovansko kulturo«. ²² Prvi je bil bližje Starčevićevim političnim nazorom, drugi pa Strossmayerjevi viziji zedinjenja. (Prisotnost in spopade teh »dveh kulturnih tokov« je bilo v hrvaški kulturi čutiti dolgo – prav do danes – in v nekaterih razdobjih celo dramatično.)

V Sloveniji so idejo o enotni jugoslovanski kulturi in skupnem jeziku odločno zavrnil, zlasti z obrambo svojega jezika, kar je poudarjal že Prešeren. Cankar je ostro nasprotoval »tistim ljudem, ki čisto brez vzroka in povoda spravljajo v zvezo s političnim jugoslovanskim vprašanjem še slovenski jezik (. . .). Jugoslovansko vprašanje v kulturnem in jezikovnem smislu zame sploh ne obstaja . . . Rešeno je bilo takrat, ko se je jugoslovansko plemo razdelilo na štiri narode s štirimi povsem samostojnimi kulturnimi življenji«. ²³ Stališča dela socialne demokracije (»jugoslovanske socialno-demokratske stranke«) so bila veliko bližje hrvaškim Ilircem in Vrazu, pripravljena celo, da se odpovedo lastnemu jeziku.

V Srbiji so liberalna inteligenca in najnaprednejši politični krogi podpirali idejo o jugoslovanski enotnosti in kulturnem skupništvu. To ni izzvalo globljih razkolov v kulturi, predvsem zaradi dejstva, ker je šlo že v njihovi lastni državi za večjo

¹⁹ J. J. Strossmayer: »O potrebi Akademije i Sveučilišta«, govor v hrvaškem Saboru 12. 4. 1861.

²⁰ Franjo Rački: »Jugoslovenstvo«, Pozor, 27–29. Zagreb, 1860 (podčrtano v izvorniku).

²¹ T. Ujević, *Sabrana djela*, zv. VII, str. 321 in zv. XVI, str. 224. Znanje, Zagreb 1965.

²² A. G. Matoš: »Narodna kultura«, *Sabrana djela*, zv. IV, str. 270–271. Liber, JAZU, Mladost, Zagreb 1973. Matoš sam je miril v sebi oba tokova: po eni strani se je nagibal k temu, naj postaneta hrvaška in srbska književnost »vzajemni v prizadevanju, da bi bili eno« (VII. zv. str. 218); po drugi strani pa je opravičeval z »zgodovinsko preteklostjo determinirani nacionalizem, ki ni in ne sme biti zanikanje jugoslovanske in slovanske misli« (VII. zv. str. 277).

²³ Ivan Cankar: »Slovenci in Jugoslovani«, *Zbrana dela*, X. zv., str. 398 in 402. Cankarjeva založba, Ljubljana, 1959.

artikuliranost narodne kulture in homogenost naroda samega. Soočanja Dositejevega duha z ožje pojmovanim vukovstvom v srbski kulturi nima istega pomena kot razmerje med strossmayerskimi in starčevičevskimi opredelitvami na Hrvaškem. Skerlić je skladno s svojimi demokratičnimi nazori in francoskimi vzori opredelil »jugoslovanstvo, ki v religioznem pogledu pomeni popolno strpnost in enakopravnost, v politiki pa avtonomijo in federalizem«²⁴ – torej povsem drugače od tistega, ki ga je po zedinjenju vzpostavila država Srbov, Hrvatov in Slovencev.

V XIX. stoletju v južnoslovenskih razmerah ni mogoče govoriti o kakšni levi kulturi (Svetozar Marković, Vasa Pelagić in drugi zastopniki federalizma in samouprave so ostajali navkljub svojemu pomenu vendarle obrobni primeri). Socialna demokracija je ob velikanskih težavah postajala, najbolj v Srbiji, del svetovnega delavskega gibanja, vendar brez pomembnejšega kulturnega vpliva v deželi.

Po zedinjenju je pojav leve smeri v kulturi omogočil večjo distanco nasproti meščanskim nazorom o narodni kulturi. Krleža in Cesarec, ki nista odstopila od ideje narodne enotnosti in širše razumljenega jugoslovenskega kulturnega skupništva, sta nasprotovala podrejanju narodne kulture nacionalizmu, tako tistemu partikularnemu kot tudi jugoslovenskemu (temu zadnjemu že na državnih temeljih). Krleževa filipika »Hrvaška književna laž«²⁵ je bila prvi takšen nastop v skupni državi. Mladi Cesarec je takoj po zedinjenju z obžalovanjem ugotovil: »Jugoslovenska kultura ni bankrotirala kot jugoslovenska, marveč kot kopija stare evropske kulture«.²⁶ Po vsem sodeč so drugi razlogi onemogočali nastajanje enotne jugoslovenske kulture: predvsem nacionalni. Levica je pogosto zanemarjala (to velja tudi za navedeni primer) trdoživost nacionalnosti in nacionalizma, odpor posamičnih narodnih kultur.

Institucije jugoslovenske države so se med obema vojnoma prizadevale – z večjim ali manjšim uspehom glede na posamična okolja – razširiti vpliv oblasti v kulturi in ideologiji s tako imenovanim »integralnim jugoslovanstvom«. Tudi vsi kulturni in raziskovalni podvigi se niso uspeli upreti temu vplivu: v zgodoviniopisju, antropologiji (»dinarska rasa«), lingvistiki, prosveti, umetnosti itn. najdemo precej takih primerov. Unitaristične težnje so imele zlasti v dvajsetih letih zagovornike med najuglednejšimi kulturnimi ustvarjalci domala vseh narodov, predvsem pa med Srbi in Hrvati, in sicer marsikdaj povsem neodvisno od vplivov same oblasti. Sčasoma so se pojavljale reakcije – nacionalne, nacionalistične, nasploh opozicijske – v različnih predelih države, na Hrvaškem, v Makedoniji, Črni gori, med Albanci na Kosovu in drugod. V drugi polovici dvajsetih let so se najpomembnejši hrvaški pisci, ki so prej sprejeli ekavščino, spet vrnil k ijekavskemu dialektu in tako opustili tradicionalni program popolnega jezikovnega in kulturnega stapljanja – to pa iz protesta zoper diktaturo in unitarizem – seveda hkrati z občutkom manjšega ali večjega razočaranja in dvomov.

Idejo integralne enotnosti so bolj in bolj spodrivale zahteve, da se spoštujejo posebnosti. Naprednim krogom se je kljub hudim političnim, verskim in nacionalnim razdorom posrečilo ohraniti določeno stopnjo solidarnosti. Od začetka do konca tridesetih let so postajale razlike opaznejše, oblike avtentičnega jugoslovenskega sodelovanja redkejše in vse bolj prepuščene naključjem. Nacionalistično naravnavanje v kulturi je tako kot tudi drugod po svetu spremljalo nenehno vrača-

²⁴ Jovan Skerlić, »Neoslavizam i jugoslovanstvo«, v reviji Zora, št. 1, Dunaj, 1910.

²⁵ Plamen, št. 1, Zagreb, 1919. »Če obstaja smer jugoslovenske kulturne tradicije in kontinuitete – je pisal v omenjenem sestavku Krleža – se prebija od bogomilov do Križanića in od Križanića do Kranjčevića...« Težko se je zediniti o tem, kaj vse so viri jugoslovanstva...

²⁶ »Motivacija našeg istupa«, po rokopisu iz leta 1919, shranjenem v Cesarčevi zapuščini (RO-AC IV/7).

nje k narodu in njegovi preteklosti, in sicer s prikrojevanjem preteklosti in zgodovine sodobnim potrebam ali željam, z nadomeščanjem zgodovine z mitologijo.

Vse naše nacionalne kulture prežemajo politični vplivi različnih opredelitev ali strankarske pripadnosti. Spremljamo lahko variante radikalne publicistike v Srbiji, na Hrvaškem pa pojemanje pravaške in nastajanje haesesosvske retorike, spopad med tradicionalnim klerikalizmom in levimi kristjani v Sloveniji, značilne tipe diskurza v različnih okoljih in kulturah: nacionalne in separatistične, jugoslovanske in jugoslovenizirajoče, tradicionalistične, liberalne, marksistične itn.

Del književnosti, zlasti tiste poprečne, je bolj ali manj korespondiral s takšnimi diskurzi. Na kulturnem področju so zavzemali precej prostora nastopi – znani iz XIX. stoletja, ki so se obračali k narodu in se z njim istovetili; najdemo vrsto literatov in publicistov, ki so v svojem nacionalnem okolju dobivali višjo ceno, kot pa ga je zaslužilo njihovo pisanje: »Dobivamo tip človeka, ki misli, da je literat, ker je rodoljub«,²⁷ je ironično pisal Tin Ujević. To se je bolj ali manj ponavljalo: kulturno življenje so preplavljali različni ponavljajoči se diskurzi.

* * *

Odpor zoper fašizem in narodnoosvobodilni boj sta utišala nacionalizem, ki se je v veliki meri kompromitiral zaradi sodelovanja s fašizmom. Takoj po drugi svetovni vojni smo se bolj zavzemali za *jugoslovansko kulturno enotnost*, kot pa za posebne kulture narodov. Za stare pojme narodne kulture je bilo videti, da niso več uporabni, do vsebinske določitve novih pa še ni prišlo. Revščina stalinistične teorije pri tem ni mogla kaj prida pomagati. Destalinizacija na kulturnem področju po spopadu s Kominformom leta 1948 je bilo skupno opravilo celotne jugoslovanske kulture, posebnega odnosa med politiko in kulturo v Jugoslaviji.

Priznanje vseh jugoslovanskih narodov – najprej makedonskega in črnogorskega, pozneje pa še muslimanskega – je vzpostavilo nove narodne kulture kot tudi kulture narodnosti na jugoslovansko prizorišče (črnogorska kultura je bila po tradicionalnih določilih dolgo zvedena pod srbsko, bosansko-hercegovska pa se je delila med Srbe in Hrvate). Ob odporih centralizmu, ki je bil v razmerah, kakršne so vladale po vojni, bolj ali manj neizogiben in celo nujen, so bile reakcije kulture različne: pozitivne in ustvarjalne tam, kjer je odpor zoper centralistično prakso spremljala nova in naprednejša zavest, družbena in kulturna; škodljive ali utesnjujoče, kjer sta pojma naroda in narodne kulture ostajala tesno povezana s preteklostjo in zaprta v partikularnost.

Vprašanja jezika so se postavljala v okviru takšnih protislovij z različnimi političnimi implikacijami: *Novosadski dogovor* (1956), *Deklaracija slovenskih kulturnih delavcev zoper uporabo srbsko-hrvatskega jezika na televiziji* (1965), *Deklaracija o nazivu in položaju hrvaškega književnega jezika* in *Predlog za razmišljanje* (1967), prekinitev sodelovanja med Matico hrvatsko in Matico srbsko pri pisanju Slovarja srbsko-hrvatskega ali hrvatsko-srbskega jezika (1971), prizadevanja, da bi makedonski jezik priznali v svetu, spori v zvezi z *Jezikovnim razsodiščem* v začetku osemdesetih let, razprave o dvojezičnosti na Kosovu in večjezičnosti v Vojvodini, razprtije ob *skupnih programskih jedrih* (1983) itd. Odnosi do jezika zaznamujejo in nosijo v sebi tudi stališča do različnih narodnih kultur, do samih razlik med njimi.

Z uporabo ustavnih pravic in vse večjo avtonomnostjo republik (in pokrajin) v federaciji je postal proces priznavanja nacionalnih kultur vse bolj stvaren in odločen. Toda v bistvu pozitivno premagovanje centralističnega modela se je

²⁷ T. Ujević: »Hrvatska sadašnjica«, zv. VII. str. 48 v *Sabranim djelima*. Prim. »Književnost i nacionalizam«, VII. zv., str. 56, ista izdaja!

soočalo z množico pomanjkljivosti in nevarnosti: to so npr. parceliziranje kulturnega prostora, vplivi republiških in regionalnih birokracij na kulturne pobude, opogumljanje partikularizma in provincializma, pojemanje širših (skupnih) podvigov, zniževanje vrednostnih kriterijev, razvrednotenje kritične prakse. Vse te pomanjkljivosti in nevarnosti ne morejo biti opravičilo niti izgovor za vračanje k unitarističnim vzorcem, opozarjajo pa, da je treba pojem narodne kulture še nadalje kritično raziskovati in posodabljati: da bi s tem presegle tradicionalne in restriktivne antinomi- je narodnega in jugoslovanskega.

Vprašanje jugoslovanske kulture je bilo večkrat napačno razumljeno: kot alternativa obstoječim narodnim kulturam. Docela naravno je, da takšna alternativa naleti na odpore: narodi, ki so si težko pridobili in še težje ohranili svoje identitete, se ne morejo sprijazniti s tveganji asimilacije. »Prišlo bo tudi do neke jugoslovanske kulture – je ugotavljal leta 1974 Josip Vidmar – kose bo naše življenje tako uredilo, da bomo na mnogih področjih do neke mere izenačeni. Slehera naša kultura je obremenjena s svojo preteklostjo.«²⁸ Jugoslovanske kulture ni treba predočati kot antitezo narodnim kulturam niti kot njihovo edino sintezo. V delih kulture, ki jih danes lahko označimo kot bolj ali manj skupne – v politični kulturi, ki smo jo v zadnjih desetletjih razvijali skupaj in vsemu navkljub, v mednacionalnih, kulturnih (književnih) odnosih ali pa s samimi deli, ki jih ni mogoče cepiti – je opaziti različne oblike *jugoslovanske kulture*, večnacionalne in večjezične, z značilnimi tipi vzajemnega prepletanja, sorodnimi socio-političnimi modeli ali projekti. Tam, kjer je jezik isti ali zelo podoben in kjer si nacionalne in verske tradicije ne stojijo preveč v navzkrižju, so videti preseki jugoslovanske kulture določnejši in obstojnejši, njihove oblike pa izrazitejše in trdnejše.

V odnosih do skoraj sleherne narodne kulture sta se v naši preteklosti in tudi sedanosti izoblikovali dve temeljni tezi. Antun Barac ju je preverjal v hrvaški kulturi in ju skušal opredeliti. Njegovo dognanje, ki ga to pot ne kanim dopolnjevati, velja do neke mere tudi za druge jugoslovanske kulture pa tudi za jugoslovansko kulturo v celoti: »Usoda majhnih narodov – in tudi hrvaškega – je, da begajo med megalomani- nijo in omalovaževanjem vsega, kar je njihovo. Samo pri majhnih narodih lahko naletimo na vsakem delovnem področju na toliko različnih ‚veličin‘, kolikor jih nimajo vsi veliki narodi skupaj. Prav tako so značilni po tem, da se pri njih porajajo periodična obdobja kriticizma, ki prehaja v hiperkriticizem. Zlasti velja to za kulturno in še posebej za književno življenje.

Naivno povzdigovanje lastnih stvaritev pripelje do razočaranja, ko nas življenje potisne v stik s stvarnostjo. Preziranje lastnih vrednot pa se poraja zaradi nezaupanja vase in potrnosti. V naši zgodovini smo zapadali bolj v prvo kot v drugo skrajnost. Ker smo nenehno živeli v narodnostnem boju, smo zaradi nacionalnih razlogov – kdaj pa kdaj tudi hote – lastna dela povzdigovali bolj, kot to zaslužijo.«²⁹

V zvezi s tem navedkom omenimo na koncu še neko značilnost diskurza o narodni kulturi pri nas in drugod v svetu: nenehno se pojavlja potreba, da se ponavljajo stvari, ki so bolj ali manj znane in ki jih v normalnih razmerah ne bi bilo treba ponavljati. Temu se ni izognil niti ta esej.

K tem pripombam bi lahko dodali še številne druge, bolj ali manj znane v kulturni zgodovini. Moj namen je bil pojasniti nekatere pojme – načine pojmovanja narodnih kultur – ne pa pisati njihove zgodovine.

²⁸ Intervju Josipa Vidmarja za *Komunist*, XI. 1974 (III. nadaljevanje). Prim. tudi Vidmarjev intervju v *Večernjem listu* pod naslovom »Postoji li jugoslovenska kultura« (15.–16. XII. 1973).

²⁹ Iz knjige Antuna Barca »Veličina malenih«, citirano po eseu Jureta Kaštelana »Mala zemlja i njena književnost u svjetskim zbivanjima«, *Praxis*, št. III. 1965, str. 408–409.

Profesionalizacija, ideologija in metodologija v sociološkem raziskovanju

1. UVOD

Pogosto naletimo na misel, da predmet v bistvu določa tudi metodo njegovega preučevanja. Na tej podlagi lahko pričakujemo, da bodo imele spremembe (v) predmet-a(u) pomembne metodološke implikacije. Da imamo danes opravka z izjemno dinamiko družbenih sprememb, tega nam ni treba dokazovati! Toda, ali se temu ustrezno spreminja tudi metodologija družboslovnega raziskovanja? V čem konkretno se kaže ta povezava in katere oziroma kakšne so te metodološke spremembe? Koliko pa metodološka praksa družboslovnega raziskovanja vendarle izraža relativno avtonomijo profesionalnega delovanja samih sociologov? Ali ni dosežena raven v metodologiji le ena od inherentnih razsežnosti procesa profesionalizacije in oblikovanja profesionalne oz. znanstvene kulture, ki se v sociologiji odvija (tudi) po svoji notranji logiki?

Izpostavljam torej predvsem kontekstualne spremembe, ki pogojujejo metodologijo družboslovnega raziskovanja. S tega vidika izstopajo zlasti ideološke in tehnološke spremembe. Na tem mestu se bom omejil le na prve. Ideološke spremembe so bile namreč pri nas odločilne v polpreteklem obdobju, medtem ko so druge v glavnem šele pred nami. Še pred tem pa bom izpostavil nekatera vprašanja, ki zadevajo predvsem sociologijo in sociologe same.

Omejil se bom na »kvantitativno metodologijo«, saj je prav tu situacija najbolj protislovna: nanjo je usmerjeno največ kritike in tu je bil obenem v novejšem času, v mednarodnem merilu, dosežen tudi največji napredek. Kaj pa pri nas?

2. KOGNITIVNA ANOMIJA IN SEKTORSKA FRAGMENTACIJA

Če z metodološkega vidika ocenjujemo današnje sociološko delovanje v Jugoslaviji, se nam razkrije zelo neubrana in disparatna slika. Ne moremo reči, da smo v tem pogledu kar na splošno dosegli velik napredek niti ne bi bilo točno, če bi poenostavili oceno v tem smislu, da gre za vsesplošno zaostajanje. Posebnost sedanje situacije vidim ravno v tem, da imamo istočasno opravka z nekaterimi inovativnimi rešitvami in »prodori« mednarodnega pomena, in – kot bomo videli – s široko »fronto« raziskovalne prakse, ki za več desetletij zaostaja za tisto, ki je danes že uveljavljena v razvitem svetu.

Takšna neskladja že sama po sebi opozarjajo na nepovezanost (atomizacijo in fragmentacijo) ter na visoko stopnjo naključnosti v sociološkem raziskovanju. Fragmentacijo in dezorganizacijo spoznavnega (raziskovalnega) procesa pa spremlja tudi nekakšna *intelektualna uravnilovka*, ko postane vse sprejemljivo, legitimno, ko ima vsaka ideja isto težo in enake možnosti nastopanja. Takšne razmere bom označil kot »kognitivno« anomijo. Pri tem gre torej (tudi) za odsotnost profe-

* Dr. Zdravko Mlinar, redni prof. na FSPN, član SAZU.

sionalnih standardov, bodisi zaradi inercije zdravorazumskega delovanja bodisi zaradi napačnega razumevanja »demokratizacije«, ki vdira v spoznavno organizacijo raziskovalnega procesa in jo izpodkopava. Oboje pa izraža pomanjkanje oz. nerazvitost profesionalne (znanstvene) kulture in diferenciranega vrednotenja znanstvenih spoznanj glede na njihovo pojasnjevalno moč. Če pa je porušeno vrednotenje (hierarhija) glede na spoznavno vrednost rezultatov, ki jih sociologi predstavljajo v svojih tekstih, potem je razvrednotena tudi metodološka rigoroznost, ki ima pri tem pretežno instrumentalno vlogo. Zakaj bi si veliko prizadevali za zahtevne metodološke postopke – npr. za preverjanje in dokazovanje, če pa z rezultati takšnega delovanja naletimo na ravno takšen odziv kot tedaj, če predstavimo kakršnekoli ad hoc observacije, ali če se kar nasploh zadovoljimo z intuitivno – spekulativno zasnovo naših sklepov? Kognitivna anomija, ki jo razkrivamo v današnjih jugoslovanskih razmerah, nam torej po svojih implikacijah že do neke mere pojasnjuje omalovažujoč odnos širokega kroga družboslovcev do epistemoloških in metodoloških postulatov v raziskovalnem procesu.¹

Poleg splošnih znakov kognitivne anomije pa uveljavljanje (kvantitativne) metodologije v sociološkem raziskovanju zaostaja še zlasti zaradi njegove sektorske fragmentacije. Le-ta – med drugim – zadeva relacije med:

- filozofijo znanosti (epistemologijo in metodologijo);
- teorijo in statistično analizo podatkov;
- statistiko in matematičnimi modeli;
- makro in mikro analizo;
- diahronim in sinhronim raziskovanjem;
- vedenjsko in strukturno analizo;
- anketnimi raziskavami in agregatno analizo;
- monografskim in komparativnim raziskovanjem idr.

(gl. tudi Z. Mlinar, H. Teune, 1978).

V procesu vse večje diferenciacije sociološkega (metodološkega) delovanja razkrivamo nekakšno koeksistenco specialističnih usmeritev v zaprtih krogih, pa bodisi da gre za različne razsežnosti spoznavnega procesa, različne analitične pristope ali pa za različna vsebinska področja sociološkega delovanja. Glede na to bi tudi današnja metodološka praksa v sociološkem raziskovanju (kot jo bomo še prikazali) pri nas lahko problematizirali predvsem zaradi zaostajanja, do katerega prihaja zaradi barier v medsektorski in prostorski difuziji sicer že osvojenega metodološkega znanja.²

Imamo sicer maloštevilne, vendar visoko usposobljene – specialiste za matematično-statistične analize podatkov; obenem pa tudi specializirane raziskovalce, ki se poglobljajo v vsebinska vprašanja vse številnejših (sub)disciplinarnih področij. Toda delovanje enih in drugih – seveda z značilnimi izjemami – bolj kaže na

¹ Pri tem moramo opomniti, da tudi znani sociolog Hubert Blalock (1984), ki piše predvsem o razmerah v ZDA, kritično opozarja, da v družboslovnem delovanju vse enako uspeva (=everything flourishes... itd.) ter da gre za visoko stopnjo naključnosti in da ni niti minimalnega soglasja (ali celo zanimanja in zavzetosti) glede tega, kakšen proizvod bo nastal na podlagi naših agregiranih akcij; kljub temu pa se stanje na področju kvantitativne metodologije v ZDA bistveno razlikuje od tistega, ki ga razkrivamo v Jugoslaviji. To pa pomeni, da moramo upoštevati še druge, npr. kontekstualne determinante, ki jih bomo še prikazali.

² Rezultati opravljenih intervjujev s sto slovenskimi družboslovci nakazujejo zelo podobne ocene in zahteve – npr. glede povezovanja vsebinskih in računalniških znanj, pa najsi gre za sociologijo, ekonomijo, geografijo, psihologijo ipd. Zabeležili smo npr. takele odgovore: »... Računalniški strokovnjaki naj bi bolje poznali vsebino in problemska področja obravnavane discipline«; »problem je formiranje specializiranih strokovnih kadrov, ki bi enako dobro obvladali računalništvo in psihologijo«; »zaostajamo zaradi premajhne usposobljenosti ekonomistov za uporabo informacijske tehnologije«; »če hoče računalništvo v geografijo, mora poznati geografijo« itn.

paralelizem kot pa na *integracijo raznovrstnosti*, ki predstavlja pot do inovativnih rešitev.³

Tudi dejavnost na področju epistemologije in še zlasti filozofije znanosti, izraža težnje k samozadostni izključenosti in – kot pravi Andrew Tudor – ignorantsko pušča ob strani sociološko raziskovalno prakso. Avtor celo razkriva, da se je v sociološki metodologiji močno utrdila tradicija, ki se kaže kot »filozofski imperIALIZEM«. Na to pa so spet reagirali sociologi – tipično in v skladu z našo splošno razvojno paradigmo, ki vključuje razmerje med samostojnostjo in povezanostjo – in sicer tako, da so se odrekli preokupacijam filozofije znanosti. Potrebno pa bi bilo ravno nasprotno, tj. zblížanje. Do tega lahko pride le tedaj, če bi presegli enostransko in benevolentno *predpisovanje*, kakšna naj bo znanstvena dejavnost. Pri filozofiji znanosti v današnjih razmerah naj ne bi šlo toliko za ugotavljanje validnosti metod empirične znanosti, kot za razumevanje *povezanosti* med empiričnim svetom in znanstvenim vedenjem. (A. Tudor, 1982, str. 2–3). Prav takšne povezanosti pa pogrešamo tudi pri nas, saj celo filozofsko-marksistične študije ne kažejo svoje odprtosti in zanimanja za metodologijo empiričnega sociološkega raziskovanja.

Današnja razcepljenost znanstvenega zajemanja pojavnega sveta bi lahko še drugače izrazili s koncepcijo »znanstvenih baldahinov«. Znanstveni baldahin vključuje pomembnejše vrline procesa raziskovanja in predstavlja okvir, znotraj katerega se izoblikujejo natančnejša pravila igre ter specifična subkultura raziskovalcev na izbranem področju. Ob tem pa je značilno, da gre za številne mnogodelne znanstvene baldahine, ki se medsebojno sekajo na en ali več načinov, delujejo na različnih ravneh abstrakcije in posegajo v različne vidike tistega, kar se sicer šteje za isti pojavi svet. Prav tam, kjer se operacije iz enega baldahina konfrontirajo z drugim, najdemo najbolj živo znanstveno ustvarjalnost in razvoj. Na podlagi takšnih konfrontacij – na različnih ravneh – lahko prej pričakujemo znanstveni napredek, kot pa bodisi enostavno na podlagi komulacije v »normalnih« znanstvenih okvirih ali ob popolni paradigmatski spremembi (A. Tudor, 1982, 36–39).

Seveda pa takšnega napredka ne moremo pričakovati tedaj, ko gre – kot to velja danes pri nas – za nekakšno »miroljubno koeksistenco« posameznih specialnosti, zajetih v številne znanstvene baldahine; torej brez »integracije raznovrstnosti«, ki predstavlja jedro razvojne logike družbenih sistemov nasploh in znanstvenega delovanja še posebej. V tem smislu je pred nami izziv za nadaljnje preučevanje, ki naj bi še določnejše razkrilo, kje se pojavlja največja ustvarjalnost, kje in zakaj pa zastoj, pa bodisi da gre prav posebej za metodologijo ali pa za sociologijo nasploh.

3. KVANTITATIVNA METODOLOGIJA V SOCIOLOŠKI RAZISKOVALNO PRAKSI

Ko smo že razgrnili nekatera splošnejša vprašanja, ki zadevajo proces profesionalizacije in uveljavljanja (zastoj) metodologije družboslovnega raziskovanja, naj na tem mestu približamo našo obravnavo konkretni raziskovalni praksi. Pri tem

³ Praksa je seveda različna tudi na posameznih institucijah. Medtem ko smo na FSPN v Ljubljani ugotavljali, da je ravno vključevanje matematikov in računalništva sprožilo plodno povezovanje njihovega dela s sociološko vsebino, pa Neven Mates (1980, str. 18) iz Zagreba posreduje drugačne izkušnje v zvezi z vključevanjem matematičnih metod v ekonomijo: »Če je nekaj tudi vključeno v pouk v obliki matematičnega programiranja, potem je to storjeno brez kakršnekoli organske zveze s poukom drugih kolegov. Ker potem programiranje najpogosteje predavajo matematiki brez vsakršnega večjega interesa za konkretne aplikacije (o tem najboljšo govori dejstvo, da nikoli ne uporabljajo računalnikov), potem tudi to, kar predavajo, nima pomembnejšega učinka«.

žal nimamo možnosti za celovitejši pregled in oceno te prakse (verjetno bi bilo treba ponoviti in še temeljiteje opraviti takšen poizkus, kot je bilo posvetovanje v Ohridu 1965. leta in vrsta objavljenih tekstov v zvezi s tem). Omejili se bomo le na vprašanje o uveljavljanju kvantitativne metodologije, in še to na podlagi dveh omejenih virov informacij. Prvi od teh so objavljeni članki v reviji »Sociologija«, v Beogradu; drugi pa so odgovori iz nestandardiziranih intervjujev 100 raziskovalcev iz družboslovnih disciplin v Sloveniji.

V času od 1981 do vključno 1986 je bilo v reviji »Sociologija« objavljenih skupno 110 člankov.⁴ Od tega jih je kar 101 ali skoraj 92% brez vsakršne matematično-statistične analize (65,5% povsem verbalnih obravnava, 14,5 je takih, ki le ilustrativno, tu ali tam navajajo podatke, in 11,8% člankov vključuje tudi enostavne, v glavnem univariatne tabele, brez matematične obdelave podatkov). Celo članki, ki smo jih uvrstili v kategorijo »s statistično-matematično analizo«, se večinoma opirajo na ugotavljanje preprostih zvez med dvema spremenljivkama (hi-kvadrat oziroma Pearsonov kontingenčni koeficient, korelacijski koeficient, koeficient korelacije rangov itd.) Le v dveh ali treh premerih je šlo za kompleksnejše analitične postopke (faktorska analiza, trendi).⁵

Klasifikacija člankov Sociologije (1981–1986)

Izključno verbalna obravnava	Ilustrativni podatki ali tabelarni prikazi	Statistično matematična analiza	
72	29	9	110 N
65,5	26,3	8,2	100%

Za primerjavo naj navedemo, da je podoben pregled tipov člankov, objavljenih (že) 1976. leta v *American Sociological Review*, pokazal, da jih med temi samo 12% (v *American Journal of Sociology* pa 14%) ni vključevalo nobene matematične analize. Glede na to, da so nekateri od člankov v teh revijah povsem teoretskega značaja, ali pa zaradi kakšnega drugega razloga ni potrebno, da bi se opirali na matematično analizo, se šteje, da so te številke (za ZDA) že blizu saturacije (T. W. Collins, 1981, str. 438–439).

Ugotovljeni deleži nam torej razkrivajo skoraj obratno sorazmerje med članki v Sociologiji in v ASR. V kolikor lahko presojamo na podlagi prikazanih podatkov, velika večina jugoslovanskih sociologov še sploh ne uporablja zahtevnejših kvantitativnih metodoloških postopkov.

Tudi če upoštevamo upravičene kritične ocene glede omejenosti kvantitativne metodologije, ki so jih izpostavili posamezni avtorji pri nas in v mednarodnem merilu (C. Wright Mills, 1959, M. Mesić, 1983, F. Adam 1982), vendarle ostaja dejstvo, da razkrivamo neskladje med veliko družbeno kompleksnostjo ter zelo preprostimi analitičnimi postopki. Naša raziskovalna praksa kaže na neskladje (ki se zdi, da je tako ideološko kot tehnološko pogojeno) med pretencioznim intuitivno-spekulativnim globalizmom⁶ in zelo omejenimi zmožnostmi kompleksnejše in

⁴ Med članke seveda nismo všteli različnih prikazov, recenzij, obvestil ipd.

⁵ Če bi tudi enostavne »tabelarne prikaze« všteli v kategorijo »statistično-matematična analiza«, se s tem ne bi skoraj nič spremenila slika o kritični situaciji, ki nam jo podatki razkrivajo.

⁶ V zvezi s tem je že Mihailo Marković ugotavljal, da pelje vsakršen poizkus neposrednega razumevanja celote – brez pomoči analize – v mit in ideologijo. Zato meni, da sodi v nujno fazo Marxove metode tudi razstavljanje predhodno neposredno razumljenih celot na njihove komponente, ki jih je treba v zadnjih fazah povezati z drugimi komponentami in jih razumeti samo kot momente neke sestavljene strukture (Mihailo Marković, 1981, str. 68).

metodološke rigoroznejše (kvantitativne) analize. Ta problem je toliko večji, ker se zdi (pač v kolikor se lahko opiramo na zelo omejen preizkus na podlagi objavljenih člankov), da v preteklih *dveh desetletjih v teh pogledih nismo napredovali*. Primerjava s članki, ki so bili objavljeni že v letu 1961–66 pokaže, da se je delež člankov, ki se opirajo na statistično-matematično analizo, celo zmanjšal (v prvem šestletnem obdobju je bilo takih 31,6%, v drugem tj., od 1981–86 leta pa, kot smo videli, 148,2%.⁷ Če že ne gre za nazadovanje, pa bi te razmere lahko označili kot *stagnacijo*.

Situacija v Jugoslaviji je povsem v nasprotju z izrazito ekspanzijo kvantitativne metodologije v mednarodnem merilu, še zlasti na Zahodu. Iz tega moremo sklepati, da je današnji problem sociološke metodologije pri nas predvsem in najprej v tem, da naša raziskovalna praksa daleč zaostaja celo za tistim, kar sicer že sodi v *splošni fond metodoloških znanj* v mednarodnem merilu.⁸ S tega vidika bi lahko organizirano (tudi preko Jugoslovanskega sociološkega združenja) presegali sedanje zaostajanje predvsem s tem, da bi pospešili *diseminacijo in aplikacijo* mednarodno že dosegljivih znanj.⁹ Ob tem pa bi postopoma povečevali tudi zahtevnost, ki bi jo uveljavljali na podlagi vse bolj določno opredeljenih norm oziroma standardov profesionalne kulture in sociološke identitete.

O tem, kako družboslovci gledajo na proces kvantifikacije v družboslovnih disciplinah, nam nekaj povedo tudi odgovori iz že omenjenih intervjujev, ki smo jih opravili med pripravami na posvetovanje o stanju in razvoju družbenih znanosti na Slovenskem leta 1984. Večina vprašancev izraža pozitiven odnos do kvantifikacije v družboslovnem raziskovanju. Nekateri celo štejejo, da je kvantifikacija »eno od osnovnih meril znanstvenosti« oziroma »zrelosti empiričnih znanosti«. Nadalje: »Vsaka znanost postane znanost šele tedaj, ko se matematizira«. »Kvantifikacija prispeva k objektivnosti (pedagoške) znanosti«. »V tem so možnosti preseganja klasične kazuistike«. »Gre za reakcijo na brezplodno, abstraktno teoretiziranje.« »Prognoza brez matematično-statističnih metod ni možna«. »Kvantifikacija je edino prepričljiv argument za prakso« itd.

Ob tem nekateri izpostavljajo določene pogoje in omejitve: po eni strani torej ugotavljajo potrebo po kvantifikaciji in (potencialni) koristi, ki jih le-ta prinaša, obenem pa navajajo, da se to lahko uresniči le v omejenih okvirih oziroma le tedaj, če se izpolnijo še nekateri dodatni pogoji. Ocenjevati jo je treba v njeni instrumentalni vlogi, ne pa samo zase. Npr.:

– »Kvantifikacija je razlagalno pomembna le tedaj, če je razlagalec kvantifikacijskih rezultatov teoretično podkovan«;

– »Kvantifikacija malo prispeva k razvoju discipline kot take, ima pa velik pomen za prakso in ekonomsko politiko«;

– »Problem je premajhna integracija kvantitativnih metod s kvalitativno teoretično analizo«;

– »Nekateri problemi (v lingvistiki, teoriji jezika ...) so takšni, da so obenem računalniški in tudi filozofski problemi. Opazen je trend, da se to dvoje povezuje v nove problematike«;

– »Kvantifikacija prodira tudi v geografijo; njena korist je v tem, da omogoča hitrejše in sorazmerno zanesljivejše ugotavljanje dejstev; ne more pa biti njen cilj,

⁷ Vendar teh števil ne moremo prejemati preveč mehanično, saj je šlo v prvem obdobju za dosti enostavnih in rutiniziranih računskih operacij; zadnja leta se vendarle začenjajo pojavljati tudi različni postopki multivariante analize ipd.

⁸ Podrobnejša analiza bi pokazala, koliko gre pri tem za (ne)znanje, koliko pa za materialno-tehnične omejitve.

⁹ Jugoslovanska posebnost (ne moremo reči niti balkanska, saj nas prebitevajo npr. celo Bolgari) je tudi v tem, da skorajda ne poznamo različnih oblik dopolnilnega strokovnega izobraževanja, niti se ne vključujemo v ustrezne mednarodne aktivnosti, kot so npr. metodološki seminarji v okviru Essex Summer School, ki jo vodi European Consortium for Political Research (izjeme so le nekateri ljubljanski udeleženci na teh seminarjih).

temveč samo sredstvo v dopolnjevanju z drugimi metodami (kartografskimi, številnimi opazovanji, živimi anketami)«;

– »Kvantifikacija predstavlja prispevek le pod pogojem, da ni sama sebi namen in da pomeni boljši pristop od vsebine; problem nastane tedaj, ko količinski pristop postane nadomestek za kvalitativni pristop; do tega pri nas včasih tudi dejansko prihaja«.

Pri vsem tem pa gre, ne glede na zvrst znanstvene discipline, za splošno omejitvev, ki se kaže v *nezadostnem poznavanju* kvantitativnih metod. To velja še zlasti za starejše generacije družboslovcev, ki se tega – bolj ali manj – tudi sami zavedajo.

Končno naj predstavimo še nekatera stališča tistih družboslovcev, ki razmeroma najbolj negativno ocenjujejo ali pa celo povsem zavračajo kvantifikacijo v družbenih raziskovanjih. Pri tem gre za nekatere sociologe, ki so angažirani predsem na področju sociološke teorije, za pravnike, za predstavnike nekaterih humanističnih disciplin kot tudi za tiste, ki svojo kritiko utemeljujejo z izrazito ideološko argumentacijo (o čemer bomo govorili še v naslednjem poglavju). Vsem pa je skupno to, da na svojem delovnem področju (v glavnem ali sploh) niso uporabljali kvantitativnih analitičnih postopkov. Pri tem lahko pustimo ob strani vprašanje, ali tega niso počeli že zaradi svojega načelnega odklonilnega odnosa do te možnosti ali pa je ta njihov odnos posledica tega, da (novih) analitičnih postopkov поблиže niti ne poznajo?

Na le primeroma navedemo nekatere ocene:

– »Možnosti za kvantifikacijo so družbeno omejene; tam kjer pa je kvantifikacija možna, gre za pretežno trivialne zadeve.«

– »Dokler ni pojmovni aparat izdelan, »prečiščen«, dokler o njem ne obstaja minimalni konsenz, matematika nič ne pomaga ali zelo malo«.

– »Kvantifikacija lahko dá le sliko pojava in dejanskosti, ne pa bistva in možnosti ter vzročnih zvez«.

– »Ključna je rigorozna in smela imaginacija, sicer zapademo v kvantofrenijo«.

– »Kvantifikacijski postopki so za družboslovje, zlasti pa za sociologijo kulture pomožne tehnike, ki jih je mogoče uporabiti pri konstituiranju korpusa gradiva. Za analizo pa so neuporabne, četudi se zdi drugače.«

Gradivo iz intervjujev s slovenskimi družboslovci nam torej kaže na zelo širok spekter stališč in različnih vsebinskih vprašanj, ki zadevajo proces kvantifikacije družboslovnih disciplin. Kljub temu pa se zdi, da postajata tako relevantno znanje kot tudi tehnična infrastruktura iz generacije v generacijo širše dostopna, tako da se ta proces ne bo zaustavil. Ob tem pa bo vsekakor treba upoštevati tudi nekatere spremljevalne pogoje in omejitve, na katere smo tukaj opozorili.

4. VREDNOTNO-IDEOLOŠKE (PRE)USMERITVE

Enega od vzrokov za prikazano zaostajanje v uporabi matematično-statistične analize in sploh kvantitativne metodologije v socioloških raziskovanjih je treba iskati v družbeno-političnem kontekstu in še zlasti v vlogi ideologije. Ni naš namen, da bi se s tega zornega kota na splošni ravni spuščali v razpravljanje o razmerju med kvantitativno in kvalitativno metodologijo. Že dosedanji tok te razprave je pokazal, da le-ta ostaja preveč aprioristična in pavšalna, da zahaja v ponavljanje in je glede na vse to izrazito brezplodna.

Ker pa ne moremo puščati ob strani dejstva, da ima v kontekstualnem pojas-

njevanju metodološkega delovanja pri nas ideologija (na splošno o ideologiji gl. tudi najnovejše delo v slovenščini Göran Therborn, 1987) vendarle pomembno vlogo, jo bomo poizkušali bolj razčlenjeno in konkretizirano razkrivati, predvsem z vidika neskladij med prevladujočimi vrednotno-ideološkimi usmeritvami in sociološko raziskovalno prakso. Še prej pa naj vsaj ilustrativno povzamemo nekatera opažanja o tem problemskem sklopu, ki se ne omejujejo le na sociološko disciplinarno področje.

Tako npr. Neven Mates (1980) razkriva vzroke za več kot nezadovoljivo vlogo ekonomske znanosti v naši družbi; med drugim izpostavlja naslednje: »Uporaba modernih matematičnih in statističnih metod v konkretnih ekonomskih raziskovanjih in problemih, pa tudi v ekonomski teoriji, je bila v naši institucionalizirani ekonomski znanosti najbolj omejena. Brez vsakršne vsebinske razprave je bila proglašena na *meščansko in ideološko sumljivo*. (podčrtal Z. M.)³⁹ Tega sicer niso napravili javno (ker bi bili v tem primeru za to vendarle potrebni neki argumenti). Kljub temu pa je – skupaj z dejstvom, da največje število ‚profesionalcev‘ ni poznalo elementarnega matematičnega in statističnega aparata – takšna ocena najbolj učinkovito preprečevala, da bi to področje ekonomske znanosti dobilo svoje mesto na naših fakultetah.«

Zadnja leta sicer prihaja do velikih ideoloških preusmeritev, ali pa enostavno do zmanjševanja pomena ideoloških meril. V tem kontekstu in obenem z zaostrovanjem zahtev po večji odgovornosti za odločitve (ki bi morale biti bolj analitično utemeljene), lahko pričakujemo, da bo večjo vlogo dobila tudi kvantitativna metodologija. Retrospektivno vzeto pa velja ocena, ki jo je podal Silvano Bolčić (1982): »Morali bi predpostaviti, da so danes že presežena enostranska stališča, ki izenačujejo znanost z merjenjem in kvantitativnim formuliranjem znanstvenih zakonov, kot tudi tista, ki zanikujejo smiselno uporabnost merjenja in kvantitativnih postopkov v družbenih znanostih. Na žalost prihajajo v ocenah stanja v družbenih znanostih pri nas taka stališča še vedno do veljave. Medtem ko imamo po eni strani primere brezplodne kvantifikacije, ki ustvarja vtis ‚znanstvenosti‘ raziskovanja, vendar ne dodaja ničesar bistveno novega k razumevanju družbe in njenega razvoja, je na drugi strani sama uporaba kvantitativnih postopkov v posameznih raziskovanjih v ekonomiji, sociologiji, socialni psihologiji za nekatere argument za tezo o vplivu meščanske družbene znanosti na našo družbeno znanost«.

Upajmo le, da s takšnimi enostranostmi v bodoče ne bomo imeli več opravka!

Zaradi tega preidimo raje h konkretniji analizi neskladij med nekaterimi značilnimi vrednotno-ideološkimi usmeritvami, ki so v preteklih desetletjih prevladovali v družbeno-političnem kontekstu jugoslovanske družbe, in kvantitativno metodologijo empiričnega sociološkega raziskovanja. Med njimi izpostavljamo naslednja:

³⁹ Ob tem je zanimiva disparatnost v primerjavi s kritiko, ki jo ameriški ekonomist Lester C. Thurow v svoji knjigi »Dangereous Currents: The State of Economics« naslavlja na skoraj vse »šole« sodobne ekonomije (mikro- in makroekonomiko, ekonometrijo, monetarizem ipd.). Pri tem razkriva, da marsikaj od tistega, kar se šteje za »znanstveno metodologijo«, v ekonomiji ni nič drugega kot psevdoznanost. Težavo vidi med drugim tudi v tem, da ekonomisti radi zapadejo v »napako deplasirane preciznosti«, in to tedaj, ko poizkušajo z uporabo formul in grafikonov npr. tržne pojave zreducirati na matematiko. Takšen redukcionizem računa na naravoslovne konstante in zakonitosti, ne pa na dejansko, družbeno spremenljivost. Zato imajo vsi »zakoni«, ki v količinskih merilih izražajo povezanost ekonomskih pojavov, tako kratko življenjsko dobo. Ob tem pa je vendarle treba upoštevati, da L. Thurow reagira na bistveno drugačne razmere kot pa so v Jugoslaviji. Pri nas gre bolj za premajhno preciznost kot pa za »napako deplasirane preciznosti«.

1. Kvalitativne družbene spremembe in kvantitativna metodologija;
2. Makro-družbena preobrazba in mikroskopsko empirično raziskovanje;
3. Statični (kratkoročni) in dinamični (dolgoročni) pristop;
4. Možno in obstoječe;
5. Absolutizacija in relativizacija;
6. Spontano in organizirano (institucionalno).

4.1 Kvalitativne družbene spremembe in kvantitativna metodologija

Medtem ko je zgodovinski materializem postavil v ospredje kvalitativne družbene spremembe, je konkretno, empirično raziskovanje v kontekstu »post-revolucionarne družbe« terjalo predvsem poznavanje in uporabo različnih postopkov kvantitativne analize podatkov o družbenih spremembah v danem času in prostoru. Takšno neskladje je našlo različne razrešitve – tako v teoriji kot v praksi. Čeprav ta disparatnost v Jugoslaviji ni do tolikšnega obsega in toliko časa ohranjala prakse »konkretnega sociološkega raziskovanja« kot Sovjetski zvezi, se je vendarle vse do danes vsaj občasno pojavljala v obliki kritike empirizma (pozitivizma) ali pa prazne spekulativnosti in shematizma.

Pri tem je šlo dostikrat za *ekskluzivnost in absolutizacijo* ene strani (kvalitativne) na račun druge (kvantitativne) in obratno, namesto da bi že načeloma obravnavali to razmerje kot komplementarno. Nekateri so empirično sociološko raziskovanje – vključno z njegovo kvantitativno metodologijo – že a priori enačili s pozitivizmom.⁴⁰ Dajansko širjenje tega raziskovanja v šestdesetih letih pa je spet s svoje strani pomenilo izključevanje *kompromitirane splošnosti* in shematizma DIAMATA in HISTOMATA. Anketiranje in anketne raziskave so postale *sinonim sociološkega raziskovanja* nasploh. Po nekaj letih takšne prakse pa so spet zaostri kritiko njihove omejenosti. (gl. več o teh »cik cak« nihanjih v družbenih znanostih v: Z. Mlinar, 1986, str. 64–66).

Ideološko-politična usmeritev je potencirala *diskontinuiteto* v odnosu do »stare Jugoslavije«. V takšnem kontekstu je bila onemogočena komparativna, analitična obravnava tudi tistih družbeno-ekonomskih procesov, ki z revolucijo dejansko niso bili prekinjeni. Lahko bi rekli, da je zaradi ideološke pretencioznosti in radikalizma tudi v družboslovnem raziskovanju prišlo do *podcenjevanja vplivov iz preteklosti*. Hkrati pa smo podcenjevali tudi prikrito spontano ali stihijsko inercijo, prek katere je preteklo stanje še vedno determiniralo (pogojevalo) vsakokratne razmere in celo poglede v prihodnost. V tem smislu bodisi podatki, ki so nam bili na voljo, niso *bili upoštevani*, ali pa je bilo *prekinjeno zbiranje* podatkov o procesih, ki s spremembo političnega sistema dejansko niso bili zaustavljeni.

Drugi vidik diskontinuitete nastopa tudi v povojnem obdobju z nominalno (*navidezno*) spremembo identitete posameznih pojavov (subjektov), npr. z njihovim preimenovanjem, ali pa s pogostimi spremembami njihovega obsega, strukture ali drugih značilnosti, ki so bile podvržene vplivu »vodilnih subjektivnih sil«.

⁴⁰ To je med drugimi, bolj pragmatičnimi razlogi verjetno pogojevalo tudi zelo »rezerviran« odnos do predloga za uvedbo študija »družboslovne informatike« na FSPN v Ljubljani. Skoraj deset let je trajalo prepričevanje, predno je bil predlog sprejet.

Za razliko od prevladujočih značilnosti ameriške sociologije je marksistična teorija izpostavljala predvsem *preobrazbo na makro-družbeni ravni*.¹² S strukturnega vidika so bile v ospredju »velike družbene skupine« – *družbeni razredi*: z razvojno-dinamičnega pa »družbeno ekonomske formacije«. Takšen pristop je povsem prevladoval, četudi je v času po revoluciji odstopal od praktičnih potreb. Podrobnejša analiza družbene strukture po posameznih slojih (strukturnih kategorijah) je bila kaj hitro ožigosana, da se oddaljuje od bistva in da zahaja v »empirizem«. Podobno pa tudi usmerjanje družbenega razvoja ni izhajalo (toliko) iz spoznanj konkretne analize, marveč iz apriorističnih postavk (vizij, pričakovanj) o makro-družbenem razvoju. Tako smo imeli nekakšno koeksistenco zelo splošnih teoretičnih postavk o družbenem razvoju s perspektivo na makro-ravni¹³ in množico konkretnih ukrepov, ki so temeljili na visoki stopnji arbitrarnosti.

V takšnem družbenem kontekstu je razumljivo, da ni bilo primernega izhodišča za »več-raveno analizo« (»cross-level« ali »multilevel analysis«). Prvenstvene preokupacije na makro-ravni so praktično izključevale (namesto da bi dopolnjevale) mikro-raveno raziskovanje.¹⁴ V takšnem družbenopolitičnem kontekstu je prehajanje v smeri od makro- k mikro-analizi istočasno pomenilo prehajanje od (naj)bolj k (naj)manj pomembnim vprašanjem. Absolutizacija kolektivizma je obenem pomenila izključevanje, negacijo vsakršne avtonomne individualnosti (razen na najvišjih ravneh politične hierarhije, na katerih je prihajalo do poistovetenja posameznikov s celotnim sistemom).

To se je z znanstveno-disciplinarnega vidika kazalo npr. v odnosu do (socialne) psihologije, ki so jo nekaj let po vojni šteli za povsem odvečno. Pa tudi zbiranje podatkov od posameznikov, npr. anketne raziskave, so nekateri ocenjevali kot značilnost buržoazne sociologije.

Glede na nakazani kontekst se zdi dovolj razumljivo, zakaj je tudi metodologija pri nas ostajala na nekakšni predzgodovinski stopnji problematike večravske analize. Družboslovne raziskave namreč, vsaj kolikor je meni znano, večinoma niso niti vključevale večravske analize v striktnem pomenu besede. To pomeni, da raziskovalci praviloma sami še niso naleteli na značilne metodološke probleme, ki jih sproža takšna analiza in ki jim je sociološka literatura v mednarodnem merilu posvečala veliko pozornost. Gre zlasti za zmote v sklepanju o delih na podlagi poznavanja lastnosti celote in obratno.¹⁵ V tem smislu se pri nas npr. ni posvečalo

¹² Pri tem ne gre za razliko v odnosu do marksizma, temveč tudi v primerjavi s (srednje)evropsko tradicijo nasploh. Z metodološkega gledišča postavlja evropska tradicija v ospredje družbene skupnosti in še zlasti družbene celote, totalitete, pa bodisi v dialektičnem ali fenomenološkem smislu in z močnimi intuitivnimi poudarki. Ameriška tradicija družboslovnega raziskovanja pa je behavioristična, vedenjska, tako glede predmetnega področja kot glede metode. Zato se (bolj) opira na socialnopsihološke spremenljivke oz. pojme (Jurgen W. Falter, 1978, str. 843–844, C. Wright Mills, 1983).

¹³ Nasploh je bilo značilno, da je tudi v izobraževalnem procesu prevladovala takšna izbira in obravnava tem; skoraj vsako vprašanje smo začeli obravnavati »od praskupnosti...« naprej.

¹⁴ Poleg tega pa je treba upoštevati, kot ugotavlja J. Falter, da splošna raba dihotomije na mikro in makro analizo v družbenih znanostih predstavlja dokaj grobo in umetno klasifikacijo, ki ima večjo didaktično kot analitično korist. Gre bolj za to da uveljavimo analitični pristop, ki upošteva relativni položaj izbrane cnote analize znotraj večravskega kontinuuma. S tem vsaj pragmatično presegamo tudi dihotomijo med holizmom in individualizmom, ki sicer iščeta »pravo« raven pojasnjevanja (Jurgen W. Falter, 1978, str. 847).

¹⁵ Čeprav so sicer v marksistični literaturi pogoste filozofske obranave o odnosih med delom in celoto (glej npr. Mihailo Marković, 1981), je obenem značilno to, da sociologi teh vprašanj niso obravnavali z vidika kvantitativne metodologije. Socialno-filozofska usmeritev k celostnemu (integralnemu, globalnemu) zajemanju in pojasnjevanju je puščala ob strani reševanje vprašanj o možnostih njene operacionalizacije in tehnične infrastrukture, kar je predpogoj, da bi jo lahko upoštevali v empiričnem raziskovanju.

pozornosti t. i. »ekološki zmoti«, na katero je že leta 1950 opozoril W. S. Robinson: pokazal je namreč, da bi bilo povsem zmotno, če bi npr. iz ugotovljene korelacije med nepismenostjo in odstotkom črncev na regionalni ravni v ZDA skleпали tudi na korelacije med nepismenostjo in raso na individualni ravni. Relativno visoka korelacija na agregatni ravni se je namreč na individualni ravni analize povsem zgubila (W. S. Robinson, 1950).¹⁶

4.3 Statični (kratkoročni) in dinamični (dolgoročni) pristop

V Jugoslaviji smo imeli opravka z družbeno političnim kontekstom, za katerega bi lahko rekli, da je bolj kot katerikoli drugi izzival in terjal dinamično, razvojno, »temporalno« analizo družbenih procesov. Za dolgoročne, vizionarske razvojne usmeritve in pretenzije po radikalni družbeni preobrazbi bi pričakovali, da bodo našle ustrezen odziv tudi v metodologiji družboslovnega raziskovanja. Vendar je pri tem treba upoštevati, da se takšne usmeritve »vodilnih subjektivnih sil« niso toliko izoblikovale na izkustveni podlagi iz lastnega (relativno nerazvitega) okolja, kot na podlagi marksistične teorije in vzorov iz tujine. Zaradi tega tudi konkretna izkustvena realnost ni bila v središču njihove pozornosti.

Čeprav je marksizem postavil v ospredje časovno-razvojno razsežnost družbe (vsaj s teoretskega in ideološko-političnega vidika), s tem še ni prišlo tudi do uveljavljanja temu ustrezne metodologije »temporalne analize« (o temporalni in strukturalni analizi piše tudi Rudi Supek, 1983). Istočasno s težnjo po *razširjanju časovnih okvirov pojasnjevanja družbenega razvoja* – v razponu od praskupnosti do komunizma – pa se je empirično sociološko raziskovanje večinoma omejevalo le na (*statične*) preseke v določeni časovni točki. T. i. »obča sociologija« je sicer na ravni učbeniške literature ohranila širok razvojno-zgodovinski okvir obravnavanja družbeno-ekonomskih formacij; empirično raziskovanje, ki se je razvilo po posameznih multidisciplinarnih področjih (»posebnih sociologijah«) pa se je skoraj izključno omejilo na bolj ali manj aktualna vprašanja sodobnosti. Longitudinalne raziskave, kakršno je opravil npr. Jan Makarović (1984), ki je preučeval vprašanje neenakosti v izobraževanju tako, da je spremljal kohorto učencev od osnovne šole do univerze, so skorajda izjemne.

Vendar pa nekatera znamenja kažejo, da se stanje spreminja. S potekom časa se po posameznih predmetnih področjih podaljšujejo časovne serije podatkov. »Slovensko javno mnenje« bo leta 1988 razpolagalo s podatki za dvajsetletno obdobje; okrog 200 podatkov za občine v SR Sloveniji je uporabnih za analize sprememb v času od leta 1963 (kot primer opravljene analize gl. npr. Z. Mlinar, C. Trampuž, A. Ferligoj, 1978 in raziskovalno poročilo istih avtorjev 1977, 1978). V okviru Zveze sindikatov SR Slovenije so ponavljajoče se anketne raziskave o samoupravljanju in položaju delavcev omogočile tudi analizo sprememb v teku časa (Vojko Antončič, Bogdan Kavčič, 1978). Tudi ko gre za pretežno kvalitativno analizo, spodbuja večkratno ponavljanje pojava v vse daljšem časovnem razdobju k razkrivanju morebitnih regularnosti v teku časa; (npr. Nebojša Popov je preučeval konfliktno situacije v povojnem obdobju).

¹⁶ Verjetno so se jugoslovanski sociologi s to problematiko prvič določneje spopadli v mednarodni komparativni raziskavi o vrednotah lokalnih voditeljev in razvoju lokalnih enot v Indiji, Poljski, ZDA in Jugoslaviji (gl. Philip Jacob et al. 1971). Ta raziskava je seveda po vsebini in metodologiji presegala vezanost na jugoslovanski kontekst. Vključevala je tako individualne značilnosti (vrednote in druge lastnosti) lokalnih političnih voditeljev, strukturne in razvojne značilnosti teritorialnih enot kot tudi določene tipe političnih sistemov. Vprašanje se je, npr. zastavljalo – v kolikšni meri lahko variabilnost v dinamiki razvoja lokalnih enot, na različnih stopnjah razvitosti, pojasnimo glede na njeno determiniranost na različnih ravneh (individualni, lokalni, nacionalni) analize? Kako se torej spreminja pojasnjevalna moč posameznih ravni analize glede na stopnjo družbenega (ekonomskega) razvoja?

Pri tem prihajamo do paradoksa: ob tem ko z vidika družbenopolitičnega konteksta vizionarstvo odstopa svoje mesto bolj neposrednim in pragmatičnim preokupacijam, pa družboslovje vendarle vzpostavlja pogoje za raziskovanje družbenih sprememb v širših časovnih okvirih.

Žal pa ostaja sociologija – tako v jugoslovanskem kot v mednarodnem merilu – pretežno ujeta v svojo tradicijo, tako da ne prihaja do medsebojnega oplajanja, ki bi bilo sicer možno npr. v odnosu do zgodovinske metode (Bogo Grafenauer, 1985; Ilija Stanojčić, 1976).¹⁷

Ob tem pa ostajajo nerazjasnjena teoretska in metodološka vprašanja, ki zadevajo tako zgodovino kot sociologijo. Vzemimo npr., kako se uveljavlja vpliv preteklosti na sedanost, če variramo časovno distanco? Vsaj hipotetično se nakazuje tale razloga: čim večja je časovna odmaknjenost, tem bolj posreden in difuzen ter manj (togo) obvezujoč bo vpliv preteklih zgodovinskih sprememb na današnje vedenje in delovanje ljudi. S časovno distanco se torej relativno zmanjšuje omejujoči (direktni) vpliv preteklosti na sedanost. Povečuje se pa njen kontributivni vpliv, in sicer v tem smislu, da se v širšem časovnem okviru povečuje svoboda izbire, ki jo nudi razširjena dostopnost do bogastva (kulturne) dediščine. V tem smislu širše vključevanje preteklosti spreminja tudi značaj determiniranosti današnjega stanja.

Končno pa sociologija pri nas ni niti izkoristila niti dopolnila – v mednarodnem merilu – že obstoječega znanja o metodoloških vprašanih *predvidevanja in napovedovanja*. Čeprav bi glede na jugoslovanski družbeni kontekst lahko pričakovali, da bodo ta vprašanja zelo v ospredju. (Vzemimo npr. znanja o scenarijih, simulacijah, o modelih optimizacije; gl. Ernst Gehmacher, 1971).

4.4 Možno in obstoječe

Marksistična dialektika je razširila prostor razmišljanja preko okvirov danosti oz. obstoječega stanja. Sicer pa je nasploh pomembno spoznanje, da tudi zavest (ozaveščenost) o možnem bistveno pogojuje sedanje ravnanje ljudi. Ideološko izhodišče je bilo seveda v tem, da bo določnejša identifikacija možnega pomenila nekakšen mobilizacijski potencial progresivnih sil, ki lahko na podlagi spoznanih objektivnih zakonitosti pospeši dinamiko razvoja. Vendar pa se je v praksi izkazalo, da je prišlo do neželenih učinkov, t. j. do sprememb prav v nasprotni smeri kot so bile pričakovane. Absolutizacija možnega je pripeljala do pasivizacije oz. demobilizacije obstoječega.

Eden od razlogov za takšne posledice so tudi nerazrešena metodološka vprašanja. Če načeloma priznavamo, da predmet oz. specifična vsebina že implicira tudi temu ustrezno metodo, bi to morali upoštevati tudi v tem primeru. Vendar pa dejanska praksa empiričnega družboslovnega raziskovanja ne kaže senzibilnosti za ta vprašanja. Raziskuje se bodisi samo obstoječe, ali pa možno, kot da je že resničnost. Npr. »združeno delo« se ne obravnava kot nekaj potencialnega, tem-

¹⁷ »Pri tem sprejemamo oceno B. Grafenauerja (1985, str. 35) o tem, da je v zgodovini bolj kot v drugih družboslovnih disciplinah prisotno načelo metodične kritike virov: »... Le v zgodovini velja načelno stališče, da je treba vsak vir najprej kritično preveriti, preden mu verjameš, se pravi, da viru najprej v načelu še ne verjameš, medtem ko je sicer običajno drugače...«. Pač pa ne bi soglašal s tem, da bi – vsaj načeloma – razločevali sociologijo od zgodovine v tem smislu, da prvo uvrščamo v skupino ved, ki jih karakterizira *sinhrono* obravnavanje družbe, zgodovino pa v skupino *diahronih* družbenih in humanističnih ved. To bi pomenilo, naj se sociologija odreče dialektični obravnavi, namesto da bi se kritično spopadla z odstopanji od dialektike, kadar dejansko do njih pride. Mislim, da je primernejša usmeritev k zblizjevanju obeh (metodoloških) pristopov, tako kot to nakazuje Philip Abrams v svoji »zgodovinski sociologiji« (1982). Ta npr. v zgodovinski analizi enkratnih dogodkov razkriva obenem sociološke razsežnosti družbene strukture in procesov (akcije). Dogodek obravnava kot konstrukt, ki je poln izkustvene vsebine, katera povezuje akcijo in strukturo (str. 190, 192). Podobno usmeritev k zgodovinski sociologiji nakazuje tudi Theda Skocpol (ured.) v delu »Vision and Method in Historical Sociology« (1984).

več kot da je že uresničeno, dejansko stanje (od tu tudi paradoks, da se »prizadevamo za združevanje (že združenega dela«).

Medtem ko se tradicija družboslovnega raziskovanja z vsem svojim instrumentarijem (podatki, pojmi, teorijami, metodami) osredotoča na analizo obstoječega, danega, pa so na marksistični teoriji zasnovane prioritete usmeritve potiskale v ospredje ideološko-politične kategorije, ki so v večji meri temeljile na predstavah o prihodnosti kot pa na analizi obstoječega. Usmeritev k možnemu je prišla najbolj do izraza v ideološko-političnih pojmovnih in teoretskih konstrukcijah; tisto, kar je bolj vezano na analizo obstoječih razmer, tj. podatki in (kvantitativna) metodologija empiričnega raziskovanja, pa je bilo zapostavljeno.

Različni poudarki v raziskovalnem procesu (v jugoslovanskem družbenopolitičnem kontekstu):

	Obstoječe	Možno
Podatki	XXX	
Pojmi		XXX
Teorije		XXX
Metode	XXX	

Ob tem ostaja odprtih še vrsta vprašanj, kako vključevati kot predmet sociološkega raziskovanja tisto, kar šele nastaja. Saj tudi drugi ekstrem, če bi se namreč omejevali le na tisto, kar je že v polni meri uveljavljeno, ne bi pomenilo ustrezne rešitve (gl. o tem tudi v: Zdravko Mlinar, 1986, str. 57–58).

Kljub izpostavljenosti teh vprašanj v okviru jugoslovanske družbe pa hkrati lahko ugotovimo, da se ne poslužujemo niti tistih metodoloških postopkov, ki so že uveljavljeni v mednarodnem merilu. Vzemimo npr. različne postopke simulacijskih iger (simulation gaming exercise).

Na mednarodni konferenci »Komparativna ekološka analiza družbenih sprememb«, FSPN, Ljubljana 1976 je Pavle Sicherl predstavil nov analitičen postopek, ki ga imenuje »S-distanca«. Avtor pri tem upošteva, da nam presek v eni sami časovni točki ne prikaže celovite in realne podobe dejanskega stanja. Ljudje npr. ne izražajo svojega (ne)zadovoljstva le glede na razmere v dani časovni točki (glede na stopnjo razvitosti konkretne družbene enote), temveč hkrati upoštevajo tudi pričakovano dinamiko rasti v prihodnosti. Sicherl je statično analizo neenakomernega razvoja dopolnil z izboljšano metodologijo časovne distance kot novim dinamičnim merilom neenakomernega razvoja. Časovna distanca (število let) med dvema enotama, ko le-ti dosežeta določeno raven (razvitost) glede na izbrani indikator, se torej lahko uporabi kot dinamično merilo disparitete med njima, podobno kot tudi sicer razlike (absolutne ali relativne) v določeni časovni točki uporabljamo kot statično merilo disparitete (Pavle Sicherl, 1978, str. 238–239).

4.5 Absolutizacija in relativizacija

Medtem ko se ideološko-politične usmeritve uveljavljajo s težnjo k absolutizaciji, pa je za metodologijo družboslovnega raziskovanja značilno, da predpostavlja prav obratno težnjo. Kot splošno vodilo (po katerem se je ravnal tudi Marx osebno) pri raziskovalnem delu velja – dvom. Iz tega pa izhaja vrsta najrazličnejših postopkov preverjanja veljavnosti in zanesljivosti, (ki se dejansko prakticirajo

v vseh fazah raziskovanja, tako kot tudi v odnosu do že opravljenih raziskav; glej o tem tudi Slavko Splichal). Dvom in preverjanje implicirata možnost, da se trenutno »veljavna« razlaga izkaže kot nepravilna. To pa je v nasprotju z inherentno logiko idejno političnega delovanja nasploh, še zlasti pa takšnega, kakršno je bilo značilno za pretekla desetletja pri nas.

Ideološko-politično izhodišče je praviloma v tem, da želi utrjevati prav neko določeno prepričanje. Zato obenem *zožuje okvire dopustnega*¹⁸ raziskovanja (preverjanja) ali pa ustvarja pritisk k takšnemu koncipiranju *raziskovalnega instrumentarija*, da le ta že vnaprej zagotavlja želeno (pa četudi – pristransko) sliko dejanskega stanja. To se kaže npr. v zvezi s formulacijo vprašanj v anketnih raziskavah, ko se zmeraj pojavlja (vsaj) zadrega raziskovalcev, kadar že vnaprej eksplicirajo *širši razpon modalitet odgovorov* kot pa ga sicer dopušča uradna politika. Lahko se kaže tudi v izbiri virov informacij (dokumentov, oseb) ipd.¹⁹

Tudi iste podatke, – kot kažejo dosedanje izkušnje, so posamezni raziskovalci zelo različno interpretirali, med drugim tudi odvisno od tega, koliko so se podrejali ali pa odstopali od norm konformnega ravnanja. Pri tem pride celo do paradoksa, da dostikrat prav maksimalistična (ideološka) pričakovanja predstavljajo referenčni okvir vrednotenja zbranih podatkov o dejanskem stanju, kar daje tem podatkom že a priori zelo »negativen« pečat. Če bi npr. iste podatke postavili v primerjavo s podatki iz drugih držav (npr. o deležu prebivalcev, ki so družbenopolitično aktivni), bi prišli do dosti bolj ugodne ocene istega stanja. Vendar pa ideološki in etnocentrični ekskluzivizem izključujeta komparativno mednarodno raziskovanje. V tem smislu je potem lažje razumeti, zakaj se pri nas ni razvila niti metodologija komparativnega sociološkega raziskovanja (čeprav seveda to ni edini razlog), ki je sicer zlasti na Zahodu pomembno področje metodoloških razprav. (Gl. npr. A. Przeworski, H. Teune, 1970; N. J. Smelser, 1976; S. Rokkan, 1968; M. Niessen, J. Peschar 1982; M. Dogan, 1985).

Glede na relativno nizko stopnjo družbeno ekonomske razvitosti Jugoslavije in hkratne ofenzivne pretencioznosti programov radikalne družbene preobrazbe, je prišlo do odtujitve in osamosvojitve normativno-programске sfere. To je pomenilo reifikacijo te sfere kot samozadostne ter neodvisne od objektivnih razmer in materialne osnove družbe. *Normativna razsežnost* je prekrila in nadomestila *kognitivno*. To je npr. pomenilo, da je prihajalo do *substancijalizacije (reifikacije) pojmov*, namesto da bi le-te s pomočjo njihove operacionalizacije konfrontirali z dejanskim stanjem.²⁰

4.6 Spontano (neformalno) in organizirano (institucionalno)

Glede na socialistično graditev »iz vrha navzdol« je seveda značilno, da je bila pri nas v vsem povojnem obdobju v ospredju formalna, institucionalna struktura, v kateri se je najbolj direktno manifestirala »volja vladajočega razreda« (politične elite). Za politično znanost ali »pravoznanstvo« je bilo – še bolj kot za sociologijo

¹⁸ Vključitev vprašanja o »zemeljskem maksimumu« v anketi Slovensko javno mnenje« je naletela na zelo negativno politično oceno, češ da se spuščamo v vprašanja, ki so v nasprotju z veljavno ustavno ureditvijo. V zgodnejšem obdobju po vojni, pa tudi še v šestdesetih letih, je bilo zelo »občutljivo« direktno spraševati ljudi o njihovi religioznosti; ipd.

¹⁹ Sele po daljšem času je revija Časopis za kritiko znanosti v št. 101/102 (lahko objavila gradivo o »akciji 25 poslancev«, v okviru katerega je npr. tudi zelo obsežen nestandardiziran intervju, ki ga je Peter Jambrek v svoji raziskavi opravil z enim od pobudnikov te akcije.

²⁰ Zato je postala splošna praksa, da so se v javnosti (literaturi) nenehoma vrstili ponavljajoči se poizkusi apriorističnih, idealnotipskih opredelitev ne oziraje se na dejansko stanje (kot npr.: »Komuna je temeljna družbenopolitična skupnost...«; podobno tudi delavski razred idr.).

– značilno, da sta se ukvarjala predvsem z organizacijsko oz. institucionalno strukturo družbe. Tudi sociologija je nesorazmerno dosti pozornosti posvečala formalni organizaciji in normativni ureditvi. Vendar je treba ugotoviti, da so vsaj nekateri sociologi že v prvih letih empiričnih raziskovanj (sredi šestdesetih let) začeli razkrivati, da *formalna organizacija prikriva* znotraj sebe tudi neformalne družbene skupine, npr. klike v delovnih organizacijah (Veljko Rus, 1966). Le-te imajo dejansko odločilni vpliv – ne glede na številna formalna določila o upravljanju in samoupravljanju. Podobno se je tudi v okviru krajevnih skupnosti pokazalo, da je treba poleg formalno-grupne in institucionalne upoštevati tudi (bolj) spontano in prikrito »neformalno-grupno participacijo« (Z. Mlinar, 1965; M. Golob, 1972). Poleg formalno deklariranih vrednot »samoupravne socialistične družbe« se je izkazalo, da so dostikrat dejansko odločujoče povsem druge, ali celo nasprotno vrednote (npr. kot je ugotavljal I. Šiber, 1977, 1984), da gre za nagrajevanje konformizma, ne pa samostojnega, samoupravnega ravnanja. Celotno formiranje in delovanje delavskih svetov še ni *eo ipso* pomenilo, da imajo s tem prav delavci zares zagotovljen odločilen vpliv (A. Caserman je to razkrival v začetku šestdesetih let npr. v analizi delovanja delavskega sveta v jeseniški železarni).

Nasploh se zdi, da je bila neformalna sfera tudi v sociološkem raziskovanju relativno zapostavljena, tako da ni v polni meri prišla na površje njena dejanska vloga. Kljub temu pa seveda ne gre za to, da bi kar odvrnili pozornost od sestave in delovanja raznih organov in institucij.²¹

Problem je lahko tudi v tem, da prekomerno osredotočenje pozornosti na formalno-organizacijske vidike pogojuje tudi vsebino statistične dejavnosti in drugih informacijskih virov in s tem posredno tudi vsebino sociološkega raziskovanja. V nekaterih primerih, vzemimo npr. v statistiki samoupravljanja, so zbrani podatki tako formalni, da skorajda nimajo pojasnjevalne vrednosti.

Prikazana enostranskost je povezana še z vrsto metodoloških vprašanj, ki so še premalo prodrli v zavest raziskovalcev. Prevladujoče opiranje na anketne raziskave ni dajalo optimalnih možnosti za razkrivanje dejanske porazdelitve vpliva in moči. Premalo so bile izkoriščene še številne druge tehnike in postopki zbiranja in analize podatkov, kot so npr. sociometrija, »network analysis«, avtobiografske študije, analiza zgodovinskih dogodkov idr.

LITERATURA

- Adam Franc (1982): Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v sociologiji, Časopis za kritiko znanosti, št. 53–54, Ljubljana.
- Antončič V., Kavčič B (1978): Samoupravna urejenost in gospodarska uspešnost delovnih organizacij, Ljubljana.
- Blalock Hubert, Jr. (1984): The Basic Dilemas in the Social Sciences, Sage Publications, London.
- Bolčić Silvano (1982): Aktualnost i problemi empirijskih istraživanja u društvenim naukama, Opredeljenja, 4.
- Collins T. N. (1981): Social Science Research and the Microcomputer, v: Sociological Methods and Research, Vol. 9, No. 4.
- Dogan Mattei and Dominique Pelassy (1984): How to Compare Nations, Chatham House Publishers, New Jersey.
- Essex Summer School (1985): The Eighteenth Essex Summer School in Social Science Data Analysis and Collection, Department of Government, University of Essex.
- Falter W. Jurgens (1978): Some Theoretical and Methodological Problems of Multilevel Analysis Reconsidered, Social Science Information, 17, 6, pp. 841–869.
- Grafenauer B. (1985): Vprašanje pomena zgodovinske metode za druge družbene vede v: Stanje in razvoj družbenih znanosti na Slovenskem; (ured. Jože Goričar et. al.), SAZU in RI FSPN, Ljubljana.

²¹ Neca Jovanov (1971) je npr. prikazal podatke o sestavi predstavniških organov na ravni republik in federacije, ki so opozorili na zmanjševanje deleža delavcev, navzlic drugačnim normativno-programatskim opredelitvam.

- Goričar Jože et al. (ured) (1985): Stanje in razvoj družbenih znanosti na Slovenskem. SAZU, Ljubljana.
- Jambreč Peter (1975): *Development and Social Change in Yugoslavia*. Saxon House, England.
- Jambreč Peter (1987): Intervju s Tonetom Remcem, *Časopis za kritiko znanosti*, 101/102, Ljubljana.
- Joreskog K. G. and D. Sorbom. LISREL (1981): *Analysis of Linear Structural Relationship by the Method of Maximum Likelihood*, International Educational Services, Chicago.
- Jovanov Neca (1971): Družbeni konflikti in socialni razvoj Jugoslavije, *Teorija in praksa* št. 10, Ljubljana.
- Marković Mihailo (1981): *Filozofski osnovi nauke*, SANU, Beograd.
- Mates Neven (1980): Neke teze o stanju naše ekonomske znanosti i ideologije, *Kulturni radnik* br. 2, Zagreb.
- Mesić Milan (1983): Društvena uvjetovanost (empirijskih) istraživanja; v: S. Splival, *Teorija, empirija, praksa*, Partizanska knjiga, Ljubljana.
- Milić Vojin (1978): *Sociološki metod*, Nolit, Beograd.
- Mills C. Wright (1983): *The Sociological Imagination*, Penguin Books.
- Mlinar Zdravko (1986): *Protislovja družbenega razvoja*, Delavska enotnost, Ljubljana.
- Mlinar Zdravko (1978): Henry Teune (editors), *Comparative Ecological Analysis of Social Change*, Publications, London.
- Mlinar Z., Trampuž C., Ferligoj A. (1978): The Social Ecology of Developmental Change: An Exploration of Some Hypotheses, v knjigi: Zdravko Mlinar, Henry Teune, *The Social Ecology of Change – From Equilibrium to Development*, Sage Publications, London.
- Niessen Manfred, Jules Peschar (eds.) (1982): *International Comparative Research*, Pergamon Press, Oxford.
- Popov Nebojša (1986): Kriza, politika i ideologija, v zborniku: (O. Čaldarović et al), *Suvremeno društvo i sociologija*, Globus, Zagreb.
- Robinson W. S. (1950): Ecological Correlations and the Behavior of Individuals *American Sociological Review*, 351–357.
- Rus Veljko (1986): Kliče v deovnih organizacijah, *Problemi*, št. 45–48.
- Rus Veljko (1986): *Odločanje in moč*, Obzorja, Maribor.
- Sicherl Pavle (1976): S-Distance as a Measure of the Time Dimension of Disparities, v knjigi: Zdravko Mlinar, Henry Teune (eds), *The Social Ecology of Change – From Equilibrium to Development*, Sage Publications, London.
- Stanojčić Ilija (1976): Komparativno-istorijski metod, u knjizi Miroslav Pečujlić, *Metodologija društvenih nauka*, Službeni list, Beograd.
- Supčak Rudi (1983): *Zanat sociologija*, Školska knjiga Zagreb.
- Therborn Göran (1987): *Ideologija moči in moč ideologije*, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Thurrow C. Lester, *Dangerous Currents* (1983): *The State of Economics*, Random House.
- Tudor Andrew, (1982): *Beyond Empiricism – Philosophy of Science in Sociology*: Routledge & Kegan Paul, London, Boston, Melbourne and Henley.

O odnosih med civilno in vojaško oblastjo v evropskih socialističnih državah (1)

1. Pomembnost vojaških struktur v vzhodnoevropski politiki

Vojaške strukture že dolgo igrajo pomembne notranje vloge v razvoju držav, na ozemlju katerih so danes evropske socialistične države pod vladavino komunističnih partij. (Edina izjema tega pravila je Češkoslovaška, kjer so usodne vojaške intervencije prihajale od zunaj.) Na tem ozemlju je v tem stoletju prišlo do več vojaških in vojaško-civilnih udarov in nekaterim od teh držav so desetletja vladali maršali, generali, admirali ali kralji, ki so jih nedvomno in očitno podpirali najvišji oficirji. Nekaj navidez civilnih režimov so nezakonito spravili na oblast vojaški krogi ali pa so prišli na oblast z njihovim aktivnim sodelovanjem. V tem pogledu je bilo to območje eno izmed najbolj nestanovitnih na svetu in ga je bilo povsem mogoče primerjati z Latinsko Ameriko in Bližnjim vzhodom. Vojaška moč je bila seveda odločilnega pomena v obeh svetovnih vojnah. Razne nacionalne in tuje vojaške formacije so vtisnile neizbrisen pečat (pozitiven, negativen ali mešanico obojega) na povojno usodo narodov na tem območju – ko so drobile, razkrajale in ponovno ustvarjale suverene države.

Nadaljnji razvoj po letu 1945 se močno razlikuje od razvoja, ki smo ga pravkar opisali. V primerjavi s prejšnjim dogajanjem in s sodobnim dogajanjem na nekaterih drugih območjih sveta je mogoče položaj v vzhodnem delu Srednje Evrope in v Jugovzhodni Evropi označiti kot zgledno miren. Ena od pomembnih sprememb po drugi svetovni vojni, ki je prišla tudi kot posledica plime pristnih in delno ali pretežno uvoženih socialističnih revolucij, je bila ta, da so na splošno prenehale odkrite notranje politične intervencije vojakov na lastno pobudo.

Evropske socialistične/komunistične armade so bile praviloma ubogljivo in voljno orodje v rokah civilnih partitokratov in so se držale Clausewitzevih načel o pravilnem razmerju med politiko in vojaškim dejavnikom. Tembolj, ker so v letih 1944–1947 nove socialistične armade na Poljskem, v Jugoslaviji in Albaniji uporabljali za to, da so s silo zatirale precejšen politični odpor proti novim režimom in porajajočim se socialističnim sistemom. Najdramatičnejši odklon od povojne usmeritve močne prevlade civilnih politikov se je z delno obnovo vzorca izpred leta 1939 zgodil po letih 1980–1981 v največji socialistični evropski državi – na Poljskem.

Četudi je Poljska izjema in bo verjetno ostala izjema v prevladujočem vzorcu vladavine civilistov, so poročali ali vsaj šušljali o primerih politične nepokorščine, odpora in poskusov političnih intervencij prek generalov v Romuniji, na Madžarskem, v ČSSR in v Bolgariji. Na tisoče vojaških profesionalcev, med katerimi je bilo na stotine visokih oficirjev in generalov, je prebegnilo iz svojih držav iz političnih razlogov. Do javnih obtožb zaradi veleizdaje je prišlo v Albaniji, kjer so likvidirali več skupin visokih aktivnih ali upokojenih generalov, med njimi ministr-

* Dr. Anton Bebler, profesor na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani.

skega predsednika in vsaj po enega obrambnega ministra, šefa generalštaba, voditelja glavne politične uprave in druge. Kakih 1300 poklicnih jugoslovanskih vojakov je prišlo pred sodišče in je bilo obsojenih, približno trikrat toliko so jih zaprli in približno štirikrat toliko postavili na seznam osumljenih Stalinovih simpatizerjev med sovjetsko-jugoslovanskim sporom. Bivši načelnik generalštaba je bil ubit, ko je poskušal zbežati iz države.

Več tisoč oficirjev in generalov so zaprli in postavili pred sodišče in več sto usmrtili v štiridesetih in petdesetih letih v današnjih državah članicah Varšavske pogodbe kot domnevne prozahodne in Titove simpatizerje. Na tisoče so jih odslovili na Madžarskem in Češkoslovaškem po sovjetskih intervencijah 1956 in 1968. Domnevajo, da so v ČSSR med čistko izključili iz armade 11.000 oficirjev in 30.000 podoficirjev.

Poljskim vojaškim enotam je bilo ukazano, naj zatrejo delavske nemire leta 1956 in spet 1970, posredno pa leta 1981, medtem ko so redne enote JLA uporabili dvakrat – leta 1968 in 1981 – da so zatrle nacionalistične neredne in pretežno mladinske demonstracije v SAP Kosovo.

Takšno in podobno dogajanje govori o nestanovitnosti političnih ureditev v obdobju po letu 1945, a tudi o pomembnosti vojaških struktur ne samo za obrambo pred zunanjim napadom, ampak tudi kot dejavnik, ki vpliva na družbene spremembe in ohranja notranja družbena in politična ravnotežja. Ta okoliščina povečuje pomen odnosov med civilno in vojaško oblastjo na tem območju.

2. *O obstoječi literaturi*

Obstaja le malo kakovostnih primerjalnih del, ki naravnost obravnavajo sedanjo raznolikost v sistemih odnosov med civilisti in vojaki v socialističnih državah. Večina študij s tega področja je posvečenih posameznim državnim oziroma nacionalnim sistemom, zlasti sovjetskemu sistemu in v manjši meri kitajskemu sistemu. Ta usmeritev je razumljiva, če upoštevamo njihovo velikost, vojaško moč, strateško pomembnost in mednarodni vpliv. Toda z znanstvenega vidika je težko opravičiti, da so ostale tako zanemarjene druge vojaško šibkejšje socialistične države.

Pomanjkanje primerjalnih študij je verjetno posledica še vedno razširjenega, splošnega napačnega pojmovanja. Poleg poenostavljenih predstav o političnih sistemih v socialističnih državah, po katerih sodijo vse skupaj ali skoraj vse v eno samo »totalitaristično« košaro, obstajajo tudi na široko sprejeti stereotipi o odnosih med civilisti in vojaki. V skladu s takšnimi stereotipnimi pojmovanji sodijo komunistični sistemi odnosov med civilisti in vojaki v eno samo zvrst, podobno sovjetskemu sistemu, pri čemer se nesovjetski sistemi razlikujejo od starejšega sovjetskega prototipa samo površno in le v majhnih podrobnostih.

Podobna napačna predstava, le da nasprotno ideološko obarvana, prevladuje med marksističnimi dogmatiki in v samih socialističnih državah. Izhodišče je v trditvi, da osnovne značilnosti socialističnih sistemov – (državno) javno lastništvo sredstev za proizvodnjo, »vodilna vloga« komunističnih partij, vladavina »delavskega razreda«, prevladujoča marksistična ideologija itd. – in »zakoni socialističnega razvoja« ustvarjajo socialistične politične sisteme (potemtakem tudi sisteme odnosov med civilisti in vojaki), ki so na splošno zelo podobni. Socialistični sistemi domnevno sestavljajo popolnoma nov, edinstven tip sistemov v vsej zgodovini človeštva, ostro se razlikujejo tako od svojih predrevolucionarnih prednikov kakor tudi od sodobnih »buržoaznih« in drugih nesocialističnih političnih sistemov.

Po mojem mnenju so taki poenostavljeni pogledi, tako na Zahodu kot na Vzhodu, daleč od empirične resničnosti.

Velik del razprave o odnosih med civilisti in vojaki v socializmu je posvečen temu, da bi si ustvarili pravo podobo o odnosih med vojaškimi strukturami in partijo v Sovjetski zvezi. V tem pogledu navajajo tri »modele« – »konfliktni model«, povezan z imenom Romana Kolkowicza (1967), »skladnostni model« Williama Odoma (1973) in »udeležbeni (participativni) model« Timothyja Coltona (1979). Kot je že v literaturi poudarjeno, so to dejansko med seboj združljive perspektive ali teoretični okviri, ki opozarjajo na kontrolo, sodelovanje ali delitev dela med dvema skupinama uradnikov. Te tri prijeme je zelo težavno uporabljati pri klasifikacijah med državami.

Iz študij (v zaporednih časovnih presledkih), odnosov med civilisti in vojaki na Poljskem med svetovnim vojnama in po letu 1945 je mogoče izluščiti dve tipološki shemi. Andrzej Korbonski (1988) je predstavil prilagojeno tipologijo Romana Kolkowicza – kooptiranje vojakov, politična podreditve, udeležba (participacija) in nadvlada. Jerzy Wiatr (1988) navaja naslednje podtipе odnosov med partijo in vojaškimi strukturami – neposredna politična kontrola nad armado, dvojna sovjetska in poljska partijska kontrola, politično-vojaško frakcionaštvo, korporativistični profesionalizem in vojaško varuštvo. Pojavljajo se očitne težave pri uporabi teh shem v primerjalne namene – različna merila za klasifikacijo, veliko prekrivanje med posameznimi tipi in preozek razpon, da bi zajel vse raznovrstnosti na celem območju.

Mark Kramer (1984) je obravnaval več dejavnikov, ki so oblikovali sedanje sisteme odnosov med civilisti in vojaki v vzhodnoevropskih državah, članicah varšavske pogodbe: mehanizme partijske kontrole, politično spremljanje in socializacijo, sovjetsko navzočnost in sovjetski vpliv, politično kulturo, politično zanesljivost oboroženih sil itd. Ni pa izdelal svoje tipologije, ampak je v bistvu obravnaval te sisteme kot variacije na sovjetski tip.

Amos Perlmutter je najprej (1977) razločeval tri tipe »komunistične ureditve« – vojaško-revolucionarne, profesionalno revolucionarne in profesionalne. Pri tem ni uporabil koncepta pretorijanstva in takrat ni izrečno tipiziral komunističnih sistemov odnosov med civilisti in vojaki, ne v vojni ne v miru. V svojem poznejšem in v tem pogledu zanimivejšem delu je skupaj z Williamom LeoGrandejem (1982) predlagal štiri osnovne tipe odnosov med armado in partijo – odvisnost, simbioza, koalicija in fuzija. V skladu s tem sta Perlmutter in LeoGrande označila sedanji sovjetski sistem odnosov med civilisti in vojaki kot koalicijski, kitajski kot simbolični in kubanski kot fuzijski. Poljsko sta obravnavala posebej, vendar je nista posebej označevala (v tem pogledu je zgodovina po mojem mnenju pokazala, da sta se zmotila). Perlmutter in LeoGrande sta pravilno opozorila na dokajšnje podobnosti med »marksistično-leninističnimi« sistemi, vendar sta nepravilno vključila v te podobnosti »isto osnovno civilno-vojaško dinamiko« in domnevno nepomembnost civilne kontrole nad vojaškimi strukturami. Njuna mreža empirično obstoječih tipov je bila preozka in je od začetka osemdesetih let postala še bolj nezadostna, ostala pa je sporna tudi primernost njunega označevanja. Kljub temu je shema Perlmutter-LeoGrande eno izmed najbolj tehtnih prizadevanj, da bi ustvarili resnično primerjalno teorijo o odnosih med civilisti in vojaki v socialističnih državah v nasprotju z dosti bolj običajnimi vzporednimi študijami, ki se nanašajo na posamezne države.

3. Skupne poteze in razlike v petnajstih komunističnih sistemih odnosov med civilisti in vojniki

V tej študiji obravnavam razmeroma stabilne in dosledne komplekse ustanov in norm, ki urejajo medsebojne odnose med civilnim in vojaškim področjem v sodobnih socialističnih državah. Te države so opredeljene kot države, v katerih izvaja vlada pod vodstvom komunistične partije dejansko nadzorstvo na vsem državnem ozemlju vsaj leto dni in v katerih je prišlo do globokih družbenih, ekonomskih in političnih sprememb na temelju marksistične ideologije. Po tej delovni definiciji obstaja leta 1988 petnajst socialističnih držav – glede na zemljepisno lego osem evropskih, ena evropskoazijska (ZSSR), pet azijskih in ena latinsko-ameriška. Pozornost bom posvetil komunističnim sistemom odnosov med civilisti in vojniki v Evropi.

Če teh petnajst sistemov jemljemo kot skupino, jih lahko primerjamo z drugimi večjimi skupinami državno-nacionalnih sistemov na ravni zakonito suverenih članic svetovne skupnosti. Na petnajst socialističnih političnih sistemov odpade osmina celotne svetovne skupnosti državnih sistemov, v katerih obstajajo odnosi med civilisti in vojniki (če jemljemo bataljon redne vojske kot spodnji mejnik). Vojaški pomen in obseg socialističnih držav sta dosti večja. Glede na druge količinske kazalce znaša njihov delež od štirideset do dobrih petdeset odstotkov ustreznih svetovnih zmogljivosti (število vojakov v rednih armadah, materialne dobrine, namenjene vojaškim dejavnostim, število sodobnih težkih orožij itd.).

V kakovostnem pogledu obstajajo med komunističnimi sistemi odnosov med civilisti in vojniki ter drugimi svetovnimi podsistemi podobnosti in razločki. Podobni so podsistemu kakih trideset razvitih »zahodnih« držav (»Prvega sveta«) in so v glavnem drugačni od »Tretjega sveta« v tem, da v njih vseh, razen v eni državi (Poljski), civilni politiki prevladujejo nad poklicnimi vojniki. Z druge strani so komunistični sistemi bližji onim v »Tretjem svetu« v drugi razsežnosti. Instrumenti in metode nadzora civilistov nad vojniki (in obratno) so pretežno avtoritarne (oligarhične in v nekaj primerih diktatorske) narave. Taki instrumenti in metode v vseh socialističnih državah izključujejo učinkovito javno nadzorstvo nad vojaškimi strukturami, bodisi da ga izvajajo parlamenti, stranke ali sredstva množičnega obveščanja.

Podobne mešane slike bi lahko dobili, če bi primerjali komunistične sisteme odnosov med civilisti in vojniki z drugimi skupinami glede na njihov družbeni integracijski potencial in vlogo, glede na njihove ekonomske in kulturne razsežnosti itd. Za naš namen zadostuje ugotovitev, da so razlike med nekaterimi posameznimi državnimi komunističnimi sistemi v nekaterih razsežnostih večje, kot so razlike med njimi in nekaterimi nekomunističnimi sistemi. Kaže, da se dejavniki, ki ne izvirajo iz socialistične narave sistemov, nanašajo na razlike med socialističnimi in nesocialističnimi sistemi, vsaj v nekaterih razsežnostih.

In kaj je socialističnega ali komunističnega v sistemu odnosov med civilisti in vojniki v socialističnih državah? Odgovor na to vprašanje je odvisen od uporabljanih meril in od časovnega okvira. Če jemljemo kot merilo stališča in izjave K. Marxa, F. Engelsa, V. I. Uljanova – N. Lenina in drugih uglednih marksistov in socialistov v preteklosti, predrevolucionarne programe in deklaracije komunističnih partij, potem bi se moral odgovor glasiti: »Zelo malo«. Na primer, glavno geslo »očetov« marksizma glede na vojaško organizacijo – odprava rednih armad, ki naj jih v komunističnih družbah zamenja »oboroženo ljudstvo« v obliki teritorialne milice – se ni nikjer uresničilo, četudi so bili v več socialističnih državah narejeni delni koraki na poti k temu cilju.

Nasprotno pa se skupina socialističnih držav razlikuje od številnih drugih držav ali večine drugih držav po nekaterih značilnostih njihovih vojaških organizacij, ki posredno ali neposredno zadevajo odnose med civilisti in vojaki. Le-te so:

- prevlada in uradno sankcioniran monopol v vojaških strukturah tiste zvrsti socialistične ideologije, ki jo zagovarja vladajoča komunistična partija;
- primat politike na vojaškem področju, ki ga ohranjajo temeljiteje kot na Zahodu – ne samo z ohranjanjem primata civilnih politikov nad poklicnimi vojaki, ampak tudi z ohranjanjem primata vojaških razlogov v okviru vojaških struktur (zadnjega ohranjajo tudi na Poljskem od 13. decembra 1981);
- odkrita in uradna vsiljena politizacija poklicnih vojakov;
- integracija poklicnih vojakov v politični sistem z večinoma obveznim članstvom v vladajoči komunistični partiji in obstoj sistema dvojnega nadzorstva nad vojaki (po državnih ustanovah in po partiji);
- pretežno plebejski družbeni izvor oficirjev in generalov, bolj plebejski kot na Zahodu in v dobršnem delu »Tretjega sveta«;
- popolna ali skoraj popolna ateizacija poklicnih vojakov.

Četudi ta kombinacija značilnosti v glavnem ločuje skupino socialističnih držav od držav preostalega sveta, obstajajo tudi pomembne razlike znotraj socialistične skupine. Glede na prevladujoče norme politične kulture bi lahko na splošno razlikovali dve podskupini socialističnih držav – večinoma evropsko in večinoma neevropsko.

V prvo podskupino sodijo vse sedanje članice Organizacije varšavske pogodbe in Jugoslavija, medtem ko v drugo podskupino sodijo vse azijske socialistične države, Albanija in Kuba. Za to grobo razločevanje sta odločilni dve značilnosti – temeljitejša diferenciacija v evropski kulturni podskupini med civilno in vojaško sfero v družbenem življenju in na splošno večji vpliv civilnih politikov na poklicne vojake. Zadnja značilnost je povezana z zgodovinsko posebnostjo socialističnih revolucij in prevzemov oblasti v neevropski kulturni skupini. V večini teh dežel so socialistične revolucije sledile dolgemu gverilskemu vojskovanju ali so bile vanj vpletene, medtem ko v evropski kulturni skupini temu vzorcu ustreza samo Jugoslavija. Dolgo gverilsko vojskovanje je pripeljalo do (tako sem jih poimenoval) *fuzijskih sistemov* odnosov med civilisti in vojaki. V njih so na vrhu civilne politične piramide in vojaške hierarhije hkrati bolj ali manj isti nosilci oblasti.

Ti sistemi so videti najbolj racionalni za revolucionarna in narodnoosvobodilna gibanja v okviru gverilskega vojskovanja, vendar jih ni mogoče dolgo ohranjati v miru. Toda njihovi elementi so zelo vztrajni in trdoživi, kar zadeva navade in norme. Sistemi odnosov med civilisti in vojaki, ki so z evolucijo nastali iz fuzionalnih gverilskih sistemov, prevladujejo v neevropski skupini (Kitajska, Severna Koreja, Vietnam, Laos, Kuba in Albanija), v kateri je Mongolija edina izjema. Videti je, da so neevropski sistemi manj odporni do pojavov, kot so nepotizem, despotizem in osebna oblast (»kult osebnosti«), *kaudilizem* itd.

Člani evropske podskupine se tudi dokaj razlikujejo med seboj. Evropski komunistični sistemi odnosov med civilisti in vojaki se razlikujejo glede na številne izrazite spremenljivke. Te razlike izvirajo iz:

- različnih kulturnih dediščin, ki se naslanjajo na religiozno-kulturno tradicijo v pravoslavnem, katoliškem in protestantskem krščanstvu, delno pa tudi na islam, na nacionalne značilnosti in različne politične kulture;
- različnih načinov ustanovitve sedanjih oboroženih sil;
- različnih mednarodnih položajev, ki se izražajo v članstvu Organizacije var-

šavske pogodbe ob navzočnosti ali odsotnosti sovjetskih čet na njihovem državnem ozemlju, ali pa tudi v nečlanstvu Organizacije varšavske pogodbe;

– različnih stopenj asimilacije ali izpostavljenosti sovjetskemu modelu odnosov med civilisti in vojaki.

Medsebojno prepletanje zgoraj navedenih spremenljivk in njihovo spreminjanje se vzporedno vplivanje in moč ustvarjajo precejšnje bogastvo oblik, ki jih empirično ugotavljamo na področju odnosov med civilisti in vojaki v sodobnih socialističnih državah.

4. Tipi odnosov med civilisti in vojaki v socialističnih državah v Evropi

Najstarejši in zdaleč mednarodno najbolj vpliven komunistični sistem odnosov med civilisti in vojaki so ustvarili in razvili v Sovjetski zvezi. Ruski *boljševiki* so ustvarjalno in pragmatično združili elemente, ki izvirajo iz zahodnoevropske buržoazne demokratične dediščine, iz svojih lastnih revolucionarnih socialističnih izkušenj in iz dolge ruske nacionalne tradicije vladanja. Zahodnoevropski vplivi so dobili izraz v načelu primata civilnih politikov nad poklicnimi vojaki in v načelu primata političnih razlogov za vojskovanje in za priprave nanj. Odpor do »bonapartizma« se je uveljavil kot evropska politična kulturna značilnost in kot del marksistične ideološke dediščine. Zadnje načelo je od Carla von Clausewitza prevzel F. Engels, neposredno iz mojstrskega dela pruskega generala *Vom Kriege* pa N. Lenin in L. Trocki. Revolucionarna socialistična ideja se je izrazila v socialistični ideologiji, plebejskem družbenem izvoru najvišjih civilnih politikov in vojaških profesionalcev, a tudi v »vodilni vlogi komunistične partije« v političnem sistemu in v oboroženih silah. Komunistična partija Sovjetske zveze je tako postala glavno orodje civilne prevlade nad profesionalnimi vojaki. Večstoletna ruska tradicija vladanja se je izrazila v močnem avtoritativnem nadzorstvu (oligarhične ali diktatorske zvrsti), v močni centralizaciji in neobstoju parlamentarnega nadzora in javnih razprav o vojaških, obrambnih in varnostnih zadevah.

Kombinacija teh značilnosti se je utrdila pod tiranijo Josifa Džugašvilija-Stalina in tako se je rodil izviren in zgodovinsko nov sistem odnosov med civilisti in vojaki, močna avtorska vladavina civilnih politikov s komunistično partijo, ki jo podpira socialistična ideologija.

Zaradi močnega sovjetskega ruskega vpliva in nadzora v Komunistični internacionali (uradno od 1919 do 1943, v resnici pa nekoliko dlje) so se osnovni elementi sovjetskega sistema in ustrezna organizacijska praksa razširili na sekcije Kominterne (bodoče komunistične partije). Številni tuji komunisti so bili deležni političnega, obveščevalnega, polvojaškega in vojaškega pouka v sistemu šol Kominterne in v vojaških šolah Rdeče armade (na primer na akademiji Frunze in v oficirski šoli v Rjazanu). Številni tuji komunisti so leta in leta služili kot oficirji v Rdeči armadi in so po letu 1945 postali visoki oficirji in obrambni funkcionarji (prišli so tudi do položajev vrhovnih poveljnikov in obrambnih ministrov) v svojih domovinah v vzhodni Srednji Evropi, Jugovzhodni Evropi in vzhodni Aziji. Sovjetski vojaški instruktorji so bili v dvajsetih in tridesetih letih navzoči v Mongoliji in na Kitajskem in od srede štiridesetih let tudi v evropskih socialističnih državah in v Severni Koreji. V teh državah so na široko prevajali in prepisovali sovjetske vojaške priročnike.

Po teh poteh so bile sovjetske norme vsaj delno asimilirane, presajene na tuja tla, prilagojene s posnemanjem, kratko malo uvožene ali celo vsiljene novim državam. Avtoritarne sestavine sovjetskega sistema, izražene v pomanjkanju učinkovi-

tega ali vsaj simboličnega parlamentarnega nadzora, javnega obveščanja in javne razprave, so bolj ali manj ustrezale krajevnim razmeram v tridesetih letih skoraj v vsej Vzhodni in Jugovzhodni Evropi in so se lepo ujemale z metodami ilegalne dejavnosti številnih komunističnih partij pred letom 1939. Edina resnična izjema v tem oziru je bila liberalno-demokratska Češkoslovaška. Avtoritarni militaristični in polfašistični režimi v balkanskih državah, na Madžarskem in na Poljskem in v Nemčiji so odpravili večino norm politične demokracije, ki so se razvile, četudi so delovale še tako nepopolno v desetletju pred izbruhom prve svetovne vojne in v dvajsetih letih. Razmere, ki jih je ustvarila druga svetovna vojna, so samo okrepile prvine avtoritarnosti. Ohranili so jih tudi v miru po letu 1945.

Val prisilne sovjetizacije (v večini držav) in zagnanega posnemanja sovjetskih metod (v nekaterih državah) je precej poenotil prakso – vsi podatki o oboroženih silah in obrambi so postali tajni, vse javne razprave o obrambnih zadevah so bile prepovedane ali tudi onemogočene (celo v nacionalnih parlamentih in na kongresih vladajočih partij), vse oblike parlamentarnega nadzorstva nad oboroženimi silami so že vnaprej za zmeraj odpravili ali onemogočili, večino stikov med civilnimi in vojaškimi ustanovami na nižji in srednji ravni (množična občila, univerze, druge kulturne ustanove itd.) so zmanjšali, in če so jih ohranili ali celo spodbujali (simbolični stiki med vojaškimi enotami, tovarnami in zadrugami), so bili le-ti enostranski, strogo nadzorovani in pretežno propagandistični.

To izenačevanje (*Gleichschaltung*) so proti koncu štiridesetih let izvajali v vseh vzhodnoevropskih in jugovzhodnoevropskih »ljudskih demokracijah«, celo v tistih, kjer so povojne ustave (napisane s sodelovanjem komunistov) razglašale vrhovno oblast skupščin, svobodne volitve in večstrankarske sisteme. Pri ustanavljanju povojnih »demokratskih koalicij« so komunistične partije (ki si v letih 1945 in 1946 na volitvah niso priborile večine, razen v Jugoslaviji in Albaniji) vse vztrajneje zahtevale in si s sovjetsko pomočjo in neposrednim pritiskom pridobile nadzor nad ministrstvi za obrambo in za notranje zadeve. S tega izhodišča so v veliki meri z zastraševanjem, propagando in nasiljem kmalu spodkopale ustavne sisteme v sedanjih državah članicah Varšavske pogodbe, učinkovito so onemogočile drugim koalicijskim strankam (celo takim, ki so bile največje ali večinske) dostop do vojaške organizacije, upokojile, izključile, dale postaviti pred sodišče, zapreti in občasno tudi streljati pristaše drugih strank v vrstah profesionalnih vojakov, aktivno novačile med njimi, pospešeno spravljale svoje aktiviste v oficirski zbor in vpeljale nad oboroženimi silami avtoritarni nadzor vodstva komunistične partije (in sovjetskih nadzornikov in »svetovalecev«). To preobrazbo je, na primer, na Češkoslovaškem po komunističnem prevratu februarja 1948 simbolizirala ukinitve komisije za obrambo in varnost v narodni skupščini in ustanovitev oddelka za obrambne in varnostne zadeve pri centralnem komiteju Komunistične partije (KSČ).

Obsežne in krvave čistke so se nadaljevale v vrstah profesionalnih vojakov ob koncu štiridesetih in v začetku petdesetih let. Ena izmed pomembnih končnih posledic teh »očiščevalnih« operacij je bila nagla uvedba politično-vojaških sistemov, ki so bili zelo podobni sovjetskemu sistemu ali istovetni z njim. Vsi politično-vojaški sistemi, ki so bili tako zastavljeni, so vsebovali visoko stopnjo nadzorstva nad vojaškimi strukturami. To je bilo doseženo z izrečno in močno politizacijo ter z domala popolno vključitvijo profesionalnih oficirjev v ustrezne komunistične partije. Močno vladavino civilne partitokracije v sedanjih državah članicah varšavske pogodbe in v nekoliko šibkejši vladavini civilistov v dveh državah, ki nista članici Varšavske pogodbe, so zagotovili tako, da so postavljali najvišje civilne

partijske voditelje na najvišje položaje oblasti in v nekaterih državah tudi uradno na položaje vrhovnih poveljnikov. Poleg tega je bila proti koncu štiridesetih let vsaj polovica obrambnih ministrov iz vrst zanesljivih civilnih partijskih funkcionarjev, ki so jim po meteorskem napredovanju v generalske čine dodelili najvišje vojaške položaje. Povsod so ustanavljali oddelke po zgledu sovjetske glavne politične uprave, ki so opravljali vlogo nadzornega organa komunistične partije v armadi. Te uprave so po navadi vodili visoki partijski funkcionarji brez poklicnih vojaških izkušenj. V Jugoslaviji in Albaniji so te partijske izpostave v oboroženih silah v glavnem vodili partijski sekretarji in politkomisarji. (V Jugoslaviji so položaj politkomisarjev ukinili leta 1952.) Le-ti so imeli pravico sopodpisovati poveljnikove ukaze in so prek glavnih političnih uprav poročali pretežno civilnemu aparatu centralnega komiteja partije. Poročila in ocene partijskih sekretarjev in politkomisarjev so prihajala tudi do civilne uprave državne varnosti. Nadzor državne varnosti nad vojaškimi strukturami se je uveljavil kot praksa in kot eden najučinkovitejših načinov civilnega nadzorstva v vseh evropskih socialističnih državah, razen v Jugoslaviji od petdesetih let naprej in do nedavnega na Poljskem. Treba je poudariti, da so v Jugoslaviji, pozneje delno pa tudi v Romuniji, in še pozneje in izrazito na Poljskem, ustanove, podobne glavni politični upravi, izgubile vlogo nadzorstva nad vojaškimi strukturami. Stiki z javnostjo v imenu armade so postali njihova glavna »zunanja« družbena vloga, medtem ko so njihove »notranje«, politično obarvane funkcije, podredili potrebam vojaških struktur po ohranitvi discipline, trdne povezanosti in morale med vojaki.

Partijski civilisti so izvajali nadzor nad vojaki tudi tako, da so dajali dovoljenja za napredovanja poklicnih vojakov, zlasti od polkovniškega čina navzgor. Spet sta Jugoslavija in Poljska tisti dve državi, kjer so poklicni vojaki postali sčasoma v tem pogledu bolj avtonomni (v Jugoslaviji) in popolnoma avtonomni (na Poljskem).

Potemtakem sta dve med seboj povezani skupini dejavnikov, ki so vplivali na oblikovanje današnjih sistemov odnosov med civilisti in vojaki v evropskih socialističnih državah – notranji viri dinamike v družbah zunaj armad in v oboroženih silah, in zunanji viri, to so sovjetski, a tudi zahodnoevropski vplivi. Evolucija je na splošno potekala počasi in v nekaterih pogledih je bila njena usmeritev protislovna. Kot sem že prej omenil, je rabil za izhodišče sedanjim državam članicam Varšavske pogodbe samo komaj prikrit sovjetski model. Od takrat se je evolucija v vseh državah članicah Varšavske pogodbe v različni smeri oddaljevala od tega modela. Stopnja odklona je bila, kar je protislovno, skoraj v obratnem sorazmerju s stopnjo lojalnosti do ZSSR in prosovjetizma v zunanji politiki in na drugih političnih področjih. Romunija se je od leta 1958 približala sovjetskemu prototipu, čeprav igra v politiki Varšavskega pakta vlogo »porednega dečka«. Do najbolj dramatičnega odklona je prišlo na Poljskem in do občutno manjšega v drugih delih skupine. Dve neblovski državi, Jugoslavija in Albanija, sta se po letu 1945 v svojih sistemih odnosov med civilisti in vojaki približali sovjetskemu modelu in se oddaljili od partizanskega »fuzijskega« sistema, četudi sta se v zunanji politiki osvobodili »posebnih odnosov« z ZSSR.

Na temelju takega razvoja lahko danes razločujemo vsaj štiri skupine evropskih socialističnih držav glede na odnose med civilisti in vojaki. Za te skupinske tipe je značilna različna oddaljenost od sovjetskega modela, med drugim v dveh razsežnostih – v moči civilistov in v stopnji avtoritarnosti. Kar zadeva prvo razsežnost, je Poljska najbolj oddaljena, s presledki ji sledita Jugoslavija in Albanija, spet s presledki štiri države članice Varšavske pogodbe. Za njimi je Romunija, ki

se skoraj ne oddaljuje od sovjetskega modela. Albanija in Romunija sta rahlo bolj avtoritarni kot ZSSR, Jugoslavija, Poljska in Madžarska pa manj.

A. Romunija

Romunski civilni voditelji so obnovili svojo nadzorstvo nad vojaškimi strukturami in dosegli skoraj popolno avtonomijo v obrambnih zadevah, potem ko so se oddaljili od drugih manjših članic varšavske pogodbe v zunanji politiki in potem ko jim je uspelo pregovoriti sovjetsko vlado, da je odpoklicala svoje vojaške enote iz njihove države. Četudi so si romunski voditelji znotraj pridobivali podporo javnosti z očitno nacionalističnimi prijemi (s pridušenimi protiruskimi in z razločnejšimi protimadžarskimi prizvoki), in so naredili več ustreznih simboličnih korakov tudi na vojaškem področju (sprejeli so zakon, ki močno otežuje uporabo romunske armade zunaj državnega ozemlja, spremenili obliko čelad, določene vojaške oznake in obredja itd.), so razvili sistem odnosov med civilisti in vojaki, ki se bolje prilega sovjetskim načelom kot kateri koli drug sistem na vsem tem območju. Njegove posebnosti so omejene na romunske barve, na personalizirano in družinsko nadzorstvo N. Ceausescuja nad armado, na prvine doktrine »oboroženega ljudstva« in na pomožne enote teritorialno-milične »Domoljubne garde«. (Zadnja dva elementa sta obstajala tudi v sovjetskem sistemu do srede tridesetih let.) Še vedno pa je čutiti ostanke sovjetskega nadzorstva nad romunskimi vojaškimi strukturami, verjetno pretežno nad vojaško obveščevalno službo, toda v zadnjih petindvajsetih letih je to nadzorstvo oslabilo zaradi odpustov in upokožitev ter opustitve šolanja in izpopolnjevanja romunskih oficirjev v ZSSR.

B. Nemška demokratična republika (NDR), Češkoslovaška (ČSSR), Madžarska in Bolgarija

Sistemi odnosov med civilisti in vojaki v največji skupini štirih držav so se izoblikovali iz protislovnih pritiskov in vplivov, ki so prihajali od prevladujoče sile ZSSR. Politična skladnost in *Gleichschaltung* v sovjetskem bloku sta terjali od vseh štirih držav, da so ubogljivo in ponižno posnemale načela in večino organizacijskih instrumentov sovjetskega modela (»vodilna vloga komunistične partije v oboroženih silah«, glavne politične uprave kot oddelki centralnega komiteja vsake komunistične partije, kombinacije partijskega in policijskega nadzora nad vojaškimi strukturami, odsotnost parlamentarnega nadzora in javnih razprav celo v državah, kjer so takšne predrevolucionarne tradicije že obstajale, itd.).

Z druge strani pa je sovjetska dominacija v Organizaciji varšavske pogodbe terjala uvedbo neposrednega sovjetskega nadzorstva nad posameznimi zavezniškimi vojaškimi organizacijami. To nalogo opravljajo sovjetske vojaške strukture na treh ravneh – vojaška poveljstva, glavna politična uprava Sovjetske armade in vojne mornarice (GPU) in vojaška obveščevalna služba (GRU). Kaže, da je vloga sovjetske civilne obveščevalne službe (KGB) pri izvajanju nadzorstva nad vzhodnoevropskimi vojaškimi organizacijami drugotnega pomena. Medtem ko je ideološka skladnost terjala močno civilno (partitokratsko) vladavino, je politika sovjetske nadvlade bilateralno in v okviru Varšavskega pakta zahtevala *sistem skupnega gospostva (kondominij)*. V tem sistemu obstajata dve ločeni piramidi (civilna in vojaška) – druga poleg druge – in nobena ne nadzoruje druge.

Pod navzkrižnimi pritiski je nastal dvoplastni sistem – (a) na zunaj in uradno vladavina partitokracije sovjetskega tipa, in (b) pod dvojnimi dnom skrit kondomi-

nalni sistem. Ta nenavadna kombinacija je stabilna samo dotlej, dokler obstaja močno in povsod pričujoče sovjetsko nadzorstvo. Kadar se začnejo te razmere spreminjati, na primer pod močnimi notranjimi pritiski, v ekonomskih in političnih krizah, se začnejo dvoplastni sistemi razkrajati, kot se je zgodilo na Madžarskem poleti 1956 in na Češkoslovaškem poleti 1968. Rezultati so lahko različni; lahko med drugim pride do koalicij na temelju enakopravnejšega partnerstva med civilnimi politikami in vojaškimi poveljniki, lahko se okrepi vladavina civilistov (toda bolj v skladu z nacionalnimi političnimi tradicijami pluralistične politike), ali pa pride do vojaške vladavine kot v naslednji kategoriji.

Štiri komunistične partije so ustanovile polvojaške organizacije milice, ločene od redne armade, da bi okrepile svoj monopol oblasti. Zlasti na Češkoslovaškem je ta dokaj velika in dobro oborožena organizacija očitna protiutež poklicnim vojakom.

C. Poljska

V tej državi je prišlo do najbolj korenitega odklona od splošnega razvoja po letu 1945 v vzhodnem delu Srednje Evrope in v Jugovzhodni Evropi. Sistem sovjetskega tipa so uvedli proti koncu štiridesetih let navzlic hudemu notranjemu odporu (vštevši gverilsko vojskovanje v letih 1944–1947 proti oboroženim silam pod komunističnim vodstvom in komunističnim oblastem) in v nasprotju s povsem drugačnimi nacionalnimi tradicijami. V okviru teh tradicij so Poljaki ob številnih zgodovinskih priložnostih v preteklosti gledali na svoje najvišje vojaške poveljnike kot na rešitelje naroda in poosebljenje nacionalnega duha (maršal Jozef Pilsudski in general Wladyslaw Sikorski sta med najpogosteje omenjenimi imeni v tem pogledu).

Sovjetska zveza je sama spodkopala sistem sovjetskega tipa v odnosih med civilisti in vojaki, ki so ga ubogljivo posneli in uresničevali poljski komunisti. Leta 1949 je Poljska postala edina država v Vzhodni Evropi, kjer je njene oborožene sile neposredno nadzorovala Moskva s sovjetskimi državljani na poveljniških položajih. (Sistem, ki je bil najbližji tej ureditvi, so pred tem uvedli v Mongoliji.) Uradno na zahtevo poljske vlade so bili »poslani na njeno razpolago« sovjetski maršal (poljskega rodu) K. Rokosovski in velika skupina sovjetskih generalov in drugih visokih oficirjev. K. Rokosovski je bil imenovan za poljskega maršala, člana politbiroja, namestnika ministrskega predsednika in obrambnega ministra, medtem ko so sovjetski oficirji v poljskih uniformah zasedli skoraj vse ključne položaje v Poljski ljudski armadi. Tako je nastal izrazit imperialni dvojni sistem, v katerem je poljsko vojsko v resnici nadzorovala tuja država s svojo (sovjetsko) poveljniško verigo – in ne poljsko civilno državno vodstvo. Ta poniževalni sistem, ki je temeljil na nezaupanju do Poljakov, je v nekaj tednih – nekje oktobra 1956 – razbila koalicija poljskih oficirjev in civilnih politikov, ki so jih navdušeno podpirali delavci, intelektualci in študenti. Četudi so potem na zunaj spet uvedli sistem, podoben sovjetskemu, niso nikoli popravili škode, ki jo je prvotno povzročil sam Stalin.

Proces čedalje močnejše profesionalizacije poljskih vojaških starešin v šestdesetih in sedemdesetih letih in čedalje hujše bolehanje političnega sistema (ob spremljajočih pojavih nepotizma, korupcije in izgubljanja ugleda civilnih osebnosti na visokih položajih) je poglobljial prepad med elitama in je iz Poljske ljudske armade naredil edino ustanovo pod komunističnim nadzorom in vodstvom, ki je uživala visok družbeni položaj. Huda ekonomska kriza je povzročila družbene

nerede, množične delavske stavke in demonstracije študentov in kmetov. V takih razmerah so poljske vojaške strukture, da bi rešile bankrotirani politični sistem, pod pritiskom dogodkov, civilnih politikov in posredno zaveznikov v varšavskem paktu, postopno prevzemale vrhovno oblast v državi. Od 13. decembra 1981 do poletja 1983 si je vladavina poljske armade nadevala zakonito obliko »vojnega stanja« (*stan wojenny*), ki ga je v zadnjem trenutku odobril civilni Državni svet (kolektivni državni poglavar), in nato s precejšnjo zamudo tudi *Sejm* (parlament) in centralni komite vladajoče partije. Četudi so civilne oblastne ustanove še naprej obstajale, je resnična oblast v državi prešla v roke skupine najvišjih generalov in admiralov, ki so bili vsi člani neustavnega vojaškega sveta narodne rešitve. Temu organu so pomagali vplivni civilni svetovalci, vodil pa ga je poveljnik poljskih oboroženih sil, ministrski predsednik, obrambni minister in šef partije armadni general Wojciech Jaruzelski.

Od leta 1983 si je režim nadel civilno oblačilo in se je na zunaj zakonito normaliziral, medtem ko se je število oficirjev na pomembnih civilnih položajih (med katere sodijo pokrajinski *vojvode* in regionalni partijski sekretarji) in oficirjev, ki so neposredno nadzorovali civilne ustanove, stalno zmanjševalo. Na številnih področjih pa so povsem izginili. Toda majhna skupina generalov in polkovnikov je obdržala neposredno in učinkovito nadzorstvo nad strateškimi točkami v zakonitem političnem sistemu – v Državnem svetu, v sekretariatu Sveta ministrov, v ministrstvih za obrambo in notranje zadeve, v najpomembnejših uradih v centralnem oddelku Poljske združene delavske partije (PZDP), v njenem varnostnem oddelku in v sami (civilni) državni varnosti. General Jaruzelski združuje v svoji osebi štiri najpomembnejše funkcije v državi – opravlja dolžnosti šefa države, voditelja partije, vrhovnega poveljnika oboroženih sil in predsednika državnega obrambnega sveta.

Sedanji poljski sistem bi lahko opisali kot vojaško varuštvo in delno prikrito vojaško vladavino v okviru vladajoče koalicije med vojaki in civilisti, pri čemer civilna birokracija upravlja državo iz dneva v dan, medtem ko najvišji vojaški voditelji nadzorujejo najvišje civilne ustanove, sprejemajo strateške sklepe in igrajo vlogo varuhov poljskega naroda in države. Temeljno načelo, da morajo biti vojaki podrejeni civilnim oblastem, so navidezno spoštovali, v praksi pa deluje nasprotno načelo.

D. Jugoslavija in Albanija

Sedanja sistema v obeh državah sta se razvila iz sistemov, ki sta nastala z zlitjem (fuzijo) civilnega vodstva (komunistične partije) in vojaškega partizanskega vodstva. To se je zgodilo na podoben način kot v več neevropskih državah, ki so doživljale daljše gverilske vojne (Kitajska, Koreja, Vietnam, Kampučija, Laos, Alžirija, Angola, Mozambik, Gvineja-Bissau in druge). Fuzionirani sistemi se na zunaj izražajo z vojaškimi uniformami in z vojaškimi čini, ki jih imajo partijski funkcionarji, četudi je že med narodnoosvobodilnimi vojnami prišlo do precejšnje delitve dela med pretežno političnimi in pretežno vojaškimi (poklicnimi ali napol-poklicnimi) generali in visokimi oficirji. Nekaj prvin iz fuzije partizanskega tipa se je ohranilo (etos, ideologija, partijska organizacija), medtem ko so druge nadomestili z ločitvijo dveh skupin profesionalnih kadrov in z institucionalizirano podreditvijo poklicnih vojakov civilnemu vodstvu. Do ločitve je prišlo zaradi nujno potrebne profesionalizacije, ki je zlasti močna in izrazita pri vojakih. Proces profe-

sionalizacije in nekaj časa izraziti sovjetski organizacijski vplivi so pripeljali jugoslovanski in albanski sistem bliže sovjetskemu modelu.

Toda več značilnih potez ju še vedno deli od kategorij A in B: več desetletij sta poosebljene stike med civilno družbo in armado izražala dva vojna heroja in nesporna voditelja (Josip Broz-Tito in Enver Hoxha); prehodi generalov in polkovnikov na visoke civilne politične položaje, med njimi na najvišje položaje v izvršni partijski in državni oblasti; javno izražena težnja najvišjih vojaških predstavnikov (v Jugoslaviji) za enakopraven položaj s civilniki voditelji ob ostrbi javni kritiki slednjih (recimo nastop zveznega sekretarja za ljudsko obrambo admirala B. Mamule na zadnjem kongresu ZKJ junija 1986, v katerem je, med drugim, terjal pravico armade, da sodeluje pri iskanju izhoda iz krize z *enakimi pravicami kot vse druge družbene sile*). Te prvine določajo mesto obeh držav med fuzioniranim sistemom in močno civilno nadvlado, vendar bliže slednjemu tipu kot v treh azijskih socialističnih državah (Kitajski, Vietnamu in Severni Koreji) in na Kubi.

5. Drugi vidiki odnosov med civilisti in vojaki in faktorji, ki nanje vplivajo

Kot nobena druga preprosta tipologija ne more tudi ta, ki je bila navedena, v celoti zajeti bogastva oblik, ki obstajajo v resničnosti. V več pomembnih pogledih obstajajo očitne razlike znotraj skupin B. in D., na primer med NDR in Bolgarijo, kot tudi med Jugoslavijo in Albanijo. Nekaj vzrokov za te razlike sem že omenil – politične kulture, enonarodnostna v nasprotju z večnarodnostno sestavo prebivalstva, geopolitični položaj, navzočnost sovjetskih čet itd. Predlagana štiridelna tipologija je mišljena samo kot hevristično pomagalo.

Očitno je mogoče oblikovati bolj zapletene, bolj raznolike tipologije. Mojo štiridelno tipologijo je na primer mogoče kombinirati z institucionalno tipologijo odnosov med civilisti in vojaki. Kot je pričakovati, se institucionalne ureditve v socialističnih državah, kot so uradno opredeljene v ustavah, zakonih in predpisih, močno razlikujejo od dejanskih odnosov med najbolj odločilnimi dejavniki. Naslednja tabela izraža različne institucionalne ureditve v vzhodnem delu Srednje Evrope in v Jugovzhodni Evropi in jih primerja z ureditvijo v ZSSR in na Kitajskem.

Tabela I:

Država	Uradni vrhovni poveljnik oboroženih sil	Dejanski vrhovni poveljnik	Državni obrambni svet	Operativni šefi oborože- nih sil	Glavna politič. uprava kot odd. CK	Parla- ment, komisija za obrambo
Bolgarija	predsed. državnega sveta	isti	?	obrambni minister	+	-
ČSSR	predsed. republike	prvi sekr. CK KP (?)	-	obrambni minister	+	-
NDR	predsed. drž. sveta in prvi sekretar KP	isti	+	obrambni minister	+	-

Država	Uradni vrhovni poveljnik oboroženih sil	Dejanski vrhovni poveljnik	Državni obrambni svet	Operativni šefi oboro- ženih sil	Glavna politič. uprava kot odd. CK	Parla- ment. komisija za obram- bo
Madžar- ska	–	prvi sekr. CK KP	–	obrambni minister	+	–
Poljska	predsed- nik držav- nega obr. sveta	isti	+	obrambni minister	–	+
Romunija	isti	+	obrambni minister	–	+	
predsed- nik držav- nega sve- ta in prvi sekr. CK KP						
Albanija	predsed- nik držav- nega sve- ta in prvi sekr. CK KP	isti	–	obrambni minister	+	–
Jugoslavi- ja	kolektiv- no pred- sedstvo države	isto	–	obrambni minister	–	+
ZSSR	–	generalni sekretar CK KP	+	obrambni minister, minister za notra- nje zade- ve, pred- sednik komiteja za držav- no var- nost	+	–
Ljudska republika Kitajska	predsed- nik osred- nje voja- ške komi- sije	isti	–	obrambni minister	+	–

Nastanek in razvoj ideje modernizacije na Kitajskem

Tradicionalna Kitajska s svojo avtohtono civilizacijo je bila v številnih obdobjih človeške zgodovine eno izmed najbolj razvitih središč gospodarskega, tehnološkega in kulturnega razvoja tedanjega sveta. Najstarejši znaki o človekovem bivanju so stari okoli 1.700.000 let (Yuanmanški človek), »pekinški človek« pa je živel že pred več kot 400.000 do 500.000 leti. Matriarhalne komune so postopoma nastajale v obdobju pred 40.000 ali 50.000 leti, patriarhalne komune pa so se pojavile pred 5.000 leti.

V kitajskem zgodovinopisju ni enotnega mnenja o tem, v katerem obdobju se je oblikoval sužnjeposestniški družbeni red. Mnogi kitajski zgodovinarji sodijo, da je Kitajska vstopila v obdobje suženjstva v obdobju dinastije Shang (med 16. in 11. stoletjem pred našo ero).¹ Specifični fevdalni odnosi so se začeli postopoma oblikovati na Kitajskem v obdobju od leta 770 do 221 pred našo ero. V času dinastije Ming in v prvem obdobju vladavine Qing (1368–1840) je začel fevdalizem propadati. Prvi zametki kapitalizma so nastali že v začetku dinastije Ming, toda nikoli se niso mogli popolnoma razviti.

Že v zgodnjem obdobju dinastije Ming – med 14. in 16. stoletjem so začeli napadati obalo Kitajske japonski morski pirati, od začetka 16. stoletja pa je obalna in druga območja Kitajske ogrožalo vse več in več tujih osvajalcev (Portugalci, Španci, Nizozemci, nato Rusi, itd.).

Kitajska je po katastrofi, ki jo je doživela v opijski vojni (1840–42), izgubila svojo suverenost in nato korak za korakom padala v vse večjo odvisnost od tujih imperialističnih sil. V kitajskem zgodovinopisju postavljajo opijsko vojno kot mejnik novega zgodovinskega obdobja Kitajske. Tedaj ji je bil vsiljen status »polfevdalne in polkolonialne« države. V tem času je tudi naraščalo upiranje fevdalizmu in imperializmu. To obdobje delijo v dve etapi: prvo imenujejo »stara demokratična revolucija« (1840–1919), drugo pa »nova demokratična revolucija« (1919–1949).

Gibanje 4. maja 1919 je nov mejnik v sodobni kitajski zgodovini. V tem obdobju se je okrepila vloga delavskega razreda, na Kitajskem se je povečal vpliv marksizma-leninizma in ustanovljena je bila KP Kitajske (1921. leta). Po 28 letih krvavega boja je leta 1949 doživela Kitajska svojo osvoboditev – ustanovljena je bila LR Kitajska in država je stopila v novo obdobje – v obdobje razvoja socialistične družbe.

Pred zmago kitajske revolucije (1949) je ekonomska ekspanzija imperialističnih sil popolnoma spodkopala tradicionalno kitajsko naturalno gospodarstvo, toda sistem fevdalne lastnine na zemljo je ostal v bistvu nedotaknjen. Leta 1936, pred začetkom vojne proti japonski agresiji, je skupna vrednost sredstev tujih podjetij znašala 4,3 milijarde ameriških dolarjev in njihov industrijski kapital je znašal 41 odstotkov vrednosti vsega industrijskega kapitala v državi. Z leti se je zlasti pove-

* Vinko Trček, analitič. novejšje zgodovine LR Kitajske in publicist, zaposlen na CK ZKS.

¹ Bai Shouyi (urednik): *An Outline History of China*, FLP, Beijing, 1982, stran 18.

čala vrednost deleža kapitala ZDA. Njihov kapital se je z 8% leta 1936 leta 1949 povečal na 80% tujih investicij na Kitajskem. Njihov delež je bil največji tudi v izvozu tujega blaga na Kitajsko, saj je leta 1947 dosegel že polovico od skupnega uvoza v državo.

Tik pred osvoboditvijo v letu 1949 so štiri kitajske družine sestavljale glavnino tako imenovanega birokratskega kapitala. Kontrolirale so več kot dve tretjini bank in tudi dve tretjini industrijskega kapitala. Nacionalna buržoazija je v tem času imela v svoji lasti le okoli 22 odstotkov skupnega kapitala v industriji.

V industriji so bili zaposleni le okoli 3 milijoni delavcev ali 0,6 odstotkov vseh prebivalcev Kitajske.

Največja socialna skupina – okoli 90% ruralnega prebivalstva – so sestavljali revni kmetje, kmečki delavci, srednji kmetje in drugi prebivalci vasi. Prebivalstvo na vasi je konec leta 1949 sestavljalo 89,4% vsega kitajskega prebivalstva. Pred osvoboditvijo je bilo več kot 90 odstotkov Kitajcev nepismenih. Na vsakih 10.000 prebivalcev sta bila v povprečju le 2,2 študenta in 23,8 dijakov srednjih šol.²

1. Družbeni nosilci in evolucija ideje modernizacije v tradicionalni Kitajski

Stagnacija kitajske civilizacije, surova izkoriščanja in podrejenost države imperialističnim silam so glavni vzroki, ki so spodbujali nastajanje novih gibanj za politične reforme in posodobitev družbenega sistema, gospodarstva, znanosti in kulture. Nekateri prosvetljeni in izobraženi pripadniki zemljiško-posestniškega razreda so že po opijski vojni (1840–42) začeli opozarjati na pomen proučevanja izrabe novih tehnologij za razvoj moderne proizvodnje.³

V zadnjih desetletjih 18. stoletja se je okrepila agresivnost tujih imperialističnih sil. Kot reakcija na te pritiske je nastala skupina iz vrst uradnikov dinastije Qing, ki so jo imenovali »westernizacijska skupina«. Zavzemala se je za proučevanje zahodne tehnologije, in sicer z namenom razviti na Kitajskem vojaško in civilno industrijo, moderno mornarico in armado, seveda ob naslovitvi na notranjo despotsko vladavino in tujo pomoč.⁴

Z nastankom nacionalne buržoazije so se zlasti po letu 1870 pojavili novi reformisti iz vrst novega družbenega razreda.⁵ Njihove zahteve so se postopoma razvile v relativno pomemben trend v družbi – ubeseden tako v programu za buržoazne politične reforme (ustanovitev ustavne monarhije) kot za prenos znanj Zahoda ter odpravo omejitev za razvoj domače kapitalistične industrije in trgovine. Spodbujali so nasprotovanje tujim napadalcem, neenakopravnim pogodbam, itd. Vendar tudi ta reformistični trend ni bil dovolj za nastanek celovitega in zaokroženega teoretičnega programa. Prav tako tudi ni zmožal prerasti v resnično politično gibanje.

Po porazu Kitajske v vojni z Japonsko (1894–95) in v poglobljeni krizi, ki je nastala po tej vojni, so v letu 1898 meščanski reformisti začeli novo gibanje za družbene in gospodarske reforme ter za splošni nacionalni preporod. Medtem ko so se prejšnja gibanja za modernizacijo Kitajske zavzemala v bistvu za status quo

² Liu Suinan in Wu Qungan (urednika): *China's Socialist Economy*, založila Beijing Review, 1986, stran 5–11 (dalje: CSE).

³ Posebno znana iz tega obdobja sta Lin Zexu (1785–1850) in Wei Yuan (1794–1857).

⁴ Predstavniki te skupine so zgradili več modernih tovarn orožja – tako v provinci Anhui (1861), v Šanghaju (1865), v Fuzhou-u (1866) in v mnogih drugih mestih, zlasti v sedemdesetih letih 18. stoletja.

⁵ Med prve predstavnike sodijo zlasti Wang Tao (1828–97), Xue Fucheng (1838–94), Ma Jianzhong (1844–1900) in drugi.

v družbenih odnosih, se je v novi fazi reformizem zavzel za mnogo bolj korenite spremembe in se razvil v širše gibanje, ki je dobilo oporo tudi v ljudskih množicah. Na čelu tega gibanja so bili znani meščanski reformisti – Kang Youwei (1858–1927) in drugi. Odločno so se zavzemali za institucionalne politične reforme, modernizacijo in preporod Kitajske. Njihov ideal je bila meščanska demokratična republika. Zahtevali so najprej zamenjavo fevdalne avtokracije z ustavno monarhijo in tako ekonomsko politiko, ki bo podpirala razvoj nacionalnega kapitalizma in razvoj moderne industrije. Prav tako so se zavzemali za spoznavanje »zahodnega znanja« oziroma »novega znanja«. S tem pojmom so označevali zlasti evropsko meščansko demokratično kulturo, vključno z družbeno ideologijo, priznanje človeških pravic, razvoj znanosti in tehnologije.

Pod političnim pritiskom tega gibanja je cesar Quang Xu imenoval 11. junija 1898 leta Kang Youwei-ja za svetnika za reforme in več njegovih pomočnikov. V sto treh dneh – od 11. junija do 21. septembra – so reformisti v imenu cesarja izdali številne odloke, ki naj bi reformirali kitajsko družbo in državo. Z nobenim od odlokov niso bistveno posegli v obstoječo politično ureditev in so se v glavnem omejili na tiste ukrepe, ki naj bi omogočili razvoj nacionalnega kapitalizma. V kitajski zgodovini je ta epizoda znana kot »sto dni reform«. Končala se je z državnim udarom cesarice vdove Ci Xi in aretacijo voditeljev tega reformističnega gibanja.

V začetku XX. stoletja je začela naraščati ekonomska moč mlade kitajske buržoazije. V tujino so odhajali študirat številni intelektualci in tudi doma so nastajale številne nove šole. Tradicionalne zahteve reformistov so se razširile na mnogo bolj radikalne cilje. Nekateri so že razglašali geslo: Hočemo demokracijo in revolucijo. V takih razmerah so dozorele možnosti za ustanovitev združene politične meščanske stranke, ki jo je ustanovil Sun Yat-sen avgusta 1905 pod imenom Kitajska revolucionarna zveza (Zhongguo Tong Meng Hui). V manifestu, ki ga je napisal Sun Yat-sen, so bila objavljena znana tri načela: načelo nacionalizma (zrušitev dinastije Manchu); načelo demokracije (ustanovitev republikanske vlade) in načelo ljudske blaginje.

Novemu meščanskemu političnemu gibanju je uspelo leta 1911 zrušiti dinastijo in 1. januarja 1912 je Sun Yat-sen razglasil Republiko Kitajsko. Začasna vlada je sprejela številne zakone v zvezi s političnimi, družbenimi in gospodarskimi reformami. Toda ti ukrepi niso prizadeli temelje polkolonialne in polfevdalne družbe, omogočili so le hitrejši razvoj kapitalizma in širjenje idej in znanosti razvitega Zahoda.

Novo kulturno gibanje za modernizacijo je nastalo leta 1915. Med najbolj vidnimi in vplivnimi voditelji sta bila Chen Duxin (1880–1924) in Li Dazhao (1889–1927). To gibanje se je zlasti zavzemalo za razvoj resnične demokracije in znanosti. Njihov ideal je bila francoska meščanska demokracija. V krilu tega gibanja so se na Kitajskem prvič pojavile tudi marksistične ideje. Li Dazhao pa je kasneje postal tudi eden od ustanoviteljev KP Kitajske leta 1921.

2. KP Kitajske in njene prve zamisli o modernizaciji Kitajske

Ruska oktobrska revolucija leta 1917 je spodbudila novo plimo iskanja poti za modernizacijo Kitajske na temeljih popolnoma novih idej in ob podpori novih družbenih sil, kmečkih in delavskih množic ter nacionalne buržoazije.

V 28 letih krvave revolucije – po letu 1921 – je KP Kitajske organizirala številna svobodna ozemlja s primitivnim prehodnim gospodarskim sistemom natu-

ralnega vojnega komunizma. Na osvobojenih ozemljih in kasneje v preostali Kitajski so izvajali tako imenovano ekonomsko politiko »nove – demokratske revolucije«. V najbolj strnjeni obliki je Mao Zedong opredelil tri temeljne cilje te politike že 25. decembra 1947, na sestanku CK KP Kitajske na severu, v provinci Shanxi (25–28. decembra).⁶ V sklepkih tega posvetovanja so poudarili, da so stališča Mao Zedong-a temeljno izhodišče za celo obdobje »nove – demokratske revolucije«.

V VI. poglavju Mao Zedong-ovega referata so opredeljeni tile glavni cilji:

- konfiskacija zemlje fevdalnega razreda in njena izročitev kmetom;
- konfiskacija monopolnega kapitala in njegova izročitev novodemokratski državi ter
- zaščita industrije in trgovin nacionalne buržoazije.

Te temeljne ideje ekonomske politike v obdobju »nove – demokratske revolucije« so bile podrobno obdelane v poročilu Mao Zedong-a na drugi plenarni seji CK KP Kitajske sedmega sestava (5.–13. marca 1949), na predvečer zmage kitajske revolucije.⁷ Mao Zedong-ovo poročilo je opredelilo temeljna izhodišča družbene in ekonomske politike nove Kitajske po osvoboditvi v obdobju »nove demokracije« in v prehodu v socializem (1949–1956). Jeseni septembra 1949 so bila Maova temeljna načela ekonomske politike ponovno potrjena v »skupnem programu kitajske ljudske politične konzultativne konference«.⁸

Kljub nekaterim začetnim napakam je LR Kitajska v sorazmerno zelo kratkem času – od 1949 do 1952 – uspešno obnovila svoje gospodarstvo.⁹ Vendar pa je bila raven kitajskega gospodarstva leta 1952 mnogo nižja kot v Sovjetski zvezi leta 1928. Delež industrije v skupni vrednosti industrije in kmetijstva je bil v LR Kitajski le 26,7% vse vrednosti, v Sovjetski zvezi pa 45,2%. Povprečna industrijska proizvodnja na prebivalca je bila leta 1952 v posameznih izbranih državah naslednja:¹⁰

Država	Jeklo (kg)	Električna energija (KWh)	Bombažne tkanine (m)
Kitajska	2,37	2,76	5,4
Sovjetska zveza	164,1	553,5	23,6
ZDA	538,3	2949	55,4
Japonska	81,7	604,1	...

Velika gospodarska in kulturna zaostalost sta narekovali LR Kitajski pot podobnih ustvarjalnih iskanj kot v revoluciji tudi pri oblikovanju strategije socialističnega razvoja. Kitajsko vodstvo je premalo kritično sprejelo model in strategijo razvoja, ki sta bila v bistvu podobna sovjetskemu modelu socializma in so ju sprejeli v času Prvega petletnega plana 1953–57.

⁶ Mao Tse-tung: The present situation and our task. Selected Works. Volume IV. FLP, tretja izdaja, Peking 1969, stran 167 (dalje: MT-t-IV).

⁷ Mao Tse-tung: Report to the Second Plenary Session of the Seventh Central Committee of the Communist Party of China, ibidem, MT-t. IV. str. 361–375.

⁸ The Common Programme of the Chinese Peoples Political Consultative Conference, ibidem, CSE, stran 487–500.

⁹ Narodni dohodek se je leta 1949 povečal za 19,0%, leta 1951 za 16,7% in leta 1952 za 23,3%. Dohodek na prebivalca se je povečal s 64 juanov leta 1949 na 104 juane leta 1952. Statistical Yearbook of China 1968, State Statistical Bureau PR of China, Beijing in Hong Kong 1986, stran 42 in 40. (dalje: SYC).

¹⁰ Ibidem, CSE, stran 110.

CK KP Kitajske je na predlog Mao Zedong-a sprejel leta 1952 »*generalno usmeritev za prehodno obdobje*«. V prehodnem obdobju so menili, da je potrebno opraviti dve temeljni nalogi, ki naj bi jih uresničili postopoma, v »precej dolgem obdobju«. Prva naloga naj bi bila »socialistična industrializacija dežele«, druga pa »socialistična preobrazba kmetijstva, obrtništva, kapitalistične industrije in trgovine«. ¹¹ Tako temeljno usmeritev so kasneje potrdili tudi drugi najvišji vodstveni organi in septembra leta 1954 so jo zapisali tudi v novo ustavo LR Kitajske.

Novo ekonomsko in družbeno politiko kitajskega vodstva so sicer tudi že po osvoboditvi spremljale posamezne napake, ekscesi in skrajnosti. Vendarle je temeljno spoznanje, da je mogoče razviti gmotne temelje nove države in spremeniti družbene odnose le postopoma in v daljšem časovnem obdobju, bilo zelo racionalno. Toda skupno učinkovanje številnih objektivnih in subjektivnih, notranjih in mednarodnih razlogov je povzročilo nestrpnost med večino kadrov in še zlasti pri Mao Zedong-u, saj so hoteli »večje in boljše rezultate« tako v dinamiki gospodarske rasti ko v dinamiki socialistične preobrazbe družbenolastniških odnosov.

V zapletenih družbenih razmerah in pod različnimi idejnimi vplivi je prihajalo v vodstvu KP Kitajske do poglobljanja notranjepartijskih bojov na vseh zgodovinskih prelomnicah, ko je bilo potrebno opredeliti nove cilje, strategijo in taktiko partije.

V prvih štirih letih (od leta 1953 do 1956) prvega petletnega plana (1953–57) je kitajsko gospodarstvo dosegalo visoke stopnje rasti. Povprečna vrednost industrijske proizvodnje je v tem času letno naraščala skupno s 19,6%, kmetijske pa s 4,8%. ¹² Istočasno so se poglobili tudi številni notranji družbeni problemi, ki so postavili kitajsko vodstvo pred vprašanje, kam in kako naprej, da bi dosegli optimalno stopnjo gospodarskega razvoja in postopno krepili vse socialistične prvine v družbi. V tem času so tudi pomembni dogodki v Sovjetski zvezi (Stalinova smrt, XX. kongres KP SZ, itd.) in v drugih socialističnih deželah močno vplivali na odnose sil v kitajskem partijskem vodstvu. Od leta 1955 sta se vse bolj jasno oblikovala vsaj dva različna koncepta socializma in dva različna koncepta razvoja socialistične družbe. Mao Zedong in njegovi pristaši so dajali vse večji pomen subjektivnim faktorjem in preobražanju družbenih odnosov, druga skupina, z Liu Shaoqi-jem na čelu pa je poudarjala predvsem pomen razvoja gmotnih proizvodjalnih sil. Ta skupina je dala tudi svoj pečat VIII. kongresu KP Kitajske (15.–17. septembra 1956). ¹³ Po tem kongresu so znani madžarski dogodki prispevali svoj delež tudi k poglobljanju političnih nasprotij v LR Kitajski. Pojavile so se stavke delavcev in demonstracije študentov. Mao Zedong je ponovno prevzel pobudo in nastopil z znamenito tezo o dveh različnih nasprotjih v družbi (27. februarja 1957). Prve, neantagonistične, se pojavljajo v okviru »ljudstva«, druge pa med ljudstvom in »razrednimi sovražniki«. ¹⁴

Na jesen še istega leta so uspehi Sovjetske zveze v tekmi za osvajanje vesolja ¹⁵ ustvarili temelje za novo globalno politiko in za nove odnose med velesilama ZSSR in ZDA. V teh novih razmerah se je drastično zmanjšal pomen LR Kitajske kot dotedanjega glavnega zaveznika ZSSR v merjenju moči z ZDA.

¹¹ Ibidem, CSE, stran 114.

¹² On Question of Party History, Beijing Review, št. 27, 1981, stran 17.

¹³ VIII. kongres KP Kine., Beograd, Kultura, 1957.

¹⁴ Mao Ce Tung: O pravilnom rešavanju protivrečnosti unutar naroda, SPD, Beograd, 1957, broj 7.

¹⁵ TASS je 26. avgusta 1957 objavil vest o uspešnem eksperimentu z interkontinentalno raketo, 4. oktobra je bil uspešno izstreljen prvi, 3. novembra pa drugi sovjetski satelit.

4. Strategija »velikega skoka« in ljudskih komun

Pod pritiskom obstoječih objektivnih družbenih nasprotij, prebujenih socialnih in nacionalnih aspiracij kitajskega ljudstva ter glede na merjenje sil v najvišjem vodstvu so se stališča različnih skupin v kitajskem vodstvu pogosto prepletala, zlasti v obdobju 1956–58. Skupno glavnima strujama je bilo prizadevanje zagotoviti čim večjo »hitrost razvoja«. Toda značilno za pristaše Liu Shaoqi-ja je bilo predvsem prepričanje, da »veliki skok naprej« pomeni predvsem »tehnično revolucijo«. ¹⁶ Z Resolucijo CK KP Kitajske z dne 29. avgusta 1958, ki je nastala pod odločilnim vplivom Mao Zedong-a, pa so se cilji in strategija prvotnega zamišljenega »velikega skoka« bistveno spremenili. ¹⁷ Gibanje za ustanavljanje ljudskih komun je namreč predvidevalo korenite spremembe družbenoekonomskih odnosov v kitajski družbi in si že postavilo za cilj »pripravo prehoda v komunizem«, katerega uresničitev naj ne bi bila več »stvar daljne prihodnosti«.

Skrajni voluntarizem pri določanju ciljev gospodarskega in družbenega razvoja, ¹⁸ izključno naslanjanje na sredstva politične motivacije, uravnilovka pri nagrajevanju, popolna kolektivizacija družbenih odnosov, ¹⁹ neracionalna uporaba starih, primitivnih tehnologij (na primer pri proizvodnji jekla, itd.), ²⁰ so pripeljali Kitajsko v popolno gospodarsko katastrofo.

Kljub številnim popravkom v tekoči gospodarski politiki je narodni dohodek v letih 1958–62 padal na povprečno letno stopnjo rasti 3,1%, najpomembneje pa je bilo to, da se je kmetijska proizvodnja zniževala celo za 5,8% letno. V letu 1961 se je narodni dohodek glede na prejšnje leto zmanjšal celo za 29,7%. ²¹ Še večja škoda pa je bila povzročena zaradi hudih neskladij v gospodarski strukturi, med akumulacijo (v obdobju 1958–60 je bila v povprečju letno 39,1%, medtem ko je bila v obdobju prvega petletnega plana samo 24,2% ²² in potrošnjo, med državnimi dohodki in izdatki, itd. ²³

Zmeda, ki je nastala v gospodarstvu, slabe letine, odhod sovjetskih strokovnjakov in podobno so okrepili v vodstvu položaj tistih voditeljev, ki so se zavzemali za realistično gospodarsko politiko in opustitev ciljev in metod politike »velikega skoka«.

Vendar kljub številnim in očitnim znakom, da je gospodarska politika, ki voluntaristično postavlja neuresničljive razvojne cilje in se enostransko naslanja le na »napore in voljo« stotine milijonov ljudi, napačna, se je v kitajskem vodstvu le počasi in postopoma uveljavilo spoznanje, da ni mogoče ignorirati objektivnih ekonomskih zakonov. Zato so šele na razširjeni delovni konferenci CK KP Kitajske – znani kot »konferenca 7.000 udeležencev« – v sredini januarja 1962 povzeli temeljne izkušnje iz socialističnega razvoja po letu 1958. Kitajsko vodstvo je

¹⁶ Liu Šao Či: Izveštaj o radu CK KP Kine, SPD, Beograd, 1959, broj 1–2, stran 30 in Resolucija Plenuma KP Kine, SPD, Beograd, 1959, broj 1–2.

¹⁷ Resolucija CK KP Kine o uspostavljanju komun na selu, SPD, Beograd 1959, broj 1–2, stran 78–79.

¹⁸ Na konferenci v Beidaihe-ju (od 13. do 30. avgusta 1958) so med drugim sprejeli sklep, naj se pridelek žit poveča leta 1959 na 400–500 milijonov ton. Sedaj pa predvidevajo, naj bi 500 milijonov ton žit pridelali šele do konca leta 2000.

¹⁹ Koncem leta 1959 se je hranilo v skupnih vaških menzah 72% kmečkega prebivalstva, po partijskih direktivah pa bi se njihovo število moralo povečati celo na 80 do 90%. Ibidem, CSE, stran 263.

²⁰ Septembra 1958 je bilo mobiliziranih več kot 50 milijonov ljudi za delo v primitivnih rudnikih in v 600.000 malih plavžih na poljih in cestah (ibidem CSE, stran 237–238).

²¹ Statistical Yearbook of China 1986, SSB PR of China, Hong Kong, 1986, stran 42.

²² Ibidem, CSE stran 265.

²³ Sistematično predstavitev in kritiko notranje in zunanje politike kitajskega vodstva v tem obdobju vsebuje znano delo Edvarda Kardelja: Socializem in vojna, Ljubljana, Cankarjeva založba 1960 in več njegovih drugih, poznejših izdaj.

ponovno obnovilo kontinuiteto s svojo racionalno politiko iz obdobja prvega zasedanja VIII. kongresa KP Kitajske in idejami, ki jih je predlagal Mao Zedong v svojem referatu »o desetih vrstah glavnih odnosov«, 25. aprila 1956.²⁴

V obdobju politike »prilaganja«, zlasti v letih od 1963–65, se je gospodarski razvoj postopoma izboljševal. V povprečju je skupna vrednost industrijske proizvodnje rasla letno po stopnji 17,9%, kmetijske pa celo po stopnji 11,1%. Bistveno se je izboljšala tudi večina indikatorjev ekonomičnosti poslovanja na različnih gospodarskih področjih. V primerjavi z letom 1957 je najbolj napredovala industrijska proizvodnja (+98%), skromnejši napredek pa je bil dosežen v kmetijski proizvodnji (+10%).²⁵

Kljub relativno ugodnim gospodarskim dosežkom v tem času je nova ekonomska politika zelo zaostрила številna nasprotja v družbi, zlasti v najvišjem partijskem vodstvu. Vse bolj je postalo očitno, da se postopoma v kitajskem vodstvu oblikujeta dve viziji in dve strategiji razvoja socializma v LR Kitajski.²⁶ Mao Zedong in njegovi pristaši (Lin Piao, znana »četverica« in drugi) so ustvarili utopično vizijo socializma kot družbe enakopravnosti v siromaštvu. Zagovornike racionalne gospodarske politike so smatrali za »revizioniste« in pristaše »kapitalistične poti razvoja« Kitajske. Zato so zahtevali, da postane »razredni boj« glavno težišče dejavnosti partije in politične dejavnosti ljudstva. Opredeljena je bila »levičarska« ekonomska politika, ki je zagovarjala egalitarizem in kritizirala načelo nagrajevanja po delu kot ostanek buržoaznih pravic. Odnos med gospodarstvom in politiko je bil povsem napačno opredeljen in glavno geslo tistih desetih let kulturne revolucije (1966–76) je bilo »Politika na komandni položaj!«, itd.²⁷

5. Razvoj ideje o »štirih modernizacijah«

Prvič se je v uradnem dokumentu pojavila ideja o »štirih modernizacijah« – modernizaciji kmetijstva, industrije, ljudske obrambe, znanosti in tehnologije – s katerimi naj bi se Kitajska uvrstila »med najrazvitejše države sveta«, na prvem zasedanju vsekitajske skupščine tretjega sklica konec leta 1964. Vendar so naslednje leto zaradi nevarnosti razširitve vojaškega spopada v Vietnamu ta cilj opustili

²⁴ Ibidem MT-t V, stran 284.

²⁵ Ibidem CSE, stran 313.

²⁶ V Začetku kulturne revolucije so pristaši »levice« vsa notranja nasprotja v zgodovini KP Kitajske razlagali kot boj »dveh linij«, in to »proletarske revolucionarne linije« in »reakcionarne buržoazne linije«. Sistematično so prvič utemeljili tako razlago v Renmin Ribao-u, 14. avgusta 1967. Hua Guofeng je imenoval spopad s »četverico« po smrti Mao Zedonga »enajsti spopad med linijama«. V naši publicistici se večih naletih na razlago bojev v KP Kitajski kot na boj med »linijo množice« (Mao Zedong) in »linijo reda« (Liu Shaoqi).

Poenostavljenega prikaza in razlage zapletenih notranjih bojev v zgodovini KP Kitajske kot boj »dveh linij« niso sprejeli tudi v KP Kitajske. V »resoluciji o nekaterih vprašanjih iz zgodovine naše partije od ustanovitve LR Kitajske« (On Question of Party History, Beijing Review, 1981, številka 27, stran 10) so na šestem plenumu CK KP Kitajske (27. junija 1981) ocenili notranje boje v partiji predvsem kot boje za ustvarjalno iskanje pravilne, znanstveno utemeljene in kitajski stvarnosti ustrezne politične linije. V nekaterih obdobjih – so ocenili v resoluciji – je partija kot celota ali posamezne skupine v njenem vodstvu – delala napake. Najbolj pogosti in škodljivi so bili »levi odkloni«, pojavljale pa so se tudi težnje k »desnim odklonom«.

Popolnoma neutemeljeno in neznanstveno je po našem mnenju tudi prikazati spopad med Mao Zedong-om in Liu Shaoqi-jem kot spopad »linije množice« in »linije reda«. Prav tako je nepravilna ocena, da sta sicer oba kitajska voditelja imela enak cilj, le da sta se razlikovala glede tega, kako skupen cilj uresničiti. Vendar nam podrobna analiza politike in praktične dejavnosti pokaže, da so sicer obstojale določene stične točke med zgodovinskimi cilji obeh voditeljev, zlasti »močna Kitajska«, vendar pa so bile v viziji in strategiji razvoja take Kitajske temeljne razlike, ki so se zlasti pojavile ob analizi izkušenj »velikega skoka« in ljudskih komun.

²⁷ Zgodovinsko oceno KP Kitajske kulturne revolucije vsebuje dokument: On Question of Party History, Beijing Review, 1981, številka 27, stran 10.

in v tretjem petletnem planu (septembra 1965) predvideli težišče razvoja v notranjosti države.

Idejo o »štirih modernizacijah« je premier Zhou Enlai kljub prevladujoči »levičarski« politiki v partiji ponovil deset let pozneje, na prvem zasedanju vsekitajske skupščine četrtega sklica (13.–17. januarja 1975). V poročilu državnega sveta je predvidel uresničitev tega cilja v dveh etapah: v prvi do leta 1980, ko naj bi vzpostavili vsestranski industrijski in gospodarski sistem, v drugi do konca stoletja, pa naj bi se Kitajska uvrstila na čelo najbolj razvitih držav na svetu.²⁸ Uvrščanje razvoja gospodarstva med prednostne naloge je »četverica« ostro napadla in obtožila kot revizioniste vse tiste voditelje, ki so dajali »največji pomen razvoju proizvodnih sil«. Zaradi nasprotovanja »levičarske« skupine in nedosledne pomoči Mao Zedong-a politiki za normalizacijo gospodarstva in družbe, ki jo je vodil zlasti Deng Xiaoping, je že drugič od ideje o »štirih modernizacijah« ostalo le geslo, ki se ni uresničilo. Eden od glavnih nosilcev te ideje, Zhou Enlai, je pred koncem kulturne revolucije umrl, Deng Xiaoping pa je ponovno padel v nemilost in bil razrešen vseh dolžnosti v partiji in vladi. Zaradi političnih kampanj, ki jih je organizirala »levica«, se je med letom 1974 in 1976 skupna vrednost industrijske proizvodnje zmanjšala za 100 milijard juanov, a dohodki državnega proračuna pa za 40 milijard juanov.²⁹

V celotnem obdobju kulturne revolucije (1966–1976) so bile povprečne stopnje rasti skupne vrednosti industrijske in kmetijske proizvodnje relativno ugodne, in sicer v obdobju 1966–1970 9,6%, v obdobju 1971–1975 pa 7%. Vendar pa se je zaradi izredno visoke rasti prebivalstva in neracionalnega gospodarjenja narodni dohodek na prebivalca povečal le za skromnih 45 juanov ali za 20,85% v celem desetletnem obdobju.³⁰ Najbolj škodljive posledice kulturne revolucije so se pokazale v številnih strukturalnih neskladjih in neracionalnem gospodarjenju (povečanje deleža težke industrije na škodo lahke industrije, enostransko povečevanje akumulacije v škodo neproizvodnih investicij; tog, birokratski in centralistični sistem upravljanja gospodarstva; znižanje življenjske ravni – od 1966 do 1976 so se plače zmanjšale za 4,9; zaostajanje razvoja znanosti in dviga izobrazbe itd.).³¹ Veliko škodo je povzročila kulturna revolucija tudi zaradi podcenjevanja problema prehitrega naraščanja prebivalstva. Od 1966 do 1976 je število prebivalstva LR Kitajske naraslo od 742.06 milijonov na 932.67 milijonov, s povprečno letno stopnjo naravne rasti prebivalstva 23 promilov.³²

6. *Hua Guofeng-ov program modernizacije*

Desetletno obdobje kulturne revolucije je bilo končano s smrtjo Mao Zedong-a (9. septembra 1976. leta) in aretacijo zloglasne »četverice« (Jiang Qing, Zhang Chunqiao, Wang Hongwen in Yao Wenyuan) v oktobru istega leta. Sledilo je dveletno prehodno obdobje do tretjega plenuma CK KP Kitajske enajstega sestava (decembra 1978), ki je bil pravi mejnik v ustvarjalnem iskanju optimalne strategije razvoja in oblikovanju nove vizije socializma in njegovih ciljev.

Novo vodstvo s Hua Guofeng-om (predsednik CK KP Kitajske, premier in

²⁸ Chou-En-lai: Report on the Work of the Government. Peking Review, str. 4, 1975, stran 23.

²⁹ Hua Kuo-feng: Unite and Strive to Build a Modern Powerful Socialist Country. Peking Review, 1978, štev. 10, stran 12 (dalje: Hua Kuo-feng 1978).

³⁰ Ibidem, SYC 1986, stran 33 in 40.

³¹ Ibidem CSE, stran 407–413.

³² Yu Guangyuan (urednik): China's Socialist Modernization, FLP, Beijing, 1984, strani 6 (dalje: CSM).

predsednik vojaške komisije CK KP Kitajske) na čelu, si je poleg boja z ostanki »levice« postavilo kot svoj cilj tudi obnovo in normalizacijo delovanja tradicionalnega političnega in gospodarskega sistema. Hua Guofeng je ohranil v svojem političnem programu številna gesla z obdobja kulturne revolucije (na primer teorijo o nenehni revoluciji in razrednem boju kot glavni nalogi partije itd.). Občutno pa je spremenil politično usmeritev Mao Zedong-a. Številne izmed teh »poprakov« je vključil v frazeologijo »levičarskih gesel« in s svojimi dodatki dajal nove poudarke novi politiki. Tako je, na primer, v svojem govoru na XI. kongresu KP Kitajske (12.–18. avgusta 1977) najprej poudaril pomen razrednega boja, nato pa je dal nov poudarek in opozoril, da je »razvoj socialističnega gospodarstva temeljna naloga diktature proletariata«. ³³ Poleg tega pa je tudi spet ponovil glavne postavke Maove »generalne usmeritve«, to je »... doseganje večjih, hitrejših in bolj gospodarnih rezultatov« in uresničevanje politike »korakanja na dveh nogah«, ter druga znana Maova gesla. Nova dopolnitev pa je vsekakor poudarjanje pomena načela nagrajevanja po delu in skrb za življenjsko raven in blaginjo ljudstva. ³⁴

Hua Guofeng in njegovi pristaši so se »levičarskih pojmovanj« le počasi osvobajali, nekaterih pa tudi niso nikoli opustili. Februarja 1978 je Hua Guofeng že mnogo bolj obširno razložil v svojem govoru na prvem zasedanju vsekrajtajske skupščine ljudskih predstavnikov petega sklica svoje videnje ekonomskega razvoja Kitajske. ³⁵

Pri utemeljevanju nadaljnjega ekonomskega razvoja se je na tako visokem forumu prvič v treh letih skliceval na znani Zhou Enlai-jev program »štirih modernizacij« iz leta 1964 in 1975. Pri tem je celo dodal več različnih primerov, na katerih področjih naj bi se Kitajska uvrstila do konca stoletja med države v »prvi vrsti na svetu«. Med drugim naj bi se Kitajska »približala, dosegla isto raven ali presegla« obseg proizvodnje vseh glavnih industrijskih proizvodov v »najrazvitejših državah na svetu«.

Na tem zasedanju so sprejeli tudi novo verzijo desetletnega načrta (1976–1985), ki ga je začel pripravljati državni svet LR Kitajske že poleti leta 1975. Napad »četverice« na osnutek tega plana je zaustavil začetek njegovega izvajanja. Po padcu »levičarske« skupine v vodstvu je Hua Guofeng vnesel bistvene spremembe in povečal cilje gospodarskega razvoja. Z njim naj bi v osmih letih dosegli skupno vsoto državnih dohodkov in izdatkov za proračunske investicije, ki bi dosegle enako raven kot preje v 28 letih. Prav tako naj bi v tem času občutno prekoračili proizvodnjo glavnih industrijskih proizvodov, ki naj bi bila večja kot v prejšnjih 28 letih.

Po Mao Zedong-ovi smrti se je partijsko in državno vodstvo posvetilo normalizaciji in razvoju gospodarstva. Dosegli so sorazmerno ugodne rezultate. Leta 1977 je narodni dohodek na prebivalca narasel za 7,6% (na 282 juanov) in leta 1978 za 12,1% (na 316 juanov). ³⁶ Ker pa se Hua Guofeng ni zavzemal za korenito proučevanje obstoječih neravnovesij v gospodarski strukturi in slabosti v sistemu gospodarskega vodenja, so se številni problemi še poglobili. ³⁷ Poleg tega se je v gospo-

³³ Hua Kuo-feng: »Political Report...«, Peking Review, 1977, št. 35, stran 48 (dalje: Hua Kuo-feng).

³⁴ Ibidem, Hua Kuo-feng: stran 50.

³⁵ Hua Kuo-feng: Unite and Strive to build a Modern Powerful Socialist County, Peking Review 1978, št. 10, stran 7, zlasti od strani 18 do 26.

³⁶ Ibidem, CSM, stran 21. Po srednjem tekočem tečaju ZDA dolarja in po delno precenjenem juanu (po posebni kitajski metodi izračunavanja) je bil narodni dohodek po prebivalcu leta 1977 153,26 ZDA dolarja, a 1978. leta pa 183,7 dolarja.

³⁷ Med drugim niso popravili razmerja med kmetijstvom, težko in lahko industrijo. Ekonomski rezultati podjetij so se prepočasi izboljševali. Konec 1978 je bilo okoli 20 milijonov nezaposlenih; zlasti pereče je bilo vprašanje odnosa med

darski politiki vse bolj in bolj razraščala stara bolezen – nestrpnost in postavljanje neuresničljivih ciljev razvoja, ki so občutno preseglj stvarne materialne, finančne in devizne zmogljivosti dežele. Produktivnost dela v industriji se ni povečala in je bila nižja kot leta 1965 (leta 1965: 2.867 juanov; 1977: 2.508 juanov in 1978: 2.864 juanov).³⁸

Toda kljub idejnim omejitvam uradne politike je prišlo na teoretičnem področju do novih prebojev in iniciativ. Kritizirana so bila številna teoretična stališča »levice«. Med drugim so kritizirali tezo, da je načelo »vsakemu po njegovem delu« ekonomski temelj, ki poraja kapitalizem in meščanski razred; uveljavili so tezo o odločilnem pomenu proizvodjalnih sil; razjasnili so napačne poglede na blagovno proizvodnjo; dokazovali so nujnost razširitve pristojnosti in pravic podjetij, komun in proizvodnih brigad; nujnost upravljanja gospodarstva z ekonomskimi, ne pa administrativnimi ukrepi; nujnost razvijanja in utrjevanja gospodarske zakonodaje, itd. Pokrajinska vodstva v Sichuan-u in Anhui-ju so v začetku leta 1978 izdale tudi prve dokumente, v katerih je bila predvidena vrsta izboljšav pri upravljanju na vasi (razširitev samostojnih pravic proizvodnih brigad, zmanjševanje bremen kmetij, itd.). V Sichuan-u so konec leta 1978 dali tudi posebne, razširjene pravice šestim industrijskim podjetjem. Na splošno pa so prevladovale mnoge metode vodenja iz preteklosti (na primer sklic druge konference o učenju od proizvodne brigade u Dazhai-ju; Vsekitajska konferenca o industriji, maja 1977; konferenca o delu v financah in trgovini, julija 1978; konferenca o znanosti in tehnologiji, itd.).

7. Razvoj nove vizije socializma in socialistične modernizacije

Polemične razprave o izkušnjah pri razvoju socializma v LR Kitajski po osvoboditvi so v letu 1978 doživele izreden razmah, zlasti po objavi članka (11. maja), v katerem je komentator opozoril na aktualen pomen Mao Zedong-ovih stališč, da je potrebno »iskati resnico na temelju dejstev« in da je samo »praksa edini kriterij za verifikacijo resnice«. S takim teoretičnim izhodiščem se je radikalno krilo v partiji in znanosti zoperstavilo nedosledni politiki Hua Guofeng-a, ki je zagovarjal stališči, ki sta dobili simbolično poimenovanje »dva karkoli«. Hua Guofeng je namreč stalno poudarjal, da »mi brezpogojno podpiramo vsako politično odločitev in vsako politično navodilo Mao Zedong-a«.

Da so se v najvišjem kitajskem vodstvu poglobile razlike glede strateških vprašanj nadaljnega razvoja družbe in odnosa do teorije in prakse Mao Zedong-a, je postalo povsem očitno že na delovni konferenci o političnem delu v kitajski armadi (27. aprila–6. junija 1978). Hua Guofeng in Deng Xiaoping sta razgrnila dva politična programa z različnima temeljnima izhodiščema in z različnima vizijama. Deng Xiaoping je namreč ostro kritiziral tiste »tovariše« v kitajski partiji, ki »vsak dan govorijo o Mao Zedong-ovi misli«, a »pogosto pozabljajo, opuščajo ali celo

akumulacijo in potrošnjo. Po ocenah kitajskih ekonomistov je najbolj racionalna stopnja akumulacije okoli 25% od narodnega dohodka. Toda v letih 1977–1978 je bila stopnja akumulacije znatno višja in je mnogo hitreje rasla od narodnega dohodka ter dosegla 1978 36,5%. Medtem pa se je individualna potrošnja povečala 1977 le za 2,5%, a 1978 za 6,1%; ibidem, CSM, stran 31.

³⁸ Ibidem CSM, stran 35.

³⁹ Komentar: »Practice is the only criterion for verifying truth-«, »Kwangming Daily«, 11. maja 1978, cit. v SWB, Part 3, št. 5816, stran B II/1. Pisec se zlasti sklicuje na dva znana članka Mao Zedong-a in sicer: »On Practice« iz leta 1937, ibidem, MT-t, stran 295 ter na članek: »On New Democracy« iz leta 1940, ibidem MT-t, II, stran 339.

nasprotujejo... Maovemu temeljnemu marksističnemu stališču in metodi iskanja resnice na temelju dejstev.⁴⁰

V drugi polovici leta 1978 je naraščal vpliv pristašev Deng Xiaoping-a. Do odločilnega razpleta je prišlo na zasedanju tretjega plenuma CK KP Kitajske v decembru 1978. S sprejetimi stališči je ta plenum odprl pot korenitemu kritičnemu prevrednotenju teorije in prakse Mao Zedong-a ter izkušeni KP Kitajske v socialističnem razvoju po osvoboditvi.⁴¹

Med najpomembnejše sklepe tega plenarnega zasedanja pa vsekakor sodi sklep, da je na Kitajski končano obdobje velikih in burnih množičnih razrednih bojev in da je nastopil čas, ko je nujno prenesti težišče dela partije in ljudstva na »socialistično modernizacijo«, čeprav tudi v obdobju po tem plenumu še vedno uporabljajo kot alternativni pojem »štiri modernizacije«, vendar praviloma uporabljajo pojem »socialistična modernizacija« kot pojem, ki opredeljuje vsebinsko nove cilje in strategijo v razvoju modernizacije kitajske socialistične družbe. Temu novemu programu socialistične modernizacije tudi pripisujejo značaj programa »nove revolucije« v LR Kitajski.

Na tem plenumu pa so sprejeli tudi skoraj vsa temeljna izhodišča za nov ekonomski in politični program KP Kitajske, ki opušča skrajnosti nekdanjega subjektivizma in voluntarizma ter določa razvojne naloge ob upoštevanju objektivnih ekonomskih zakonitosti. Posebno so na plenumu tudi opozorili, da mora KP Kitajske na podlagi temeljnih interesov ljudstva in njihovih stremeljenj ter ob upoštevanju objektivnih ekonomskih zakonitosti pospešiti socialistično modernizacijo in izboljšati življenjsko raven prebivalstva. S tem namenom je potrebno spreminjati sistem gospodarskega upravljanja; spodbujati iniciativo vseh gospodarskih subjektov, zlasti podjetij in proizvajalcev; odpraviti čezmerno koncentracijo oblasti in prenesti več pravic na lokalne organe in podjetja; pod centralnim vodstvom partije je nujno izvesti ločevanje funkcij med partijo in državo ter med državo in podjetji. Poseben poudarek je potrebno dati razvoju demokracije, pa tudi dialektičnemu odnosu med centralizmom in demokracijo ter okrepiti socialistični pravni sistem itd. Na plenumu so posvetili veliko pozornost tudi kmetijstvu. Sprejeli so dva osnutka dokumentov za reformo na vasi, katerih temeljni cilj je bil osvoboditev »socialističnega entuziazma« sedemsto milijonov kmetov; skrb za njihovo gmotno blagostanje in zaščito njihovih političnih pravic. Sprejem teh dveh dokumentov pomeni začetek znamenite reforme na vasi in odpravljanje ljudskih komun.

V naslednjem desetletju so za LR Kitajsko posebno značilni in pomembni trije procesi.

Prvič, kritična ocena Mao Zedong-a, njegove teorije in zgodovinske vloge je omogočila KP Kitajske, da je do njegove teorije sprejela selektiven odnos: – tisto od njegove teoretične dediščine, kar je ustrezalo njeni tedanji politiki, je sprejela brez pomislekov, čemur pa je nasprotovala, je prav tako brez pomislekov zavrla. Termin Mao Zedong-ova misel so ohranili, spremenili pa so njegov pomen. Ne pomeni več Mao Zedong-ovega teoretičnega opusa, temveč »kristalizirano kolektivno modrost kitajske komunistične partije«.⁴²

Drugič, ob spoznanju, da je entuziazem kmečkih množic eden od najvažnejših dejavnikov, ki vplivajo na rast kmetijske proizvodnje, so zamenjali sistem ljudskih komun s sistemom zakupa zemlje v kolektivni lasti posameznim kmečkim družin-

⁴⁰ Vice-Chairman Teng Hsiao-ping Speech. Peking Review, 1978, št. 25, stran 15.

⁴¹ Komunique treće plenarne sednice XI. Centralnog komiteta Komunistične partije Kine. Marksizam u svetu, Beograd 1978, številka 9–10, stran 262.

⁴² Ibidem. On Questions of the Party History, str. 10.

nam, ki dobijo določeno površino zemlje v najem za 15 do 50 let. Leta 1983 je takšen sistem »pogodbene odgovornosti« sprejelo že 99,5% proizvodnih skupin, ki vključujejo 97,1% kmečkih gospodinjstev na vasi.⁴³ V družbenoekonomskih odnosih na vasi je bil na ta način že izveden »odločilni preboj« starih odnosov. V obdobju 1978–87 je bila povprečna letna stopnja rasti družbenega proizvoda v ruralnih območjih 13%, produktivnost dela v tem obdobju je narasla za 120%, življenjska raven pa se je v istem obdobju dvignila za 165% na prebivalca. Pridelek žita se je od leta 1978 do 1987 povečal od 304,77 na 402,41 milijonov ton, kar pomeni od 319 na 373 kg na prebivalca.⁴⁴ Ker je novi sistem na vasi že izčrpal svoje poglobitve prednosti, postopoma prehajajo v drugo fazo reform na vasi (večje koncentracije obdelovalne površine; nove oblike zadrúžnega povezovanja, uvajanja agrotehničnih ukrepov, mehanizacije, itd.).

Tretjič, v tako imenovani reformi »mestnega gospodarstva« je že septembra 1980 dobila nova, širša pooblastila že 6.600 državnih industrijskih podjetij, kar je bilo 16% vseh podobnih podjetij. Toda njihov pomen je bil toliko večji, ker so prispevala 60% skupne vrednosti industrijske proizvodnje in 70% dobička, ki ga je dobival državni proračun.⁴⁵

Toda v »mestni reformi« odločilni preboj še ni storjen. V desetletnem obdobju eksperimentiranja so dosegli, kljub neenakomernemu razvoju in občasnim nihanjem, v celoti pozitivne rezultate in velik napredek v teoretičnem snovanju in pri iskanju praktičnih rešitev za razvoj novega gospodarskega in političnega sistema.

Kot vse kaže, na tretjem plenumu CK KP Kitajske (I. 1978) še niso v celoti spoznali resnosti nesorazmerij v gospodarski sestavi. Zato so že aprila leta 1979 na delovni konferenci centralnih organov sprejeli novo gospodarsko politiko, ki so jo poimenovali politika »prilaganja, prestrukturiranja, konsolidacije in izboljšanja« nacionalnega gospodarstva. V skladu s to politiko je bil kasneje tudi izdelan in sprejet novi, šesti petletni načrt (1981–85). Temeljni cilj gospodarske politike je bil v tem obdobju, tudi za ceno nižjih stopenj rasti izboljšati medsebojne odnose med vitalnimi sektorji gospodarstva in izboljšati življenjsko raven prebivalstva. Glavni cilji tega načrta so bili doseženi že konec leta 1983, ko je bila skupna vrednost industrijske in kmetijske proizvodnje, planirane za konec leta 1985, že presežena za 1,8%, povprečna letna stopnja rasti pa je bila 7,9%.⁴⁶

Nov pomemben mejnik je bil XII. kongres KP Kitajske (1.–11. septembra 1982).⁴⁷ Deng Xiaoping je v uvodnem govoru predlagal, da si KP Kitajske utre lastno pot in ustvari socializem s specifičnimi kitajskimi značilnostmi, ali kot je dobesedno dejal Deng v kitajščini, »socializem kitajskih barv«.⁴⁸

Na tem kongresu KP Kitajske je bil storjen tudi nov korak naprej pri opredeljevanju gmotnih ciljev gospodarskega razvoja LR Kitajske do konca XX. stoletja. V dveh desetletjih, od leta 1981 do konca stoletja, naj bi se letna skupna proizvodnja v industriji in kmetijstvu LR Kitajske povečala od 710 milijard juanov v letu 1980 na 2.800 milijard juanov leta 2000.⁴⁹ Po izračunih kitajskih strokovnjakov v zadnjih letih naj bi bil dohodek na prebivalca od 800 do 1000 ZDA dolarjev (po

⁴³ Ibidem, CSE, stran 442.

⁴⁴ Izračunano na temelju uradnih kitajskih podatkov.

⁴⁵ Ibidem, CSE, stran 442.

⁴⁶ Ibidem, CSE, stran 450 in 453.

⁴⁷ The Twelfth National Congress of the CPC, FLP, Beijing, 1982. (dalje: TNCCPC).

⁴⁸ Ibidem, TNCCPC, stran 3.

⁴⁹ Po tekočih cenah iz leta 1980 in menjalnem tečaju juana v odnosu do dolarja (ZDA) v tem letu naj bi bila dosežena raven od 1.458,33 milijarde dolarjev. Glede na predvideno število prebivalstva bi bil dohodek na prebivalca 1.160 ZDA dolarjev (po vrednosti iz leta 1980).

vrednosti iz leta 1980) konec tega stoletja. Na kongresu so tudi odločili, da bodo najprej pripravili splošni program ekonomskih reform, kasneje, v sedmem petletnem planu (1986–90) pa naj bi osredotočili svojo pozornost na tehnično posodabljanje podjetij in postopno reformo upravljanja v gospodarstvu. Poleg tega naj bi zgradili najpotrebnejše ključne gospodarske objekte, ki naj bi omogočili zmanjšanje nasprotij v gospodarski sestavi. Po letu 1990 naj bi kitajsko gospodarstvo vstopilo v obdobje novega in vsesplošnega vzpona in hitreje gospodarske rasti.⁵⁰

Uresničevanje nove gospodarske politike je dalo pozitivne rezultate, vendar pa je prišlo v gospodarstvu tudi do negativnih pojavov (prehitra rast investicij, nepotrebno podvajanje industrijskih zmogljivosti, nihanje in rast cen itd.). Toda kljub vsem takim pojavom se je kitajsko vodstvo brez omahovanja odločilo za nadaljevanje gospodarske reforme. Na tretjem plenumu CK KP Kitajske (20. oktobra 1984) so sprejeli program celovite gospodarske reforme.⁵¹ Med razlogi, ki so narekovali sprejem odločitve o reformi gospodarstva, so posebno opozorili na tri: star gospodarski sistem v mestih ovira uspešno napredovanje reform na vasi; gospodarska učinkovitost podjetij v mestih je še vedno zelo nizka, vrhu vsega pa je v svetu prišlo do nove tehnološke revolucije, ki odpira tako nove možnosti kot nove izzive za gospodarski in znanstveni razvoj LR Kitajske.

V tem dokumentu so ugotovili, da je poleg »levih odklonov« bila prav »rigidnost gospodarskega sistema« glavni vzrok za počasen razvoj kitajskega gospodarstva. V desetih poglavjih so začrtali temeljne cilje in metode reforme ekonomskega sistema. Med njimi naj posebej omenimo: ustvarjanje dinamičnega gospodarskega sistema; širjenje avtonomije podjetij in izpopolnjevanje sistema upravljanja v njih kot ključni cilj reforme; razvijanje sistema planiranja, ki bo v skladu z zakonom vrednosti in razvojem blagovne proizvodnje; reforme cen (na temelju zakona vrednosti); reformo plač (z uveljavljanjem načela nagrajevanja po delu) in promocijo sposobnih kadrov; pluralizem lastninskih oblik (vključno z zasebnimi podjetji in uvedbo delnic); odpiranje proti svetu itd.

Lani, od 25. oktobra do 1. novembra je bil redni, XIII. kongres KP Kitajske.⁵² Ta kongres je tako po sprejetih političnih stališčih kot po kadrovske spremembah pomenil *novu pomembno zmago zagovornikov politike socialistične modernizacije* in vsestranske, ekonomske in politične reforme ter odpiranja v svet. Politična usmeritev, ki so jo razvijali in uresničevali zadnjih deset let, je še bolj utrjena, obogatena in globlje teoretično in politično dognana. Da bi poudarili kontinuiteto politične usmeritve KP Kitajske, so zelo na splošno govorili o »levih« in »desnih« odklonih in se niso spuščali v podrobno opisovanje političnih nihanj in sporov, ki so v minulih letih pretresali KP Kitajsko (na primer: ostavka in spor s Hu Yaobangom konec l. 1986 in na začetku leta 1987).

Na kongresu so na nov način opredelili temeljno usmeritev KP Kitajske. Po tej novi formulaciji sestavljata to usmeritev dva temeljna vsebinska sklopa: štiri kardinalna načela⁵³ in politika reform ter odpiranja v svet.

⁵⁰ Ibidem, TNCCPC, stran 19–24.

⁵¹ Odluka Centralnog komiteta Komunističke partije Kine o reformi ekonomske strukture. Marksizam u svetu, Beograd, številka 2–3, stran 213.

⁵² 13th National Congress of the Communist Party of China, založba Beijing Review, Beijing, 1987.

⁵³ Ta načela je oblikoval Deng Xiaoping 30. marca 1979 in so jih kasneje sprejeli v Ustavu LR Kitajske in v partijski statut. Glasijo se takole: 1. podpirati socialistično pot; 2. podpirati ljudsko, demokratično diktaturo; 3. podpirati vodilno vlogo partije in 4. podpirati marksizem-leninizem in Mao Zedong-ovo misel.

V naslovih virov, ki so bili izdani do 31. 12. 1978. leta, uporabljamo transkripcijo kitajskih imen po sistemu Wade-Giles, kot so jo uporabljali v tem času. Po 1. januarju 1979 pa je LR Kitajska in večina držav, ki uporabljajo latinico, začela uporabljati kitajski sistem »pinyin«. Zato v besedilu članka tudi uporabljam sistem transkripcije, ki je danes postal že mednarodni standard za večino držav z latinsko pisavo.

Temeljni teoretični prispevek tega kongresa je utemeljitev »teorije o začetni fazi socializma« v LR Kitajski, ki naj bi trajala od začetka petdesetih let tega stoletja do sredine prihodnjega stoletja. V tem obdobju naj bi LR Kitajska dosegla svoje temeljne cilje pri modernizaciji in se uvrstila med »srednje razvite države« na svetu, torej države s povprečnim dohodkom na prebivalca v višini okoli 4000 ameriških dolarjev.

S sprejemom teorije o »začetni fazi socializma« si je kitajsko vodstvo zagotovilo teoretični temelj za realistično in gibko, z dogmami neobremenjeno politiko v svojih prihodnjih gospodarskih in političnih reformah. Izbor metod naj bi v prihodnje bil odvisen predvsem od temeljnih meril: da so učinkovite, da ne ogrožajo dominantne vloge vseljudske lastnine in »štirih kardinalnih« načel.

Partijski kongres se je zavzel za hitrejše izvajanje gospodarskih reform. Naraščanje inflacije v prvi polovici letošnjega leta pa je dalo nove spodbude, da so na X. seji PB CK KP Kitajske (15.–17. avgusta) sprejeli nov okvirni program za korenito reformo cen in plač v obdobju od leta 1989 do leta 1994.

Medtem ko se je kitajsko vodstvo odločilo za postopno razvijanje popolnoma novega gospodarskega sistema, pa je zaenkrat program političnih reform mnogo ožji in se omejuje na odpravo glavnih slabosti v obstoječem političnem sistemu. Toda v kitajski partiji in znanosti kljub takemu stališču vedno bolj spoznavajo neločljivost gospodarskih in političnih reform.

V tem sestavku sem želel podati samo okvirni pregled razvoja ideje modernizacije na Kitajskem. Tak pregled nam je pokazal, da ideja modernizacije ni nova in da živi na kitajski družbeni sceni vsaj od sredine prejšnjega stoletja. Sčasoma so se menjali družbeni nosilci, poimenovanja (od vesternizacije, industrializacije, velikega skoka pa vse do socialistične modernizacije) in gospodarski ter politični cilji. Vedno pa je šlo za željo, da si Kitajska pridobi vso veličino in pomen, ki ga je že imela v zgodovini človeške civilizacije. Če pa bi hotel bolj podrobno orisati sedanjo vizijo socializma kitajskih barv, pa bi moral napisati nov sestavek.

BERNI STRMČNIK*

Prenova sistema zdravstvenega varstva v SR Sloveniji

(Nekateri pogledi in organizacijski vidiki)

1. Uvod

Zaostrene gospodarske in družbene razmere so pospešile razmišljanja o nujnosti prenove obstoječega sistema zdravstvenega varstva v naši republici. Nezadovoljstvo uporabnikov in izvajalcev, zlasti slednjih, se je kazalo na najrazličnejše načine, skupno značilnost pa je vse bolj dobivalo v ugotovitvi, da je sistem premalo racionalen, nezadostno učinkovit ter v določenih pogledih neustrezno naravnano glede na jasno opredeljene cilje, ki jih pri razvoju zdravstvenega varstva želimo doseči ob izteku tisočletja. Prenova sistema zdravstvenega varstva terja (celovit pristop v) spremembe zakona o zdravstvenem varstvu ter drugih dokumentov, ki sestavljajo njegove pravno formalne konstitutivne elemente.

Ob koncipiranju in izvajanju vsebinske prenove celotnega sistema zdravstvenega varstva pa pripada izjemno pomembno mesto tudi organizacijskemu vidiku oziroma organizacijski sestavi tega sistema. Troje področij je znotraj celovitega sistema zdravstvenega varstva, ki jih je treba v tem sklopu vprašanj obravnavati s posebno pozornostjo, in sicer 1. organizacija samoupravnih interesnih skupnosti ali kratko zdravstvenih skupnosti, 2. organizacija izvajalcev zdravstvenega varstva oziroma njihovih organizacij združenega dela in 3. organizacija strokovnih služb. Vsi trije vidiki institucionalizacije organizacije zdravstvenega varstva so neločljivo povezani in jih ločeno ni mogoče obravnavati.

Organizacijska struktura tako zapletenega sistema kot je zdravstveno varstvo, je odvisna od številnih dejavnikov, naštejmo le nekatere najpomembnejše: 1. družbenopolitična ureditev dežele, 2. stopnja ekonomske in socialne razvitosti, 3. socialna, ekonomska in zdravstvena kondicija populacije, 4. geografske razmere v deželi in 5. prometna infrastruktura in podobno. Nadalje lahko zdravstveno varstvo kot sistem notranje strukturiramo kot celoto, ki jo sestavljajo naslednji konstitutivni elementi: 1. zdravstveno in socialno zavarovanje prebivalstva, 2. zdravstvene ustanove in zdravstvene dejavnosti, 3. zdravstvena in socialna zakonodaja in 4. zdravstvena in socialna politika, ki se vodi v določeni družbeni skupnosti. Če izhajamo iz naše družbene prakse, pa bi bilo mogoče konstitutivne elemente sistema zdravstvenega varstva strniti tudi takole: 1. zdravstvena politika, 2. normativni konstitutivni elementi sistema zdravstvenega varstva in 3. institucionalni konstitutivni elementi sistema zdravstvenega varstva. Predmet naše obrave in razprave so le institucionalni konstitutivni elementi sistema zdravstvenega varstva.

* Doc. dr. sci. Berni Strmčnik, dipl. polit. predsednik poslov. odbora Zdravstvenega centra v Kopru.

V institucionalnem smislu sestavljajo sistem zdravstvenega varstva v naši republiki zdravstvene skupnosti in zdravstvene ustanove.

2. Temeljna načela organiziranosti zdravstvenega varstva

Zdravstveno varstvo je sistem ukrepov, prizadevanj ter dejavnosti za varovanje, krepitev in povrnitev zdravja, izboljšanje zdravstvenih razmer, preprečevanje in zmanjševanje obolenj ter invalidnosti, zgodnje odkrivanje in pravočasno zdravljenje bolezni, rehabilitacijo obolelih in poškodovanih ter razvijanje in utrjevanje vitalne sposobnosti delovnih ljudi in občanov; obsega pa tudi druge pravice iz zdravstvenega zavarovanja. Da bi zdravstveno varstvo, pojmovano v tem najširšem smislu, lahko učinkovito in uspešno opravljalo svoje poslanstvo, mora tudi organizacijsko temeljiti na določenih načelih.

Načel organiziranja zdravstvenega varstva in njegove organizacijske sestave je več. Mednje je vsekakor treba šteti načelo vseobsežnosti zdravstvenega varstva, načelo dostopnosti in načelo kontinuitete. Eno izmed temeljnih načel zdravstvenega varstva je v njegovi enotnosti oz. celovitosti. Med temeljna načela njegove organiziranosti štejemo tudi načelo regionalizacije, poleg tega pa še načelo funkcionalne povezanosti posameznih zdravstvenih dejavnosti, načelo dohodkovne povezanosti oziroma soodvisnosti in nenazadnje sodita mednje v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja gotovo tudi načelo solidarnosti in vzajemnosti, ki se v naših razmerah ne kažejo zgolj kot občutek povezanosti zaradi skupnih interesov in hotenj in večje socialne varnosti posameznika in njegovih družinskih članov, temveč prehajata v obliko moralnih in samoupravnih norm.

Načelo celovitosti

Da bi bilo zdravstveno varstvo lahko učinkovito, mora biti celovito, zato mora biti njegovo prvo osnovno načelo načelo enotnosti zdravstvenega varstva, to pa pomeni enotnost skrbi za človeka, ko je zdrav in takrat, ko je bolan, enotnost tudi v terapiji in profilaksi, v enotnosti dela pri zdravstvenem varstvu s ciljem napredovanja zdravja, zaščite pred boleznimi, v zdravljenju in rehabilitaciji. Sodobno razumevanje enotnosti zdravstvenega varstva, enotnost preventivnega in terapevtskega dela zdravstvenih delavcev in zdravstvenih institucij je opredeljeno kot osnovno načelo celovitosti zdravstvenega varstva, ki se kaže v sistemu organizacije zdravstvenih dejavnosti in institucij, ki jih izvajajo.

Najpomembnejše pri tem je, da se celovitost zdravstvenega varstva neizbežno izraža tudi v načelu celovitosti njegovega izvajanja, to pa pomeni izhodiščno točko tudi za njegovo organiziranje v smislu vzpostavitve organizacijske sestave kot institucionalne zgradbe na področju zdravstvenih skupnosti in tudi pri izvajalcih zdravstvenega varstva.

Načelo regionalizacije

Regija je s posebnimi geografskimi, ekonomskimi, populacijskimi, kulturnimi, značilnostmi, lahko pa tudi v smislu obsega in strukture patologije, zaokroženo območje, ki je primerna celota za načrtovanje uresničevanja celovitega in racionalnega zdravstvenega varstva. Z načelom regionalizacije zdravstvenega varstva razumemo tako organiziranost, da se zagotavljanje celovitega zdravstvenega varstva

uresničuje na določenem, zaokroženem geografskem območju. Sistem zdravstvenega varstva je treba razvijati po načelu regionalizacije, ki ustvarja možnosti za njegovo učinkovitost in ekonomičnost. Regionalizacija območij in prebivalstva je naroden pojav v vsaki širši skupnosti, saj je tudi planiranje zdravstvenega varstva po regionalnih načelih pokazalo faktičen obstoj povezave med odnosi prebivalstva v določeni regiji.

Regija pomeni enovito demografsko, geografsko, gospodarsko območje s podobnimi zdravstvenimi problemi, zaradi tega je treba na tej ravni postaviti izhodišča planiranja in razvoja zdravstvenega varstva v smislu njegove celovitosti in zaradi večje funkcionalne povezanosti izvajalcev ter strokovnosti njihovega dela. Vprašanje obsega prebivalstva je najpomembnejše, saj je možno celovito, učinkovito, predvsem pa racionalno zdravstveno varstvo zagotavljati le v regiji, ki mora imeti določeno število prebivalcev. O tem pišejo številni avtorji¹, večinoma pa se naslanjajo na stališča WHO, ki poudarja, da je treba zdravstveno varstvo prav zaradi načrtovanja in racionalne organizacije uresničevati na ravni topografske, demografske, kulturno socialne, gospodarske in tudi jezikovno zaokrožene celote, ki edina omogoča smotrno načrtovanje in racionalno izvajanje zdravstvenega varstva. Po stališčih WHO naj bi taka regija štela do največ tri milijone prebivalcev! Tako pojmovana regija je seveda regija v najširšem smislu in v našem konkretnem primeru presega nacionalne okvirje. Znotraj tako zastavljene regije se formirajo geomedicinska območja s približno 150–400 tisoč prebivalcev. Geomedicinska območja pa se razdelijo na operativne enote, ki naj ne štejejo manj kot 50–60 tisoč prebivalcev. Koncept regionalizacije zdravstvenega varstva, kot ga zastopa WHO, ponuja dobro rešitev in slovenski primer je dober za to, ugotavlja Eldon L. Wegner (cfr. Teorija in praksa, Ljubljana, letnik XX, leto 1983, št. 8–9, str. 1222).

Konkretizirajmo razmišljanja o načelu regionalizacije kot enem izmed pomembnih izhodišč organizacije in uresničevanja zdravstvenega varstva. SR Slovenija je »razdeljena« na devet regionalnih območij, ki se po številu prebivalcev tako rekoč v celoti pokrivajo z opredelitvami, kot jih je za geomedicinska območja oblikovala WHO, saj ima Celje 240.760 prebivalcev, Koper 133.519, Kranj 187.518, Ljubljana 589.147, Maribor 328.013, Murska Sobota 132.589, Nova Gorica 102.890, Novo mesto 130.108 in Ravne na Koroškem 130.279 (cfr.: Letopis o zdravstvenem in socialnem varstvu v Sloveniji, Ljubljana, julij 1986).

Nekoliko drugačna se pokaže podoba, ko poskušamo znotraj naših regij opredeljevati operativne enote kot najnižjo organizacijsko raven pri načrtovanju in izvajanju zdravstvenega varstva. Naše regije so povezale v svojo sestavo določeno število občin, ena več, druga manj, ki pa po številu prebivalcev (nekako) ne odgovarjajo kriteriju, po katerem se lahko opredeljujejo operativne enote. V naši družbeni praksi smo skladno s strukturo in naravo komunalnega sistema na ravni občine institucionalizirali občinsko zdravstveno skupnost, kar je povzročilo preveliko parcializacijo ter se udejanilo v relativno velikem številu rizično nesposobnih asociacij, ki so v sedanjih razmerah institucionalizirana parcializacija ozkih lokalnih interesov in so prej ovira kot pozitiven dejavnik uresničevanja zdravstvenega varstva. Po podatkih navedenega Letopisa ima v naši republici več kot 40 tisoč prebivalcev le 7 občin oziroma združuje v svoji sestavi toliko uporabnikov, kar je le skromnih 10,8% vseh občinskih zdravstvenih skupnosti. To pa pomeni, da smo organizacijsko institucionalizacijo razvili na bazi, ki ni primerna in ki ne more

¹ Dr. Ivan Kastelic (1967): Prioritetne naloge zdravstvenega varstva v SR Sloveniji, Zdravstveno varstvo, posebna publikacija, št. 6, str. 42.

dajati pričakovanih rezultatov. Z drugimi besedami, operativnih enot kot najnižjih organizacijskih ravni ne moremo institucionalizirati na ravni sedanjih občin oziroma jih poistovetiti s sedanjimi občinskimi zdravstvenimi skupnostmi, ker bi s tem ponovili napako in zgrešeno verificirali stanje, ki je pomemben dejavnik neracionalnosti in premajhne učinkovitosti pri uporabi in izkoriščanju obstoječih virov za uspešno zdravstveno varstvo. Znotraj naših regij kot geomedicinskih območij moramo izoblikovati operativne enote ter v njih institucionalizirati organizacijsko obliko na ravni interesnih skupnosti in tudi na ravni izvajalcev zdravstvenega varstva.

Načelo funkcionalnosti

Zdravstveno varstvo se uresničuje s posameznimi zdravstvenimi dejavnostmi, ki jih Zakon o zdravstvenem varstvu taksativno našteva. Gledano razvojno (zgodovinsko) so se posamezne zdravstvene dejavnosti tudi ločeno institucionalizirale in razvile svoje organizacijske forme. Osnovna zdravstvena dejavnost se je večinoma razvijala v zdravstvenih domovih, preskrba z zdravili in sanitetnim materialom v lekarnah kot posebnih zdravstvenih organizacijah, bolnišnična dejavnost v bolnišnicah, kjer se je pretežno institucionalizirala tudi specialistično ambulantna dejavnost. Razvoj in preostale razmere delovanja so povzročili, da smo celovito zdravstveno varstvo izvajali glede na njegove posamezne zdravstvene dejavnosti organizacijsko ločeno, kar je vplivalo tudi na vsebino odnosov in se opažalo v nefunkcionalnosti in posledično v nekonsistentnosti celotnega sistema zdravstvenega varstva. Ker so posamezne zdravstvene dejavnosti deli sistema in funkcionirajo le relativno samostojno, morajo biti konkretno in vsestransko povezane v celoto, to je v sistem zdravstvenega varstva. To povezovanje pa se med drugim realizira tudi na načelu funkcionalnosti, še zlasti v smislu vertikalnega povezovanja med posameznimi ravni (primarni, sekundarni in terciarni) oziroma dejavnostmi, ki se z ravnimi pokrivajo.

Še zlasti je pri tem pomembno funkcionalno povezovanje med osnovno, specialistično ambulantno in bolnišnično dejavnostjo. V preteklosti smo o tem problemu veliko razpravljali, ga ustrezno poudarjali, v praksi pa bolj ali manj prepuščali fakultativnemu urejanju. Funkcionalno povezanost med posameznimi zdravstvenimi dejavnostmi je treba zaradi nujnosti izvajanja celovitega zdravstvenega varstva v vseh pogledih organizacijsko institucionalizirati.

Problem neustrezne povezanosti med osnovno in bolnišnično zdravstveno dejavnostjo (specialistično ambulantno v tem pogledu avtomatično vključujemo) je izredno pomemben. Njegova pomembnost se kaže v vsebinskem pogledu, kar se mora izražati v ustrezno strokovno utemeljeni in nujni delitvi dela kakor tudi v ekonomskem pogledu. B. Kesić ugotavlja, »da naše bolnišnično in izvenbolnišnično zdravstveno varstvo ne predstavlja enotnega sistema, temveč dve področji zelo omejenih interakcij in pogosto prikritih spopadov« (cfr.: Život i zdravlje, Stvarnost Zagreb, 1983, str. 549). Na nevzdržnost umetnega razdvajanja bolnišnične dejavnosti od osnovne zdravstvene dejavnosti in pri tem še posebej od zdravnika splošne prakse, opozarjajo tudi drugi avtorji. Bolnišnične dejavnosti nikakor ne moremo ločiti od drugih oblik zdravstvenega varstva, je že pred leti zapisal I. Kastelic in dodal, da je treba doseči še tesnejše sodelovanje bolnišnične službe z osnovno zdravstveno službo. Kontinuiteta skrbi za zdravega in bolnega človeka ter s tem dvig kakovosti zdravstvene pomoči je mogoče doseči z vključevanjem bolnišnice v izvenbolnišnični sistem, kajti po njegovem prepričanju so že zdavnaj

minili časi, ko je bila bolnišnica samo osamljen otok kurativne medicine. Sodobne bolnišnice prevzemajo nase pomembne naloge javnega zdravstva in se po svetu v raznih oblikah vse bolj povezujejo z izvenbolnišnično službo, kar bolniškemu zdravniku omogoča, da spremlja pacienta izven bolniške postelje in izven bolnišničnih zidov.

Zahtevo po uresničitvi vsestransko utemeljene prioritete osnovne zdravstvene dejavnosti je mogoče procesno uresničiti le, če bomo organizacijsko ustrezno institucionalizirali funkcionalno povezavo med posameznimi zdravstvenimi dejavnostmi. Pri tem tako odločilno načelo ne more biti pri realizaciji prepuščeno dobri volji in ambicijam ter prodornosti posameznikov, temveč mora dobiti svojo realizacijo v normativnih opredelitvah strukture in medsebojnega delovanja posameznih zdravstvenih dejavnosti v sistemu zdravstvenega varstva. Z drugimi besedami, na doseženi stopnji razvoja družbeno materialnih odnosov je treba funkcionalno povezovanje zdravstvenih dejavnosti določiti z zakonom o zdravstvenem varstvu. Vsebinsko krepitev vloge splošnega zdravnika, omejevanje neracionalnega pošiljanja pacientov na višjo strokovno raven, zmanjševanje stopnje hospitalizacije in skrajševanje ležalne dobe v bolnišnicah je mogoče doseči le, če bosta oba temeljna subjekta, to je zdravnik v splošni praksi in zdravnik specialist na sekundarni in terciarni ravni, medsebojno institucionalno funkcionalno povezana in ko bo njun osebni materialni položaj odvisen od stopnje, vsebine in intenzivnosti medsebojnega vsakodnevnega sodelovanja.

Načelo dohodkovnosti

Problem pridobivanja dohodka v sedanjih razmerah sistema združenega dela in v okviru obstoječe institucionalizacije zdravstvenih organizacij združenega dela ter njihovega dohodkovnega »povezovanja« sodi med osrednja nerešena vprašanja. Nemalokdaj se je to vprašanje na poseben način tudi poenostavljalo in fetišiziralo.

Ugotovitve iz raziskave² kažejo, da v petnajstletnem obdobju razvoja sistema združenega dela v zdravstvu niti ena zdravstvena delovna organizacija ali zdravstvena sestavljena organizacija svojih organizacij združenega dela, ki so bile povezane v te asociacije, ni medsebojno povezala po načelu dohodkovnih odnosov. Vse temeljne organizacije združenega dela so znotraj višjih organizacijskih oblik ostale dohodkovno avtonomne asociacije, ki so pridobivale dohodek neodvisno od ustreznega povezovanja z drugimi organizacijami združenega dela. Na tem dejstvu tudi temeljijo kritike oz. ocene, da se »veliki sistemi« (ob tem se resno postavlja vprašanje, kaj je to velik sistem v zdravstvu?) v sedanji praksi niso potrdili. Potrdili bi se, če bi v njih bila uresničena funkcionalna povezanost med dejavnostmi in temu ustrezno izpeljani dohodkovni odnosi. Tako pa se je dohodek zdravstvenim organizacijam združenega dela na ravni osnovne zdravstvene dejavnosti in na ravni bolnišnične dejavnosti realiziral popolnoma neodvisno, samostojno in neposredno na relaciji do posamezne zdravstvene skupnosti. Tako stanje je seveda povzročilo ravno obratne učinke od pričakovanih, namreč neracionalno trošenje sredstev, namenjenih za zdravstveno varstvo, vedno glasnejše zahteve po dodatnih sredstvih, povrh vsega pa je sam sistem spodbujal tudi podvajanje (polipragmazi-ja) storitev in podobno.

² Cfr.: Berni Strmčnik (1987): Samoupravna organiziranost izvajalcev zdravstvenega varstva kot dejavnik učinkovitosti in racionalnosti izvajanja zdravstvenega varstva, disertacija FSPN, Ljubljana, str. 294.

Zaradi omejenih finančnih sredstev (tako bo vedno, kajti potreb po zdravstvenem varstvu in možnosti družbene skupnosti, da te potrebe zadovolji, ni mogoče popolnoma izenačiti, ta odnos je mogoče vzpostaviti le kot približno, relativno enak!) je treba optimalno natančno opredeliti programe zdravstvenega varstva, institucionalno organizacijsko določiti njihove operativne nosilce in jih uskladiti z razpoložljivimi finančnimi sredstvi. Od tod naprej pa je treba zagotoviti v izvjal-ski sferi takšne medsebojne odnose med posameznimi zdravstvenimi dejavnostmi, ki se tudi institucionalno pokrivajo, da bodo izvajalci zdravstvenega varstva optimalno zainteresirani pospeševati tiste oblike zdravstvenega varstva, ki so z vidika stroškov cenejše, z vidika učinkov pa enake kot dražje ali celo boljše. Zagotoviti je treba medsebojno dohodkovno soodvisnost posameznih ravni ter postaviti zdravstvene delavce v položaj, da bodo s svojim strokovnim znanjem, razpoložljivimi kapacitetami in tehničnimi sredstvi sami odločali o ukrepih in postopkih, ki bodo racionalne, učinkovite in ki se bodo izražale v dohodku, na podlagi katerega si bodo zagotavljali svoj materialni položaj.

Etika zdravstvenih delavcev je in ostaja temeljni dejavnik preprečevanja kakršnihkoli zlorab. Zaupanje v zdravstvene delavce je pri tem izhodiščnega pomena, uspešen sistem strokovnega nadzora v vseh pogledih pa nepogrešljiva sistemsko opredeljena in operacionalizirana institucija, ki bo zagotavljala stalno reproduciranje vsebinsko ustreznih in kakovostnih medsebojnih odnosov pri načrtovanju in izvajanju sodobnega zdravstvenega varstva.

3. Operacionalizacija organiziranosti

Če izhajamo iz predhodno podanih načel organiziranosti zdravstvenega varstva, ki jih je bilo zaradi omejenosti prostora možno podati le zgolj v temeljnih orisih, je možno podati nekatere operacionalizacije bodoče organiziranosti v zdravstvenih skupnostih in tudi pri izvajalcih zdravstvenega varstva in glede skupnih strokovnih služb za načrtovanje in spremljanje uresničevanja zdravstvenega varstva.

Organizacija zdravstvenih skupnosti

Kot je v »Analizi organiziranosti in delovanja samoupravnih interesnih skupnosti na področju zdravstvenega varstva v SR Sloveniji« pravilno ugotovljeno, sedanja tristopenjska (v primeru Ljubljane pa v določenem smislu celo štiristopenjska) organiziranost skupnosti ni bila niti učinkovita niti racionalna. Tudi v tem konkretnem delu uresničevanja sistema socialističnega samoupravljanja se je potrdilo, da ni in ne more biti merilo demokratičnosti število posameznih institucij, temveč vsebina in kakovost odnosov med temeljnimi subjekti znotraj sistema kot celote in podsistemov, kot je zdravstveno varstvo še posebej. Ob upoštevanju načela celovitosti in regionalnosti se kaže v sedanjih razmerah kot optimalno ustrezna dvostopenjska organiziranost zdravstvenih skupnosti, in sicer na območni in nacionalni ravni.

Območni nivo

Za načrtovanje in izvajanje zdravstvenega varstva na ravni osnovne zdravstvene dejavnosti ter preskrbe z zdravili in sanitetnim materialom naj se oblikujejo tako imenovane *območne zdravstvene skupnosti*. Sedanji pojem »občinska« zdrav-

stvena skupnost se v celoti opusti. Območna zdravstvena skupnost vključuje v svoji sestavi uporabnike ene, dveh, treh ali več sedanjih občin (utemeljeno je pričakovati, da se število občin v SR Sloveniji v prihodnjem obdobju še ne bo bistveno zmanjšalo), pri čemer je odločilno, da se območna zdravstvena skupnost ne more organizirati, če v smislu najmanjše operativne enote znotraj geomedicinskega območja ne združuje najmanj 50–60 tisoč prebivalcev. Utemeljeno je treba postaviti spodnjo mejo števila prebivalcev, kajti tolikšno število uporabnikov si lahko brez problemov zagotavlja medsebojno solidarnost in rizičnost pri zagotavljanju in uresničevanju pravic do zdravstvenega varstva v osnovni zdravstveni dejavnosti. Oblikovanje območnih zdravstvenih skupnosti po gornjem kriteriju bi pomembno prispevalo k zmanjšanju števila sedanjih občinskih zdravstvenih skupnosti, saj bi se po oceni število območnih skupnosti po novem gibalno med 12 in 18, kar pa je zmanjšanje na okoli četrtnino obstoječega števila občinskih zdravstvenih skupnosti.

V območni skupnosti se združujejo vsa sredstva ne glede na občino, kjer so bila ustvarjena. Med uporabniki veljata popolna medsebojna solidarnost in vzajemnost. V tej skupnosti uporabniki in izvajalci ugotavljajo celovite potrebe in interese po zdravstvenem varstvu in zagotavljajo njihovo zadovoljevanje s svobodno menjavo dela v tej skupnosti ali pa po njej v Zdravstveni skupnosti Slovenije.

V dvodomni skupščini skupnosti so zastopani uporabniki vsake v skupnost združene občine, za katero imajo oblikovano posebno delegacijo, ki bi v smislu sedanje ureditve bila četrti zbor občinske skupščine, kadar bi bilo treba določena vprašanja vendarle obravnavati na ravni občine kot družbenopolitične skupnosti.

Načelo regionalizacije in celovitosti izvajanja zdravstvenega varstva se uresničuje tako, da se znotraj obstoječih slovenskih regij po kriteriju števila prebivalcev organizirajo območne skupnosti, pri čemer se območja sedanjih medobčinskih zdravstvenih skupnosti, ki se večinoma pokrivajo tudi z regijsko organiziranostjo, ne spreminjajo. Z drugimi besedami, če bi znotraj obstoječih regij prišlo ob upoštevanju temeljnega kriterija števila prebivalcev do oblikovanja dveh ali več območnih skupnosti, potem naj bi ta proces ostal znotraj meja sedanjih regij. To je še zlasti pomembno zaradi organizacije izvajalcev in tudi skupnih strokovnih služb; o tem kasneje.

Najboljša rešitev bi bila, da se kot območne zdravstvene skupnosti organizirajo dosedanje medobčinske zdravstvene skupnosti, kajti v tem primeru bi jih v SR Sloveniji imeli le devet!

Nacionalni nivo

Na nacionalni ravni, torej v SR Sloveniji kot republiki, bi tudi poslej imeli Zdravstveno skupnost Slovenije. V njej bi zagotavljali načrtovanje, izvajanje in spremljanje zdravstvenega varstva po načelu »po skupnostih«, pomeni, da bi njeno skupščino in s tem odločanje delegatsko izpeljali iz območnih skupnosti. Poleg sedanjih pristojnosti bi v njej v bodoče uresničevali tudi celoto odnosov uresničevanja specialistično ambulantnega in bolnišničnega zdravstvenega varstva.

V okviru njenih sedanjih pristojnosti bi bilo treba v bodoče zlasti zagotoviti njeno skrb in odgovornost za zagotavljanje in vzdrževanje enotnosti sistema zdravstvenega varstva, katerega sedanja entropičnost je odvisna tudi od voluntarizma, ki se kaže zlasti na lokalni ravni, kar pomembno vpliva na »politiko« uresničevanja zdravstvenega varstva. Poleg skrbi in odgovornosti za enotnost sistema pa je treba na tej ravni realizirati tudi sistem solidarnosti za takšen obseg zagotovljenega programa, ki bo primerna raven zdravstvenega varstva celotnemu prebivalstvu

Slovenije na doseženi stopnji družbeno gospodarskega in družbenopolitičnega razvoja.

Pri pripravi zakonskih dokumentov in sprememb samoupravnih aktov skupnosti je treba upoštevati, da je možno na izvršilne organe prenesti prenekatero pristojnosti, ki pomenijo hitrejšo, učinkovitejšo, zlasti pa racionalnejšo obliko uresničevanja in izvajanja zastavljene in strokovno pripravljene ter samoupravno verifirane zdravstvene politike. Skupščina zdravstvene skupnosti Slovenije bi se lahko sestajala le enkrat na leto. Sprejemala bi zaključni račun in poslovno poročilo o uresničevanju ciljev in nalog s področja zdravstvenega varstva. Na isti seji bi sprejela potrebne operacionalizirane programe zdravstvenega varstva, določila druga potrebna izhodišča za uresničevanje poverjenih ji nalog, sprejela finančni načrt za tekoče leto in obravnavala vse druge zadeve, ki sodijo v pristojnost skupščine.

Organizacija izvajalcev

Organizacija izvajalcev mora temeljiti na istih načelih kakor organizacija skupnosti. Predvsem sta izhodiščnega in temeljnega pomena načeli regionalizacije in celovitosti izvajanja zdravstvenega varstva. Seveda pri tem ne moremo zanemariti tudi tistih načel, ki so lastni samo organizaciji izvajalcev, to pa je načelo funkcionalnosti in pa tudi načelo dohodkovnosti.

Zaradi trenutno veljavnih ustavnih in zakonskih (Zakon o združenem delu z novelo) predpisov je možno organizacijo izvajalcev izpeljati v načelu v treh variantah. Pri tem je treba izhodiščno upoštevati tudi ugotovitev oziroma trend, kot ga je pokazala raziskava, da se glede na velikost zdravstvenih organizacij že več kot dve desetletji odvija proces, katerega značilnost se kaže v postopnem prehajanju od velikega števila majhnih organizacij k manjšemu številu večjih organizacij.

Oblika delovne organizacije s TOZD

Najprej je potrebna definicija, kaj je to zdravstvena temeljna organizacija združenega dela: to je osnovna oblika združevanja dela v sistemu združenega dela na področju zdravstva, v kateri opravljajo zdravstveni in drugi delavci dela in naloge oziroma opravila pri izvajanju in uresničevanju zdravstvenega varstva v *eni izmed zdravstvenih dejavnosti* (podčrtal B. S.), v eni ožji dejavnosti ali stroki oziroma v več sorodnih ožjih dejavnostih ali strokah, za potrebe uporabnikov *na določenem območju* (podčrtal B. S.), pri čemer na podlagi opravljenih storitev ugotavljajo svoj dohodek na podlagi skupnega rezultata dela, ki se izraža v skupnem prihodku delovne organizacije in uresničujejo vse svoje družbenoekonomske in druge samoupravne pravice.

Postavlja se vprašanje: ali se je zdravstvena temeljna organizacija v dosedanjem razvoju kot organizacijska oblika potrdila ali ne? Odgovor je gotovo pozitiven, vendar z mnogimi pridržki, ki temelje predvsem na tem, da smo bili pri njihovem organiziranju brez slehernih skupno opredeljenih strokovnih podlag, evforični, ideološko determinirani in pomembno pod vplivom lokalnih političnih dejavnikov. Njihova najšibkejša plat so bili gotovo dohodkovni odnosi, negativen vpliv na njihovo oblikovanje pa je imelo tudi dejstvo, da do sprejetja Družbenega dogovora (Uradni list SRS, št. 9/85, z dne 22. 3. 1985) o merilih za samoupravno organiziranje delavcev zdravstva v SR Sloveniji nismo imeli razčiščenih opredeli-

tev o tem, kaj je to tehnološka celota v zdravstvu in kdaj so podani pogoji, da lahko delavci v zdravstveni temeljni organizaciji združenega dela uresničujejo »vse druge družbenoekonomske in samoupravne pravice«.

Temeljna organizacija združenega dela je pod pogoji, kot jih opredeljuje navedeni družbeni dogovor, tudi v zdravstvu izjemno pomembna oblika zdravstvene organizacije. Zato mislimo, da bi bilo treba tudi v bodoče znotraj celovitega sistema združenega dela to obliko zadržati in jo nadalje razvijati na podlagi ugotovitev znanstvenih raziskovanj in spoznanj strok, ki se vežejo na tovrstno problematiko.

Zaradi zagotavljanja izvajanja celovitega zdravstvenega varstva in skladno z načelom regionalizacije se na območju regije ustanovi zdravstvena delovna organizacija – Zdravstveni center, ki v svoji sestavi združuje zdravstvene temeljne organizacije združenega dela po posameznih zdravstvenih dejavnostih, kot sledi: TOZD Osnovna zdravstvena dejavnost, TOZD Bolnišnična zdravstvena dejavnost, TOZD Lekarniška zdravstvena dejavnost in TOZD Socialna medicina in higiena.

Vsako nadaljnje drobljenje je verjetno neutemeljeno. Izjemo lahko opravimo le v osnovni zdravstveni dejavnosti, in sicer, če smo znotraj regije oblikovali dve ali več območnih zdravstvenih skupnosti. Zaradi neposredno vsebinske povezanosti, zaradi uresničevanja odnosov v svobodni menjavi dela in vseh razmer, ki izhajajo iz uresničevanja tistega dela programov zdravstvenega varstva, ki se nanašajo na osnovno zdravstveno dejavnost, je nujno treba zagotoviti, da se osnovna zdravstvena dejavnost oziroma delavci, ki jo izvajajo, v Zdravstvenem centru organizirajo v toliko zdravstvenih temeljnih organizacij združenega dela, kolikor so v regiji oblikovali območnih zdravstvenih skupnosti. Število območnih skupnosti v določeni regiji in število zdravstvenih temeljnih organizacij osnovne zdravstvene dejavnosti mora biti enako!

V primerjavi s sedanjo prakso, ko je v vsaki občini zdravstveni dom večinoma tudi samostojna (po možnosti dokaj avtarkično in lokalno zaprta!) zdravstvena temeljna organizacija, je treba v novih razmerah tako stanje preseči. V vsaki občini mora biti zdravstveni dom s svojo notranjo strokovno medicinsko in organizacijsko sestavo, nikakor pa ni utemeljeno, da je v sleherni občini tudi organiziran kot temeljna organizacija združenega dela. Takšno sedanje stanje je v mnogih pogledih posledica zgolj lokalistične in pragmatične miselnosti, ki pa razvoj ožjih zdravstvenih dejavnosti, njihovo smotrno strukturiranje, zlasti pa izvajanje organizacije dela, v mnogih pogledih močno ovira. Je podlaga razdrobljenosti, neusklajenosti in neracionalnosti.

Paramedicinske dejavnosti, ki so se doslej večinoma organizirale v tako imenovane tehnično vzdrževalne in oskrbovalne temeljne organizacije združenega dela, naj bi se v bodoče organizirale kot sestavni del bolnišničnih temeljnih organizacij, saj več kot 95% storitev opravljajo samo zanje.

Opozoriti je treba še na eno pomembno zadevo. V taki strukturi zdravstvenih temeljnih organizacij, ki pomeni veliko racionalizacijo in novo kakovost, dobijo izjemno pomembno mesto delovne enote, kot jih v 471. členu opredeljuje zakon o združenem delu. Tudi zdravstvena temeljna organizacija združenega dela ni enocelična celota, nasprotno, je navznoter široko in pestro strukturirana. Zaradi narave dejavnosti postaja oblikovanje delovnih enot v zdravstvenih temeljnih organizacijah posebej pomembna, kajti tako oblikovan del temeljne organizacije je lahko relativno samostojen nosilec določenega dela dejavnosti, bodisi v smislu ožje dejavnosti ali stroke ali pa v smislu izvajanja dela celovitega programa zdravstvenega varstva na ravni družbenopolitične skupnosti, kot je občina. Majhna

skupina je najnižja stopnja integracije v organizacijskem sistemu, je zveza med posameznikom in organizacijo in je kot taka najnižja enota združenega dela. Je torej organizacija na najnižji, elementarni ravni, tam, kjer posameznik vstopa v organizacijo. Je izjemno pomembna s tehnološkega in socialnega vidika. V naših razmerah pomeni povezovanje delovnih nalog in samoupravljanja.

Oblika SOZD z delovnimi organizacijami

Ta varianta v bistvu ne prinaša nič novega, še posebej ne, če bi jo realizirali tako, da bi se posamezne zdravstvene dejavnosti na območju regije organizirale v okviru zdravstvenih delovnih organizacij in se na višji organizacijski ravni povezale v sestavljeno organizacijo združenega dela, s tem da bi delovne organizacije v svoji sestavi ne imele zdravstvenih temeljnih organizacij združenega dela. To pomeni v bistvu prenos prejšnje oblike delovne organizacije s TOZD na raven sestavljene organizacije združenega dela z delovnimi organizacijami.

Možna pa je tudi inačica, da se v zdravstvenih delovnih organizacijah ali po posameznih zdravstvenih dejavnostih organizirajo tudi zdravstvene temeljne organizacije združenega dela, če so za to pogoji, kot jih je treba ugotoviti s tehnološkega, dohodkovnega in poenostavljeno povedano, samoupravnega vidika. Ta inačica pomeni tristopenjsko organizacijo v primerjavi z gornjo, ki je samo dvostopenjska.

Tovrstna oblika organiziranja je sicer zakonsko možna, sodimo pa, da ni racionalna.

Oblika enovite delovne organizacije

Če bi v neposredni prihodnosti resnično prišlo do velikih sprememb v smislu ukinitve zakona o združenem delu (predlogi, da sprejmemo zakon o samoupravnih podjetjih), je treba celotno organizacijsko sestavo izvajalcev zdravstvenega varstva realizirati v novi obliki. Verjetno v tem primeru ne bi smeli ponoviti napake iz polpretekle zgodovine, ko smo imeli v Sloveniji več sto majhnih zdravstvenih institucij, ki so delovale samozadostno in ločene druga od druge.

Tudi v sedanji zakonodaji ni ovir (potrebna je le sprememba DD), da bi se izvajalci v regiji organizirali v enovito zdravstveno delovno organizacijo in v njej zagotavljali (enotno organizirani in vsestransko medsebojno povezani) uresničevanje celovitega zdravstvenega varstva. Posamezne zdravstvene dejavnosti bi se v tem primeru morale organizacijsko oblikovati v delovne enote, ki jih je treba stroškovno in obračunsko ločeno spremljati, čeprav se dohodek na tej ravni ne more ugotavljati; ugotavlja pa se seveda lahko prispevek k skupno ustvarjenim rezultatom, izražen tudi s kategorijo dohodka.

Posebej moramo tudi v tem primeru opozoriti na pomembnost funkcionalne povezanosti med osnovno in specialistično ambulantno in bolnišnično dejavnostjo, ki je z vidika zagotavljanja racionalnosti in učinkovitosti izvajanja celovitega zdravstvenega varstva nenadomestljiva. Prav zaradi tega je treba zagotoviti, da sta zdravstveni dom in bolnišnica tesno medsebojno organizacijsko povezana, zato seveda o ločeni institucionalizaciji organizacije nikakor ne moremo govoriti.

Strokovne in funkcionalne enote

Strokovne in funkcionalne enote kot zdravstvene organizacije združenega dela sestavljajo znotraj zdravstvene delovne organizacije posebno mrežo medsebojnih

odnosov med temeljnimi organizacijami in njihovimi delovnimi enotami, znotraj katerih so organizirane ožje dejavnosti ali stroke, mrežo odnosov in razmerij, ki dajejo delovni organizaciji poseben pečat trdnosti in kohezivnosti ter možnost uresničevanja posebnih interesov in potreb združenih delavcev, ki izhajajo iz medsebojne odvisnosti, povezanosti in potrebe po vsestranskem sodelovanju za doseganje čim racionalnejšega poslovanja v vseh pogledih. G. Žarković prepričljivo argumentira smotrnost takega pristopa in take rešitve o nujnosti vsestranskega povezovanja dela delavcev v zdravstveni delovni organizaciji, ko je v svoji knjigi Naučne osnove organizacije zaščite zdravlja (NIRO »Zajednica«, Sarajevo 1980, stran 161) med drugim zapisal: »... da bi se vzpostavila racionalna delitev dela med tako imenovano prvo, drugo in tretjo linijo zdravstvenega varstva, bi bilo neobhodno potrebno doseči vertikalno povezovanje in združevanje podobnih TOZD-ov, kakor tudi horizontalno povezovanje različnih služb na območju SIS«.

Tako povezovanje, ki ga je seveda treba vsebinsko razširiti in podrobno opredeliti ter operacionalizirati, pa je mogoče uresničevati predvsem tako, da se deli temeljnih organizacij, ki so ožja medicinska dejavnost ali stroka, medsebojno institucionalno povežejo v posebne organizacijske oblike, tj. v strokovne enote za horizontalno povezovanje in funkcionalne enote za vertikalno.

Strokovne enote

S strokovno enoto v ožjem smislu besede razumemo novo, doslej še neinstitutionalizirano organizacijsko obliko zdravstvene organizacije združenega dela, v katero se združujejo delavci v smislu horizontalnega povezovanja ožjih dejavnosti ali strok, znotraj več temeljnih organizacij združenega dela, ki na širšem območju (regiji) opravljajo isto zdravstveno dejavnost. V konkretnem primeru predlagana organiziranost izvajalcev pride v poštev takrat, kadar se v regiji oblikujeta na kriteriju števila prebivalcev (50–60 tisoč) najmanj dve območni skupnosti in v tem primeru tudi dve zdravstveni temeljni organizaciji združenega dela za izvajanje osnovne zdravstvene dejavnosti.

Že predhodno smo ugotovili, da zdravstvena temeljna organizacija navznoter ni enocelična, vsebinsko homogena struktura, temveč je organizacijska oblika združenega dela, ki je tudi sama navznoter strukturirana. Zlasti v osnovni zdravstveni dejavnosti se v okviru njene sestave organizira delo več ožjih dejavnosti ali strok, od katerih ima vsaka svoje strokovne značilnosti, svojo doktrino, razlike v načinu dela pri zagotavljanju storitev določenega dela dejavnosti celotne temeljne organizacije združenega dela. Tako deluje v zdravstveni temeljni organizaciji s področja osnovne zdravstvene dejavnosti, ki se organizira na določenem območju – z vidika zdravstvene organizacije je to zdravstveni dom – najmanj sestava naslednjih ožjih dejavnosti ali strok: 1. splošna medicina, 2. zdravstveno varstvo žensk, 3. zdravstveno varstvo otrok in mladine, 4. zdravstveno varstvo borcev, 5. medicina dela, prometa in športa, 6. pnevmoftiziologija, 7. psihiatrija, 8. patronaža, 9. splošno in mladinsko zobozdravstvo, 10. laboratorijska in RTG diagnostika, 11. fizikalna medicina in 12. nujna medicinska pomoč z reševalnimi prevozi.

S povsem enako oziroma v pretežni večini enako notranjo strokovno sestavo lahko znotraj zdravstvene delovne organizacije delujeta dve ali več temeljnih organizacij združenega dela na področju osnovne zdravstvene dejavnosti. Enake ožje dejavnosti ali stroke, z enakimi nalogami, doktrino, etc. delujejo torej v različnih temeljnih organizacijah združenega dela v isti delovni organizaciji.

Narava vsake izmed njih ima posebne potrebe in različne zahteve, ki izhajajo iz vsebine njenega dela in terja, da se medsebojno povezuje, da skupno načrtujejo aktivnosti ter jih skladno razvijajo ne glede na »tozdovske meje«. Zaradi tega se taki deli, ožje dejavnosti ali stroke torej, medsebojno institucionalno organizirajo v strokovne enote. Tako dobimo novo organizacijsko strukturo, ki poveže v več zdravstvenih temeljnih organizacijah iste ožje zdravstvene dejavnosti ali stroke na ravni iste oziroma osnovne zdravstvene dejavnosti. Vsi delavci na primer, ki delujejo v splošni medicini v vseh temeljnih organizacijah v sestavi zdravstvene delovne organizacije, se združijo v strokovno enoto za splošno medicino.

Funkcionalne enote

S funkcionalno enoto označujemo novo, doslej še neinstitucionalizirano obliko zdravstvene organizacije združenega dela, v katero se združujejo delavci v smislu vertikalnega povezovanja ožjih dejavnosti ali strok znotraj več temeljnih organizacij združenega dela, ki na širšem območju opravljajo različne zdravstvene dejavnosti na posameznih ravneh (primarna, sekundarna in terciarna) v okviru zdravstvene delovne organizacije.

Če izhajamo iz notranje strokovne in organizacijske strukture zdravstvenih temeljnih organizacij združenega dela, ugotovimo, da se posamezne ožje dejavnosti ali stroke opravljajo na vseh treh ravneh organizacije celotnega zdravstva, torej v osnovni zdravstveni dejavnosti, v ambulantno specialistični in bolnišnični zdravstveni dejavnosti. Ta nivojska organizacija je odvisna od delitve dela v smislu piramidne zgradbe. Taka vertikalna zgradba je zlasti v naslednjih ožjih dejavnostih ali strokah: 1. zdravstveno varstvo žensk, 2. zdravstveno varstvo otrok in mladine, 3. pnevmoftiziološko zdravstveno varstvo, 4. zdravstveno varstvo diabetikov, 5. laboratorijska diagnostika in 6. dejavnost fizioterapije. Možnosti so seveda tudi še druge. V osnovni zdravstveni dejavnosti se te ožje dejavnosti ali stroke opravljajo v okviru ustreznih dispanzerjev ali služb, na drugi ravni imamo ustrezne specialistične ambulante, ki so večinoma organizacijska struktura oziroma enote bolnišnice zdravstvene temeljne organizacije združenega dela in na tretji ravni imamo v bolnišnični dejavnosti še oddelek posamezne ožje dejavnosti ali stroke oziroma določeno službo.

V osnovni zdravstveni dejavnosti delujejo te ožje dejavnosti ali stroke lahko v več zdravstvenih temeljnih organizacijah združenega dela in so v tem primeru medsebojno horizontalno povezane v tako imenovane strokovne enote (glej predhodno poglavje!). Da pa bi zagotovili celovito obvladovanje celotnega spleta strokovne organizacijske, medicinske in doktrinarne ter druge problematike, se te ožje dejavnosti ali stroke po vertikali povežejo še v funkcionalne enote. To tudi v primeru, če je v osnovni zdravstveni dejavnosti organizirana zgolj ena sama zdravstvena temeljna organizacija združenega dela. Konkretno, na primer: delavci ženskih dispanzerjev v zdravstveni temeljni organizaciji osnovne zdravstvene dejavnosti oziroma delavci ginekološko-porodniškega oddelka zdravstvene temeljne organizacije bolnišnične dejavnosti se povežejo v funkcionalno enoto za zdravstveno varstvo žensk, ki kot taka poveže vse tri ravni in zagotavlja temu delu populacije celovito zaščito. Podobno se v funkcionalne enote organizirajo tudi v zdravstvenem varstvu otrok in mladine, v diabetologiji etc.

Na tak način organiziranja funkcionalnih enot dobimo specifično vertikalno povezovanje med različnimi zdravstvenimi temeljnimi organizacijami združenega dela, ki opravljajo posamezne zdravstvene dejavnosti na različnih ravneh in se

izraža v funkcionalnih enotah, ki so povsem nova oblika institucionaliziranja zdravstvenih organizacij združenega dela. Funkcionalna enota je torej zdravstvena organizacija združenega dela, ki v okviru svoje ožje dejavnosti obravnava, spremlja in usmerja zdravstveno varstvo določenega dela populacije, bodisi z vidika socialne strukture bodisi z vidika patologije v celoti. Ker se znotraj funkcionalne enote med ravnmi izmenjujejo tudi kadri (značilnost funkcionalnih enot v kadrovskem pogledu je v tem, da tudi na ravni osnovne zdravstvene dejavnosti v teh ožjih dejavnostih ali strokah delajo zdravniki specialisti!), to pomeni, da lahko posamezen zdravnik spremlja določenega bolnika na vseh treh ravneh, to pa je s strokovno medicinskega vidika nenadomestljiva pridobitev funkcioniranih enot, saj omogoča kakovostnejše izvajanje zdravstvenega varstva v okviru svoje ožje dejavnosti ali stroke in hkrati pomembno vpliva na racionalnejšo porabo razpoložljivih resursov.

Organizacija strokovnih služb

Značilnost sedanje organiziranosti strokovnih služb oziroma stanje, kot ga imamo na tem področju, je ta, da se mnogi vsebinski vidiki ločeno obravnavajo kar v treh institucijah: pri upravnih organih, zlasti to velja za republiško raven, pri zdravstvenih skupnostih in v Univerzitetnem zavodu za zdravstveno in socialno varstvo ter območnimi zavodi za socialno medicino in higieno. Tako stanje je neracionalno, pomeni nepotrebno trošenje itak močno okrnjenih virov, še posebej pa pomeni neučinkovito izkoriščanje kadrovskih zmožnosti, ki nam jih ravno na tem področju izvajanja zdravstvenega varstva najbolj primanjkuje. Socialna medicina kot ožja dejavnost je stagnirala, celo nazadovala, vse manjši je interes za tovrstno specializacijo, da o kadrovske sestavi »strokovnih služb« pri zdravstveni skupnosti v občinah posebej ne govorimo. Združitev strokovnih služb v okviru skupnih strokovnih služb samoupravnih interesnih skupnosti družbenih dejavnosti ni bila uspešna, kajti tem skupnim strokovnim službam je skupno zgolj opravljanje določenih tehnično administrativnih opravil, po vsebinski plati pa so si zelo različne, za zdravstveno dejavnost pa še posebej veljajo mnogotere posebnosti. Poseg v reorganizacijo skupnih strokovnih služb mora biti najradikalnejši, razvijati pa se mora v dve smeri: 1. zmanjšati število delavcev, ki v teh strokovnih službah delajo, na spodnjo optimalno raven, pri čemer je treba kriterije formalno strokovne usposobljenosti (izobrazba) zaostri in 2. doseči novo kakovost njihovega delovanja ter odpraviti nepotrebno podvajanje ter različno evalvacijo istih podatkov, odvisno pač od tega, kdo in za kakšne potrebe izvaja tako evalvacijo.

Skupne strokovne službe za zdravstveno varstvo v SR Sloveniji je moč organizirati na dva načina, in sicer 1. kot samostojno strokovno službo enotno za vso Slovenijo ali pa 2. reorganizirati sedanje zavode za zdravstveno varstvo oziroma za socialno medicino in higieno.

Enotna strokovna služba

Po zgledu Skupnosti invalidsko pokojninskega zavarovanja se za vso republiko Slovenijo organizira skupna strokovna služba za zdravstvo s sedežem v Ljubljani in območnimi enotami v regijskih središčih. Na ravni občine ni treba nobene posebne strokovne službe, kajti vsi upravni in samoupravni ter drugi organi in institucije lahko dobijo kakovostna in strokovno pripravljena gradiva iz območne enote.

Tako organizirana strokovna služba bi morala povezovati vsa opravila, ki zdaj delajo ločeno. Ker bi bila institucionalizirana kot enotna organizacija, bi bila

nenadomestljiv dejavnik zagotavljanja enotnosti izvajanja in uresničevanja zdravstvenega varstva ter delovanja zdravstvenega varstva kot sistema nasploh. Navznoter bi jo bilo treba ustrezno organizacijsko strukturirati, tako da bi bila pokrita vsa ožja področja dela: analize, načrtovanje, spremljanje izvajanja zdravstvenega varstva, finance, zadovoljevanje potreb uporabnikov, ki jih uresničujejo neposredno v skupnostih (pogrebne, posmrtnine, potni stroški, konvencije, etc.). Vsako ožje področje (referati) na območni ravni mora biti vertikalno povezano in usklajeno v ustreznem referatu na republiški ravni.

V tako organizirani strokovni službi bi se pripravljala vsa potrebna strokovna gradiva za vse institucije, ki delujejo v sistemu zdravstvenega varstva, vključno na republiški ravni za Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo, prav tako pa tudi za vodstva vseh družbenopolitičnih organizacij na ravni republike.

ZSMH v funkciji enotne strokovne službe

Radikalnejši je predlog, da funkcijo skupne, enotne strokovne službe prevzamejo na republiški ravni Univerzitetni zavod za zdravstveno in socialno varstvo ter na regijski ravni območni zavodi za socialno medicino in higieno. Ta varianta terja večje posege v obstoječe stanje in pomeni povsem novo kakovost.

Najprej bi bilo treba obstoječe zavode (v tem smislu bom uporabljal pojem za obe ravni, republiški in območni – pogojno seveda), izločiti iz obstoječe organizacije in jih osamosvojiti. Iz njihove sestave bi bilo treba izločiti vso laboratorijsko dejavnost in jo prenesti v druge ustrezne zdravstvene institucije, tako da bi v novi sestavi obstajale le socialna medicina, epidemiologija in seveda tudi higiena, slednja le na ravni evalvacije ugotovitev in načrtovanja in izvajanja aktivnosti ter potrebnih higiensko sanitarnih ukrepov.

Tako osamosvojena dejavnost naj bi se v republiki organizirala v enotno institucijo, delovno organizacijo Univerzitetni zavod za zdravstveno in socialno varstvo z območnimi enotami, ki bi se lahko organizirale tudi kot samostojne temeljne organizacije združenega dela. Z zakonom o zdravstvenem varstvu bi bilo tako ustanovljenemu zavodu (ali se še naprej imenuje univerzitetni ali ne, je drugotnega pomena!) treba dati jasno začrtane naloge, v določenih pogledih pa tudi nedvoumna pooblastila; podobno kot so jih nekoč zavodi za zdravstveno varstvo že imeli, pa smo jih morda po nepotrebnem in na škodo razvoja deinstitutionalizirali.

V okviru notranje sestave bi določili enotno organizacijsko sestavo, ki bi morala pokrivati vsa področja, kot na primer: socialno medicino, družbenoekonomske odnose, organizacijo zdravstva in enoto za uresničevanje in izvajanje računalniško podprtega zdravstveno informacijskega sistema. V okviru enote za družbenoekonomske odnose bi organizirala tudi finančno računovodsko funkcijo za zdravstvene skupnosti in tudi za zdravstvene organizacije združenega dela. V zdravstveno organizacijski enoti bi izvajali tudi vsa opravila za uresničevanje kakovostne in smotrne kadrovske politike v vseh zdravstvenih organizacijah združenega dela. Skratka, v okviru te nove asociacije bi združili poleg strokovnih služb zdravstvenih skupnosti tudi ustrezne, že omenjene dele sedanjih zavodov in pretežni del skupnih služb izvajalskih organizacij zdravstvenega varstva.

Le-te bi zadržale samo majhno operativno kadrovsko sestavo, ki bi zagotavljala izvajanje vseh potrebnih operativnih opravil za nemoteno in kakovostno delo poslovnih in samoupravnih organov.

Kaj bi s tem dosegli? Po mojem veliko, da bi 1. za celotni sistem zdravstvenega varstva opravljali vsa strokovna opravila na enem mestu, pod isto koordinacijo

in z enakimi metodološkimi postopki, 2. bistveno bi lahko skrčili število delavcev, saj bi v celoti odpadlo sedanje podvajanje opravil, 3. dvignili bi kakovost dela najprej s selektivnim izborom delavcev, potem pa še z enotno metodološko obravnavo v vseh delih in v vsej republiki, 4. dosegli bi celostno integracijo in preprečili različno evalvacijo raznih podatkov in ugotovitev, in 5. na republiški ravni bi lahko zagotovili znanstvenoraziskovalen pristop pri spremljanju vseh pomembnih delov sistema zdravstvenega varstva in vseh tistih vidikov, ki jih sicer uvrščamo v socialno medicinska raziskovanja, vključno s statističnimi raziskavami.

Z odnosi v svobodni menjavi dela bi vsestransko uredili medsebojne pravice, obveznosti in odgovornosti, ločeno za republiški in vse območne ravni. Pridobili bi sodobno organizacijo, ki bi lahko pomembno prispevala k preseganju obstoječega stanja in bi pomenila pomemben dejavnik v kakovostnem nadaljnjem razvoju zdravstvenega varstva.

4. Sklepna ugotovitev

Prenova sistema zdravstvenega varstva je obsežno, strokovno in zahtevno opravilo. Uspešno jo bomo opravili le, če bomo oblikovali delovna telesa, sestavljena iz vrste strokovnjakov iz posameznih strokovnih področij, ki sestavljajo sistem zdravstvenega varstva, in z njimi izoblikovali rešitve, ki bodo pomenile novo kakovost za čim uspešnejše in čim učinkovitejše izvajanje sodobnega zdravstvenega varstva. Ob prenovi vsebine in odnosov v bodočem sistemu zdravstvenega varstva pa je treba vso pozornost posvetiti tudi njegovi organizacijski sestavi v vseh pogledih, saj je le-ta lahko odločilen dejavnik njegove uspešnosti, racionalnosti in učinkovitosti, lahko pa je tudi ovira.

Razmišljanja so izsledki lastnih raziskav in izkušenj, bodo pa naj podlaga za vsestransko poglobljeno iskanje najustreznejših rešitev.

MIRAN KOMAC

Kaj se dogaja znotraj manjšin?

Antropologizacija zgodovine kot metodološki prispevek k proučevanju slovenskih nacionalnih manjšin

Prevladujoča triangularnost obravnave »tipičnih« nacionalnih manjšin (matična nacija-nacionalna manjšina-večinska nacija), s poudarkom na percepciji posameznih delov tega trikotnika kot relativno avtarkičnih enot, poraja določen obseg simplifikacije odnosov/procesov, ki se med temi deli dogajajo. Dvoje tradicionalnih izhodišč velja posebej omeniti:

a) primarnost disjunktivnih procesov pri analizi nacionalnih manjšin ter iz tega izvirajočo

b) vrednostno neekvivalentno analizo, saj se pri obravnavi manjšin – za razliko od analize matične nacije in večinske nacije – marginalizirajo problemi, ki bi jih lahko združili pod enotnim vprašanjem: »kaj se dogaja znotraj ‚tipičnih‘ nacionalnih manjšin«?

Vprašanje se zdi ključno ne zgolj kot pot k demitologizaciji političnih konstrukcij v smislu manjšina – most med narodi/državami (ter njihovo nadomeščanje z adekvatnejšim pojmom manjšina – subjekt lastnega razvoja), ampak je nedvomno izhodiščno tudi za obravnavo nacionalno manjšinske politike kot procesa samopreobrazbe brez samouničenja.

V kolikšni meri lahko k temu procesu prispeva »stroka«, je v veliki meri obrobno vprašanje, saj je prav problematika nacionalnih manjšin izjemno politično/spolitizirano vprašanje: obravnave tega problema se gibljejo od pojmovanja (razreševanja statusa) nacionalnih manjšin kot »paradnega« konja, do oznake trojanskega konja. Da je takšnim konceptom ustrezal tudi razvoj védenja o nacionalnih manjšinah, ni potrebno posebej poudarjati, pri čemer velja omeniti, da se je ohranjala primarno tista znanost, ki je strokovno analizirala že sprejete odločitve, medtem ko je bila »dvostranost« obravnavana s podtonom heretičnosti.

Čeprav je tovrstne rezidije mogoče zaslediti tudi dandanes, se vendarle nakazuje trend raziskovanja, ki v središče/izhodišče postavlja nacionalno manjšino kot aktivnega soustvarjalca lastne podobe. Zapis skuša v nadaljevanjih te novosti sumirati; pripravljen je v obliki tez in zatorej dovolj odprt model za primerjavo z drugačnimi pogledi in pristopi.

1. *Opredelev »objekta« proučevanja:* Kot slovenske nacionalne manjšine v sosednjih državah opredeljujem tiste dele slovenske avtohtone populacije, ki so ostali potem, ko je največji del slovenskega naroda oblikoval svojo državo v skupnosti z drugimi južnoslovanskimi narodi, izven njenih meja in živijo v bolj ali manj strnjeni obliki na obmejnem ozemlju sosednjih držav ter se od večinskih narodov razlikujejo po jeziku, zgodovinskem spominu, narodnostnem značaju in kulturi ter stremijo k ohranjanju omenjenih narodnostnih posebnosti.

Element zavestnosti, ki ga v tem delu poudarjam, je zagotovo eden izmed najbolj diskutiranih, izpostavljenih ali zanikovanih postavk pri opredeljevanju manjšin. Sam ga vnašam in zagovarjam zato, ker bistveno omejuje manipulabilnost s strani »drugih«, če je že ne more v celoti odpraviti.

K temu velja dodati še sledeče: nacionalne manjšine so resda del slovenskega naroda, ki živijo v sosednjih državah, vendar se zaradi prepletanja etničnih prvin z vplivi/pritiski, ki prihajajo tako s strani večinskih narodov kot tudi s strani matičnega naroda (ti vplivi so gospodarski, družbeni, politični, ideološki in kulturni), spreminjajo v razmeroma samostojne narodnostne tvorbe. Nacionalne manjšine niso niti avtentični posnetek matičnega naroda (čeprav jih z njim družijo jezikovne, kulturne in nekatere antropološke značilnosti) niti zrcalna podoba družbene, socialne in ideološke stratifikacije večinskih narodov (čeprav jih z njim povezujejo državno-prostorske, gospodarsko-politične pa tudi nekatere ideološke, kulturne in zgodovinske značilnosti).

Nacionalne manjšine so, prav zaradi prepletanja teh značilnosti ter v prvi vrsti narodnostnih (avtohtonih) in sprejetih karakteristik, neke vrste idiosinkratični narodnostni organizem, katerega razvoj torej ne določajo samo zunanje, temveč tudi notranje, v procesu dvotirne socializacije izoblikovane zakonitosti.

2. *Nacionalna manjšina je zgodovinska kategorija*: Velja izrecno poudariti, da je potrebno tudi narodnostno manjšino obravnavati kot osebek, ki se zgodovinsko razvija. Torej ne gre za statično tvorbo, ampak za specifično družbeno skupino, ki v svojo politično kulturo interiorizira določen obseg spoznanj in dosežkov širšega kulturnega in političnega okolja v katerem živi, ter jih v določenem obsegu dopolnjuje z lastno politično tradicijo, pa tudi s tisto, ki se razvija na relaciji manjšina – matica. Brez priznavanja tega dejstva se nam lahko kaj hitro zgodi, da bomo zagovarjali »arhaično« etnično tvorbo, katere obstoj je možen le z močnimi spodbudami »od zunaj«. Seveda ne bi smeli pri tem zaiti v skrajnost ter sprejeti vsako razvojno potezo kot napredek. Skrajna točka tega dejstva je kaj lahko priznavanje »naravne asimilacije«.

Toda antropologizacija zgodovine nam odkriva še neko drugo, prav tako izjemno pomembno dejstvo: pojem naravne asimilacije zgubi zgolj negativne attribute tedaj, ko ga povezujemo s posameznikovo avtonomno dejavnostjo; vendar se je razprave o naravni asimilaciji mogoče lotiti šele tedaj, ko je v celoti dokončana »interna samoodločba« (E. Petrič) določene nacionalne manjšine.

3. *Nujnost interdisciplinarnega proučevanja*: Iz zgoraj zapisane definicije nacionalne manjšine je razvidno, da je celovito spoznanje večplastnega odgovora na vprašanje, »kaj se dogaja znotraj manjšine«, možno le z vključitvijo čim večjega števila znanstvenih disciplin, pri čemer bi bilo nujno preseči precej ekskluzivno prisotnost strokovnjakov le iz vrst matičnega naroda. Zdi se mi, da bi bilo mogoče interdisciplinarno analizo družbenopolitičnih procesov znotraj manjšine uspešno zgraditi na hipotezi, da se kot objektivno dejstvo pojavlja določena narodnostna skupnost (v našem primeru slovenske nacionalne manjšine v sosednjih državah) s posebnimi (narodnostno) konstitutivnimi elementi, ki so del širšega družbenega, političnega in kulturnega prostora, s katerim so na specifičen način povezane (*manjšinskost*); to je okvir, ki določa posamezniku etnično poreklo oziroma prirojeni socialni status (*narodnostna pripadnost*), na podlagi katerega se le-ta skoz proces interiorizacije elementov narodnostnega in manjšinskega (*proces socializacije*) – ob delovanju osebnih

psihičnih karakteristik – zavestno opredeljuje kot pripadnik določene nacionalne skupnosti (*narodnostna identiteta*) kot bistvene sestavine političnega življenja pripadnikov slovenskih nacionalnih manjšin (nacionalno manjšinska politična subkultura).

4. *Narodnostno*: gre pojmovati kot zbir primarnih konstitutivnih elementov nacionalne manjšine. Ti so: a) teritorij, b) število, c) jezik, d) zgodovinski spomin, s številnimi podkategorijami, ki jih posamezni pojmi zaobsegajo. Še posebno pozornost velja nameniti vlogi in pomenu teritorija, na katerem manjšina prebiva kot avtohtona skupnost. Na to komponento »teritorij« se zelo pogosto pozablja ali odriva na obrobje proučevanja. Mnoge vrednote, stališča, razmišljanja in načini obnašanja pripadnikov manjšine se navadno pripisujejo procesu akomodacije ali celo asimilacije, pri čemer se pozablja prav na avtohtonost. Z drugimi besedami, pozablja se, da so pripadniki manjšine sooblikovalci in soustvarjalci večstoletnega celotnega zgodovinskega razvoja področij, ki jih poseljujejo, da so torej mnoge vrednote, ki so podobne vrednotam na tem teritoriju živečega večinskega naroda, plod skupnega razvoja, skupne zgodovinske usode in ne zgolj enostranskega prevzemanja. Menim, da bi prav razmišljanja v tej smeri lahko pripomogla k določenemu »očiščenju« oziroma ponovnemu prevrednotenju nekaterih spoznanj, ki so nastala pri proučevanju narodnostnih manjšin v drugih geografskih okvirih – predvsem v Ameriki.

5. *Manjšinskost*: je proces, v katerega je bila določena avtohtona populacija, etnično različna in številčno šibkejša od narodne populacije, ki predstavlja večino populacije države, vključena brez pravice odločanja o državni pripadnosti.

S tem se prične proces, ko se v okviru enotnega državnega, političnega in ekonomskega prostora ohranjata dve narodni (se pravi nacionalna in nacionalno-manjšinska) identiteta, pri čemer narodnostni vzorci večinskega naroda, posredno in neposredno, močno vplivajo na prestrukturiranje in hierarhično razvrščanje narodnostno manjšinskih identifikacijskih pokazateljev.

Manjšinskost torej ni statično dvokompomentno stanje odnosov med večinskim narodom in manjšino, ampak aktivno prepletanje splošnega (v smislu obče veljavne, za vse člane točno določene ekonomske-družbene-politične-državne skupnosti) in posebnega (kot ohranitve vsaj najpomembnejših elementov narodnostnega), pojmovanega iz obeh zornih kotov – s stališča večinskega naroda na eni ter manjšine na drugi strani.

6. *Narodnostna pripadnost*: je logično nadaljevanje »manjšinskosti«, saj predstavlja najprej danost, objektivno dejstvo, da je bil nekdo rojen v takšno in ne drugačno etnično skupnost. Je torej individualno nezavedno stanje ter je predvsem od procesa socializacije odvisno, ali bo posameznik uspel razviti narodnostno identiteto kot obliko samoidentifikacije, znotraj katere je primarnega pomena predvsem posameznikovo zavestno obnašanje. Z vključitvijo zavesti je mogoče narodnostno pripadnost definirati (nekoliko poenostavljeno) kot »prostovoljno opredelitev«.

Vendar narodnostna pripadnost ni zgolj vprašanje danosti (v prvi fazi človekovega življenja) oziroma zavestnega opredeljevanja v kasnejših obdobjih njegovega življenja. Njeno drugopolno komponento predstavlja identifikacija v odnosu do pripadnikov drugih etničnih skupin. Tudi v tem primeru je mogoče opaziti časovno-vsebinsko razsežnost, v skladu s katero identifikacija (klasifikacija) v odnosu do drugih poteka: v prvem obdobju človekovega življenja na podlagi fizičnega dejstva rojenosti v določeno narodnostno skupnost, kasneje pa predvsem na podlagi izražanja narodnostne identitete posameznika.

Že iz opombe, pripisane k pojmu »naravna asimilacija«, je mogoče razbrati, da nekateri pojmovni aksiomi izgubijo svojo polno moč, ko se v njihovo analizo vključi element posameznikove avtonomne dejavnosti, torej tedaj, ko se faktorju kolektivnosti v enakopravni meri priključi/in upošteva subjektivnost posameznikov te »kolektivnosti«.

Tudi pojem narodnostna pripadnost ni »imun« pred tovrstnimi posegi. Velika dilema se pojavi predvsem tedaj, ko se del populacije znotraj manjšine priključuje tej širši etnični skupnosti le na podlagi objektivnih (pa čeprav zgodovinsko in antropološko dokazljivih) pokazateljev, mimo obstoječe pojmovne percepcije in obnašanja dela etnične skupnosti. Gotovo so pojavi zavestnega ohranjanja prepričanja o neslovenskem izvoru dela manjšinske populacije, kakor tudi zavračanje dela »slovenske« populacije, da jim nekdo »od zunaj« pripisuje nacionalno poreklo, dovolj tehtni razlogi za dograjevanje klasificiranja posameznikov v to ali ono nacionalno kategorijo.

Drugi pomislek pa izvira iz analize odnosov/procesov, ki so potekali na relaciji matica – manjšina. Le-ti so (bili) precej selektivni, s poudarjenim primatom razredno-ideološkega momenta nad nacionalnim. Ta element pri določanju narodnostne pripadnosti se je v odnosu do slovenske manjšine v Italiji in Avstriji kazal v obliki netolerantnega obnašanja do ideološko oddaljenih delov slovenske manjšine, v odnosu do slovenske manjšine na Madžarskem pa v obliki (ne)zavedne tolerance do madžarske asimilacijske politike; ta mlačen odnos bi zagotovo lahko iskali v sorodnosti političnih ureditev in dolgo prevladujoči miselnosti, da že sama opredelitev za socializem bolj ali manj uspešno razrešuje tudi nacionalno vprašanje.

7. *Socializacija (socialna rast)*: ki nastopi tedaj, ko so »podani« vsi do sedaj zapisani elementi, se kaže kot specifičen proces interiorizacije dveh, mnogokrat antagonističnih konceptov kulture, saj mora pripadnik manjšine v tem procesu osvojiti tako elemente »narodnostnega« kot tudi bistvene parametre »manjšinsko-sti«. Torej, v procesu usklajevanja med posameznikom, pripadnikom manjšine in družbo, ki poteka ves čas njegovega življenja, se odvijata hkrati dva procesa: na eni strani se osvaja sistem proizvodnje, družbeni odnosi, način življenja ter norme socialnega in kulturnega vedenja, ki veljajo za vse pripadnike določene državne skupnosti; po drugi strani pa se izgrajujejo elementi nacionalno-manjšinske identitete, kar prav tako pomeni, da posameznik sprejema in vključuje vase specifičen način govora in komuniciranja, določene predstave o (svojem) partikularnem in občem družbenem položaju, način mišljenja, navade in norme, motivacije, pričakovanja, čustvovanja in vrednotenja ter nenazadnje predstave o večinskem in matičnem narodu, ki so tudi zgodovinsko določene, vendar različne od družbenega sveta in kulture ostalega prebivalstva določene državne enote.

Ali je mogoče ugotoviti, da je končni »produkt« socializacije bi-kulturna osebnost? Težko bi temu pritrdili, saj je že iz koncepcije pojma teritorij razvidno, da je bolj smiselno govoriti o »idiosinkratični« kulturni osebnosti, znotraj katere se prepletajo splošne norme družbenega in kulturnega vedenja s specifičnimi avtonomnimi, vendar zgodovinsko razvijajočimi se elementi.

8. *Narodnostna identiteta*: se gradi v procesu socializacije (socialne rasti). Zato jo obravnavamo kot »končni« rezultat interiorizacije elementov narodnostnega in manjšinskega. Opredeljujemo jo kot celoživljenjsko iskanje odgovora na vprašanje, ali se »splača« biti pripadnik manjšine, in to ne zgolj iz vidika nekih utilitarnističnih, ampak tudi (če že ne predvsem) osebno – psihološko – identifikacijskih, pa tudi etičnih razlogov, katerim gre dodati še relevantnost tako pojmovane identitete v medetničnih odnosih na narodnostno mešanem ozemlju.

Metodološko bi elemente narodnostne identitete veljalo razdeliti na sociološke in psihološke, ob čemer bi bilo narodnostno identiteto mogoče opredeliti na eni strani kot individualno psihično percepcijo posameznih (socioloških) elementov narodnostne pripadnosti – kot nekakšno individualno samoodločbo – na drugi strani pa kot kolektivni družbeni produkt. Še posebej ko opazujemo narodnostno identiteto s psihološkega zornega kota velja opozoriti, da je le-ta zgolj ena izmed individualnih identitet. Poleg tega pa narodnostna identiteta ni »ekonom-ponentna«, saj vsebuje vsa tri, po principu graditio in maius razvrščene manifestne oblike:

a) občutek pripadnosti natančno določeni narodnostni skupini oziroma njenim avtohtonim karakteristikam. Vendar se zdi, da je razprava o golem občutku pripadnosti lahko kaj hitro izčrpana, če je ne povežemo z

b) obsegom in globino občutka pripadnosti (ki ga nedvomno povečuje skupinski pritisk ostalih članov narodnosti), morda celo z ostrino izražanja le-tega, kar bi lahko opredelili kot neke vrste nacionalizem; seveda pa narodnostna identiteta terja tudi močno komponento zavestnosti – kar bi veljalo opredeliti kot

c) narodnostno zavest.

Na kakšen način in ob katerih priložnostih se bodo kazali opisani vidiki narodnostne identitete, je odvisno od množice dejavnikov, med katerimi igrajo determinantno vlogo različni interesi, možnost njihovega izražanja ter obča družbena dovednost za njihovo realizacijo.

Velja dodati, da je bila merljivost različnih pojavnih oblik narodnostne identitete v dosedanji raziskovalni praksi prej sekundarnega kot primarnega pomena. Temeljni vzrok je v tem, da kategorija »uporabnost dobljenih raziskovalnih rezultatov« tovrstnih izdelkov ni potrebovala, saj je za ugotavljanje identitete zadoščalo, če se je vzpostavil sinonimni odnos z delovanjem in aktivnostjo nacionalno manjšinskih (pogosto kar profesionalnih) političnih institucij.

9. *Narodnostno manjšinska politična (sub)kultura*: pri tem pojmu imamo opravka z medsebojnim prepletanjem oziroma vraščanjem druge v drugo, dveh med seboj neodvisnih spremenljivk – enotnega političnega sistema in vsaj dveh različnih (večinske in manjšinske) narodnostnih identitet. Kot specifično obliko politične kulture, ki jo bomo poimenovali kot narodnostno manjšinsko, obravnavamo takšno obliko političnega vedenja pripadnikov manjšine, znotraj katerega se narodnostna identiteta pojavlja kot dvosmerni, trajno obstoječi sindrom: a) na eni strani predstavlja boj za ohranjanje in zagotavljanje kontinuitete narodnostne identitete temeljno spodbudo in motiv političnega delovanja pripadnikov manjšine; b) na drugi strani pa narodnostna identiteta (še posebej tisti njeni elementi, ki izvirajo iz zgodovinskega spomina in odnosov med večinskim narodom ter manjšino) uravnava, oblikuje in kanalizira smeri in oblike političnega delovanja – determinira psihološke vidike političnega vedenja, vpliva na politične usmeritve in oblikuje politični slog.

In končno: iskati odgovor na izhodiščno vprašanje, *kaj se dogaja znotraj manjšine*, ki smo ga skušali skicirati v zgornjih devetih točkah, predstavlja enega izmed pomembnih ciljev politične znanosti kot razumevanja politike samopreobrazbe brez samouničenja. Če hočejo družbe preživeti, se morajo spreminjati in pri tem v zadostnem obsegu ohranjati sestavine lastne identitete, da ne bi razpadle. Družbe in kulture, ki izgubljajo svojo identiteto, so osiromašene za možnost učenja in s tem za izgrajevanje identitete v prihodnosti. Samopreobrazba z ohranitvijo lastne identitete pomeni ključni problem obstoja manjšin samih, pa tudi politični problem dežel in družbenih sistemov, v katerih le-te živijo.

Novi zakon o državnem podjetju

kot instrument strategije reforme v Sovjetski zvezi*

Plan in trg

Zakonodajne spremembe v sklopu gospodarskih in družbenih reform v Sovjetski zvezi naj bi normirale nova razmerja v gospodarjenju, zlasti pa okrepile ekonomske zakonitosti, podjetniško dejavnost in gospodarske subjekte. V sklopu teh sprememb velja opozoriti tudi na pomen in smotre, ki jih postavlja novi zakon ZSSR o državnem podjetju (združenju), ki je začel veljati junija 1987. Takšne reforme pomenijo velik intervencijski poseg v enega največjih gospodarstev sveta – vsaj merjenega s količinskimi kazalci – to pa nalaga znanstveni javnosti v drugih državah, da spremembe v sovjetskem gospodarstvu pospremi z znanstvenimi ocenami in merili.

Poglavitno vprašanje, ki je hkrati najbolj zapleten problem sovjetskega gospodarstva, je razmerje med planom in trgom, zaradi česar je zakonodajalec to problematiko že zakoličil v uvodnih členih. Že v 2. členu »Načel o dejavnosti podjetij« je v petem odstavku zapisano, da je »... podjetje v celoti odgovorno za upoštevanje državnih interesov in pravic državljanov, za ohranitev in povečanje socialističnega premoženja, za izpolnjevanje prevzetih obveznosti in zagotavljanje ravnih rentabilnosti, ki je nujna za delo v razmerah popolnega gospodarskega računa in samofinanciranja«. Že kar v začetku se pojavljajo nekateri medsebojno povezani in sovisni elementi, ki v praksi le stežka skupno in skladno funkcionirajo, kar pomeni, da bodo nujni kompromisi, ki bodo zmanjšali optimalne rezultate poslovanja. Če se namreč izhaja iz *državnega interesa* (oziroma javnega interesa), je jasno, da podjetniška pobuda koristi tako javnemu interesu kot interesu podjetja. Toda v razmerah čvrste strukturiranosti po panogah in delitve po specialnosti proizvajalcev bo težko doseči naglo in učinkovito opredeljevanje za individualno proizvodno iniciativo podjetij. Vse to nalaga proizvajalcem, da razvijejo sodoben marketing in se prilagodijo potrebam trga. Spričo vse hitrejših tehnoloških sprememb si težko predstavljamo, da bodo lahko pristojni organi spremljali proizvodne pobude nekaj sto tisoč gospodarskih podjetij in jih ocenjevali po tem kriteriju. V praksi utegne to dušiti nove pobude v poslovanju gospodarskih podjetij. Druge obveznosti, ki se nanašajo na zaposlene (delovna disciplina), so povzete iz pozitivne delovne zakonodaje in pomenijo standardne obveznosti delavcev, ki izvirajo iz delovnega razmerja.

Vprašanje, ki je zares novo in ki je v pravem pomenu izziv gospodarske reforme, je vprašanje *usklajevanja petletnih planov* in njihove toge (zakonske) narave z *inovacijami* v poslovanju. Zato se zdi, da ni ekonomsko upravičena niti pravno smotrna določba šestega odstavka istega člena, ki določa, da »država ne odgovarja za obveznosti podjetij«. Namen, ki ga je imel zakonodajalec pred očmi, je preseči državni etatizem in arbitranje; toda tega v gospodarstvu ni mogoče doseči brez jasne normativne opredelitve subsidiarne odgovornosti gospodarskih pravnih oseb

* Glej: Zakon Saveza Sovjetskih Socialističnih Republika o državnem preduzeću (udruženju) od 30. VI. 1987. (Prevod iz ruščine) – Beograd. Priloga biltena Sovjetski horizonti, 12/1987, str. 49.

– to pa zaradi pravne varnosti v notranjem in mednarodnem gospodarskem poslovanju. To velja zlasti za bazične objekte in investicije najširšega javnega pomena, kot so npr. energetski sistemi in podobno. V mednarodnem gospodarskem prometu, v poslovanju s tujimi pravnimi osebami postavlja to zakonsko določilo sovjetska podjetja v neenakopraven položaj, saj bo morebitni spor rešen ali po pravu države, kjer se posel opravlja, ali po razsodbi mednarodne arbitraže.

Problem dobička: Ustvarjanje in delitev dobička je eno ključnih vprašanj sovjetske gospodarske reforme. Priteguje pozornost vseh udeležencev gospodarskega poslovanja, saj jih neposredno prizadeva v tem smislu, da z reformo *izgubijo* ali si *pridobijo* ugodnejši položaj – torej so država, podjetje in delavec, zlasti pa tuje pravne osebe, ki želijo razširiti poslovanje s sovjetskimi podjetji, zainteresiranimi za posledice novega zakona in za uresničitev svojih interesov. Ključno vprašanje v zvezi z novo definicijo dobička je, kakšna je razlika med sedanjo delitvijo v kapitalističnem in v socialističnem podjetju, nadalje, kaj se spreminja v akumulaciji (na ravni podjetja in na ravni panoge), ali bodo spremembe odpravile uravnilovko in okrepile ekonomsko stimulacijo dela z možnostjo, da se izboljša družbeni standard, ali pa bo moral slednji v kakovostnem pogledu potegniti krajši konec v korist individualnega (osebnega in družinskega) standarda? Na to vprašanje delno odgovarja drugi odstavek 3. člena, ki ureja sklade podjetja, pri čemer je novost v tem, da lahko podjetje samo oblikuje sklade in določa merila vlaganj vanje. Prvič je dana alternativa za oblikovanje *skladov delitve*. V drugem odstavku je določeno, da *plačni sklad* uporablja podjetje za plačilo dela zaposlenih oseb, in sicer v skladu z njihovim delovnim prispevkom, medtem ko se sklad, namenjen *materialnemu spodbujanju*, uporablja za izplačevanje nagrad in materialno pomoč; v tretji alineji tretjega odstavka pa je zapisano: »Podjetje lahko formira namesto plačnega sklada in sklada za materialno spodbujanje sklad za plačilo dela kot edini vir vseh izplačil zaposlenim osebam za dosežene delovne uspehe« (str. 9). Zakon sicer predpisuje obvezne sklade, vendar pušča podjetju tudi svobodo odločanja o prerazporeditvi sredstev v naslednje sklade: sklad za razvoj proizvodnje, znanosti in tehnike, sklad za socialni razvoj, v katerega sodi tudi sklad za stanovanjsko gradnjo, utrjevanje baze socialno-kulturne sfere, financiranje rekreativnih in kulturnih dejavnosti ter zadovoljevanje socialnih potreb.

Če naj bi poslovanje podjetja temeljilo na tržnem načelu, bi bilo potrebno doseči večjo avtonomnost podjetja kot samostojnega podjetnika. Zakonodajalec želi to doseči z različnimi pravnimi sredstvi, med drugim s samostojnim razpolaganjem z obratnimi sredstvi, ki so neodtujliva. »Tako določa npr. tretji odstavek 4. člena: »Podjetje lahko obratna sredstva uporablja povsem po lastnem preudarku in mu teh ni mogoče odvzeti. Primanjkljaj v skladu obratnih sredstev se premošča z izločanjem iz gospodarsko-računskega dohodka kolektiva, ta sredstva pa se morajo nadomestiti iz lastnih virov« (str. 10). Toda ta pobuda za krepitev učinkovitosti zakona vrednosti in svobodnejšega delovanja podjetja je videti kot tveganje za že sprejete normative in pogoje poslovanja, saj se že v obsežnem 9. členu, ki ureja razmerja med podjetjem in lokalnimi organi oblasti, pogoji gospodarjenja določajo restriktivno in s številnimi omejitvami. Iz 9. člena razberemo, da odgovornosti ne gre razumeti kot kategorijo v materialno-pravnem in ekonomskem smislu, marveč je to še vedno *kategorija hierarhije* v okviru planskih nalog in njihovega izpolnjevanja – kar je seveda huda omejitev funkcije podjetja kot ekonomskega subjekta. Če naj bi prišlo do sprememb v gospodarstvu, potem je potrebno odgovornost definirati sodobneje, sankcije za zlorabo naj ne bi bile le pravne narave, pač pa naj bo tudi trg tisti, ki selekcionira podjetja glede na njihovo

uspešnost. Restriktivnost je izrazita tudi v odgovornosti podjetja nasproti pristojnim svetjem republike. V četrtem odstavku 9. člena je zapisano, da »podjetje usklajuje z ministrskim svetom pristojne zvezne ali avtonomne republike – pa tudi z izvršnim komitejem lokalnega sovjeta ljudskih poslancev, tehnično-ekonomske utemeljitve in tehnično-ekonomske proračune v zvezi z graditvijo objektov ter sezname nadrobno obrazloženih investicijskih podvigov, in to na podlagi že sprejetih kazalcev« (str. 22). Takšno nadrobno usklajevanje utegne škodovati ekspanzivnosti gospodarstva, in to bo praksa najbrž pokazala. Ni namreč mogoče izvajati velike reforme v gospodarstvu in hkrati pričakovati nespremenjeno stabilnost vseh podjetij in ravnotežje med gospodarskimi panogami. Na ravni panog namreč mora priti do premikov pa tudi motenj, če naj gospodarstvo kot celota postopno doseže bolj ekonomično poslovanje, kar zadeva uporabo delovne sile, energije in časa.

Te protislovne določbe je mogoče pojasniti z domnevo, da so bile v obsežne priprave na ta zakon vključene tudi primerjalne raziskave rezultatov prejšnjih gospodarskih reform v drugih socialističnih državah. Jugoslovanske izkušnje z gospodarsko reformo iz leta 1965 in z obdobjem po njej so vsekakor pomembne in so morale vplivati na previdnejše obnašanje sovjetskega zakonodajalca, da se ne bi tudi pri njih ponovile slabe posledice decentralizacije – namreč da bi se okrepili interesi lokalnih organov oblasti in njihov negativen vpliv na alokacijo gospodarskih objektov in njihovo izkoriščanje. Morda lahko to previdnost pojasnimo tudi s težnjo, da, če že ostane politika pomemben dejavnik razvoja gospodarstva v Sovjetski zvezi, naj ne bo to slaba politika. Zato lahko povezovanje odgovornosti z ravnijo republik, ne pa nižjih (lokalnih) organov oblasti, razumemo kot preventivni ukrep zoper atomiziranje ekonomske politike in sprevračanje splošnih interesov v voluntarizem lokalnih birokratskih struktur.

Če upoštevamo dosedanja prakso, lahko predvidevamo, da bo izvajanje novega zakona sprožilo odpore, predvsem v lokalnih birokratskih strukturah, verjetno pa tudi v zveznih organih oblasti, katerih pristojnosti se zožujejo v korist neposrednih proizvajalcev. Zastavlja se vprašanje o statusu neposrednega proizvajalca – oziroma ali se je obseg neposrednega in samostojnega odločanja povečal. Iz zakonskih določil namreč tega ni mogoče neposredno in natančno ugotoviti, pač pa bo mogoče šele po nekajletni gospodarski praksi dognati prave učinke reforme na upravljanje in odločanje v podjetjih.

Organizacijsko-tehnološki vidik

Zakon je pomemben za organizacijsko-ekonomski vidik poslovanja podjetja. Prehod iz druge v tretjo industrijsko revolucijo (doba informatike) namreč terja, da je organizacija podjetja mobilnejša kot v klasični industriji. Zato poteka v svetu prestrukturiranje oz. preusmerjanje k *srednje velikim* in *majhnim* podjetjem ter opuščanje velikanskih kompleksnih podjetij (kot so to podjetja v klasični metalurgiji, avtomobilski industriji in drugod). Novi sovjetski zakon ne definira podjetja glede na velikost, v tipologiji pa je opuščen pojem *kombinata*. V 1. členu zakona so kot temeljni tipi podjetja navedeni: Državna podjetja (združenja) in kooperative. Njihov cilj je, kot je zapisano v tem členu, »najpopolneje zadovoljevati naraščajoče materialne in duhovne potrebe ljudi« (str. 5). Da je podjetje temeljni subjekt gospodarskega in pravnega prometa v sovjetskem gospodarstvu, razberemo iz drugega odstavka 2. člena: »Podjetje opravlja svojo dejavnost v industriji, kmetijstvu, gradbeništvu, prometu, komunikacijskem sistemu, znanosti in znanstvenem servisiranju, trgovini, materialno-tehnični oskrbi, v storitvenih dejavnostih in dru-

gih panogah narodnega gospodarstva« (str. 6). Za ekonomsko konkurenčnost podjetja je pomembna določba, ki mu nalaga, naj deluje po načelih *ekonomskega tekmovanja* oziroma, kakor je zapisano v četrtem odstavku 2. člena: »... za najpopolnejše zadovoljevanje povpraševanja potrošnikov v pogledu visokokakovostne in konkurenčno usposobljene produkcije (poslov in storitev), ob minimalnih proizvodnih stroških« (str. 7–8).

Pravni vidik dejavnosti

Zakon ne navaja pogojev za registriranje podjetja, po čemer lahko domnevamo, da so si ustrezna ministrstva pridržala pravico dovoljevati dejavnosti podjetij oziroma postopke za združevanje podjetij. V petem odstavku 2. člena zakona, ki določa pogoje dejavnosti, je natančno predpisano, da »dejavnost podjetja ne sme spodkopavati normalnih delovnih pogojev drugih podjetij in organizacij niti poslabšati življenjskih razmer državljanov« (str. 8).

Prej omenjena vprašanja in pripombe v zvezi z odgovornostjo podjetja lahko pojasnimo tudi ob primeru pravne odgovornosti delavskega sveta kot izvršilnega organa podjetja pristojnemu sovjetu republike. To je dokaz še vedno močnega vpliva administrativnega aparata na dejavnost gospodarstva, saj ostaja *državno-planska* narava gospodarstva eno izmed njenih temeljnih obeležij – kar dokazuje tudi tretji odstavek 10. člena, ki določa: »kontrolne številke izražajo družbene potrebe po proizvodnji, ki jo opravlja podjetje, in minimalno raven proizvodne učinkovitosti (...) Kontrolne številke vsebujejo kazalce proizvodnje (opravljenih del in storitev), vrednostno (računsko) izraženih zaradi sklepanja pogodb, nadalje dobiček (dohodek), devizni učinek, najpomembnejše globalne kazalce znanstvenotehničnega napredka in kazalce, ki se nanašajo na razvoj socialne sfere« (str. 23).

Analiza položaja in vloge novega zakona o državnem podjetju ne bo popolna, če ne doženemo njegovega položaja v pravnem sistemu kot celoti, oziroma kakšno je razmerje tega pravnega akta nasproti drugim pravnim aktom. Zlasti pomembno je razmerje do *petletnih razvojnih planov*, ki so imeli rang sistemskih, splošnih zakonov, obveznih za vse, hkrati pa rang najvišjih ekonomskih-političnih dokumentov Sovjetske zveze za urejanje razmerij v gospodarstvu. To je torej zakon, ki uvaja novosti v načrtovanje in krepitev tržnega gospodarstva, hkrati pa ne oporeka naravi in pomenu petletnega plana ekonomskega in socialnega razvoja, za katerega je v tretjem odstavku 10. člena posebej rečeno, da »pomeni glavno obliko planiranja in organiziranja dejavnosti podjetja« (str. 23). Hkrati je petletni načrt del dolgoročne strategije širšega načrtovanja gospodarskih odnosov v okviru gospodarstva vzhodnoevropskih držav. Pravno ostajajo torej okviri, v katerem naj potekajo spremembe in nov razvoj sovjetskega gospodarstva, še vedno trdni. V tretjem odstavku 10. člena je določeno, da »državna naročila zagotavljajo pokrivanje primarnih družbenih potreb« (str. 23). V veljavi je ostala tudi obveznost države kot poroka družbene reprodukcije, kar je pomemben dejavnik stabilnosti političnega in družbenega usmerjanja reforme, od katere pričakujejo ureditev cele vrste problemov, med drugim tudi vprašanja družbene produktivnosti in učinkovitosti, zmanjšanje porabe energije na enoto proizvoda, zvečanje ekonomskih stimulansov delovnega učinka in boljše organizacije dela. Prav spričo pomena in širine teh sprememb se zdi 10. člen zakona izjemno restriktiven. Odpira pa tudi vprašanje protislovja med ekonomskimi zahtevami po reformi, ki prihajajo iz prakse, ter med zoževanjem možnosti za svobodne pobude gospodarskih objektov na mini-

mum. Ob tej in še nekaj naslednjih določbah zakona lahko spoznamo in ocenimo moč birokratskih centrov moči, ki so vplivali na zakonodajalca, da ni spremenil nekaterih pravnih aktov in institucij, starih več desetletij; tu ne gre le za protislovja in neskladnosti v samem zakonu, marveč tudi za velike težave v njegovem praktičnem izvajanju. Tisto, kar lahko zagotovo pričakujemo v takšnem položaju, je nek čisto poseben tip podjetja: če mu bo namreč veliko do podjetniške usmeritve, uvajanja novih proizvodnih programov in večjega dobička ob večjem poslovnem tveganju, bo moralo zakon obiti in po drugih poteh reševati vprašanje proizvodnje in plasmaja svojega blaga. Takšne rešitve ne želi nihče sakcionirati s pravnimi sredstvi, vendar je ta v praksi proizvod realnega neskladja med cilji birokracije in možnostmi posamičnega proizvajalca. V tretjem odstavku 10. člena so tudi zelo restriktivno določeni ekonomski normativi, ki zagotavljajo »tesno povezanost globalnih državnih interesov z gospodarsko-računskimi interesi podjetja ter zainteresiranostjo zaposlenih oseb«. Določeni so tudi limiti državnih kapitalnih naložb v posamezne gospodarske panoge, kar pomeni, da se le zunaj teh limitov dovoljujejo samostojni dogovori o vlaganju med pravnimi osebami – subjekti gospodarskega prava. Celoten 10. člen je restriktiven in ne odpira, vsaj ne s pravnimi sredstvi, dovolj prostora za svobodno pobudo podjetij, za tržno poslovanje in poslovno logiko, povezano z dobičkom podjetja. Bolj kot ekonomski instrumenti prevladujejo med vzvodi proizvodne motivacije še pravne sankcije, kar velja za vse elemente poslovanja; to nam razkriva tudi določba drugega odstavka 11. člena: »Če podjetje dobavlja zastarele proizvode slabe kakovosti, je dolžno znižati grosistične cene, za to materialno odgovarjati, prevzeti nase neizogibne izgube, ko gre za gospodarsko-računski dohodek kolektiva, zaslužke in socialne dobrine« (str. 26).

Razhajanje med zahtevami po reformi in restriktivno naravo zakona o državnem podjetju odpira številna vprašanja in seje dvome. Nanje bo lahko odgovorila samo praksa, kar pomeni, da so spremembe v sovjetskem gospodarstvu ena od tistih sestavin svetovnih gospodarskih in monetarno-finančnih gibanj, ki bodo zagotovo v središču pozornosti mednarodne strokovne, politične in znanstvene javnosti v prihodnjem letu. Tu ne gre le za globalistične in neobvezne ugotovitve, da vse spremembe v veliki državi vplivajo tudi na mednarodno področje, marveč gre tudi za ponovno preverjanje ciljev in uspešnosti socializma kot sistema in procesa. Sledovi podedovanega birokratskega upravljanja in miselnosti niso samo pridobljena navada, marveč nosijo tudi pečat trdoživih družbenih privilegijev, katerih nosilci se bodo borili zelo vztrajno zoper vse novo, kar ogroža njihove pozicije, po birokratski logiki pa tudi zoper vse novo in reformistično sploh. Sedanja gospodarska reforma je po vseh značilnostih najzahtevnejša reforma v Sovjetski zvezi po drugi svetovni vojni. Zato njenih dosegov ni mogoče jasno napovedovati; sleherno proučevanje sprememb v njihovi aktualni fazi more imeti le naravo argumentiranega komentarja s kratkoročno napovedjo. Tisto, kar je na sedanji stopnji sprememb možno, je analiza površine družbe, se pravi ključnih institucij in procesov ter njihove vloge in prispevka k spremembam. V tem presojanju je pomemben del ekonomskih in finančnih sprememb kreditni sistem, kar je zanimivo tudi za možne tuje naložbe. Kot izključno merilo za možnost najemanja kredita podjetja je *kriterij solventnosti*, zaradi česar prvi odstavek 18. člena določa: ... »posojiljemalec mora imeti ustrezno materialno pokritje, posojilo mora biti namensko, določen mora biti rok vračila posojila, uporabnik pa mora biti sposoben posojilo vrniti in plačati zanj obresti« (str. 40–41). Zakon predvideva kratkoročna in dolgoročna posojila, pri čemer so prva namenjena za »širjenje objekta«,

druga pa »za proizvodni in socialni razvoj«; vračajo se iz namenskih skladov – za razvoj proizvodnje, znanosti in tehnike, kakor tudi iz sklada, namenjenega za socialni razvoj. Če niso izpolnjene obveznosti do posojilodajalca, predvideva zakonodajalec sankcijo v obliki odvzema pravice do novih posojil.

Takšno restriktivno kreditiranje je v začetni fazi prehoda k samofinanciranju razumljivo; zakonodajalec je težil k temu, da pride z ekonomsko selekcijo do ekonomsko zdravega, za razvoj sposobnega in dinamičnega gospodarstva, pri čemer je trg kot osnovni instrument selekcije doživel občutne zakonske omejitve. Več let bo potrebnih za občutnejše prestrukturiranje gospodarstva. V ta namen bo potrebno nameniti veliko kreditnih sredstev, zato se zdi, da je sankcija zoper insolventna podjetja, kot je predvidena v tretjem odstavku 1. člena, preostra: »Podjetja-posojilodajalci lahko ustavijo dobave svojih izdelkov, izvajanje del in storitev podjetju, ki je razglašeno kot insolventno« (str. 41). Morda bi kazalo to določbo precizirati in predvideti izjeme ter možnosti za poroštvo drugih pravnih oseb, da bi tako preprečili stečaj. Zanimiva je novost, ki se nanaša na pooblastila banke. Pooblastila te institucije so zelo široke, saj ima banka diskrecijsko pravico izterjati svoje terjatve, za kar ni potreben redni sodni postopek. V tretjem odstavku 18. člena je namreč določeno: »Kazni in druge sankcije, ki se izterjajo brez pravnega postopka, črpa banka iz žiro računa takšnega podjetja« (str. 41). Takšen sistem financiranja ima seveda prednosti za financiranje razvoja manjših in srednje velikih podjetij ali posameznih organizacijsko-tehnoloških celot, neprimeren pa je za financiranje kapitalnih objektov v gospodarstvo, za katere bodo nujna sredstva iz državnega proračuna.

Zanimive so tudi novosti v zunanjetrgovinskih poslih in angažiranju gospodarskih podjetij v tujini, kar ureja 19. člen. Ta predvideva kooperacijo kot obliko poslovanja s tujino, novost pa je v tem, da *sredstev iz sklada za devizna plačila podjetju ni mogoče odvzeti*.

Zakon zagotavlja delavcem, zaposlenim v podjetju, ki je pred stečajem, trimesečni odpovedni rok, v katerem jim je zagotovljena povprečna plača, ta čas pa se jim vračunava v delovno dobo. To je poroštvo za minimum pravne in socialne varnosti v razmerah preusmerjanja poslovanja, ko se ne pričakuje le proces pospeševanja proizvodnje, marveč tudi ukinjanje dela nerentabilnih podjetij. Zakonodajalec si prizadeva zagotoviti minimum porošstva zaposlenim v gospodarstvu, ki išče nove rešitve.

Sklepne misli

Učinke novega zakona o državnem podjetju bodo občutili tudi zaposleni; nekateri kot izboljšanje osebnega standarda in socialnega statusa, drugi pa kot negotovost in možnost brezposelnosti. Upravičeno se pričakuje, da bo reforma odločneje rešila problem tako imenovane »bele nezaposlenosti«, se pravi neproduktivnega dela in dejanskega presežka delovne sile ter temu ustrezne »sive ekonomije«, nelegalnega gospodarstva, ki prinaša dodatek k rednim dohodkom delavcev in pomeni dopolnjevanje družbenega sektorja s storitvami in dobrinami, za katerega niso zainteresirana podjetja iz družbenega sektorja.

Tržno gospodarjenje bo vplivalo na razmerja med podjetji, zaostribo bo konkurenčnost, s tem pa tudi pridobivanje dohodka v podjetjih in uresničevanje tistih pravic, ki jih zakon označuje z izrazom »razvoj socialne sfere«. Gre za vrsto dejavnosti, kot so zdravstvena služba, ustanove za varstvo otrok, za rekreacijo in

počitek delavcev in podobno. V nasprotju s predstavo, ki jo ima večina tujcev o družbenem standardu kot tipiziranem in relativno neakovostnem načinu zadovoljevanja potreb zaposlenih, se v SZ že od začetka osemdesetih let načrtno in temeljito zavzemajo za kakovostnejše zadovoljevanje potreb prebivalstva. Da bi dosegli takšen cilj, so izpeljali spremembe organizacijske narave, kar je posebej značilno za zdravstvo kot eno od izjemno pomembnih družbenih dejavnosti. Zdravstva ne organizirajo po teritorialnem, marveč po proizvodnem načelu – oziroma vse zdravstvene službe so del velikih podjetij (v industriji in kolhozih). Zaposlenim tako ni treba odhajati v teritorialne ambulante in bolnišnice, saj je celotna služba medicinske preventive, zdravljenja in rehabilitacije – skupaj z medicino dela – organizirana kot del njihovega podjetja. Takšno nudenje zdravstvenih storitev je učinkovitejše kot zdravstvo, ki temelji zgolj na teritorialnem načelu. Druge oblike družbenega standarda, ki so tudi pomembne, kot so to npr. zavodi za varstvo in vzgojo otrok in za počitek delavcev, tudi zahtevajo stabilne in trajne vire financiranja. Praksa bo pokazala, kako so takšne naložbe uresničljive že na doseženi ravni in kako izboljšati te dejavnosti v spremenjenih razmerah, ki jih narekuje trg.

Zakon ZSSR o državnem podjetju je pomemben pravni akt, predvsem kot izraz odločenosti za krepitev tržnega gospodarstva ob hkratni reformi načina dela, organizacije poslovanja in nenehnega prizadevanja, da bi postalo delo bolj in bolj neodtujena dejavnost, ki je ne zaslužujejo sile narave in družbe. Ta pravni akt moramo ocenjevati ne le kot obveznost za ravnanje vseh subjektov v gospodarstvu, marveč tudi v širšem kontekstu družbenih sprememb in tehnološke revolucije, ki naj jo podpre. Ne moremo pa pričakovati kakšnih večjih kakovostnih sprememb v razmerah birokratskega diktiranja pogojev dela, dušenja pobude ter nepripravljenosti za spremembe in tveganja. Če je bila ena od izvirnih idej socializma ideja sproščanje človekove ustvarjalnosti, je obdobje, v katerem se srečujeta tretja tehnološka revolucija in reforma v Sovjetski zvezi, trenutek, ko je treba to idejo preveriti v praksi in dokazati njeno uresničljivost.

V pravnotehničnem smislu bi bil lahko zakon o državnem podjetju izoblikovan popolneje. Opazne so neizenačenosti v obdelavi nekaterih pravnih vprašanj in institutov, nepreciznosti in navzkrižja med ekonomskimi cilji in možnostmi pravnega urejanja te materije. Krepitev podjetniške pobude delovne organizacije kot pglavitni smoter tega zakona je bistveno okrnjen z restriktivnimi ukrepi državnih organov, kar odseva vso zapletenost protislovja med trgom in etatizmom. Sedanja gospodarska reforma je največji izziv za sovjetsko družbo po drugi svetovni vojni. V primerjavi s časom tik po vojni, se je zdaj kvalifikacijska struktura zaposlenih spremenila v kakovostnem smislu; nastal je človeški potencial, ki je motiviran za spreminjanje obstoječih razmerij, kar ni zanemarljiv dejavnik reforme. Zakon o državnem podjetju iz leta 1987 je pomemben instrument gospodarskih odnosov, toda njegov dejanski vpliv bo lahko realno presodila le praksa.

Obdobje antimitskega realizma

Med številnimi ideološko-političnimi miti, katerim se vdinja človek XX. stoletja, izstopa kot najbolj tipičen *mit o politični alkimiji*. Gre za veliko iluzijo, da zadošča že to, da iznajdeš pravo državo, pravo partijo, pravega voditelja (po možnosti karizmatičnega) – ali pa kompjuter s pravim programom, ki se samodejno vključuje z lastnim mehanizmom ter avtomatično rešuje ključna vprašanja družbenega razvoja in človekove sreče. Danes, na pragu XXI. stoletja, ko naglo odpadajo mitske tančice in se razgaljajo izgubljene iluzije, postopno dozoreva zavest, da subjekt dejanske emancipatorske prakse ne morejo biti več niti država niti parlament niti partijski vrhovi niti politične institucije – marveč avtonomna akcija najširših množic ljudi (delavcev, mladine, študentov, žena), ki spodbujeni z revolucionarnim vrenjem težijo k temu, da prevzamejo krmilo družbenega napredka v svoje roke.

V zadnjih letih se tudi jugoslovanska družba postopno poslavlja od svojih mistifikatorskih tančic, pod katerimi so se desetletja prikrivala številna kukavičja jajca in paranoje ideološkega čistunstva. Ogrete s krizo so se iz teh jajc izvalile demonske sile, ki jih družba ne more krotiti in ki pretijo z razjedanjem socialističnega tkiva in z degeneracijo revolucije. To kruto realnost jugoslovanske družbe ne morejo prikriti nikakršni politični evfemizmi in ideološka pregrinjala.

Ena od teh tipičnih ilegalcev in konspirativcev je zagotovo tudi *stavka*, ki je že onemogla vsled štiridesetletnega prikrivanja pod tujimi imeni in kukavičjimi jajci t. i. ustavitve dela – odločno stopila na politično sceno in zahteva pravico do državljanstva.

Za kaj pravzaprav gre?

1. Stavka kot oblika emancipatorske prakse delavskega razreda

Stavko ocenjujem kot obliko emancipatorske prakse delavskega razreda, ki je nastala iz tradicije boja proti eksploataciji in dominaciji, proti »dejanskemu podrejanju dela kapitalu« (Marx). Gre za tendenco kapitala, da alienira ljudi, da celostnost človeške eksistence (njegovo »generično bistvo«) postavi v funkcijo (re)produkcije kapitala, da jo na primer zvede na parcialno funkcijo zviševanja presežne vrednosti in podobne odtujujoče oblike eksistence – kot v Chaplinovih »Modernih časih«.

Nasproti tej alienirajoči logiki kapitala v meščanski družbi se na drugem polu formira emancipacijski praxis, ki je bistven vidik proletarske prakse. Stavka je kot ključna pridobitev te emancipacijske proletarske prakse zadobila v meščanski družbi polno legitimnost. Stavka je potemtakem v meščanski družbi izbojevana »naravna pravica« producirajočih, mezdnih razredov.

Socialistične revolucije, ki so generično izhajale prav iz emancipacijske prakse meščanske družbe (katere bistvena značilnost je tudi stavka), so namesto kvalitativnega razvoja paradoksalno anulirale emancipacijski potencial te avtonomne oblike dejavnosti delavskega razreda. Zakaj?

* Dr. Jovica Trkulja, docent Pravne fakultete v Beogradu.

Zato, ker gre v realsocialističnih družbah le za formalno podređitev »kapitala« delavcem (oblast v imenu razreda). Protislovje med mezdnim delom in kapitalom v meščanski družbi so te družbe nadomestile s *kompromisom med delavskim razredom in politično oligarhijo*, v katerem »dobi« delavski razred zagotovljeno eksistenco (socialno varnost, »življenjski minimum«, brezplačno izobraževanje, socialno in upokojsko zavarovanje itn.), v nadomestilo pa prepusti politični oligarhiji legitimnost vladanja in privilegije fevdalnega značaja. Tako emancipacijska praksa delavskega razreda v mnogočem nazadnje involuira k predmeščanskim oblikam: k podaništvu, poslušnosti itn. Namesto da bi svojo eksistenco utemeljevali na boju in drugih za meščansko družbo imanentnih mehanizmih emancipacije – od izkoriščanja in drugih oblik alienacije – je eksistenca delavcev v realsocialističnih državah zasnovana na podložništvu, poslušnosti in pokorščini »lastni« politični birokraciji.

V takih razmerah seveda ni mesta za stavko. Je nekaj, kar se v evfemističnem jeziku imenuje »ustavitev dela«, »prekinitvev dela«, ki v pogojih prikazanega kompromisa uspešno deluje. »Ustavitev dela« je pravzaprav signal, napoved, da je postal ta kompromis vprašljiv, in da se ta praviloma razrešuje v oktroirani obliki: politična birokracija »privoli«, »usliši« zahteve delavcev.

Najnovejše stavke niso več podobne tem »ustavitvam dela«. Njihovi vzroki so na globalni ravni, neposredni povodi pa na mikro ravni. V razmerah globalne krize socialističnih družb je kompromis med delavskim razredom in politično birokracijo radikalno načet, ker je resno ogrožen socialni temelj nepriviligiranih slojev, posebej delavstva. Ker postopno zgublja zagotovljeno eksistenco – in prehaja v stadij, ko nima kaj več izgubiti – se delavstvo odreka podložništvu in se vrača k svoji naravni formi emancipacijske prakse – k stavki, s tem pa seveda postavlja v dvom legitimnost »lastnih« »delavskih« institucij, sindikata, partije itn. Mnogo znamenj govori za to, da je prišlo v realsocialističnih deželah do razpadanja kompromisa med politično elito in delavstvom in do pojavov vse izrazitejših konfliktov in nasprotij, v katerih se zaznavajo oblike klasičnega izražanja nezadovoljstva in odpora ljudi proti eksploataciji in dominaciji.

Stavka kot avtonomna oblika emancipacijske prakse delavskega razreda torej ni inkompatibilna s socializmom. Nasprotno, socializem, ki izhaja iz temeljnih dosežkov emancipacijskega praxisa, ki se dogaja znotraj meščanske družbe v spopadu z logiko kapitala, mora to dediščino prevzeti, jo kvalitativno spopolnjevati – kolikor seveda teži k temu, da bo prestopna postaja na poti k osvobajanju človeka iz okov eksploatacije in dominacije (komunizem).

2. Jugoslovanski stavkovni izzivi

Velik val stavk v Jugoslaviji (v preteklem 1987. letu jih je bilo po uradni statistiki 1685, v njih pa je sodelovalo 288.686 delavcev) je prinesel obilico gradiva za raziskovanje. Kljub temu, da je to delavsko gibanje atomizirano in v mnogih pogledih raznoliko – zato delavske stavke nimajo večje politične moči in dejanskega preoblikovalnega vpliva – pa je opozorilo na nekatere izredno pomembne vidike.

Prvič, stavke so opozorile na majhno propulzivno potenco obstoječega političnega sistema za inovacije in različne – posebej delavske – interese. Za ta politični sistem je – kljub samoupravnemu predznaku in demokratični fasadi – značilna utesjenost kanalov komuniciranja med samoupravno »bazo« in »političnim vrhom«, pri čemer imajo impulzi praviloma smer od »vrha« k »bazi«. V takih

razmerah zgublja delavsko samoupravljanje svojo realno vsebino in postaja fasada, za katero se skriva glasno vpjioč razkorak med normativnim in stvarnim ter osamosvojena oblast odtujenih političnih struktur. Zaradi tega mnogi raziskovalci ugotavljajo, da obstaja v jugoslovanski družbi svojevrstna paralelnost oz. stvarni politični sistem, ki deluje za hrbtom institucionalnega političnega sistema in zlorablja legitimne institucije sistema samo za to, da bi že prej sprejete odločitve sporočil javnosti in si zagotovi njeno udeležbo pri uresničevanju teh (N. Pašić, J. Županov, V. Pavlović).

Drugič, stavke so prav tako opozorile na vsak dan bolj napihnjen »balon« socialnega nezadovoljstva, ki se vse teže »odteka« skoz obstoječe zožene legitimne kanale političnega sistema, tako da obstaja nevarnost socialnih konfliktov in celo nevarnost »eksplozije«. Doslej se je ta eksplozivni socialni naboj delno izpraznjeval skoz nelegitimne kanale političnega sistema, eksplozivno politizacijo kulture, umetnosti, množičnih občil in tudi družbenih znanosti, tako da nastaja (samo)zavest o tem, da kolikor se pluralizem obstoječih interesov ne bo legitimno artikuliral v političnem sistemu in se uveljavil konkretno in neposredno, tedaj bo neizogibno prišlo do porajanja političnih strank ali do političnega podzemlja. Kajti če konfliktov ni mogoče razreševati v mejah institucionalnega sistema, tedaj ti preskakujejo njegove meje in se poskušajo uveljaviti »na divje«.

Tretjič, stavke so v mnogočem omajale legitimnost Zveze sindikatov in Zveze komunistov Jugoslavije kot organizacij, ki se borita za neposredne in zgodovinske interese delavskega razreda. Številne stavke so namreč opozorile, da se zveza sindikatov in zveza komunistov legitimirata kot organizaciji in avantgardi delavskega razreda zgolj na abstraktni ravni programa, na ravni deklaracij in retoričnih glorifikacij delavskega razreda, manj pa na konkretno-zgodovinski ravni. Še več, pokazalo se je, da ima partija kot bog Janus dva obraza: en od teh je »partija v velikem zgodovinskem pomenu« (Marx), da je posrednik med delavskim razredom in zgodovino, kar ji nalaga poslanstvo akterja zgodovine, njegove zgodovinske transcendence. Njeno drugo lice je lice partije v dogmatsko razumljenem političnem smislu, katerega najpomembnejši cilj je varovanje lastnih, od delavskega razreda odtujenih interesov, kar jo preobraža v partijo sistema in v varuha *statusa quo*. Iz tega protislovnega položaja zveze komunistov kot partije gibanja in partije sistema izhaja tudi njena faustovska vloga in seveda tudi dejstvo, da so komunisti lahko tudi stavkokazi, kar se je npr. zgodilo v stavki v Labinu leta 1987.

Povsem je očitno, da temeljev resnične legitimnosti komunistične partije na oblasti ne moremo utemeljevati z njenimi nedvomnimi preteklimi revolucionarnimi zaslugami in prihodnjimi cilji revolucije, se pravi ne zato, ker smo pač komunisti in imamo že s tem zagotovljeno legitimiteto tudi v XXI. stoletju kot nekakšno zgodovinsko zavarovalno polico.

Četrtrič, zelo zgovorno je dejstvo, da vse večje število delavcev zapušča članstvo v zvezi sindikatov: od maja 1986 je Zvezo sindikatov Jugoslavije zapustilo 3.189 članov, od tega 86% iz Zveze sindikatov Srbije, 9,40% iz Zveze sindikatov Hrvaške in 4,60% iz sindikatov drugih republik in pokrajin. V tem pogledu prihaja vse bolj v ospredje zelo konkretno vprašanje: kako naj se sindikat iz vloge opazovalca – ali v najboljšem primeru posrednika – preobrazi v dejanskega nosilca delavsko-razrednih interesov? Kako naj se sindikat iz vloge vazalne transmissijske organizacije, ki nojevsko tišči glavo v pesek marginalnih vprašanj, postavi na svoje noge in postane avtonomna, resnično delavska organizacija, ki bo v danih situacijah sposobna, da odločno in odgovorno pove svoj »ne«, da bi zavarovala delavsko-razredni interes? Zato ni nič presenetljivega, da se v tistih okoljih, kjer so stavke pogo-

stejše, pojavljajo zahteve po sprejemanju »stavkovnih pravil«; vključno z zahtevami, da »sindikat v OZD na zahtevo delavcev ali na lastno pobudo organizira stavko, če odpovedo vsi samoupravni mehanizmi in poti za razreševanje sporov, torej zahteva delavcev, četudi imajo njihove zahteve lastnost razrednega protesta«. (Zasedanje Republiškega sveta Zveze sindikatov Slovenije, 18. 1. 1988, »Borba« 19. 1. 1988.) Gre torej za oster odziv delavcev na državno prisilo in etatiistične odnose, tehnobirokratske monopole v gospodarjenju in odločanju na vseh ravneh. Posredno je to tudi priznanje, da je družba konfliktna, delavstvu pa je odvzeta moč, ki mu legitimno pripada.

Petič, pojavlja se zahteva po radikalni inovaciji našega političnega sistema v smislu sproščanja trga iz primeža političnih okov, sproščanju družbenopolitičnih organizacij, posebej sindikata, iz transmissijskega objema ter priznanje neposrednih volitev. S tem bi nastali pogoji za: a) legitimizacijo političnega in idejnega pluralizma, ki bi omogočil srečevanje raznolikih emancipatorskih teženj in socialistično konvergenco njihovih strategij, in b) zoževanje prostora za uveljavljanje tiste politike, ki se dogaja zunaj institucij in katere izvajalci so tisti, ki bi po uradni dolžnosti morali – za kar so med drugim tudi zelo dobro nagrajeni – politično delovati v skladu z institucionalnimi določili. Se pravi, ključni procesi političnega življenja se morajo spet vrniti v normativno določene institucionalne kanale, se »prizemljiti« v maksimalni objektivnosti in postati dostopni nadzorstvu politične javnosti«. (V. Pavlovič).

Stavke oz. tako imenovana nova alternativna gibanja ter trdoživa spoznanja o hibah in pomanjkljivostih jugoslovanske družbe, ki jih ni mogoče opravičevati z »otročnimi boleznimi« socializma, so nam omogočili, da začenjamo smetati mistifikatorske koprene ter se razgledovati z bistrimi očmi in trezno glavo po svetu okoli nas. Nastopa namreč čas *antimitskega realizma*. Tisto, kar je bilo storjenega v petdesetih letih v književnosti (Krlježa, Lalič itn.), v šestdesetih in sedemdesetih letih v filmu, v gledališču in delno tudi v filozofiji – naj bi se dandanes dogodilo tudi v družbeni znanosti. Odpraviti bi morali vse mistifikatorske tančice (med katerimi je najbolj neprozorna tista o brezkonfliktnosti, monolitni in monistični družbi prijateljskih razredov in o popolni harmoniji), ki nas onesposablja za razumevanje dejanskih pogojev eksistence ter socialne realnosti, v kateri živimo.

Sodobna integracijska gibanja v ZDA

Čeprav integracije v gospodarstvu niso nov pojav, so povečana integracijska gibanja v osemdesetih letih v ZDA sprožila vrsto vprašanj o tej strategiji gospodarske organizacije. Spremenjeno okolje gospodarske organizacije pa je prineslo tudi nove elemente in s tem nove dileme v prakso in teorijo ekonomskih integracij v razvitih tržnih gospodarstvih. Vsaj nekatere želimo zaradi njihove aktualnosti predstaviti slovenskemu bralcu.

Kaj je integracija?

Beseda integracija izhaja iz latinske besede »integratio«, ki pomeni izpopolniti neko stvar ali jo napraviti celovito. Tako integracija na splošno pomeni dopolnjevanje neke obstoječe enote, kakor tudi povezovanje delov v učinkovitejšo celoto. Integracija je torej proces povezovanja, ki lahko prehaja preko raznih faz in v različnih oblikah ter se pojavlja na številnih področjih družbenih dejavnosti. Po Marxovi ekonomski teoriji pomeni ekonomska integracija proces, ki temelji na razvoju proizvajalnih sil dela, ki postajajo vse bolj med seboj odvisne in potrebujejo vse več dopolnjevanja in usklajevanja za svoje normalno delovanje in za normalno odvijanje družbene reprodukcije. Takšno optimalno povezovanje proizvajalnih sil je možno šele s podružbljanjem sredstev za proizvodnjo. Blizu tej opredelitvi integracije je tudi švedski ekonomist Gunnar Myrdal, ki pojmuje integracijo kot družbeni proces, v katerem se odpravljajo ekonomske in socialne ovire in se vzpostavlja enakost možnosti, zaradi česar naraščata strnjenost in solidarnost družbe.

Tako lahko rečemo, da je ekonomska integracija družbenoekonomski proces v tem Marx-Myrdalovem smislu. Pri nas in v svetu pa je najbolj razširjeno pojmovanje, ki izvira iz nemške literature o integracijah, ki pa obravnava integracijo predvsem z ekonomsko tehničnega vidika. Ekonomsko integracijo pojmuje ta literatura predvsem kot povezovanje gospodarskih organizacij v velike organizme s pogosto nadnacionalnimi in naddržavnimi organi, pri čemer se opira na izkušnje takih organizacij kapitalističnega gospodarstva, kot so trusti in karteli. V tem smislu se ekonomska integracija pojmuje predvsem kot združevanje gospodarskih organizacij z različnimi cilji, ki pa vodijo v monopole ali v druge oblike centralizacije kapitala.¹ Monopoli pa vodijo v dezintegracijo. Zaradi takega razumevanja ekonomske integracije v razvitih kapitalističnih gospodarstvih ne govorijo o »integraciji« (angleško: integration), temveč o različnih oblikah poslovnega prestrukturiranja, med katerimi so najpomembnejše različne oblike eksterne rasti gospodarske organizacije. Tu se srečamo s pojmi spojitev (mergers) in priključitev (acquisitions) gospodarskih organizacij. V zadnjem desetletju pa se kažejo kot vse pomembnejše oblike poslovnega prestrukturiranja tudi dezintegracije oz. odtujitve gospodarskih organizacij (divestitures).

¹ Glej več o tem v F. Lipovec: O združevanju podjetij, Inštitut za ekonomiko in organizacijo podjetja, RCEF, Ljubljana 1969, str. 1-4.

Osemdeseta leta so v ZDA opredeljena kot leta strategij združitve, priključitev in odtujitev gospodarskih organizacij – čeprav ne gre za nek nov pojav, kljub dejstvu, da spremljajo uvajanje strateškega planiranja v ameriške gospodarske organizacije. Tisti, ki poznajo zgodovino poslovanja v ZDA, vedo, da so bile te strategije uporabljene v nekaterih največjih industrijskih vejah že v začetku dvajsetega stoletja s ciljem, da prevzamejo nadzor na trgu. Strategije, ki so jih v tistih časih opredelili managerji-vizionarji, kot npr. Ford, Rockefeller, Sloan, Morgan in drugi so imele enake cilje kot druge možne poti izboljševanja poslovanja.

Osnovni cilj poslovanja gospodarske organizacije v kapitalističnem gospodarstvu je bil in je ostal tudi danes večanje bogastva lastnikov oz. delničarjev gospodarske organizacije, čeprav so nekateri elementi poslovanja bistveno drugačni. V začetku tega stoletja so podjetja vodili lastniki sami. Večanje bogastva delničarja je bil sinonim za večanje njegovega lastnega bogastva. In drugič: vlade so dovoljevale izpeljave strategij monopolov oz. oligopolov.

Značilnosti strateških integracij v tem obdobju so integracije v smeri horizontalne in vertikalne rasti: monopolov in oligopolov. Vsebinsko lahko njihove elemente opredelimo kot:²

- integracije so odvisne od mikroekonomskih dejavnikov domačega trga;
- vodi jih težnja po prevzemu nadzora na določenem trgu ali industriji;
- podjetja vodijo lastniki sami;
- bogastvo delničarjev raste z nadzorom konkurenčnega okolja;
- kritičen element razvoja podjetja je možnost za industrijsko rast;
- integracija je metoda zmanjševanja stroškov v proizvodnji in distribuciji.

Po obdobju zmanjšanih integracijskih aktivnosti med obema vojnama opazimo v šestdesetih letih v ZDA ponovno povečano integracijsko aktivnost. Čeprav se tudi v tem obdobju ohranjajo integracije v smeri monopolov, pa protimonopolni ukrepi države take integracije omejujejo. Osnovna značilnost integracij šestdesetih let so strategije diverzifikacije. To je diagonalna rast gospodarske organizacije, ko le-te povečujejo svoj proizvodni program izven svoje dejavnosti. Diverzifikacija je lahko povezana v primeru, ko obstaja povezava med dotedanjimi in novimi dejavnostmi. Ta oblika nastaja navadno ob interni rasti gospodarske organizacije. Lahko pa je konglomerantna, v primeru, ko ne obstaja povezava med dotedanjo in na novo uvedeno dejavnostjo. Prav ekonomiko konglomeratov je v tistem času nepoučen opazovalec težko razumel. Bistvo politike konglomeratov in diverzifikacije kot strategije podjetja je bilo zmanjševanje rizika in cikličnosti v poslovanju gospodarske organizacije. Na tak način so se stabilizirali prihodki gospodarske organizacije in tudi prihodki delničarjev; strategija diverzifikacije je bila sprejeta kot metoda večanja bogastva delničarjev. Značilnosti strateške diverzifikacije šestdesetih let so:³

- integracija v smeri diverzifikacije je makroekonomsko odvisna od vplivov narodnega gospodarstva;
- vzroki za integracijo so predvsem finančni;
- strategijo diverzifikacije in celotne gospodarske organizacije vodijo najeti uslužbenci;

² Primerjaj W. J. Edwards, *Planning Models for M & A Analysis*, v knjigi M. L. Rock, *Mergers Acquisitions*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1987, str. 17.

³ Primerjaj W. J. Edwards, *že citirano delo*, str. 18.

- bogastvo delničarjev raste z zmanjševanjem rizika in cikličnosti v poslovanju;
- industrijska rast ni več kritičen element razvoja gospodarske organizacije;
- poudarek je na zmanjševanju čezmernih finančnih izdatkov.

V osemdesetih letih ponovno opazimo v razvitih kapitalističnih tržnih gospodarstvih povečano integracijsko aktivnost. Tako je število združitvev in priključitev v ZDA počasi naraščalo od leta 1974, ko je bilo po uradnih podatkih 825 spojitvev in priključitev gospodarskih organizacij, katerih posamična vrednost je bila ocenjena na najmanj en milijon dolarjev, pa vse do leta 1980, ko je bilo takih integracij že 1404. V letu 1981 opazimo hitro povečanje števila integracij na 2313. To število pa vztrajno narašča vse do leta 1984, ko jih je bilo že 2946.⁴

Kje so vzroki cikličnosti integracijskih gibanj?

Željeno rast lahko gospodarska organizacija dosega vsaj na dva načina: z interno rastjo, ki lahko nastaja s povečanjem obsega proizvodnje v obstoječem obratu ali pa z dograditvijo novega obrata in z eksterno rastjo, o kateri smo že govorili. Kdaj se bo gospodarska organizacija odločala za eksterno ali interno rast, je odvisno od razlogov, ki jo silijo v izbiro ene izmed oblik in z njimi povezanimi učinki, ki jih od določene oblike rasti pričakuje. Razlogi, ki silijo gospodarsko organizacijo v eksterno rast, so predvsem:⁵

- izkoristiti priložnost za povečanje uspešnosti gospodarske organizacije,
- uporabiti ali priti do proste akumulacije na racionalnejši način, kot bi bilo to možno v okviru interne rasti,
- pospešiti rast organizacije združenega dela, če je ta bistvena za nadaljnji razvoj,
- zmanjšati rizik njenega poslovanja,
- zagotoviti nov trg za njene izdelke,
- vplivati za zmanjšanje davkov,
- izboljšati trend uspešnosti sedanjega poslovanja,
- z dodatno aktivnostjo zmanjšati sezonske in ciklične fluktuacije sedanjega poslovanja,
- izkoristiti prednosti masovne produkcije,
- zadovoljiti povpraševanje po kompleksnejših storitvah,
- zmanjšati odvisnost od produkcije zgolj enega produkta,
- razširiti krog kupcev in prodreti na nove trge,
- izkoristiti dobro ime partnerja,
- pridobiti patente, licence in druge oblike industrijske lastnine,
- omogočiti hiter razvoj ene izmed podstruktur gospodarske organizacije,
- izboljšati izkoriščenost kapacitet,
- zagotoviti stabilen razvoj,
- kadar je pomembna za izpeljavo neke aktivnosti, predvsem hitrost doseganja sprememb,
- kadar to zahtevajo širši družbeni interesi, itd.

Gospodarska organizacija pa se bo odločala za interno rast:

⁴ Glej W. L. White, *Pulling the Golden Parachute Ripcord*, v že citirani knjigi str. 336. Leto 1984 omenjamo kot zadnje, ker so to zadnji dostopni primerljivi podatki, ne pa zato, ker večanja števila integracij po tem letu ne bi bilo.

⁵ Podrobneje o učinkih in razlogih za integracijo glej A. Znidaršič Kranjc, *Model planiranja integracij kot element dolgoročnega planiranja v organizaciji združenega dela*, Magistrsko delo, Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča, Ljubljana 1984, str. 84–94 in 127–133.

– kadar ji obstoječe lastnosti vseh materialnih in nematerialnih podstruktur omogočajo lasten razvoj na družbeno in notranje racionalen način,

– kadar je možno odpraviti nezadovoljive lastnosti določenih podstruktur organizacije združenega dela z manjšimi stroški z interno rastjo, kot bi bili stroški za to pri eksterni rasti,

– kadar slabosti delne strategije, se pravi interne rasti po rezultatih ocenjevanja strategij niso večje (kadar npr. rizik ni prevelik), kot jih je gospodarska organizacija pripravljena prevzeti,

– kadar so v gospodarski organizaciji izpolnjeni vsi pogoji za interno rast (npr. povpraševanje po proizvodu, čas ni bistvena kategorija, ...)

Opredeljeni razlogi za izbiro določene oblike rasti ne pojasnjujejo tako dolgih ciklov v integracijskih gibanjih, ki niso značilni samo za ZDA, temveč tudi za industrijsko razvite zahodnoevropske države. Na podlagi opazovanja povečanih integracijskih gibanj v ZDA s primerjalno analizo integracijskih gibanj v ZRN v letih 1920–1922 je P. Drucker⁶ postavil tezo o povezanosti integracijskih gibanj z inflacijo. Zaradi davčnih predpisov prihaja v obdobjih inflacije do hitrega investiranja prostih denarnih sredstev v aktivo, ki je podcenjena. Nizke tržne vrednosti delnic gospodarskih organizacij v takih obdobjih pa omogočajo investitorjem nabavo osnovnih sredstev po ceni, ki je pod knjižno vrednostjo teh sredstev in pod t. i. nadomestnimi stroški, to je stroški, ki bi jih imeli, če bi investirali v interno rast, da bi dosegli neko strateško primerljivo raven. Empirične raziskave v ZDA so⁷ postavljeno tezo P. Druckerja potrdile. Integracijska aktivnost raste ali pada, ko rastejo ali padajo izdatki za zgradbe in opremo. Regresijska analiza je pokazala, da se poveča integracijska aktivnost za približno eno petino povečanih izdatkov v zgradbe in opremo v določenem letu (v zadnjem ciklu integracijskih gibanj v ZDA). Še več: letna integracijska aktivnost je odvisna od razmerja med tržno vrednostjo gospodarske organizacije in njenimi nadomestnimi stroški.

Značilnosti integracijskih gibanj v ZDA v osemdesetih letih.

Za integracije v osemdesetih letih v ZDA je značilno, da so to tako integracije, ki sodijo v skupino horizontalnih in vertikalnih integracij, kot tudi integracije, ki pomenijo diagonalno rast gospodarske organizacije. Strategijam zgoščitve in diverzifikacije pa so se priključile tudi strategije odtujitve podjetja. V primerjavi z značilnostmi integracij v prejšnjih obdobjih opazimo nekatere posebnosti:

1. Vse večji pomen mednarodnega trga, katerega značilnosti je treba vključiti v analizo okolja gospodarske organizacije.

2. Strategije integracije so odvisne od nujnosti preživetja gospodarske organizacije. Splošno zmanjšanje povpraševanja in posebno zmanjšanje tržnega deleža domačih gospodarskih organizacij na domačem trgu je povzročilo finančno negotovost v veliko ameriških gospodarskih organizacijah.

3. Vodstvo lahko ukrepajo le tako, da zmanjšajo stroške proizvodnje z racionalizacijo, zmanjšajo stroške prodaje in administracije z zmanjševanjem števila zaposlenih, zaprejo prodajna in distribucijska mesta. Vse to pa ni dovolj, če neobvladljive tržne sile ogrožajo tržno konkurenčnost, zato se kot strateška odločitev v osemdesetih letih pojavi strategija odtujitve dela gospodarskih organizacij.

4. Tako kot so bile strategije diverzifikacije značilnost šestdesetih let, postane-

⁶ Povzeto po J. F. Weston, *The Payoff in Mergers and Acquisitions*, v že citirani knjigi str. 43.

⁷ Podrobneje glej J. F. Weston, že citirano delo str. 43–45.

jo odtujitve gospodarskih enot strategije osemdesetih let. V ZDA je bilo tako v letu 1979 le 73 odtujitev večjih gospodarskih organizacij. V letu 1985 pa se je ta številka povzpela že na 977, v skupni vrednosti 41 biljonov dolarjev.⁸ Cilj odtujitve dela gospodarske organizacije ni večanje bogastva delničarjev, temveč je to metoda, s katero se to bogastvo poskuša zadržati vsaj na isti ravni.

5. Strateške integracije posebej v smeri diagonalne rasti gospodarske organizacije v osemdesetih letih so posledica odločitve ameriškega gospodarstva, da bo sodelovalo pri hitrem tehnološkem razvoju, in prepričanja, da se nova tehnologija razvije v majhnih gospodarskih enotah, ki jih gospodarske organizacije z močnim finančnim potencialom priključijo.

6. V nasprotju z diverzifikacijo iz šestdesetih let, ki je bila finančno pogojena, je diverzifikacija iz osemdesetih let tržno – tehnološko pogojena. Priključitev je za veliko gospodarsko organizacijo največkrat edini način, da vstopi na nove trge, ki imajo visoko stopnjo rasti.

7. Kritična elementa razvoja razvitih kapitalističnih narodnogospodarskih ekonomij sta industrijska zrelost in rastoča konkurenca, zato postaja najzanimivejša možnost udeležba v rastočih industrijah, kjer prihaja do večjih dohodkov zaradi razvijanja novih tehnologij.

8. Značilnost integracij v osemdesetih letih v ZDA je tudi podatek, da je bila povprečna premija, plačana za prevzem nadzora nad priključeno gospodarsko organizacijo v letu 1979, kar 70% nad tržno (borzno) vrednostjo delnic priključene gospodarske organizacije. To preplačilo se je v letu 1984 sicer zmanjšalo na 46%,⁹ vendar pa ostaja vprašanje, zakaj. Čeprav se pri določanju vrednosti gospodarske organizacije uporabljajo posebne metode vrednotenja, pa na plačano premijo vplivajo tudi številni neekonomski in vrednostno nemerljivi ekonomski faktorji. Cena, ki so jo v danem trenutku delničarji pripravljene plačati za priključitev neke gospodarske organizacije, je odvisna od pričakovanih učinkov integracije.

9. Naslednja zanimivost integracijskih gibanj osemdesetih let v ZDA je dejstvo, da se je po empiričnih podatkih v kritičnem trenutku najave integracije vrednost delnic gospodarskih organizacij po spojitvi ali priključitvi v povprečju povečala za 20%. Pri tem so se vrednosti delnic priključenih gospodarskih organizacij povečale tudi do 50%. Povečanje vrednosti delnic priključitelja je sicer bistveno nižje 2–3%,¹⁰ vendar pa so skupne povečane vrednosti delnic višje kot pri priključenem podjetju, saj je gospodarska organizacija, ki priključuje, navadno precej večja. Taki podatki kažejo, da so integracije v osemdesetih letih osnovni cilj – večanje vrednosti bogastva delničarjev – v povprečju uspešno dosegale.

V obdobju povečanega števila integracij pa je prišel ponovno v ospredje problem neskladja med interesom delničarja – lastnika in managerja – najetega upravitelja gospodarske organizacije. Managerji v povprečju uspešno dosegajo cilj delničarjev, saj se predvsem v priključenih gospodarskih organizacijah vrednost delnic zelo poveča. S tako strategijo pa manager ogroža samega sebe in svoj položaj v novi – združeni gospodarski organizaciji. Čeprav je možno, da bo tudi v novi organizaciji ostal kot zaželjen delavec in čeprav je glede na uspešno izpeljavo strategije pričakovati, da ne bo imel problemov pri iskanju nove zaposlitve, pa je glede na človeško naravo iluzorno pričakovati, da se bo boril z izpeljavo strategije, ki lahko ogrozi njegovo prihodnost. Zaradi teh spoznanj je prišlo v osemdesetih

⁸ Povzeto po W. J. Edwards, že citirano delo str. 18.

⁹ Primerjaj W. J. Edwards, že citirano delo str. 19.

¹⁰ Glej J. F. Weston, že citirano delo str. 42.

letih do pojavov, ki jih Američani imenujejo »pulling the golden parachute ripcord« (povleci zlato vrstico pri padalu). Bistvo tega pojava so pogodbe med lastniki in managerji o proviziji ob »zamenjavi kontrole« v gospodarski organizaciji pod ugodnimi pogoji. Kar 25% izpeljanih integracij v sredini osemdesetih let ima v ozadju take provizije. Pojav niti ne bi bil tako zanimiv, če ne bi provizije dosegale visokih zneskov, saj je npr. direktor Bendix Corp. dobil za uspešno izpeljano integracijo kar 4 milijone dolarjev – in če taka plačila ne bi bila v nekakšnem nasprotju s sistemom v kapitalizmu, kakršnega si predstavljamo. Direktor je v tem primeru namreč nagraden za svoj (čeprav samo osebni) neuspeh. Provizije so tako postale izraz negotovosti in kratkoročne usmeritve osemdesetih let v ZDA.¹¹

10. Posebnosti osemdesetih let so tudi »združitve enakih«. Čeprav so bile v letu 1983 med 138 transakcijami, od katerih je vrednost transakcije preseгла 100 milijonov dolarjev, le štiri transakcije opredeljene kot »združitev enakih«,¹² je pojav vzburil ameriško javnost, zanimiv pa je tudi za našo ekonomsko teorijo in prakso. Kakšen pojav je opredeljen kot »združitev enakih«? Združitev enakih je transakcija, v kateri nobena od vključenih gospodarskih organizacij ne kupuje druge, v kateri obe gospodarski organizaciji prinašata v združeno organizacijo približno enako vrednost, katere cilj je večja organizacija, vodena s predstavniki obeh podjetij in v kateri nobena stran ne plača »združitvene premije«. Čeprav se nam na prvi pogled zdi, da je to oblika, ki bi ustrezala načinu združevanja organizacij združenega dela pri nas in da se na ta način potrjuje odvečnost določitve »premije za prevzem kontrole« pri nas, je nujno poudariti:

- da je bilo v obdobju 1979–1983 le 12 takih združitev,
- da so te združitve vezane na specifične gospodarske veje – železniško gospodarstvo in bančništvo,
- da so pričakovane sinergije vezane na ekonomijo velikega obsega, kar pomeni združevanje znotraj iste panoge.

Integracijska gibanja in njihova ekonomika so torej ponovno v ospredju razmišljanj ameriškega poslovnega sveta. Procesi integriranja so prezapleteni, v sebi nosijo prevelike rizike, vložene vrednosti so previsoke, zato jih praktiki in teoretiki v razvitih tržnih gospodarstvih skrbno proučujejo, saj kot trdi D. Cameron,¹³ je rast gospodarske organizacije nemogoče oživiti, če je njena uspešnost upadla zaradi združitve. Prav tako je neuspešno združeno gospodarsko organizacijo težko prodati, še težje pa dezintegrirati. Tudi pri nas so procesi integriranja in dezintegriranja gospodarskih organizacij pomemben element gospodarske vsakdanjosti, glede analitičnega pristopa k temu problemu pa bi bilo prav, da bi vsaj za primerjavo pogledali, kako to počno drugod.

¹¹ Glej W. L. White, že citirano delo, str. 335–342.

¹² Podrobneje glej G. T. Boisi in T. M. O'Toole, *Mergers of Equals*, že citirana knjiga str. 357–371.

¹³ Primerjaj D. Cameron, *Appraising Companies for Acquisition*, Long Range Planning, avgust 1977.

RATKO NEŠKOVIĆ

Prispevek k obrambi tolerantnosti

»Vrhunec norosti bi bil, če bi si prizadevali, da bi vsi ljudje enako mislili o metafiziki. Mnogo lažje bi si bilo pokoriti ves svet z orožjem, kot pa si podrediti duhove enega samega mesta«.

Voltaire, Razprava o tolerantnosti (1763)

Voltaire, »ta vražji človek« in »dragi Antikrist«, kakor ga je imenoval Denis Diderot, je znamenje, pod katerim že dve stoletji doživljamo in razumemo kritična prizadevanja francoskega razsvetljenstva. Med razsvetljenci so bili tudi globlji in temeljitejši misleci (Holbach, D'Alambert, Diderot, Rousseau), vendar pa ni nihče na takšen način in tako prepričljivo posredoval duha razsvetljenstva kot svobodno rabo razuma oziroma kot pogum, da se razum svobodno uporablja. V znamenitem pismu vojvodi Richelieuju (3. junij 1771) je ta duh samozavestno pojasnil: »Strastno rad govorim tiste resnice, ki si jih drugi ne upajo izreči...« Kritiki in sarkazmu je podvrigel vse fevdalne institucije, cerkvene dogme, zablode, predsodke, neumnosti. Skupaj z ateisti Diderotom, Holbachom, Lamettriejem je ostro obsojal tudi uradno religioznost. In tako pomeni sam temeljni kamen tistega velikega gibanja, ki ga je Ervin Šinko imenoval »Falanga antikristov«. Pa to ni vse, čeprav vse drži, dasiravno je Voltaire o sebi govoril, da je samo »planinski studelec, bister a ne globok«.

Voltaireovo delo »Kandid« je postalo klasično v svojem žanru. Pri nas so njegova dela začeli prevajati že v prejšnjem stoletju. Zdaj lahko beremo še eno njegovo delo, manjše, a povsem svojsko delo in tudi napisano s prav posebnim namenom in povodom. Šlo je namreč za primer verske nestrpnosti, kar poudarjamo zato, da bi pokazali, da kljub povodu in kljub temu, da so od tedaj minila stoletja, to delo ostaja živo in potrebno.* V našem razcepljenem in nestrpnem prostoru še prav posebno. To delo je kratka *Razprava o tolerantnosti*.

V njej Voltaire v petindvajsetih poglavjih pojasnjuje, zakaj se je lotil tega pisanja, zakaj razpravlja o ideji reformacije, značaju tolerantnosti, strpnosti in nestrpnosti, razmerju starejših narodov do tolerantnosti, njeni zlorabi in še o vrsti drugih vprašanj, ki jih je navrgla izkušnja uradne religioznosti in katoliške cerkve.

»Razprava o tolerantnosti« je bila napisana ob smrti Jeana Callasa. Ta protestantski trgovec je bil obtožen, da je ubil sina, ker je prestopil v katoliško vero. Obsodili so ga na smrt in tudi njegovo družino kruto kaznovali. Voltairu je bilo povsem jasno, da je do sojenja prišlo zaradi fanatizma in pod pritiskom katoliškega

* Voltaire, Rasprava o toleranciji, Školska knjiga, Zagreb 1988, predgovor, kronologijo Voltairovega življenja in dela, pregled njegovih del v srbskohrvatskem jeziku je napisal Mile Joka. Prevod: Bosiljka Brlečić.

okolja. Njegova razprava je vplivala na obnovev postopka in na rehabilitacijo Callasa in njegove družine.

To sojenje opisuje Voltaire kot očitno posledico fanatizma (»najnevarnejšega med vsemi strupi«) in zablod, ki so plod katoliške nestrpnosti. Callas je bil enostavno izročen na »milost in nemilost zablodam, strastem in fanatizmu«. Zato je v tej razpravi Voltairu nenehno pred očmi strahotna podoba šentjernejske noči, tisti grozljivi pokol 4000 ljudi, ne-katolikov – hugenotov. Primer Callas je prepričljiv zgodovinski povod, v katerem se je Voltaire neposredno angažiral.

V primeru Callas je namesto dokazov delovala »zaslepljena vera«. Z enim glasom več je bil Callas obsojen na smrt. In prav ta glas več za smrt ima Voltaire za dokaz ničnosti nekega zakona. »V Atenah je moralo biti petdeset glasov nad polovico, da so si sodniki upali izreči smrtno kazen.«

»Razprava o tolerantnosti« je tedaj, ko se je pojavila izzvala posebno pozornost in je neposredno vplivala na zaključek procesa. To pač priča, da je bil Voltaire javna moč in ne samo nekakšen »dragi Antikrist«, kot ga je označeval Denis Diderot.

Tako primer Callas kot z njim izzvana razprava kažeta, da je v osemnajstem stoletju, ki velja za obdobje razsvetljenstva, vel močan duh nestrpnosti, zlasti med katoliki. V tem pogledu je Francija tedaj zaostajala za tako imenovanimi protestantskimi državami. Zato je Voltairova nepristranska kritika duha nestrpnosti v Franciji še bolj prepričljiva.

Voltaire je odločno dokazoval, da večje strpnosti ne poznajo samo protestantske države, ampak da je bilo več tudi v nekaterih drugih državah, na primer, v Indiji, Perziji, Rusiji, na Kitajskem in Japonskem. Odkriva, da je bil duh strpnosti na zavidljivi ravni tudi pri starih ljudstvih in se zato intenzivno ukvarja z zgodovino strpnosti in nestrpnosti. Pravzaprav bi rad odgovoril na nekaj vprašanj: ali so Grki sploh poznali nestrpnost? Ali nestrpnost velja za božansko pravico v judaizmu? Ali je mogoče cerkveno in religiozno krščansko nestrpnost opravičiti z naukom Jezusa Kristusa?

Voltairu je šlo za to, da bi pokazal, da Grki v resnici sploh niso poznali nestrpnosti; celo sojenje Sokratu in njegova smrt ga ne omajata v tem prepričanju. Sokrat je, po njegovem mnenju, edini, ki so ga Grki pogubili zaradi drugačnosti mišljenja. Argument, ki je bil uporabljen zoper Sokrata, da namreč napeljuje mlade ljudi na odpor do vere in oblasti, ni značilen samo za Grke. Uporabljajo ga vse netoleratne oblasti. Voltaire hoče dokazati, da so Sokrata obtožili zaradi zavisti in mržnje sofistov, duhovščine in narodnih veljakov, kakor je bil tudi Jezus križan zaradi sovraštva pismoukov, farizejev in svečenikov.

Po Voltairovem mnenju tudi v Rimu niso nikogar preganjali zaradi mišljenja ali zaradi žalitve bogov. Rimski senat se je ravnal po načelu »da se morajo o žalitvah, ki letijo nanje, pobrigati bogovi sami«. In naprej: tudi če Rimljani niso priznavali vseh kultov in jih niso javno odobrvali, so jih dopuščali in tudi ohranili vse stare spomenike. Kristjanov v začetku niso preganjali. To so počeli pozneje in sicer iz državnih razlogov, pa še tedaj so bile kazni za kristjane le kratkotrajni pregoni. V podporo tezi o strpnosti do kristjanov navaja Voltaire številne koncile, ki so jih kristjani lahko mirno sklicevali, pa tudi dejstvo, da nista bila ne Tertulijan in ne Origen obtožena za svoje javne nastope in nauke.

Skratka, Voltaire sklene, da je bil stari vek velik, da je razpravljal o svobodi, da pa zaradi tega ni nikogar preganjal. Iz te, kar malce idilične slike starega veka, izstopa Voltairovo skrajno nestrpno stališče do starega Egipta, njegove filozofije, znanosti, umetnosti in celo do piramid. Misli, da so pred krščanstvom vsa ljudstva

na svoje različne vere gledala kot na »voze, ki jih povezujejo«. (»Ko pride tujec v mesto, se najprej prikloni bogovom te dežele. Nikoli niso pozabili pokloniti se tudi bogovom svojih sovražnikov. Trojanci so molili k bogovom, ki so varovali Grke.«)

Tudi v judaizmu ne odkriva nestrpnosti. Ve seveda, da so se židovski kralji med seboj pobijali, vendar zaradi koristi, ne zaradi vere. Pri Židih sicer ne odkriva ne plemenitosti in ne velikodušnosti, priznava pa jim prakso strpnosti. Njihova vera ne govori o večnem dedovanju grehov, ampak samo o dedovanju do četrtega kolena.

Ob kritiki netolerantnosti gre v Voltairovi razpravi tudi za vprašanje, ali je Jezus Kristus učil ljudi netolerantnosti. Voltaire misli, da je v evangelijih komaj zaznati naboj »preganjalskega duha«. S tem mnenjem je hotel zanikati utemeljenost krščanskega zagovarjanja netolerantnosti. Povsem precizno poudarja, da na podlagi Kristusovega nauka ni mogoče »sklepati na sovražno delovanje« oziroma naganjanje vseh ljudi v isto vero.

Voltaire se močno roga zahtevi, da morajo postati vsi verniki katoliki. Kot da katoliki želijo, da bi bili vsi ljudje »franciškani« in da bi vsa Evropa hodila »s kapucami in masko na glavi z dvema okroglima režama pred očmi«.

Voltaire čuti silno potrebo, da bi pokazal, kako drago je bila plačana razprava kristjanov o dogmi: kri je tekla na moriščih in na bojiščih. Med prekletimi in ubitimi so bili filozofi, znanstveniki, pisatelji, zakonodajalci, vladarji. Mnenja je, da so cerkveni heretiki kot misleci močno vplivali na razvoj evropskega duha, ki je padel v surovo barbarstvo. Seveda Voltaire tudi ne more mimo tega, da bi pokazal, da je šentjernejska noč v Parizu (pokol hugenotov leta 1572) primer brez presedana v analih zločinov. Opis te krvave in nesmiselne bitke proti hereziji je pomemben del obravnavane razprave.

Ta »Razprava o tolerantnosti« je poleg Holbachovega dela »Razgaljeno krščanstvo« primer ostre razsvetljenske kritike religije in cerkve. Voltairova izhodiščna teza je, da so cerkvene ideologije, se pravi razodete religije, vselej monoteistične in medsebojno netolerantne, kar pripelje prav do bojvniškega razpoloženja (to vojaško razpoloženje je prepričljivo pokazal Elias Canetti v opisu islama kot značilne bojvniške religije. V knjigi »Množica in moč« je duh religije opisal v poglavju z indikativnim naslovom »Hajka in religija«).

Verske vojne, razkoli (vsi so bili krvavi), laži in prevare, sovraštva, vse to služi Voltairu kot dokaz, da je religija razvila duha netolerantnosti. Sicer pa je šentjernejsko noč pripravila Katarina Medičejska, odobril pa jo je papež. Zato se nič ne obotavlja in kar naravnost pravi, da je katolicizem »kriminalni primer« nestrpnosti in fanatizma. »Strast, ki jo spodbuja dogmatski duh in zloraba slabo razumljene krščanske vere, je prelila mnogo krvi, izzvala mnogo nesreč...«

Religiozno nestrpnost opredeljuje Voltaire sicer kot praznoverje, toda tudi kot fanatizem. Ta fanatizem je posebno močan na podeželju in skoraj vedno zmaga nad razumom. Kot najbolj nesmiselni spomenik, ki ga je uradna cerkev postavila duhu netolerantnosti, omenja Voltaire dejstvo, da je v Toulousu vsako leto procesija v čast dnevu, ko je bilo pobitih štiri tisoč heretikov. Tulužani, pravi sarkastično Voltaire, slavijo dan poboja nedolžnih ljudi kot bi šlo za praznik cvetja. Ta pokol hugenotov se je zgodil deset let pred šentjernejsko nočjo. Drugi pomembni, tokrat literarni spomenik duhu netolerantnosti je knjiga opata Malvoauja »Skladnost vere in človečnosti«, ki je bila napisana prav v času, ko je tudi Voltaire pisal svojo razpravo. Na nekem mestu v tej knjigi je zapisano: »Popolno iztrebljanje protestantov v Franciji države ne bi nič bolj oslabilo, kakor puščanje krvi oslabi bolnika

dobre telesne konstitucije«. Ta avtor opravičuje netolerantnost tudi s tem, da je Jezus Kristus ni neposredno prepovedal.

Tako Voltaire odločno obsoja netolerantnost, vendar pa misli, da so le primeri, ko se zdi upravičena. Meni, da zločini, ki jih spodbudi fanatizem, ne morejo pričakovati tolerantnosti: s tem misli na jezuite in nekatere druge fanatične sekte. Toda celo v teh primerih zavrača idejo maščevanja, ker se mu kaže enako neproduktivno kot tisto, kar ga je izzvalo.

Nepločnost krščanske netolerantnosti je Voltaire uspešno in zlasti prepričljivo prikazal v dialogu med jezuitom in dvema kristjanoma, ki se z njim ne strinjata. Razgovor teče v prisotnosti kitajskega mandarina. Jezuit dokazuje, da ima vedno prav, ker drugi nočejo sprejeti sklepov koncila, na katere sam brezpogojno pristaja. Razgovor netolerantnih se konča s pretepom in mandarin jih odžene v zapor. Na vprašanje njegovega namestnika o tem, kako dolgo bodo ostali v zaporu, mandarin odgovori: »Dokler ne bodo soglasni«, »V zaporu bodo torej vse življenje«, pravi namestnik. »Potem pač tako dolgo, dokler ne bodo drug drugemu žalitev odpustili«. »Nikoli ne bodo nič odpustili.« »No«, pravi mandarin, »tedaj pa tako dolgo, dokler se ne bodo začeli delati, kot da se opravičujejo drug drugemu«. To se pravi, da je bil Voltaire zadovoljen tudi s spoštljivo, vljudnostno tolerantnostjo, če že ni mogoče priti do resnične.

V posebnem poglavju »Razgovor med umirajočim in zdravim človekom« Voltaire razkriva surovost netolerantnega in izključujočega stališča kot dokaz divjštva. Tu namreč »Divjak« prisiljuje umirajočega človeka, da sprejme in podpiše nekaj, kar sploh ni nikoli prebral in noče biti usmiljen, dokler njegovo stališče ne bo v celoti sprejeto. (»Ne morem biti usmiljen, če se v vsem ne strinjaš z menoj.«)

Še bolj prepričljivo se bere pismo, ki ga je jezuitu Tellieru napisal neki prebendar. Brez oklevanja namreč predlaga, da je treba pobiti oziroma sežgati vse protestante, vse heretike in vse janzeniste. To predlaga brez vsakršnih predsodkov in pomislekov, preprosto zato, pravi, ker je cerkev že v prejšnjih stoletjih pogubila več kot petdeset milijonov ljudi. Njegov predlog pa zajema »le okrog šest milijonov ljudi«. Ta načrt se ni uresničil, ker so očeta Telliersa naslednje leto izgnali.

Čeprav je povod in poglavitni predmet te razprave analiza zgodovine in fenomenologije krščanske (katoliške) netolerantnosti, pride Voltaire tudi do obćih spoznanj o netolerantnosti. Poblizje opozarja na neutemeljenost in brezplodnost mišljenjskih in ideoloških netolerantnosti.

Voltaire prepričuje bralstvo, da je vsaka, pa zato tudi mišljenjska in ideološka netolerantnost prav tako nesmiselna kolikor je tudi strašna. Njene posledice so prav nepojmljive.

Netolerantnost preprečuje ljudem, da bi poslušali svoj razum, slabotne značaje pa napeljuje k temu, da odkrivajo pri drugih zla dejanja že v tem, da imajo drugačne nazore. Duh netolerantnosti potemtakem ustvarja ali licemerce ali pa upornike.

Zaradi silne razprostranjenosti duha netolerantnosti se je moral Voltaire vprašati, če je tolerantnost v skladu z naravo in človeško pravičnostjo. V zvezi s tem misli, da je pravica do nestrpnosti »absurdna in barbarska«. Zato tudi lahko zatrdi, da se duh netolerantnosti opira na slabe dokaze in trhla opravičila. Iz vrste razlogov je razvidno, da verska in intelektualna netolerantnost nimata resne podlage. Najprej zato, ker dogme, na katere se sklicuje duh netolerantnosti, nikoli niso dovolj jasno dokazane in ne javno sprejete. Zato recepcije dogem nujno nastopajo v množini; sleherni poskus, da bi vse sodbe strnile v eno samo, je zato iluzoren.

Tako lahko Voltaire v enem od poglavij naniza vrsto dokazov zoper netolerantnost. Nekatere teh dokazov je mogoče sprejeti kot univerzalne.

»Prisilna vera ni več vera, treba je prepričevati, ne pa prisiljevati. Vere ni mogoče nikomur zaukazati.« (Laktancij.)

»Zapomnite si, da se boleznici duše nikoli ne zdravijo s silo...« (kardinal Camus).

»Prisilna narava neke religije je očiten dokaz, da je duh, ki jo navdihuje, sovražnik resnice« (Dirois).

»Z vero je tako kot z ljubeznijo: ukaz ji nič ne more, prisila še manj, nič ni bolj neodvisnega kot sta ljubezen in verovanje« (Amelot de la Houssaye).

Na podlagi analize tolerantnosti in netolerantnosti skozi zgodovino in v svojem času je Voltaire lahko zapisal, da je od vseh praznoverij najhujše »sovražstvo do bližnjega zaradi njegovega mišljenja«. Zahtevo, da bi ljudje enako mislili, ima za višek norosti. Različnost mišljenja je, po njegovem prepričanju, naravna lastnost ljudi. »Da bi bili vsi ljudje istega mnenja, se zanesljivo ne bo nikoli zgodilo, pa četudi bi bil samo eden drugačnega mnenja, bi mu morali to oprostiti... Ne zatirajte te kali, ne kvarite je, spoznajte, da je božanska in ne zamenjajte glasu narave z bedno strastjo raznih nauk.«

Tako se izkaže, da je tolerantnost, religiozna in mišljenjska, ideal vseh razsvetljencev. Po Voltairu se ideja tolerantnosti ne utemeljuje samo v razumu in človekoljubju, temveč tudi v praktičnem interesu. Prepričan je celo, da bi bila tolerantnost v interesu politike. Ker je hotel verjeti, da je čas tolerantnosti šele čas, ki prihaja, je celo v preteklih glagolskih oblikah govoril o časih, ko so ljudje mislili, da morajo obtoževati in obsojati ljudi, ki razglašajo doktrine, ki so nasprotno uradnim in drugačne od tistih, ki jih zagovarjajo znanstvene in filozofske avtoritete.

Voltaire hoče različnost mišljenja zares do kraja razumeti kot naravni zakon. Zato pristaja na tisti aksiom tolerantnosti v mišljenju, ki ga je formuliral neki drugi pomembni razsvetljenec, Paul Holbach: »Če je nekdo intelektualec, mora predpostavljati, da tudi drugi ljudje mislijo in da imajo lahko prav.«

Ta zavest o tolerantnosti je osvojila tudi filozofijo. Tako so bila pred tem Voltairovim delom že druga na to temo. Celo Blaise Pascal je kot janzenist obširno pisal o nujnosti tolerantnosti v »Pismih podeželanu«. Zlasti pa je močno vplivalo na Voltairovo stališče pisanje Johna Locka, njegova »Pisma o tolerantnosti«. Voltaire je mislil, da je filozofska obramba tolerantnosti nujna in potrebna. Prepričan je bil, da je filozofija že v osemnajstem stoletju tako po svoji notranji moči kot po tolerantnosti razorožila duha praznovernosti in netolerantnosti. Toda, že sam je slutil, kako trdoživ je duh netolerantnosti. Občutil pa je to, kar lahko občuti tudi sodobni intelektualec, namreč, da se fanatizem in netolerantnost še bolj žolčno borita, če ju prizadenejo uspehi razuma.

Vsekakor Voltaire razmišlja o vprašanju tolerantnosti in netolerantnosti odgovorno, zgodovinsko. Prav zato je njegovo modrovanje še vedno tako živo. To velja predvsem za neko občo tezo in neko obče vprašanje: Če je bila dosedanja netolerantnost nujna ali ne, poslej ne sme biti več. Vprašanje pa zadeva njegov čas, čeprav bi ga lahko zastavili tudi danes in sicer v več različicah: v Evropi je bilo tedaj približno štirideset milijonov prebivalcev, ki niso pripadali rimskokatoliški cerkvi. Voltaire se je vprašal: ali je treba sploh razmišljati, kaj z njimi?

Ko je pisal razpravo o tolerantnosti, je Voltaire pozival tudi k räsodnosti ljudi in oblasti. Verjel je, da bo filozofsko angažiranje nekega dne obrodilo sadove. Pravzaprav je to razpravo navdihoval isti motiv kot znamenitega »Kandida«.

namreč kritika filozofskega optimizma. Pa vendar je ta knjiga napisana v slavo filozofskega optimizma, kar je razločno povedal: »Nekoč bo dobro. To je naše upanje. Danes je vse dobro. To je utvara«. Dokaz za to zadnje stališče je našel tudi v knjigi opata Malvoisa, ki je propagirala netolerantnost in zagovarjala šentjernejsko noč.

Čas, ki je minil od nastanka te knjige, opravičuje oba Voltairova razloga, čeprav ne v enaki meri. V zadnjih dveh stoletjih je človeštvo preživelo tudi organizirane oblike netolerantnosti – nacizem, stalinizem, makartizem, pregone in izgone celih narodov, skupin, verstev, posameznikov. Zato vsa pomembna prizadevanja filozofije, kritične znanosti, umetniških del, revolucionarnih političnih prizadevanj – pa tudi primeri tolerantnosti potrjujejo Voltairova pričakovanja in se v tem duhu tudi utemeljujejo. Zato so Voltaire in vsi razsvetljenci osemnajstega stoletja sodobni; vsako zavračanje razsvetljenstva pa je samo površna manira arogantnega aktivizma.

JOVAN TEOKAREVIĆ*

Participacija in totalitarizem: romunski primer

Pojma iz naslova tega besedila – participacija in totalitarizem – je le redko mogoče povezovati. Zato gotovo obstajajo dobri razlogi: vsebini teh pojmov, v kateremkoli sodobnem pomenu, sta tako različni, da se med seboj izključujeta. V totalitarizmu politična in gospodarska participacija nista možni; prav tako pa je udeležba ljudi v sprejemanju političnih in gospodarskih odločitev eden od kazalcev, da totalitarizma ni.

Vendarle pa so in bodo skušali med njima vzpostaviti simbiozo ali koeksistenco. Enega najboljših primerov nam ponuja sodobni romunski politični in gospodarski sistem.

Vse do pred nekaj leti je bila v Romuniji močnejše kot v drugih državah »realnega socializma« razvita svojevrstna *ideologija samoupravljanja*. Od začetka, posebej pa od sredine sedemdesetih let je uradna propaganda tej temi posvečala izredno pozornost. Samoupravljanje je postalo konstitutivni del romunske uradne ideologije v obsegu, kakršnemu se druge države tega območja niso niti približale. Sprejeli so številne partijske sklepe in državne zakone o samoupravljanju, vzpostavili cele mreže ustreznih organov. Napisali so obsežna gradiva, v katerem dokazujejo visok participativni značaj romunskega socializma in povečujejo rezultate udeležbe delavcev v upravljanju proizvodnje.

Odkod ta nenaden ideološko-politični obrat k samoupravljanju v deželi, kjer niti gospodarski niti politični sistem na tem področju nimata tradicije? Kakšno vsebino so pojmu samoupravljanje pridali v Romuniji, ki se od drugih »družb sovjetskega tipa« loči po skoraj absolutni oblasti najvišjih političnih in gospodarskih krogov?

Odgovore na ta vprašanja bomo v nadaljnjem besedilu skušali najti skozi analizo »romunskega samoupravljanja«: prvič, na mikronivoju, torej v podjetju; drugič, iz perspektive centraliziranega upravljanja gospodarstva; tretjič, glede na značaj romunskega političnega sistema in četrtič, glede na splošen odnos med delavci in režimom.

PODJETJE

Klice »samoupravne orientacije« v Romuniji so se prvič pojavile na Nacionalni konferenci Romunske komunistične partije (RKP) decembra 1967. leta. Tedaj so sklenili, da način organizacije podjetja po principu »jedinonačalija« ne ustreza več

* Jovan Teokarević, Inštitut za mednarodno delavsko gibanje, Beograd.

doseženi stopnji razvoja romunskega gospodarstva in zahtevnim nalogam, ki jih zastavljata učinkovito vodenje in upravljanje podjetij. S sklepom Izvršnega komiteja CK RKP¹ je bilo zato 3. aprila 1968. leta uvedeno kolektivno vodenje, predvsem kot rešitev za slabe rezultate v gospodarstvu. Za organe kolektivnega vodenja so bili razglašeni *upravni odbori*. Po »Sklepu« naj bi odbori »vodili celotno dejavnost podjetja (. . .) z namenom izpolniti planske naloge« (podčrtal J. T.). Prvi del tega stavka formalno zagotavlja odboru vlogo najmočnejšega organa v podjetju, drugi del pa razkriva njegove prave možnosti: pravice znotraj podrejenosti in odvisnosti od višjih oblastnih organov v gospodarstvu. Očitno so bili odbori vzpostavljeni zaradi izboljšanja in ne zaradi spreminjanja dotedanjega sistema upravljanja, v katerem so močnim ministrstvom nasproti stala podrejena in nesamostojna podjetja.

Upravni odbori so imeli od 5 do 21 članov. V njihovi sestavi so bili obvezno, po funkciji: generalni in drugi direktorji podjetja, glavni inženir, vodje najpomembnejših služb in proizvodnih obratov, prav tako pa tudi predsednik sindikalnega odbora. Razen teh so bili v upravni odbor za dve leti voljeni tudi predstavniki zaposlenih (od enega do pet).

Predsednik upravnega odbora je bil direktor podjetja, sestankov odbora (ki so bili enkrat mesečno) pa se je udeleževal tudi sekretar partijske organizacije v podjetju.

Najpomembnejša pooblastila upravnega odbora so bila: da sprejme predlog letnega načrta dela podjetja, da določi tehnične in organizacijske ukrepe za izvajanje planskih nalog, da v določenih časovnih razmikih obravnava dejavnost podjetja, da celotno skupnost zaposlenih dvakrat letno obvesti o izvajanju načrta in podobno.

Direktor podjetja je bil dolžan zagotavljati izvajanje sklepov upravnega odbora kot tudi naloge, ki so jih nalagale višje gospodarske strukture, ter organizirati in nadzorovati celotno tekočo dejavnost podjetja.

Tri leta po tem, ko je prišel v veljavo omenjeni »Sklep«, so sprejeli tudi Zakon o organiziranju in upravljanju državnih socialističnih podjetij,² zato se je struktura kolektivnega vodenja nekoliko spremenila. Upravni odbori so se preimenovali v *delavske svete*. Njihove funkcije so v glavnem ostale iste, predsednik sveta pa ni bil več direktor podjetja, pač pa sekretar partijske organizacije. O neposrednem vmešavanju partije pa naj omenimo, da je direktor po položaju postal prvi namestnik predsednika delavskega sveta. Predvideni so bili tudi »običajni« namestniki: predsednika sindikalne in mladinske organizacije, izvoljeni predstavnik zaposlenih in delavec iz neposredne proizvodnje.

Delavski svet je po tem zakonu dobil tudi svoj izvršni biro (v katerem so bili: direktor kot predsednik, direktorjev namestnik in glavni inženir), se pravi nekakšno bolj operativno izvršilno telo, ki naj bi se sestajalo pogosteje. Kljub temu se zdi dokaj čudna organizacijska struktura, v kateri ima prvi izvršni organ (delavski svet) še svoj drugi izvršni organ (izvršni biro).

Delavski svet je namreč izvršni organ celotne skupnosti zaposlenih, o teh skupnostih pa uradna romunska literatura govori kot o »najvišjem forumu kolek-

¹ Sklep Izvršnega komiteja CK RKP in Ministrskega sveta SR Romunije o upravnih odborih v državnih gospodarskih podjetjih in organizacijah, v: *Zbornik propisa o učešću radnika u upravljanju i kontroli preduzeća*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 1971, zv. 1, str. 607–611.

² Glej: *La Romania negli anni del socialismo, 1948–1978*, Editori Riuniti, Roma, 1982, str. 296; Petru Panzaru, »La participation et l'autogestion dans le système de la démocratie socialiste en Roumanie«, *Autogestion et socialisme*, No 43, mars 1979.

tivnega upravljanja podjetij.«³ Pravice teh organov pa so zelo omejene in celo manjše od tistih, ki so jih imeli podobni organi v podjetjih drugih socialističnih držav. Razen izvolitve predstavnikov zaposlenih v delavski svet sodijo vsa druga pooblastila celotne skupnosti zaposlenih v dejavnost *post factum*. To velja npr. za razpravo o najboljšem načinu izvedbe (že sprejetega) načrta dela podjetja, kot tudi za na videz pomembnejšo pravico do sprejemanja kolektivne delovne pogodbe in načina delitve dohodka. V tem drugem primeru gre za vprašanja, ki jih v central-noplanskih gospodarstvih rešujejo na precej višji ravni kot je uprava podjetja, zato se kolektivne pogodbe o delu in načinu delitve bistveno ne razlikujejo v različnih podjetjih iste gospodarske veje. Sprejemanje teh dokumentov je zato vedno zgolj rutinska potrditev sklepov višjih gospodarskih oblasti,« poteka pa vedno z enako dozo cinično-realistične zavesti, da sprejeti dokumenti ne bodo obvezovali ne delavcev ne oblasti, saj vsebujejo preveč ambicioznih, medseboj protislovnih in, v okvirih obstoječega sistema, neuresničljivih ciljev.

Celotne skupnosti zaposlenih se sklicujejo le dvakrat letno,⁴ kar seveda bistveno zmanjšuje uresničevanje njihovih funkcij, še posebej nadzor nad delom delavskega sveta in administracijo podjetja.

Delavski sveti so kot izvršni organi skupnosti dobili še manjša pooblastila, kajti z njihovo uvedbo se vloga organov centralnih gospodarskih oblasti (ki so edine tudi lahko dodeljevale večje pravice) ni zmanjšala, nasprotno, v sedemdesetih letih se je celo povečala. Delavski svet je lahko, kot smo ugotovili, samostojno odločal le o omejenem številu manj pomembnih zadev; njegova dejavnost se je v glavnem izčrpavala v »obravnavanju«, »sprejemanju predlogov« dokumentov in planov in v izbiranju najboljšega načina izvedbe sklepov, ki so jih že sprejeli na nekem višjem mestu.

Zaradi svoje specifične sestave so delavski sveti prav tako bistveno omejeni v uresničevanju demokratizacije gospodarskega upravljanja, kar je bil uradno cilj njihovega ustanavljanja. Dosegli so določen nadzor nad delom direktorja pri upravljanju podjetja, ki so ga izvajali strokovno usposobljeni in politično odgovorni kadri. Tako so (o tem lahko domnevamo) zmanjšali verjetnost zlorab in večjih napak pri vodenju v daljšem časovnem obdobju. Z omejevanjem direktorjeve oblasti so v večini podjetij nastale predpostavke za spremembo notranje strukture moči: tip tirana (ki ustreza sistemu »jedinonačalija«) je zamenjal oligarhijski tip (značilen za »kolektivno vodenje«). Ne prvi ne drugi pa ne pomeni demokratizacije gospodarskega upravljanja in delovnih odnosov v pravem pomenu, saj stoji v obeh primerih enemu ali več oblastnikom nasproti množica brezpravnih delavcev, ki je, namesto, da bi postala subjekt upravljanja, še naprej samo njegov objekt, ki se jo razporeja in predvidi prav tako kot vse druge materialne dejavnike produkcije.

Takšno je tudi predstavništvo delavcev v »samoupravnih organih« v Romuniji: člani delavskega sveta, ki jih voli celotna skupnost, predstavljajo *manjšino* sveta (število delavcev se giblje med 27 in 44%).⁵ Večina dobi pravico biti član delavske-

³ Generalna zveza sindikatov Romunije. »Učešče sindikata i radnog naroda Romunije u sveopstem političkom, privrednom i društvenom životu zemlje«, u: *Sindikati i učešće radnika u upravljanju*, Svet zveze sindikatov Jugoslavije, Beograd 1972, str. 285.

⁴ Celotno skupščino zaposlenih je mogoče sklicati tudi pogosteje, po potrebi, vendar pa to možnost v Romuniji izrabljajo izključno za mobilizacijske potrebe oblasti.

⁵ Daniel Nelson. »Workers and Self-Management in Eastern Europe«, referat na kongresu Mednarodnega združenja za politične vede, Rio de Janeiro 1982, str. 15. Podatke iz empiričnih raziskav je, razen v tem članku, mogoče najti tudi v: Daniel Nelson, »Workers in a Workers' State: Participation in Romania«, *Soviet Studies*, No 4, October 1980; Daniel

ga sveta na podlagi upravne, politične ali kakšne druge funkcije v podjetju. Člani delavskega sveta, ki niso voljeni, ampak imenovani, so praviloma tudi aktivnejši od voljenih članov. Neka romunska sociološka raziskava je pokazala, da so v razdobju petnajstih mesecev izvoljeni člani na sestankih sveta za svoje »nastope« porabili le 18% vsega časa. Trije ročni delavci so skupaj porabili 2,1% časa trajanja sestankov sveta, kar je bilo manj od najkrajšega »izvajanja« kateregakoli imenovanega člana delavskega sveta.

V rezultatih drugih raziskav je najti še več dokazov o tem, kako nizka je stopnja resnične participacije delavcev. Visok odstotek delavcev (v nekaterih podjetjih celo do 39) v času velike politične mobilizacije za samoupravljanje ni bil prepričan, da je samoupravljanje sestavni del procesa sprejemanja sklepov v podjetju. Odtod tudi visoka stopnja nezainteresiranosti za samoupravljanje: četrtnina do tretjina delavcev, anketiranih v podjetjih strojne in kemične industrije, ni poznala imena nobenega izmed svojih »voljenih« predstavnikov v delavskem svetu, dve tretjini delavcev pa sta vedeli le za katerega izmed njih.

Še večji je odstotek tistih anketiranih delavcev, ki menijo, da niso dovolj seznanjeni z bistvenimi problemi podjetja ne pred ne po sestanku delavskega sveta. Celo med tistimi delavci, ki dejavneje od drugih sodelujejo pri sprejemanju odločitev, je široko razprostranjeno mnenje, da je vpliv delavcev majhen ali sploh nikakršen (tako meni okoli 40% vprašanih).

Partijski člani nasploh (in ne delavci kot skupina posebej) imajo na volitvah v delavske svete absolutno prednost, prevladujejo pa tudi v vseh oblikah in vseh fazah participacije – takšen je sklep raziskave, ki je zajela dvanajst delavskih svetov v letu 1977. Vseh 215 njihovih članov je bilo hkrati članov RKP, kar je v izrazitem nesorazmerju s povprečnim partijskim članstvom med zaposlenimi v romunskih podjetjih (znaša okoli 15%). Delavci-nepartijci očitno razumejo domet svojega »vpliva« in imajo torej razlog, da so izredno pasivni: medtem ko je »iniciativnost« v podjetju značilna za več kot polovico članov partije, najdemo med nepartijci le 11,9% delavcev s to lastnostjo.

Ker je, kot smo ugotovili, imenovana večina v delavskem svetu del oblastne hierarhije, ker so le-ti številnejši, močnejši in dejavnejši, je težko predpostaviti, da bo drugi del tega organa (ki ima manj vpliva, je manj številen in manj dejaven) kdajkoli karkoli storil ali izvedel.

Že to, da bi sprožili kakšno neodvisno iniciativo ali ponudili pomembnejši predlog, ki ga ne bi poprej odobrila partijsko-državna uprava podjetja, je malo verjetno; vsaj iz dveh razlogov. Prvič, ker v obstoječem razmerju moči tudi same »volitve« manjšega dela delavskega sveta ne morejo potekati mimo, kaj šele proti volji uprave. V takšnem drastičnem nesorazmerju moči bi, če bi govorili o vsaj delno svobodnih volitvah, to že pomenilo, da pristajamo na ideološke himere, ki jim ne verjamejo več niti tamkajšnja oblast niti njeni podaniki. Vnaprej zagotovljena *proti-delavska sestava delavskega sveta* je zadostno zagotovilo, da tudi s svobodno izvoljeno manjšino v svetu ne bo težav. Vendar pa je to le dopolnilna kontrola, ki je potrebna šele, če se pojavi kakršenkoli odpor. Že pred tem je treba verjetnost nesporazumov zmanjšati s strogim nadzorom »volitev«, ki obsega vse dele tega procesa: predloge, selekcijo (če se pojavi več kandidatov), glasovanje (ki je javno in služi odkrivanju tistih, ki nasprotujejo načrtovanemu poteku stvari).

Drugi razlog za pomanjkanje neodvisnih iniciativ in predlogov v delavskem

Nelson, »Worker-Party Conflict in Romania«, *Problems of Communism*, September–October 1981; ter v delih, ki smo jih navedli v opombi 2.

svetu je prozornost (bolje bi bilo, če bi rekli: razgaljenost) razmerja moči. Zaposleni se zavedajo, s kakšno (ne)močjo razpolagajo, s tem pa se zavedajo tudi posledic, ki bi verjetno sledile poskusom razdiranja tega razmerja. Zato je precej bolj verjetno, da bodo sklepom in politiki, ki je zanje neugodna, raje nasprotovali z odklanjanjem dela kot pa z aktivnim in javnim odporom. Prav tako kot je javna politična akcija osnovna značilnost protestov v demokraciji, tako je selitev političnega protesta v delovni proces običajna oblika »upora« v totalitarizmu.

Katastrofalen gospodarski položaj v Romuniji⁶ v veliki meri odslukuje prav takih in v glavnem varen protest. Nezaježljivo poglobljanje revščine v tej državi pa kaže tudi, da je vse manj resnice v tistem tradicionalnem opravičilu za odklanjanje dela v »realnem socializmu«: »Ne morejo nas tako malo plačati, kot lahko malo delamo.«

V Romuniji so 1977. leta obstoječo samoupravno organizacijo v podjetjih dopolnili s svojevrstno »nacionalno samoupravno organizacijo.« Julija tega leta je bil Kongres delavskih svetov podjetij v industriji, gradbeništvu in transportu, in ob tej priložnosti so ustanovili *Nacionalni delavski svet*.⁷ Sestavljajo ga predstavniki ministrstev, nacionalnih svetov za gospodarstvo in delavsko kontrolo, sindikatov, mladinske organizacije in predstavniki delavskih svetov podjetij, ki jih volijo za pet let. Tretjina članov Nacionalnega delavskega sveta morajo biti delavci.

Ta svet naj bi zagotavljal izvajanje sklepov kongresa delavskih svetov ter usklajeval in spodbujal dejavnost delavskih svetov po podjetjih, vendar pa je bila njegova dejavnost doslej spet samo poudarjanje že sprejetih odločitev najvišjih oblasti. Delovna mobilizacija je pomemben vidik dejavnosti Nacionalnega delavskega sveta, zato so že na ustanovitvenem zasedanju sprejeli sklep o dopolnitvi nacionalnega načrta gospodarskega in družbenega razvoja.

Podobno mobilizacijsko-propagandno vlogo ima v Romuniji tudi *delavska kontrola*, ki je organizirana na treh ravneh. Na nacionalni ravni so leta 1972 ustanovili Centralni svet delavske kontrole gospodarske in družbene dejavnosti. Ta svet deluje »pod vodstvom Centralnega komiteja RKP in Državnega sveta Romunije«, kar dovolj razločno priča o tem, kako uporabno je to delo za oblast. Na pokrajinski in mestni ravni so prav tako nastali ustrezni sveti delavske kontrole, najdemo pa jih tudi v vsakem industrijskem in kmetijskem podjetju.

GOSPODARSTVO

Poskus gospodarske reforme v drugi polovici šestdesetih let v Romuniji se je z enim samim ukrepom praktično izčrpal. To je bilo ustanavljanje združenih podjetij, tako imenovanih central, in sicer jeseni leta 1969.⁸ Centrale so bile mišljene kot nova oblika širjenja proizvodnje in boljše koordinacije, kot so jo ponujali organi uprave po gospodarskih panogah. Zato so ukini panožne direkcije, število osebja v ministrstvih pa zmanjšali za 35%. Praktično vsa podjetja so se vključila v sestav ene od okoli 200 ustanovljenih central, teh novih posrednikov med podjetji in ministrstvi.

Ustanavljanje central pa ni prineslo decentralizacije gospodarskega odločanja. Pravice posameznih podjetij – članov centrale – so se bistveno zmanjšale, ukinitev

⁶ Glej, na primer, poglavje o Romuniji v knjigi *L'URSS et l'Europe de l'Est*, ed. 1987, La Documentation Française, Paris, 1987.

⁷ Glej, *La Romania negli anni del socialismo*, nav. d., str. 298 in naprej.

⁸ O centralah glej: David Granick, *Enterprise Guidance in Eastern Europe*, Princeton University press, Princeton, New Jersey 1975, str. 33–132.

direkcij in zmanjšanje števila zaposlenih v ministrstvih pa so praktično izničili novi sistemski ukrepi že nekaj let kasneje (posebej od leta 1974. naprej). Vendar pa so že dotlej, kakor tudi kasneje, gospodarske odločitve sprejemali skoraj izključno na najvišjem nivoju – v vladi in ministrstvih, število obveznih planskih kazalcev za podjetja pa je le raslo. To je bil edini odgovor romunskih gospodarskih in političnih oblasti na poslabšanje gospodarskih razmer.

Tako so, na primer, od leta 1974 naprej namesto 180 proizvodov centralno določili kar 720 izdelkov, že leto kasneje pa so podjetjem ukinili že tako majhne pravice do razpolaganja z delom akumulacije za kapitalno izgradnjo. Nicolae Ceausescu je (sredi demokratičnih fraz in s kvazi-reformnim besednjakom) leta 1975 preteč izjavil, da »v prihodnje nobena investicija, vključno z lokalno industrijo, ne bo možna brez odobritve centra«.⁹

V drugi polovici sedemdesetih let so se v skladu z vse izrazitejšimi zahtevami po krepitvi planske discipline zaostriale vse vrste nadzora nad delom podjetij. Tako so morala, na primer, namesto kvartalnega ali letnega poročila o 800 proizvodih najvišje kategorije (kar je veljalo do 1975. leta) podjetja poslej pošiljati mesečna poročila o 1200 proizvodih.

Ameriški raziskovalec David Granick je podrobno preučeval romunsko gospodarstvo in ugotovil, da so gospodarske odločitve v tej državi popolnoma skoncentrirane v ministrstvih ali na še višjem nivoju: »Gospodarskih odločitev niti ne pripravljajo niti ne sprejemajo v podjetjih ali centralah. *Decentralizacije niže od ravni ministrstev ni.*«¹⁰

Kljub temu, da v centralah dela v poprečju kar okoli 8000 ljudi, so funkcije njihovih najvišjih voditeljev bolj primerljive s tistimi, ki jih opravljajo v kapitalističnih podjetjih predelavci ali nižji menažerji, ko pa s tistimi na najvišjem ali srednjem nivoju upravljanja, je nedvoumno ugotovil Granick.¹¹

Ob tako izrazito neenakomerno porazdeljeni moči v okvirih gospodarskega sistema seveda ni mogoče govoriti o nobeni pomembnejši funkciji ali vplivu samoupravnih (in drugih kolektivnih) organov zaposlenih v podjetjih. Če že direktorji central ali podjetij v tradicionalno centraliziranem sistemu upravljanja ne morejo sprejemati nobenih odločitev – razen strogo tehničnih, tedaj ne smemo pričakovati, da bi bili lahko drugi zaposleni sploh blizu takšnim pooblastilom in možnostim.

POLITIČNA MOČ

V ozadju opisane recentralizacije odločanja v romunskem gospodarskem sistemu je potekal še en proces, ki je bil za podobo romunskega modela socializma daljnosežnega pomena. Gre za vzpostavitev vse popolnejšega nadzora partije nad družbo.¹² Vladajoča politična elita očitno ni bila zadovoljna z učinki svoje oblasti, zato je želela ukiniti posredništvo državnih organov v partijskem upravljanju in vzpostaviti čim bolj neposredne oblike lastnega nadzora in upravljanja, posebej v gospodarstvu – in to na makro- kot tudi na mikronivoju.

Ena od metod, ki so jih uporabili, je bilo združevanje partijskih in državnih

⁹ Navedeno po: Michael Kaser, »Romania«, v: H. H. Höhmann, M. Kaser, K. C. Thalheim (eds.), *The New Economic Systems of Eastern Europe*, C. Hurst and Co., London 1975, str. 263, 264.

¹⁰ Granick, nav. d., str. 477. Podčrtal J. T.

¹¹ Prav tam, str. 127.

¹² Ceausescu celo trdi, da je »krepitev vodilne politične vloge partije porok za razvoj demokracije, široke udeležbe množic pri upravljanju družbe«, navedeno po: *La Romania negli anni del socialismo*, nav. d., str. 310.

funkcij v tolikšni meri, kot je ni dosegla nobena druga socialistična država.¹³ Decembra leta 1967 so pričeli s povezovanjem izvršnih funkcij na ključnih mestih v partiji in državni upravi. Prvi sekretarji mestnih partijskih komitejev so tako postali župani, sam generalni sekretar RKP, Nicolae Ceausescu, je postal leta 1974 tudi predsednik Državnega sveta. Državni svet je odtlej z nekaj sukcesivnimi spremembami prevzel nekatera prejšnja pooblastila vlade (Sveta ministrov), okrepil pa je tudi svoje zakonodajne in druge funkcije, ki jih opravlja po določenih ustave med zasedanji Narodne skupščine. Leta 1973 sta nastala tudi dva nova nacionalna sveta: prejšnji Ekonomski svet se je preimenoval v Centralni svet delavske kontrole gospodarske in družbene dejavnosti, na novo pa je bil ustanovljen Vrhovni svet za probleme družbenega in gospodarskega razvoja, katerega predsednik je partijski šef, njegov namestnik pa romunski premier. Predsednika obeh svetov sta po funkcijah dobila mesto v vladi in tako okrepila njen politično-partijski sestav, v katerem sta bila že od prej tudi predsednik romunskih sindikatov in mladinske organizacije, po čemer se Romunija tudi razlikuje od drugih socialističnih držav.

Vendar pa tudi tolikšna stopnja osebne nadzora in neposrednega vmešavanja vladajoči politični eliti ni bila zadosti. V sklepu CK RKP o izboljšanju gospodarskega in finančnega upravljanja in planiranja (ki je leta 1978 napovedal novo gospodarsko »reformo«) je med drugim rečeno, da je gospodarsko planiranje utemeljeno s cilji, ki jih postavljajo partijski kongresi in konference ter smernice generalnega sekretarja partije. V skladu s takšnim izrivanjem državnih gospodarskih organov v drugi plan omenjeni »Sklep« tudi predvideva, da glavne vloge v izvajanju plana nima vlada, marveč Vrhovni gospodarski svet, seveda z generalnim sekretarjem RKP na čelu.

Razen na nacionalni ravni se direktno vmešavanje partije v delo podjetja dogaja tudi na pokrajinski ravni.¹⁴ Pokrajinski partijski komiteji oziroma njihovi sekretarji so zadolženi predvsem za koordinacijo gospodarskih dejavnosti na svojem območju. Preden jih dokončno odobrijo, plane za posamezna podjetja obvezno pregledajo in nemara spreminjajo prav v regionalnih komitejih. Povezava s temi partijskimi organi ima za vsakdanje delo podjetja skoraj enak pomen kot koordinacija s centralnimi planskimi organi. Pravzaprav je slednja načelno mogoča šele tedaj, ko so, denimo, predlogi podjetja za spremembo planskih nalog že dobili poprejšnjo odobritev v pokrajinskem komiteju. Kot stalni nadzorniki gospodarske (pa tudi vsake druge) dejavnosti na svojem območju so pokrajinski partijski komiteji tudi bolj ali manj objektivni vir informacij, prek katerih dobivajo višji državni in partijski organi poročila o stanju in problemih določenega podjetja ali centrale.

Naposled imajo, kot tudi v drugih državah »realnega socializma«, partijski komiteji na ustrezni ravni (odvisno od pomena, ki ga ima podjetje) absoluten kadrovski monopol, tako da vodje podjetij imenujejo prav ti organi, ob (morebitnem) formalnem soglasju k imenovanju v državnih organih.

Pa tudi tolikšen vpliv, kot ga ima z imenovanjem direktorja podjetja, ni mogel zadovoljiti neusahljivih ambicij romunske partijske nomenklature. Zato so, kot smo povedali, že tri leta po eksperimentu, ki je na čelo upravnih odborov v podjetjih postavil direktorje, ta mesta prevzeli partijski sekretarji, direktorji pa so postali njihovi namestniki v delavskih svetih. Tako so odpravili že tako skoraj povsem nerealno možnost, da bi uprava podjetja izpeljala kakršnokoli samostojno ali

¹³ Glej, Kaser, nav. d., str. 256–260.

¹⁴ Glej, Granick, nav. d., str. 114–116.

neodvisno akcijo. Podjetje je v tem sistemu (kot pravzaprav sleherni segment romunske družbe) tako ustrojeno, da more v vsakem trenutku, ne da bi ga pri tem ovirala posredništva, reagirati na dražljaje kakršnekoli vrste, ki pridejo iz nedotakljivega središča (partijske, kar pomeni tudi vsake druge) moči.

Komunistična partija oziroma njeni organi so dobivali vse bolj neposredne atribute oblasti v času, ko se je oblikovala ideološka podoba Romunije kot participativne družbe in ko je z nekaterimi potezami v zunanji politiki Romuniji zagotovil relativno neodvisen položaj v okviru Varšavskega pakta in Sveta za vzajemno gospodarsko pomoč. Vsak od teh korakov, pa tudi vsi skupaj, so terjali tudi nekakšno gesto formalne podpore prebivalstva. Z drugimi besedami, potrebna je bila vsaj simbolična potrditev »legitimnosti« vpeljanih sprememb. Razen množičnih zborovanj, ki so značilna za mobilizacijske politične režime, kakršen je tudi romunski, je prišlo tudi do izredno naglega povečanja števila partijskih članov.

Samo v času med 1969 in 1974 se je število članov RKP povečalo za petino. S približno 3,5 milijoni članov ima RKP danes v svojih vrstah 21% vsega odraslega ali celo skoraj 15% celotnega prebivalstva Romunije.¹⁵ RKP je relativno najštevilnejša med komunističnimi partijami na oblasti (v drugih partijah znaša ta odstotek med 5 in 10% vsega prebivalstva). Posebno pozornost posvečajo sprejemanju delavcev v članstvo, tako da ima tudi po tej plati Romunija rekord med vsemi socialističnimi državami (52% članov partije je delavcev).¹⁶

Želja režima po potrditvi njegove nove usmeritve in po masovnem manifestativnem »participiranju« v njegovih akcijah se je, po vsem povedanem, izkazala kot potreba vladajoče politične elite, da bi (prek partije, kot par excellence centralizirane in hierarhične organizacije) vzpostavila totalitarno kontrolo nad družbo. V tem poskusu, ki je bil doslej za elito uspešen, za družbo pa tragičen, je partija temeljni vzvod oblasti, je v bistvu personifikacija vseh sil, s katerimi oblast razpolaga. Partijska oblast v Romuniji je torej samo drugo ime za diktaturo sile, njen *raison d'être* pa je podaljševanje življenja anahronističnega režima, ki je postal sinonim za gospodarsko zaostal »avtokratski nepotizem«. Nedotakljiva oblast, ki jo Nicolae Ceausescu deli le s člani svoje najožje družine, je bila in ostaja edino merilo za oceno potrebnosti sprememb v političnem in gospodarskem življenju Romunije.¹⁷

DELAVCI

Politika romunskega režima do delavcev je mešanica prisilnih ukrepov in drobnih koncesij, sile in »simuliranja sprememb«. Najboljši primer za to je bilo ravnanje vlade po odkritem uporu rudarjev v dolini Jiu avgusta 1977. leta. Tja so poslali vojsko, hkrati pa so v naslednjem letu izredno okrepili kampanjo za samoupravlja-

¹⁵ Michael Shafir, *Romania. Politics, Economics and Society*, Frances Pinter, Lynne Rienner Publishers, London and Boulder 1985, str. 84.

¹⁶ Nelson, »Workers in a Workers' State...«, str. 312.

¹⁷ O oblasti Nicolae Ceausescuja glej: Sharif (op. 15) in še njegov članek »Romania« v: Martin McCauley and Stephen Carter (eds.), *Leadership and Succession in the Soviet Union, Eastern Europe and China*, MacMillan, London 1986; sicer so o tem najbolj pisali: Vladimir Tismaneanu, »Byzantine Rites, Stalinist Follies: The Twilight of Dynastic Socialism in Romania«, *Orbis*, No 1, Spring 1986; Roumanie: *pouvoir et société, Problèmes politiques et sociaux*, No 536, 16 mai 1986, La Documentation Française, Paris 1986; Martin Jackson, »Romania: Recent Trends«, *Labour Focus on Eastern Europe*, No 2, May 1986; Ermanne Bruzzo, »Romania: il 'socialismo familista'«, *Mondoperaio*, No 11, Novembre 1987.

¹⁸ Odlično analizo razmer politične stagnacije in simuliranih sprememb glej v knjigi M. Shafira, *Romania. Politics, Economics and Society*.

nje.¹⁹ Da te nenadne skrbi za delavsko participacijo ni mogoče razumeti drugače kot izsiljeno in nato skrbno načrtovano propagandno akcijo, ki naj pomiri prebivalce, se je pokazalo že leta 1979. Tedaj je namreč pobuda za ustanovitev »Svobodnega sindikata romunskih delavcev« naletela na pričakovano ostrino in nepomirljivost.²⁰

Malo pozneje je Ceausescu – ob dogodkih na Poljskem – takole »branil« delavce pred njihovimi iniciativami: »Sama zamisel neodvisnih sindikatov je bila vedno v službi interesov buržoazije in imperializma. Enotnost delavskega razreda in sindikata je bila in ostaja tudi vnaprej temeljna zahteva revolucionarnega boja, zmage socialistične revolucije, graditve socializma, krepitve neodvisnosti in suverenosti v katerikoli socialistični državi.«²¹

Enotnost delavskega razreda in sindikata, hkrati pa stroga prepoved ustanavljanja neodvisnih sindikatov pomenita tu le eno: popolno podreitev sindikata partijski oblasti. V romunskem »Kodeksu dela« (sprejet je bil leta 1972) je to tudi nedvoumno zapisano kot obveznost sindikata, ki mora »mobilizirati množice za izvajanje programa Romunske komunistične partije (. . .) in si prizadevati za povečanje produktivnosti dela, izboljšanje kvalitete proizvodnje (. . .) s tem, da zagotavlja dosledno disciplino v proizvodnji in izpolnjevanje dolžnosti slehernega delavca.«²²

Tako kot v drugih državah »realnega socializma« je tudi v Romuniji sindikat formalno naložena skrb za organizacijo dela organov delavskega samoupravljanja in njihovo dejavnost, predsednik sindikalnega odbora podjetja pa vodi delo celotne skupnosti zaposlenih. Vendar pa je bil sindikat (kot partijska »transmisija«) pravzaprav že od nekdaj možni vzvod za dodatni nadzor in kontrolo, ki jo je imela oblast nad delavci. Namesto da bi izražal, artikuliral in ščitil delavske interese, je sindikat, ki je v tovrstnih režimih vedno stal na strani oblasti, v bistvu potrebe politične elite prikazoval kot interese delavcev. V drugem (precej manjšem) delu svoje dejavnosti, kjer ne gre toliko za omejevanje, enakousmerjevanje in utišanje delavcev, je sindikat zadolžen predvsem za delovno, pa tudi politično mobilizacijo zaposlenih, da bi izpolnili naloge, ki morajo biti izpolnjene.

Razen načelnih ideoloških opredelitev sindikata kot gonilne sile in središča vseh samoupravnih dejavnosti so v Romuniji predvideli tudi konkretne načine sodelovanja sindikalnih funkcionarjev v delu samoupravnih in drugih izvršilnih državnih organov. Predstavniki pokrajinskih in mestnih sindikalnih svetov so vključeni v ustrezne organe lokalne državne uprave, predsednik Centralnega sveta Generalne zveze sindikatov Romunije je član ministrskega sveta, drugi predstavniki Centralnega sveta pa sodelujejo v »kolektivnem vodenju« ustreznih ministrstev, Državne planske komisije in drugih podobnih organov. Enako načelo postavlja predsednika sindikalnega odbora podjetja za polnopravnega člana delavskega sveta v podjetju.

Večkratna prisotnost sindikalnih funkcionarjev v različnih organih oblasti nikakor ne zagotavlja, da bodo delavske interese tudi dejansko zastopali, vključno

¹⁹ Takrat so sprejeli tudi novi Zakon o organizaciji in upravljanju državnih podjetij, ki ne pomeni bistvenih novosti v primerjavi s prejšnjim iz leta 1971, o katerem smo v tekstu že govorili. Sicer pa je režim ohranil podoben odnos tudi do drugih protestov, vključno s stankami delavcev v tovarni tovarnjakov v Braşovu 1983. in 1987. leta, ko jim je uspelo vzpostaviti red šele po intervenciji vojaških enot.

²⁰ Glej: Paul Goma, »Etat ouvrier et classe ouvrière«, *L'alternative*, No 1, novembre-décembre 1979.

²¹ Navedeno po: Jan B. de Vdenthall, »Workers and Party in Poland«, *Problems of Communism*, November-December 1980, str. 15.

²² Navedeno po: Shafir, *Romania. Politics, Economics and Society*, str. 101.

s tistimi, ki zadevajo sodelovanje pri upravljanju proizvodnje. Sindikalni funkcionarji so samo sestavni del politične nomenklature, ki jih voli in postavlja ter določa meje njihovega dopustnega samostojnega delovanja.

Vse to se je v omenjenem uporu rudarjev leta 1977 tudi potrdilo, ko so se sindikalni funkcionarji brez zadržkov postavili na stran oblasti.

Dvanajsti kongres Romunske komunistične partije (leta 1979) je pripomogel le malo k temu, da bi se zmanjšali razlogi za nezadovoljstvo delavcev: prekinil je nadaljne skrajševanje delovnega tedna in ponudil neznatno povišanje plač, hkrati pa ponovil zahteve po boljšem in produktivnejšem delu.²³

Dve leti za tem so ugotovili, da je prišel čas za novo »simulirano spremembo«, za še neko ideološko koncesijo. Na Kongresu delavskih svetov je Caucescu predlagal, naj bi dotedanji koncept »diktature proletariata« zamenjala koncepcija »delavske demokracije«. ²⁴ Razen v besedah je težko opaziti še kakšno spremembo. Resnični razlogi pa so precej bolj očitni: zadnje desetletje je za Romune težje od kateregakoli drugega po vojni, saj jih na eni strani pestita hudo pomanjkanje in gospodarska katastrofa, na drugi pa vse hujši teror dinastičnega tipa, ki mu v Evropi ni najti primere.

Za ideološko inovacijo, ki je prinesla »delavsko demokracijo«, je leta 1983 prišla v ospredje akcija z zaščitnim znakom gospodarske reforme. Tako imenovani *akord-global*, ki so ga od leta 1973 uporabljali v kmetijstvu in v nekaterih gospodarskih podjetjih, je postal pglavitna oblika nagrajevanja dela v vsem romunskem gospodarstvu.²⁵ Gre za nekakšno pogodbeno razmerje, ki ga določeno število delavcev (organiziranih v »brigade«) sklene z upravo podjetja in na podlagi katerega bi moralo biti nagrajevanje bolj neposredno odvisno od vloženega dela kot dotlej. V resnici pa je bil *akord-global* le še dodatna oblika nadzorovanja in discipliniranja delavcev, in to številnim »samoupravnim organom« in »delavski demokraciji« navkljub. V izredno težavnem političnem in gospodarskem položaju je *akord-global* pomenil spodkopavanje socialne varnosti delavcev; hkrati ta inštrument ni dovolj stimuliral boljšega dela, recentralizacija gospodarskega upravljanja pa je odvzela podjetjem še tisto malo težko pridobljenih pravic.

Uvedba *akord-globala* je ukinila zagotovljeno višino plač, kar načelno sicer pomeni približevanje pogojem trga, vendar pa ne tudi v romunskem primeru. Določanje – tokrat je šlo tudi za zaostrovanje – delovnih norm posameznikom je namreč ostalo v pristojnosti centralnih upravnih organov, ki so na ta način še toliko lažje preložili breme krize na pleča delavcev. Ob tem so dohodke zmanjšali še z nekim ukrepom: uvedli so preizkusno dobo (ki traja pet let). V času preizkusne dobe prejema delavci samo polovico variabilnega dela plače iz pridobljenega neplaniranega dobička podjetja, drugo polovico pa je treba, brez obresti, položiti v banko. Ta polog lahko delavec dvigne le tedaj, ko konča poskusno dobo. Razen tega novi ukrep omejuje delavcem pravico do svobodne izbire delovnega mesta, s tem pa tudi do izbire kraja bivanja, saj so že prej večino romunskih mest razglasili za »zaprta mesta«, v katera se ni mogoče prosto doseljevati, ker v njih ni zaposlitve za delovno silo iz drugih krajev države.

Obrazec za prihodnje reševanje problema nadzora nad delovno silo je verjetno tisti, ki so ga oblasti preizkusile v naslednji akciji, ki jo moramo tudi omeniti.

²³ Glej Nelsonov članek iz leta 1981, ki smo ga navedli v opombi 5.

²⁴ Glej že navedena Šafirova dela.

²⁵ Glej: E. S. Korobčinskij, »Akord-global – osnovnaja forma zarabotnoj platy v Rumynii«, *EKO*, No 3, 1983; »Romania«, v: *Workers' Participation: a Voice in Decisions, 1981–1985*, ed. by Jacques Monat and Hedva Sarfati, International Labour Organisation, Geneva 1986, str. 247.

Oktobra leta 1985 so v podjetjih energetskega sektorja romunskega gospodarstva (zaradi neobvladljivega pomanjkanja vseh vrst energije) uvedli vojaško upravo.²⁶ Tej je sledila prava *militarizacija* rudnikov, čeprav je nekatere med njimi vojska nadzorovala že vse od upora rudarjev leta 1977. Delavci so izgubili vse pravice, razen tega pa pomeni militarizacija tudi prepoved spreminjanja delovnega mesta, saj je to ubežništvo, ki ga je treba seveda surovo kaznovati.

Pokazalo se je, da je bila tedanja militarizacija v tolikšnem obsegu (jutri pa morda še v večjem in nemara z drugačnim imenom) pričakovana in najpomembnejša politična posledica poglobljanja krize romunskega socializma. Prav tako so energetski sektor in rudniki povsem realni model prihodnosti romunskega gospodarstva in celotne družbe, vse dokler se oblast v tej državi ne bo odločila in začeto militarizacijo (ki je pravzaprav vojna proti lastni družbi) zamenjala z drugačno politiko.

V dosednji analizi nam ni bilo težko nedvoumno prikazati, da (romunski ideološki propagandi navkljub) samoupravljanja v tej državi, najsi ga razumemo še tako široko, ne moremo najti. Podatki, ki smo jih povzeli iz štirih »kontrolnih sfer« samoupravne prakse, jasno pričajo, da o kakšni udeležbi delavcev pri upravljanju podjetij sploh ne moremo govoriti. Če na kratko povzamemo, nam ti dokazi pričajo: prvič, o popolni brezpravnosti zaposlenih v podjetjih in temu ustreznem položaju »samoupravnih organov«; drugič, o nesamostojnosti podjetij v strogo centraliziranem sistemu vodenja gospodarstva; tretjič, o političnem režimu, ki ga moremo brez kakršnihkoli omejitev imenovati totalitarna diktatura, in četrtič, o popolni podrejenosti delavcev – ki so po ideoloških predpostavkah osnovni subjekti samoupravljanja – najstrožjemu nadzoru oblasti, ki ima vse bolj militariistična obeležja.

Romunija je značilen primer tega, da si prav totalitarni režimi najbolj prizadevajo, da bi se na zunaj predstavili kot participativne družbe. Naravnost zaželjeno je, da bi bilo njihovo prebivalstvo kakorkoli vključeno v sistem.²⁷ Seveda pri tem ne gre za to, da bi se sistem po tej poti demokratiziral, le nadzor in manipuliranje z množicami bi radi dosegli na nek nov način ter hkrati aktivno prispevali k reprodukciji obstoječega sistema (z večnimi iluzijami o osebnem ali skupinskem prispevku h kvazi-demokratičnemu odločanju).

Ideologija samoupravljanja je v Romuniji odigrala vlogo, ki ji je bila namenjena: v določenem obdobju je odtegnila pozornost javnosti od pravih vprašanj reforme nedemokratičnega sistema. Medtem se je splošna kriza romunskega modela socializma poglobila, kar ni nič kaj obetavna napoved za iskanja izhoda iz krize, ko bo mimo čas sodobnih oblastnikov. Zato je romunska izkušnja tudi za druge: sklep, ki ga nam ponuja, ni ta, da samoupravljanje ni potrebno, ampak, da samoupravljanja ni brez drugih, vzporednih reform. Vsestranska demokratizacija družbe je, v tem smislu, ne le spremljevalec, ampak tudi temeljno zagotovilo za uspešno samoupravljanje.

²⁶ Glej Edith Lhomel, »Roumanie«, v: *L'URSS et l'Europe de l'Est*, ed. 1986, La Documentation Française, 1986, str. 161.

²⁷ Več o tem v: Vladimir Arzenšek, *Struktura i pokret*, CFDT, Beograd 1984, str. 92, 93; Branko Horvat, *Politička ekonomija socializma*, Globus, Zagreb 1984, str. 377.

Uvodna zabeležka

V času hitrega tehnološkega razvoja in »tretje industrijske revolucije«, ki temelji na mikroelektroniki in informatiki, sociologi in filozofi govorijo o sodobnih družbah kot o »postindustrijskih« ali »postmodernih«. Nova epoha se je začela, aktualizirala je nova vprašanja, in to še preden je bilo razjasnjeno vprašanje novih paradigem. Očitno je, da s tradicionalnimi kategorijami marksistične in drugih družbenih teorij, kot so delo, kapital, razred . . . , ni mogoče zajeti temeljnih protislovij v svetu. V teoriji so postmarksistični prijemi vnesli v sociologijo problematiziranje globalnih razsežnosti družbenega razvoja in sprememb, ki se tako v klasični kot v moderni sociologiji zgoščujejo ob pojmu dela kot osrednji sociološki kategoriji.

Razprava, ki jo je Marksistični center CK ZKS pripravil o postmarksizmu (junija 1987), je kot »fil rouge« opozorila na problematičnost glavnega teorema moderne dobe, tj. na neomejeno rast in napredek, s tem pa so postale dvomljive navidezno samoumevne družbene in politične maksime kapitalističnih in socialističnih družb (npr. popolna zaposlenost). Ob tematiziranju problematike družbe dela in vprašanja preobrazbe dela se je odprlo vprašanje, ali je mogoče jugoslovansko družbo, ki jo nekateri teoretiki označujejo še kot »predmoderno« ali »postagrarno«, obravnavati na način C. Offeja, A. Gorza ali J. Habermasa, ki pišejo o ontološki razsredičenosti dela, o zanikanju paradigme dela in o koncu utopije družbe dela.

Kot nadaljevanje razprave o postmarksističnih razčlenjevanjih je Marksistični center 12. aprila 1988 v sekciji za znanost in filozofijo organiziral razgovor o »Teorijah dela in civilizacijskih preobrazbah dela«, kot poskus osvetlitve realnih trendov v preobrazbi dela pri nas in v svetu, pri katerem so udeleženci hkrati razmišljati tudi o prihodnosti dela. Zdi se, da so procesi preobrazbe dela, ki potekajo kot globoka materialna in intelektualna revolucija, izredno divergentni, splošni trendi niso jasno razvidni in tako različni strokovnjaki za omenjeno problematiko dajejo različne odgovore ter poudarjajo različne vidike v sklopu delo-tehnologija.

V celoti predstavljamo prispevke, ki so jih v razpravi imeli dr. Andrej Kirn, redni prof. FSPN; dr. Bogdan Kavčič, redni prof. FSPN; dr. Vid Pečjak, redni prof. Filozofske fakultete; Tonči Kuzmanič, sekretar uredništva Časopisa za kritiko znanosti; mag. Slavko Gaber, Srednja družboslovna jezikovna šola Boris Zihelr, Škofja Loka; Miroslav Stanojević, Center za Teorijo in prakso samoupravljanja in Vlasta Vičič, strokovna sodelavka MC CKZKS, ki je neobjavljene razprave strnila v kratkem povzetku.

ANDREJ KIRN

Preobrazba instrumentalnega dela v samoudejstvovanje in uživanje

Pomen dela je mnogodimenzionalen in tudi kontroverzen. Težko bi podvomili, da poteka pred našimi očmi velika civilizacijska, družbenotehnološka preobrazba dela. Ti procesi so zaradi svojih nastavkov še zelo mnogosmerni in splošna dolgo-

ročna usmeritev še ni enoznačno razvidna. To se lepo kaže pri zelo različnih in nasprotujočih si rezultatih, ki predstavljajo učinke novih tehnologij na zaposlovanje in kvalificiranost delovne sile. Zastopa se nevtralistična teza, da nove tehnologije ustvarjajo in ukinjajo delovna mesta in da je izredno težko ugotoviti celostni tehnološki učinek na globalno zaposlenost oz. nezaposlenost. Velik obseg nezaposlenosti pogosto nima direktno nič opraviti z novimi tehnologijami, ampak z nasičenostjo trga, premikom potrošniških interesov k novim proizvodom, z nekonkurenčnostjo celih proizvodnih panog (npr. jeklarstvo, premogovništvo, ladjarstvo idr.). Tehnične inovacije in racionalizacije v teh industrijah pa bodo v bodoče prispevale k zmanjšanju zaposlenosti. Obseg povpraševanja po dobrinah in profitniške možnosti so bolj neposredne determinante obsega zaposlenosti kot pa sama tehnologija. Nevarnost rastoče nezaposlenosti izvira predvsem iz razkoraka v kvaliteti ponudbe in povpraševanja o delovni sili ter iz njene neustrezne kvalifikacijske strukture in mobilnosti. Šlo bo predvsem za novo razporeditev zaposlovanja med regijami, sektorji, industrijskimi panogami in poklici. Robert Brainard in Kym Fullgrabe (1987:932) pa opozarjata na mednarodno sistemsko povezanost problema grozeče bodoče nezaposlenosti. Inovativne države z novimi tehnologijami bodo razširjale notranji trg in svoj del trga v tujini in bodo tako dvignile raven zaposlovanja. Države, ki inovativno-tehnološko zaostajajo, ne bodo imele takšne prednosti in jim bo zato grozila naraščajoča brezposelnost. Ta zgodba pa zadeva Slovenijo in še bolj Jugoslavijo. Robert Brainard in Kym Fullgrabe (1987) sta opozorila tudi na dve temeljni metodološki slabosti raziskovanj učinkov tehnologije na brezposelnost:

- a) da se omejujejo predvsem na neposredne učinke na zaposlovanje,
- b) da jih pri neposrednih učinkih zanimajo predvsem inovacije v proizvodnih postopkih, zanemarjajo pa inovacije v izdelkih.

Večje je raziskovalno soglasje glede kvalifikacijskih učinkov in zahtev novih tehnologij. Število ročnih delavcev se zmanjšuje, povečuje pa se število svobodnih in tehniških poklicev: inženirjev, informatikov, raziskovalcev, servisnega osebja. V sredini 70-tih let je bila zelo razširjena Bravermanova koncepcija (1974), da nova tehnologija v kapitalskih odnosih vodi konstantno h kvalifikacijski degradaciji delovne sile, k ločevanju načrtovanja in izvajanja v delovnem procesu, k razdvajanju miselnega in ročnega dela. To posplošitev je Braverman potegnil predvsem iz izkustva ZDA. Novejša raziskovanja o »deskilling controversy« so empirično, teoretično in metodološko ovrгла to koncepcijo. Kritika (Attewell 1987:329) je opozorila, da Braverman ni vodil računa o kvalifikacijskih spremembah v času znotraj posamičnega poklica, o kvalifikacijskih spremembah zaradi premikov v relativnem obsegu poklicev znotraj industrije in kvalifikacijskih spremembah zaradi premikov v relativnem obsegu industrije, ki zaposlujejo različne vrste delavcev. Lahko poraste delež nekvalificiranih v posamičnih industrijah, a hkrati potekajo tudi premiki k industrijam, ki zahtevajo visoko kvalificirano delovno silo. Struktura industrije in ekonomska ekspanzija sta pomembni intervinirajoči variabli, ki zadevata generalni trend v kvalifikacijski spremembi delovne sile. Če se določena dela dequalificirajo, to še ne pomeni nujno dequalifikacijo ljudi. Braverman je tudi profesionalne in tehnične delavce neupravičeno izključil iz »delavskega razreda«, skupaj z upravnimi in administrativnimi delavci. Samo zaradi takšne zožitve je Braverman lahko pomiril statistične podatke z domnevnim splošnim dequalifikacijskim trendom v ameriški ekonomiji kot celoti v 20. stoletju. Zunaj teh omejitev se kaže ravno nasproten trend k rastoči kvalifikaciji, kar pa seveda ne zanika, da obstoji še precejšen obseg nekvalificiranega dela.

Pod delom se pogosto razume dejavnost, aktivnost sploh ali pa določeno družbeno prevladujočo institucionalizirano ali neinstitucionalizirano formo dela. Pri predindustrijskih narodih je pojem dela obsegal predvsem ročno, fizično delo, ki je povezano z bolečino, naporom, stisko, nadlogo ali pa delo, ki ga izvaja suženj. Za antično grško kulturo je možno reči, da je ontološki dualizem materije in duha izpeljala iz ontološkega dualizma dela in obratno, ta dualizem je utemeljevala z dualizmom materije in duha. Delo kot izvršitelj dejavnosti telesa za svobodnega človeka ni dostojno. Pri Aristotelu so bile različno družbeno vrednotene:

a) dejavnosti, ki imajo smoter v samem sebi, v katerih človek izraža in potrjuje svojo božansko naravo, to so najbolj plemenite in vzvišene dejavnosti (filozofija, znanost),

b) dejavnosti, ki služijo olepševanju življenja (umetnosti),

c) dejavnosti, ki imajo instrumentalno vrednost, kar sovpada s proizvodnim fizičnim delom za zadovoljitev materialnih, eksistenčnih potreb.

Ta dualizem se je kasneje v novem veku izrazil z dualizmom svobodnih in mehaničnih umetnosti. Najdemo ga tudi v Marxovem razumevanju dela kot sfere nujnosti in kot kraljestva svobode. Sfera nujnosti se perspektivno oži s skrajšanjem delovnega in povečanjem svobodnega časa. Človek brez svobodnega časa ni svoboden. Aristotelovsko je možno reči, da je instrumentalno delo, ki je podrejeno zunanjemu smotru in prisili, še sedaj družbeno dominantno nad delom, ki je samemu sebi namen ali ki olepšuje življenje. Instrumentalno delo je dalo odločilni pečat pojmovanju dela sploh. L. von Mises (1932:147) je takole teoretsko zaprl možnost realne preobrazbe dela: »Delo po definiciji ne more biti neposredno uživanje, ker na splošno delo se imenuje ravno to, kar neposredno ne nudi nikarkršnega uživanja.« Z informatiziranim načinom proizvodnje izvedba tehničnih funkcij in procesov vse bolj kvalitetno in v vse večjem obsegu na vseh področjih postaja neposredno odvisna od umetne inteligence (ekspertnih programov). Umetna inteligenca se vrine med operativno tehnično izvedbo in človeško subjektivno, dejavno inteligenco. Ko človekov razum lahko eksistira kot dejavni, objektivirani razum, se zgodovinsko radikalno spremeni narava človekove instrumentalne dejavnosti kot proizvodne dejavnosti. Preneha biti *zgolj* instrumentalne narave, ampak postaja obenem samopotrjevanje, samoudejstvovanje, postaja uživanje. Obrne se vase in postaja smoter sama sebi in hkrati v tej kvaliteti opravlja tudi nekdanjo funkcijo instrumentalnega dela. Goli instrumentalni značaj dela, ki ima smoter zunaj življenja in ni življenje samo, je prepuščeno objektivirani umetni inteligenci. To omogoča, da se subjektivna človeška, »naravna« inteligenca lahko obrne k sami sebi tudi v proizvodni dejavnosti, tj. »kraljestvu nujnosti«. Antagonistični dualizmi dela z Marxovimi vred izgubijo svoj zgodovinski temelj in upravičenost. Tej viziji nasprotuje klasični koncept, da dualizma instrumentalnega dela ter samoudejstvovanja ni mogoče odpraviti, edino kar je mogoče doseči je, da se kraljestvo »nujnosti« zoži na minimum in se z rastočim svobodnim časom širi kraljestvo svobode zunaj proizvodne sfere. Sodim, da ta perspektiva podcenjuje možnosti globine preobrazbe instrumentalnega dela samega. Treba pa je priznati, da se realnost klasične dualistične perspektive uresničuje časovno pred ontološko preobrazbo instrumentalnega dela. V zadnji fazi pa poteka vzporedno s to preobrazbo, oziroma izstopanje iz produkcijskega procesa v »kraljestvo svobode« ni več pomembno, ker se produkcijska instrumentalna dejavnost tako spremeni, da postaja hkrati svobodna intelektualna ustvarjalna dejavnost. Čeprav se hitro razvija računalniška oziroma informacijska epistemologija, radikalnost teh nastavkov še ni dovolj premišljena niti z epistemološkega niti z ontološkega in antropološke-

ga vidika. Staro filozofsko vprašanje, kako nastaja novo znanje, kakšna je vloga pravil (hevristik) in intuicije, je postalo praktično-tehnično vprašanje, ki je temeljnega pomena za nadaljnji razvoj umetne inteligence. Najbolj globokoumni problemi filozofije jezika so postali praktično-tehnično pomembni.

Nekatere naše odločitve in prioritete niso v prid zgodovinskemu trendu v preobrazbi dela. Širjenje robotiziranih in avtomatiziranih celic v proizvodnji je gotovo eden izmed mogočnih vzvodov preobrazbe dela, ki mora uživati družbeno prioriteto in družbeno podporo. Z umetno inteligenco oplemenitena tehnologija pridobi svojo avtonomijo, pridobi pa jo tudi človeško delo, ki postane specifično človeško tudi v sferi proizvodnje. Kaj se bo dogajalo z ekološko platjo tega procesa, bo od tega bistveno odvisna uveljavitev ali zgodovinska blokada univerzalne razširitve umetne inteligence v tehnosferi. Nekateri avtorji sodijo, da je v agrarni doindustrijski proizvodnji kot bistvena omejitev izstopalo pomanjkanje plodne zemlje, v industrijski proizvodnji pomanjkanje kapitala, v informatiziranem načinu proizvodnje pa pomanjkanje znanja in informacij. Preseganje te omejitve naj bi odpravilo vsake druge možne omejitve. Sodim, da je prehuda redukcija vseh omejitev na informacijsko raven. Informacija ni isto kot prostor, plodna zemlja, pitna voda, materije, energija. Seveda je pa res, da s pomočjo novega znanja in informacij lahko drugače koristimo in preoblikujemo vse našete fizične komponente. Toda samo znanje izvirno niti ne ustvarja niti ne izničuje snovi, energijo in prostor. V informatiziranem načinu proizvodnje dominantno, usodno omejitev gotovo predstavlja znanje, toda zaradi tega niso avtomatično odpravljene in nepomembne ostale omejitve. V novo razmerje in soodvisnosti stopajo različne omejitve: fizične, prostorske, ekološko-polucijske, ekonomske. Omejitve v znanju bodo zaostrovale ali blažile ostale omejitve. Preboj na fronti znanja je torej ključen, pri nas pa je povezan še z ekonomsko-tržnim in ideološkim prebojem.

LITERATURA

- Attewell Paul (1987): *The Deskillng Controversy*. *Work and Occupations* vol. 14, no. 3:323-346.
Brainard Robert in Kym Fullgrabe (1987): *Tehnologija in zaposlovanje*, *Teorija in praksa*, Ljubljana št. 7:923-935.
Braverman Harry (1974): *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*. Monthly Review Press, New York and London.
Mises L. von (1932): *Die Gemeinwirtschaft*, Jene.

BOGDAN KAVČIČ

Teorija dela in preobrazba dela

(teze za razpravo)

1. Problematika dela je zelo raznovrstna. Z njo se ukvarja več znanosti, delo obravnavajo z zelo različnih vidikov. Temeljno je verjetno vprašanje, koliko je delo bistvo človeka in koliko prisilna dejavnost. Drugače rečeno, koliko se človek v delu uresničuje in koliko je le sredstvo za pridobivanje sredstev za življenje oziroma ali je svoboda v delu ali le zunaj dela. Ta dilema je v teoriji kljub spremembam, ki jih delo doživlja v zadnjem stoletju in predvsem v zadnjih desetletjih,

še vedno odprta. S tem v zvezi kaže tudi razlikovati med delom kot aktivnostjo in delom kot zaposlitvijo. Negativne predznake za človeka dobiva predvsem delo kot zaposlitev, torej formalno delo, ki ga označujemo tudi kot institucionalizirano delo. S takšnim delom (večina z lastnim, nekateri pa s tujim) si človek pridobiva sredstva za življenje, proizvaja uporabne vrednosti. Opravlja ga v organizaciji ali individualno pod prevladujočim vplivom trga.

V organizaciji se mora delavec podrežati organizaciji in njenim pravilom. Organizacija ima dve vrsti učinkov za delavca in na delavca. Na eni strani prav organizacija bistveno povečuje človekovo moč, omogoča mu doseganje ciljev, ki bi mu bili kot posamezniku ali kot skupini posameznikov nedosegljivi. Na drugi strani pa zahteva podrežanje posameznika organizaciji, njenim pravilom. To pa omejuje njegovo svobodo. Čim bolj se posamezniki podrežajo organizaciji, toliko močnejša je, toliko večje cilje lahko dosega. Posameznik vse bolj postaja »človek organizacije« (White). Kolikor so interesi posameznika in organizacije različni, toliko organizacija omejuje posameznika. V organizaciji je delo horizontalno in vertikalno razdeljeno, zato posameznik nastopa le kot delni delavec. To pa odpira tudi vprašanje smiselnosti in enostranskosti dela. Posebej so negativni za večino učinki razredne delitve dela (ločitev ustvarjalnega od rutinskega, intelektualnega od fizičnega ter upravljalnega od izvajalskega dela).

2. Človek pri delu uporablja delovna sredstva (tehniko, tehnologijo). Tehnologija in tehnika sta vse bolj odločilni determinanti človekovega dela, zlasti storilnosti. Zato prav tehnološki razvoj, posebej v zadnjih letih, postavlja vrsto novih vprašanj v zvezi s človekovim delom. Razprava o tehnološkem determinizmu in indeterminizmu je še vedno odprta. Zagovorniki tehnološkega determinizma poudarjajo, da tehnologija določa delovne operacije, ki jih izvaja posamezen delavec. Preko tega določa kompleksnost-enostavnost dela in s tem potrebne sposobnosti delavca. Določa stopnjo vezanosti delavca na stroj med delom in s tem tudi eno od pomembnih podlag za oblikovanje odnosov med delavci pri delu. Organizacijske raziskave vedno znova poudarjajo pomen celovitosti delovnih nalog za odnose med delavci, za vrsto odnosa med delavci in organizatorji dela, za stil vodenja, kvalifikacijsko strukturo zaposlenih, itd. Kaže, da razvoj tehnologije v zadnjih desetletjih daje vse več argumentov za tehnološki indeterminizem. Socialni sistem v delovni organizaciji se oblikuje vse bolj neodvisno od tehnološkega, se »politizira«. To daje večjo možnost za svobodno dejavnost vsakega delavca. Tudi to je eden od razlogov, da delavci tehnološki razvoj ocenjujejo v glavnem kot zaželen; kot je na eni strani sredstvo za povečanje izkoriščanja in oblasti nad delavcem (predvsem kratkoročno), je na drugi sredstvo za njegovo osvobodjanje (predvsem dolgoročno).

3. Posledice tehnološkega razvoja so v različnih družbah in različnih delih v posamezni družbi različne. Gre za to, da v isti družbi sočasno obstajajo različno razvite tehnologije, npr. ročno delo in avtomatizacija. Obenem pa pride do pomembnih razvojnih sprememb tudi v manj razviti tehnologiji (zaradi spremembe pogonske energije, inovacij, itd.). Med posledicami tehnološkega razvoja za delavce so ključne naslednje:

3.1. Vpliv na vsebino dela. Tehnološki razvoj vse do polavtomatiziranih strojev povečuje tehnično delitev dela. Avtomatizacija omogoča ponovno združevanje. S polavtomatizirano tehnologijo je delitev dela očitno dosegla višek, z avtomatizacijo se začena ponovno združevanje tehnično razdeljenega dela v širše celote. Zmanjšuje se torej tehnična delitev dela. Človekovo delo doživlja še nadalje vrsto sprememb:

- zmanjšuje se fizični napor, povečuje pa umski, lahko pa tudi rutinizacija dela;
- delo postaja bolj samostojno, s tem pa tudi bolj odgovorno;
- povečuje se fleksibilnost dela;
- delavec uporablja pri delu vedno nove in nove pripomočke;
- spreminja se zahtevnost glede znanj, ki jih mora obvladati delavec (o tem so empirični izsledki različni);
- povečuje se delež upravljalnega dela, itd.

Tehnološki razvoj nadalje potiska živo delo iz primarnega najprej v sekundarni in kasneje v terciarni ter kvartarni sektor. V primarnem in sekundarnem sektorju stroj nadomešča človeka v neposredni proizvodnji in ga potiska v druge faze proizvodnega ciklusa. Tako imenovana »tercializacija dela« ima dvojno vsebino: na eni strani gre za potiskanje delavčevega živega dela iz primarnega in sekundarnega sektorja v terciarni, na drugi strani pa vse več dela opravi v terciarnem sektorju (storitve) človek sam (»naredi si sam«).

3.2. Vpliv na zaposlovanje. Tu se dobro vidi razlika med kratkoročnimi in dolgoročnimi učinki. Kratkoročno je razvoj tehnologije vedno doslej povzročal tehnološko brezposelnost, čeprav se je doslej dolgoročno delež zaposlenega prebivalstva povečeval. Napovedi za bližnjo prihodnost (konec tega tisočletja) so bolj črnoglede. Napovedujejo možnost za »tovarne brez ljudi« in s tem resno in trajno povečanje brezposelnosti (delo kot privilegij). S tem pa nujnost socialnih sprememb: prerazporeditev udeležbe v družbenem proizvodu, bistveno skrajšanje delovnega časa (ob približno vsaj enakem zaslužku), itd. Problem je posebej pereč za države v razvoju.

Za razvite države kaže, da se dokončno zmanjšuje fond razpoložljivega dela. Delavcev je več kot dela, zato je tehnološka brezposelnost vse resnejša grožnja socialni ureditvi. Ni več dovolj dela za vse, ki bi želeli delati. Delo postaja in bo še vse bolj postalo – privilegij. Razvitemu kapitalizmu je do naftnega šoka sedemdesetih let uspevalo zagotavljati polno zaposlenost (domačega prebivalstva). Zdaj tega ni več, brezposelnost raste kot posledica znanstveno tehnične revolucije v obstoječih družbenih odnosih. Zopet se vračamo k Marxovi tezi, da se morajo revolucionirati tudi družbeni odnosi, ko se revolucionirajo proizvodjalne sile. Zdaj je še mogoče prilagajanje s skrajševanjem delovnega časa. Vendar to ni dolgoročna rešitev. Čeprav ni natančnih napovedi in ne natančnih predvidevanj rešitev, se zdi nujno, da bo prišlo do sprememb v razporeditvi družbenega proizvoda. Ta revolucija bo omogočila enakomernejši vpliv vseh zaposlenih na delitev. Drugače rečeno, nujna bo sprememba lastninskih odnosov. Pri tem niti zasebna niti državna lastnina nista privlačna in zadovoljiva rešitev. Ne real-socializem ne država blagostanja teh problemov ne moreta razrešiti. Potrebne bodo nove rešitve (samoupravni kolektivizem?).

Poseben problem so države v razvoju. Tam je že zdaj brezposelnost velika, družbeni proizvod pa tako nizek, da z njegovo prerazporeditvijo problemi niso rešljivi. Hitra rast prebivalstva je še nadaljnji dejavnik, ki otežuje rešitve.

Nedvomno zmanjševanje obsega razpoložljivega dela pomeni povečevanje prostega časa delavcev (in ne dveh zaposlitev s krajšim delovnim časom). To pa obenem pomeni po vsej verjetnosti tudi zastoj v dvigu življenjskega standarda in zastoj v povečevanju porabe materialnih dobrin. Odpira pa se problem porabe prostega časa delavcev.

3.3. Vpliv na kvalifikacijsko sestavo in njene spremembe. Tehnologija ni edina determinanta izobrazbene (kvalifikacijske) sestave prebivalstva. Vpliv tehnolo-

škega razvoja na kvalifikacijsko sestavo zaposlenih je, kot kažejo raziskave vpliva uvajanja novih tehnologij, različen. Oblikujejo se naslednje hipoteze:

- a) povečevanje (povprečne) kvalifikacije zaposlenih,
- b) dequalifikacija – zmanjševanje povprečne kvalifikacijske stopnje,
- c) polarizacijska – oblikovanje dveh skupin: ene, manjše, z izjemno visoko kvalificiranostjo (tehnokrati), ter druge, večje, ki ne potrebujejo za opravljanje dela v avtomatizirani tehnologiji skoraj nobene kvalifikacije.

Vsekakor pa razvoj tehnologije vpliva na vsebino potrebnih znanj delavcev. Povzroča tudi nujnost pogostega spreminjanja zaposlitve (poklica) in s tem probleme prekvalifikacij. Če je bilo doslej tipično, da je delavec vse življenje opravljal isti poklic, naj bi ga v prihodnje v celotnem delovnem obdobju vsaj nekajkrat spremenil. Ta problem je zlasti pereč za starejše delavce. Tehnološki razvoj v tržnih pogojih zahteva tudi večjo mobilnost delovne sile (hitre selitve iz enega dela podjetja v drugega, z ene lokacije na drugo, itd. – kakor zahteva tržna logika).

3.4. Vpliv na vrednost delovne sile. Ta problem se povezuje z izobraženostjo delavcev, stopnjo brezposelnosti ter politično močjo (organiziranostjo delavcev oz. politično ureditvijo države) delavcev oz. njihovih političnih strank (zlasti sindikatov).

3.5. Vpliv na zadovoljstvo delavcev in delovno moralo. Empirične raziskave kažejo, da se delavci večinoma zavedajo nujnosti tehnološkega razvoja in niso negativno razpoloženi. So pa rezultati različnih študij različni. Tehnologija je le eden od dejavnikov zadovoljstva delavcev. Raziskave nakazujejo hipotezo, da je stopnja nadzora delavcev nad delovnim procesom najmanjša (in s tem odtujenost največja) v mehanizirani tehnologiji (U krivulja); druga teza pa je, da se vse bolj zmanjšuje. Zanimivo je tudi, da so delavci v socialističnih državah do tehnološkega razvoja bolj ugodno razpoloženi kot v razvitih kapitalističnih.

3.6. Vpliv na organizacijo dela. Empirične raziskave tega problema dajejo zelo različne rezultate. Vendar so očitne težnje po razvoju zelo različnih oblik organizacije dela in po dokončnem opuščanju birokratske organizacijske paradigme. Nove oblike organizacije dela poudarjajo decentralizacijo, razširitev in obogatitev dela, zmanjšanje nadzora, spodbudnejše stile vodenja, itd. Poudarek je tudi na skupinskih oblikah organizacije in plačevanja dela ter samoorganizaciji skupine. Vse v smislu večje avtonomnosti socialnega sistema.

3.7. Tehnološki razvoj postavlja tudi pomembna ekološka vprašanja. Prav na tem področju se kaže problem skritih in stranskih učinkov tehnološkega razvoja, za katere ni nihče odgovoren.

3.8. Tehnološki razvoj proizvaja tudi sredstva za povečevanje tujega nadzora nad posameznikom in s tem omejevanje njegove zasebnosti.

Vse to opozarja na problem odločanja o uporabi rezultatov tehnološkega razvoja in o usmerjanju tega razvoja v prihodnje. Obe varianti, optimistična in pesimistična, temeljita na dosedanjih izkušnjah in realno ugotovljenih možnostih za prihodnji tehnološki razvoj. Uporaba dosežkov tehnološkega razvoja je odvisna od vrednot tistih, ki so jim dostopni, ki jih nadzirajo.

4. Problematike dela in njegove preobrazbe pod vplivom tehnološkega razvoja ni mogoče obravnavati neodvisno od konkretnih družbenih razmer. Jugoslavija ne sodi med tehnološko najbolj razvite države, čeprav je z njimi različno povezana. Problem je, da v zadnjem desetletju za njimi tehnološko vse bolj zaostajamo, namesto da bi se jim približevali. Problem so tudi velikanske razlike v razvitosti posameznih delov Jugoslavije, velikanske kulturne in druge razlike. Zato se problematika pri nas bolj približuje problematiki manj razvitih. Imamo velikanski

delež nekvalificiranih in polkvalificiranih zaposlenih, ki so nizko produktivni. Zato ni sredstev za razvoj tehnologije (ki pa bi je tudi ne znali dovolj produktivno uporabljati), ni sredstev za usposabljanje delavcev (pa še usposobljeni ostajajo neizkoriščeni), imamo veliko brezposelnih, itd. Skratka, naš položaj je nevarno blizu začaranemu krogu neuspeha. Itd. Obenem pa ne dosežemo zadostnega soglasja o izhodih. Za problematiko dela in njegove preobrazbe pri nas so to nedvomno bistvene specifičnosti, mimo katerih ne moremo. Tehnološki razvoj bo med drugim prinesel tudi pri nas povečano tehnološko brezposelnost, zlasti v tehnološko bolj razvitih predelih, s tem pa se bo problematika še zaostrovala.

VID PEČJAK

Delo kot ustvarjanje

Delo delimo na umsko in fizično, vendar se moramo zavedati, da je sleherno delo sestavljeno iz obeh faz: notranje (percepcija, misel, ideja, načrt za akcijo) in zunanje (gib, dejanje, performanca). Zgolj umskega ali zgolj fizičnega dela ni. Na obe fazi je opozoril Marx v svoji znani primerjavi inženirja s čebelo. Njun delež pa je pri različnih delih različen. Nekatera dela zahtevajo samo majhno notranjo fazo (npr. tekoči trak, ki zahteva le pravilno percepcijo, ustrezno pozornost in senzomotorično pripravljenost), druga pa intenzivno notranjo fazo in neznatno zunanjo (npr. pisatelj, ki piše knjigo, ali arhitekt, ki načrtuje hišo). Spočetka so vsa dela zahtevala približno enak delež notranjih in zunanjih procesov (npr. lov, nabiranje sadežev, lončarstvo). Z delitvijo dela pa je nekaterim delom pripadlo več notranjih ali več zunanjih procesov. Dela s kratko notranjo in dolgo zunanjo fazo so prevzeli spodnji razredi (sužnji, tlačani ali najemni delavci), dela z dolgo notranjo in kratko zunanjo fazo pa inteligenca (npr. konstruktorji, izumitelji, znanstveniki, upravjalci), ki se je rekrutirala iz srednjih in zgornjih razredov, zlasti v tem stoletju pa tudi v kapitalističnih državah čedalje bolj tudi iz spodnjih.

Analiza dela glede na njegov izvor in potek pri posamezniku pokaže še drugo razdelitev dela: repetitivno in ustvarjalno delo. Za repetitivno delo je značilno, da posameznik samo ponavlja notranje in zunanje operacije, ne da bi vključeval vanje in v njihov proizvod karkoli novega. Pri tem je notranja faza dostikrat kratka in enostavna (npr. strojepisje in tekoči trak), včasih pa tudi zahtevna (npr. prepisovanje računalniškega programa, prevajanje). Povsem drugačno je ustvarjalno delo. Njegovo bistvo je ravno spreminjanje operacij in izdelovanje novih, izvirnih proizvodov, kakršnih ni v izkušnji. Tipični primeri so delo slikarja, ki riše sliko, delo iznajditelja, ki izdeluje prototip, ali znanstvenika, ki si zamisli hipotezo. A tudi dela z dolgo zunanjo in kratko notranjo fazo so lahko ustvarjalna, npr. delo nekaterih obrtnikov, ki po svoji zamisli izdelujejo proizvod od začetne do končne oblike.

Vendar večina dejanskih del vsebuje repetitivne in ustvarjalne procese. Takšno je npr. delo čevljarja, ki izdeluje čevlje, ki sicer ni nov proizvod, vendar mu dodaja nekatere izvorne spremembe, npr. okraske itn. Takšno je celo delo univerzitetnega profesorja, ki na eni strani ponavlja spoznanja, ki jih je zasledil v strokovni litera-

turi, na drugi pa vključuje v predavanja tudi svoje misli in ugotovitve. Nekatera dela vsebujejo veliko ustvarjalnosti in malo repetitivnosti, druga nasprotno.

S kombinacijo obeh delitev dobimo štiri kategorije dela:

	Repetitivno delo	Ustvarjalno delo
	A	C
not. zunanje (pretežno umsko)	npr. prevajanje	npr. znanstvena dela
	B	D
zunan. notranje (pretežno fizično)	npr. tekoči trak	npr. nekatere obrti

Razlikovanje repetitivnega in ustvarjalnega dela je zelo pomembno tudi v marksistični teoriji, zlasti v nazorih mladega Marxa. Zanj je delo »človekovo samouresničujoče se generično bistvo«. Ustvarjalno delo uresničuje in potrjuje človekovo bistvo, z njim postaja človek človek. Nasprotno pa repetitivno delo odtuja človeka od njegovega bistva, mu jemlje človeško razsežnost in omeji na raven živali, ki zadovoljuje samo svoje najnujnejše biološke potrebe. Človekove ustvarjalne zmogljivosti ostanejo neuresničene in neizživete. Zato je takšno delo odtujeno (na tem mestu omenjamo samo odtujenost od dela, ne pa drugih vidikov odtujenosti).

Pretekli in sodobni teoretiki veliko govorijo o družbi, ki bo odtujenost ukinila in vrnila človeka človeku. Čeprav je glede tega veliko nejasnosti in dvomov, pa mnogi vidijo rešitev v avtomatizaciji in robotizaciji proizvodnje. Ta bo najprej ukinila delo, ki je prikazano v stolpcu B. Pravzaprav se je to ukinjanje že začelo in v najbolj razvitih zahodnih državah je doseglo kar velik obseg. Vendar nekaterih del še nekaj časa ne bo mogoče avtomatizirati, npr. v kmetijstvu, transportu in gostinstvu.

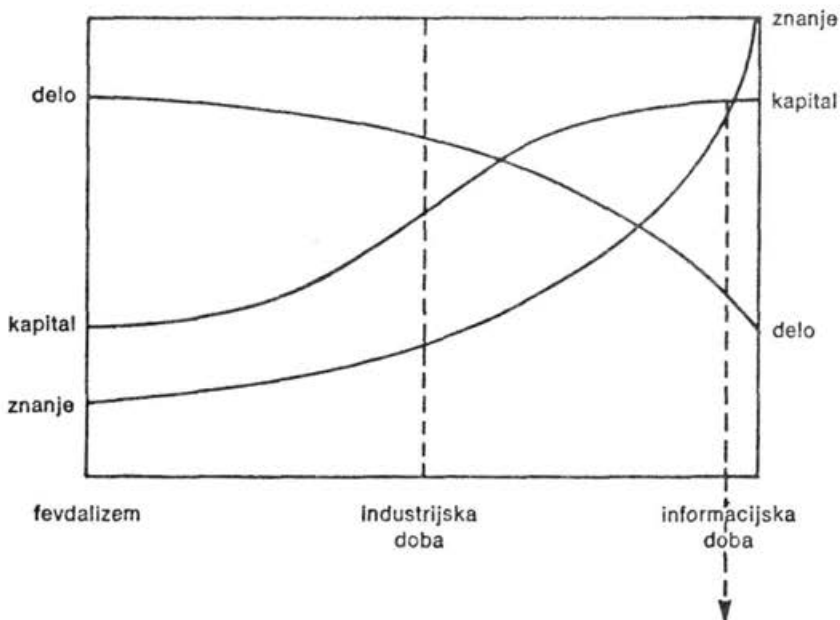
Počasneje bo izginjalo delo v stolpcu A, vendar je tudi tukaj napredek. Optični readerji npr. omogočajo neposredno prepisovanje besedila, prevajalni programi pa prevajajo v tuje jezike ipd. Zdi se, da bo v prihodnjem stoletju človek osvoboden vseh repetitivnih del.

Dela v stolpcu D se umikajo v prosti čas in številne hobije. Vendar so pomembna tudi v gospodarstvu, zlasti v množičnem inovativnem gibanju. Vprašanje je, koliko jih bo mogoče avtomatizirati, čeprav so nekateri futurologi v tem pogledu optimistični.

Dela v stolpcu C bodo verjetno še dolgo in morda vedno ostala domena človekovega dela. Računalniki jih bodo v najboljšem primeru olajšali, a nikoli povsem odstranili. Vendar se tudi tukaj mnenja in napovedi križajo. Najbolj zavzeti računalnikarji trdijo, da lahko simulirajo to vrsto ustvarjalnosti. Nasprotniki opozarjajo na nekatere nepremostljive razlike med človekom in računalnikom. Takšne razlike so: človek je radoveden, odpira probleme in si zastavlja vprašanja, ima čustva in potrebe in daje presenetljive odgovore, ki temeljijo na izvirni transformaciji situacije (kot je npr. Aleksandrova rešitev gordijskega vozla).

Razvoj v smeri ukinjanja fizičnega in repetitivnega dela je danes dovolj očiten, čeprav je nerazviti svet še daleč od tega. Diagram kaže delež dela, kapitala in znanja v različnih obdobjih Evrope. V fevdalizmu in industrijski dobi je prevladoval delež dela, v informacijski dobi, ki se pojavlja in ki naj bi prevladala v 21.

stoletju, pa naj bi na proizvodnjo najbolj vplivalo znanje (angleška beseda knowledge je primernejša, ker pomeni znanje in spoznanje, ki sta glavni sestavni deli ustvarjalnosti).

Ukinitev nekaterih del in sprememba narave dela bosta brez dvoma zelo vplivali na obstoječi družbeni red. Delavski razred kot sloj fizičnih delavcev bo izginil, zelo pa bosta narasli moč in vloga inteligence. Odprta pa ostajajo mnoga vprašanja, npr. ali bodo dela v stolpcih C in D lahko zaposlila vse ljudi in kaj bo delal presežek delovne sile.

Socialistične družbe, ki so nastale v nerazvitih državah (avtohtono so se vse pojavile v nerazvitih državah, v razvite, npr. ČSSR, so bile prenešene od zunaj), so skušale skrajšati ta razvoj in najprej spremeniti družbene odnose in šele nato razviti tehnologijo, ki ukinja odtujeno delo. Ta skok se jim ni posrečil. Socialistične družbe v relativno razvitih državah (npr. ČSSR) pa so bile prisiljene sprejeti neuspešen družbeni model in niso pokazale tega, kar bi morda zmogle.

Repetitivno delo ne zahteva nobene divergentnosti v mišljenju. Nasprotno, omogoča ga samo konvergentna misel, medtem ko bi divergentna privedla do njegovega razkroja. Če bi strojepiska dodajala temu, kar prepisuje ali tipka po nareku, svoje lastne misli in zamisli, bi prišlo do motnje v poslovanju podjetja. Če bi delavec na tekočem traku izvajal svojske delovne operacije, bi trak razpadel. V obeh primerih morata narediti to in samo to, kar se od njiju zahteva. Vsaka svojevoljnost je pogubna.

Ustvarjalno delo na temelji na divergentnosti mišljenja. Pojavlja se povsod tam, kjer vlada vsaj relativna svoboda dela, izbiranja, odločanja, kombiniranja, kjer obstaja različnost. Medtem ko enotnost pogublja ustvarjalnost, jo različnost omogoča in spodbuja. Brez različnosti ni ustvarjalnosti. Ustvarjalnost preneha

v tistem trenutku, ko ni več različnosti. Drugače povedano: različnost je temeljna značilnost ustvarjalnega dela.

Z različnostjo mislim na intra- in interindividualne razlike v mišljenju oz. v notranji fazi dela, kar pa seveda privede tudi do sprememb v zunanji fazi. Iz tega sledi, da v družbenem pogledu spodbuja ustvarjalnost smo demokratična, pluralistična družba, ki dopušča različna mišljenja. Čim večji je pluralizem, tem večja je ustvarjalnost v državi. In nasprotno ob popolni miselni enotnosti državljanov so njihove ustvarjalne zmogljivosti jalove, skopljene, obsojeni so na neproduktivno prežvekanje enih in istih idej. To potrjujejo zgodovinske izkušnje. V Atenah in Firencah, ki sta bili zelo demokratični in pluralistični državci, je človekova ustvarjalnost dosegla vrhunec. Čeprav demokracija ni veljala za vse prebivalce (npr. helote, tlačane in tujce), pa je bila za svobodne državljane velika v primerjavi z oligarhičnimi, despotskimi in monarhičnimi ureditvami.

V nasprotju z demokratičnimi ureditvami pa so bili desni in levi totalitarni režimi zaradi dopuščanja enega samega mišljenja v ustvarjalnosti jalovi. V državah vzhodne Evrope med stalinizmom in tudi še kasneje niso nič pomembnega ustvarili. Vse velike znanstvene teorije po prvi svetovni vojni (npr. teorija dvojne vijačnice, kvarkov, velikega poka) so nastale na Zahodu. Izjema je matematika, ker je tako abstraktna, da je režim ni imel za nevarno. A tudi velike iznajdbe (npr. laserja, barvne televizije, računalnika) so se najprej pojavile na Zahodu. Te razlike so se v zadnjem desetletju povečale. Zdi se, da je doba, v katero vstopamo, celo občutljivejša na negativne učinke miselne enotnosti.

Socialistična družba bi v ustvarjalnosti lahko preseгла prejšnje družbe samo z večjim pluralizmom, ki naj bi v nasprotju z razredno družbo veljal za vse ljudi. S tem bi prerastla omejenost prejšnjih demokracij. To bi bila socialistična demokracija v pravem pomenu besede, ki bi sprostila človekovo ustvarjalnost in z neoviranim razvojem proizvodnih sredstev privedla do ukinitve odtujenega dela. Toda dosedanje socialistične družbe so skušale to doseči z omejevanjem pluralizma, kar seveda ni moglo privedi do tega cilja.

Dirigirano, enosmerno mišljenje ne more roditi nič novega in izvirnega iz subjektivnega in objektivnega vzroka. Subjektivni vzrok je v sami naravi mišljenja. Slehera misel, ki je usmerjena k določenemu cilju, blokira vse stranske misli, ki bi jo utegnile odvesti drugam. To je tako, kot da bi se hoteli odpeljati za konec tedna v Portorož. Zaradi tega cilja bi odpadle vse možnosti, da bi prišli kam drugam, tudi zanimivejše in privlačnejše. Enosmerno mišljenje nadene človeku plašnice, tako da vidi samo še naprej. Najbolj ustvarjalne misli pa prihajajo v zavest »s strani«, nepričakovano in v stanju popolne spontanosti, svobode in pomanjkljive samokontrole. Zato ustvarjalno mišljenje ob enosmernem mišljenju ni mogoče.

Zdaj pa še objektivni vzrok. Nove ideje se pojavljajo tam, kjer se individualno in družbeno mišljenje razvijata v obliki pahljače. Razvoj idej lahko primerjamo z razvojem vrst.¹ Zaradi neprestanih drobnih sprememb v organizmih se je širil divergentno v vse smeri, pri tem so sposobne variante preživele, nesposobne pa propadle. Če pa bi se razvoj širil v eno samo smer, se po vsej verjetnosti življenje ne bi obdržalo. Verjetnost, da bi bila ta smer najprimernejša, bi bila silno majhna. Vrste, ki se razvijajo v izolaciji, imajo malo variant, zato so pri srečanju z drugimi oblikami življenja zelo ogrožene.

¹ Ko sva s kolegom Kirnom kasneje premelevala to hipotezo, se je pokazalo, da je vsaj ena razlika med razvojem vrst in idej: ideje, zlasti prezgodnje, se včasih »potuhnjejo« in v latentni obliki napol pozabljene čakajo, da jih kasnejši čas prebudi in uvede. To se je npr. zgodilo z Mendelovo teorijo dedovanja in mnogimi antičnimi idejami.

Isto velja za ideje. Iz pahljače idej odpadejo tiste, ki niso učinkovite in ki ne ustrezajo stvarnosti. Ohranijo pa se tiste, ki jih stvarnost potrjuje. Čim več idej imamo v pahljači, tem več jih preživi in tem boljše so preživete. Idej v izolaciji pa je malo, poleg tega so neučinkovite, ker jih ne čisti noben selekcijski mehanizem. Vzemimo enostaven primer: ko je človek skušal uresničiti svoj davni sen in poleteti v nebo, je prišel do različnih idej: pripenjal si je krila, izumil balon, letalo in helikopter. Prva ideja je propadla (ponavadi z izumitelji vred), druga se je zaradi neučinkovitosti ohranila samo v športu, zadnjima dvema pa je uspelo in sta povsem spremenili promet.

Morda se bo kdo vprašal, zakaj naj bi se monopolno mišljenje vtikalo v take zadeve, ki nimajo neposredne zveze s politiko ali ideologijo, kot so npr. konkretni izumi. Vtika se zato, ker postane model mišljenja, ki se uporablja povsod (v proizvodnji, kulturi, šolstvu – pomislimo samo na reformo srednjih šol). Zaradi monopolnega mišljenja preganjanega izumitelja je pretresljivo opisal Dodincev v svojem znanem romanu »Ne samo za kruh«.

Pahljačasti razvoj idej in njihova selekcija nista mogoča tam, kjer je ena sama ideja dovoljena in zveličavna. Le neznatna je verjetnost, da je od vseh mogočih za vse večne čase najbolj učinkovita. Ob pomanjkanju povratnih informacij, ki jih v pluralistični družbi sproži soočanje s konkurenčnimi idejami, celo nefunkcionalne ideje preidejo v zunanjo fazo, v delovno prakso (npr. Feni, Obrovac, Feronikelj, smederevska železarna, Dina itd.). Zato monopolizem idej ni združljiv z ustvarjalnim delom in mu prinaša neizogibno smrt.

TONČI KUZMANIČ

Proti meta-delu

I

Nič bolj npravnega ni, kot je pluralističen odnos do pluralne, razcefrane predmetnosti, kot je problematika dela, ali pa katerakoli druga. Raziskovalni posegi sociologije dela, psihologije dela, filozofije dela, različno fokusirane razprave o delu, delovnih silah, delovni zmožnosti, produktivnosti dela, participaciji ali tehnologiji, delovnem času in še o čem so vse prej kot nelegitimni. Vse to in še marsikaj drugega so normalitete, ko gre za raziskovalno situacijo, ki jo bom tukaj opredelil kot *post-metafizično*. S post-metafizičnostjo merim na postavljenost raziskovalnih subjektov in temu ustreznih prijemov, ki naj *ne bi bili* tako ali drugače določeni in prežeti s kakršnimkoli apriornim in izven-znanstvenim principom. Bržkone bi se lahko reklo, da je tovrstna strukturiranost raziskovanja najpogostejša v tistih okoljih, ki jih opredeljujemo z izrazi, kot so post-modernistični, post-industrijski, v okoljih, ki se prav zaradi svoje pluralnosti, razdeljenosti, raz-cepljenosti nakazujejo kot sekularizirana, normalna ...

Vendar, ali za čas in prostor, v katerem postavljamo takšna ali drugačna vprašanja o delu, veljajo zgoraj omenjene opredelitve, ki sem jih strnil v določitvi post-metafizičnosti? Menim, da ne!

II

Nemara se velika večina raziskovalcev dobro spomni še včerajšnjih razprav o temah, kot so: marksističnost ali pa vsaj socialistična naravnost te ali one sociologije, marksistične osnove psihologije, filozofije, socialistične vrednote pri raziskovalnih prijemih itd. Tovrstne, na vso srečo vedno manj vabljive »raziskovalne« geste, bi po moje kazalo v *metodološkem smislu dojeti resno* in iz njih potegniti »racionalno jedro« z imenom metafizičnosti.

Za večji del sociologij, psihologij, politologij in tudi filozofij (torej ne Filozofije), ki jih danes poznamo, je značilno, da so se porodile v novejših oz. najnovejših časih, in sicer v okoljih, v katerih se je »metafizika subjektivitete« razletela. Natanko ta razpad je omogočil nastajanje različnih ved kot gob po dežju. Pogoj za njihovo existenco je bila simbolna in realna degradacija tako ali drugače koncipirane metafizike.

Toda pravkar povedano ne velja za čas in prostor, v katerem se dogaja naš pogovor in v katerem delujejo tudi prijemi, ki skušajo to morebitno in vse bolj zaželjeno pluraliteto post-metafizičnosti cepiti na enotni subjekt, ki se ga imenuje bodisi marksističnost ali pa socialističnost.

III

Vendar pa tudi na »naši strani železne zavese« vedno bolj prihaja do pluralizacije in oživljanja različnih prej omenjenih ved, strok in raziskovalnih posegov. Seveda z bistveno razliko: kolikor za post-metafizična okolja velja, da se njihova »metafizičnost« vzpostavlja kot zakon rezultante delovanja različnih raziskovalnih sil, kot post-festum dejstvo, pa v metafizični strukturiranosti raziskovalnega polja velja, da je metafizična naddoločnost tista, ki obstaja pred celotnim raziskovalnim »pluralizmom« in ga skuša *zakoličiti vnaprej*. Druga bistvena razlika med dvema razlikujočima se strukturiranostima raziskovalnega polja pa je v tem, da medtem ko se v post-metafizični različici več ne postavlja vprašanje subjektivnosti in subjekta, kajti ta se je, kot se zdi, *razletela* oz. preselila v bolj subtilna področja in/ali je postala *razpršena*, pa je za metafizično strukturo značilna koncentracija subjektivitete in še bolj koncentrirana, lahko bi rekli, celo zmonopolizirana, tako raziskovalna dejavnost kot tudi njena predmetnost.

IV

Ko in koliko gre za delo, je najbrž jasno, da se v post-metafizičnih situacijah ne postavlja več niti vprašanje subjektivne plati dela niti njegove negativitete (celo nasprotno – govori se o izčrpanosti paradigme dela). Do nje se »skuša priti« zgolj po ovinkih različnih raziskovalnih posegov; smisel se vzpostavi (če se sploh) za nazaj, glede na koščke raziskanega. Po drugi plati pa je v metafizično postavljeni situaciji ta sicer predhodna dominantna subjektivnosti in negativnosti dela tista, ki je tukaj, ki pa je istočasno iz raziskovalnih prijemov izvzeta. Natanko to *zmonopoliziranost* in odsotnost-prisotnost subjektivitete in negativitete dela v metafizični strukturiranosti raziskovalnega polja imam za tisto, ki bi se je kazalo raziskovalno oprijeti. Še več, še od tod bi bilo treba skušati misliti vso raznoterost in porajajoče se bogatstvo raziskovalnih prijemov.

V

Ko gre za delo, je vprašanje, ki bi ga po moje bilo treba zastaviti, naslednje: *kako uporabljati* sekularizirane post-metafizične koncepte (največ pa imamo na razpolago prav teh, saj so post-metafizične raziskovalne situacije tiste, ki ponujajo

obilo »orodij«, paradigem, prijemov . . .) znotraj metafizične strukturiranosti raziskovalnega polja? V danem prostoru in času imamo namreč opraviti z metafizično strukturo, v kateri je vrhovni element tako ali drugače določen bodisi na podlagi Dela ali pa celo neposredno z Delom. Drugače rečeno: *kako* poleg vseh drugih del, delcev in delovanj *določati* po eni strani mesto Dela, po drugi pa delo kot tisto vladajoče v metafiziki?

Nisem namreč prepričan, da se s postmetafizično aparaturo ne-dela (če se že hoče) lahko pojasni tisto metafizično, delokracijsko. »Anatomija človeka« in »anatomija opice« *nista* namreč prijema za isto raziskovalno raven!

SLAVKO GABER

Za ustavo republike odpravljanja dela

I

Čas je, da končno preidemo od *dejanj k besedam*. Na to nas opozarjajo vse pogostejše pobude za spremembo obstoječe ustave; nujnost posegov v besedo pa je potrdila tudi konferenca ZKS, ki je nedavno tega med naloge zapisala potrebo po tem, da bi »Skupščina SRS in republiška konferenca SZDL . . . organizirali skupino ljudi, ki bi z avtoriteto svojega znanja, s svojim dosedanjim zavzemanjem in svojim moralnim prestižem začeli pripravljati novo, sodobno ustavo za samoupravni socializem 21. stoletja«.¹

Osebnostno, kot delegat in eden od predlagateljev navedene pobude, razumem ta akt kot vključevanje ZK v tista družbena gibanja, ki dojemajo potrebo po temeljnem premisleku nekaterih »nedvoumnih« opredelitev obstoječega sistema, to je premislek, o katerem bo brez vnaprejšnjih ideoloških prednosti tekla beseda o konkretnih vprašanjih. Nikakršna ovenčanost, pa naj bo venec *socialističen, nesocialističen ali protisocialističen*, v teh razpravah ne sme veljati. Sodelujočim naj odmerja prostor moč argumentov.

Sam se v zdaj že dolgo potekajoče razpravljanje vključujem s premislekom o eni osrednjih točk ideološke konstrukcije veljavne ustave. Govorim o predlaganih ustavnih dopolnilih, v katerih naj bi šlo za krepitev vloge združenega dela (dela) v Skupščini SFRJ. Kljub temu da teče beseda o dopolnilih, sta sporočilo in premislek usmerjena k novi ustavi, za katero mislim, da bi se morala odpovedati konstituiranju političnega sistema na podlagi dela. Sam namreč *tezo o republiki dela sprejemam le, če gre pri njej za republiko dela, ki delo odpravlja*. Le kot takšna je v korist delavstvu.

II

Če določena družba v temeljnih določbah lastne ustavne ureditve svojih prednov ne opredeljuje z nanašanjem na *državljanje*, ampak govori o »delovnih ljudeh ter narodih in narodnostih« ter če svoje temelje opredeljuje na način:

¹ Zaključni dokumenti konference ZKS (22.–23. 4. 1988). Gradivo B.

»Socialistična družbena ureditev Socialistične federativne republike Jugoslavije temelji na oblasti delavskega razreda in vseh delovnih ljudi in na odnosih med ljudmi kot svobodnimi in enakopravnimi proizvajalci in ustvarjalci, ki jim delo služi izključno za zadovoljevanje njihovih osebnih in skupnih potreb.

Temelj teh odnosov je družbenoekonomski položaj delovnega človeka, ki mu zagotavlja, da s tem, ko dela s sredstvi v družbeni lastnini ter neposredno in enakopravno z drugimi delovnimi ljudmi v združenem delu odloča o vseh zadevah družbene reprodukcije...², potem bi se morala resno lotiti premisleka svojih »temeljev« vsaj danes, ko je povsem očitno vsaj to, da imamo več kot milijon brezposelnih.³ Temeljito kaže razmisliti, ali je v tem položaju še mogoče utemeljevati, da so skladno z navedenim »nedotakljiva podlaga človekovega položaja in njegove volje: družbena lastnina...; osvoboditev dela...; pravica do samoupravljanja...; ekonomska, socialna in osebna varnost človeka...«⁴ itd.?

Če je ena temeljnih določb posamičnih konkretnih političnih sistemov njihova selektivnost,⁵ se kaj kmalu pokaže, da je zdajšnja naravnost temeljnega normativnega akta te družbe vse bolj selektivna. Selektivnost se presenetljivo kaže prav v točki triumfa samoupravne ideologije. Poglejmo si to selektivnost v številkah. Jugoslavija naj bi imela po oceni za leto 1986 šest milijonov sedemsto petnajsttisoč zaposlenih in milijon enaindevetdeset tisoč brezposelnih. Če smo optimisti, ugotovimo, da vsakega prebivalca Jugoslavije, ki želi delati, namesto zaposlitve oz. pravice do zaposlitve čaka pravica do dela. Natančneje branje ustave pa nas že v izhodiščih blagohotno opozarja, da je človekov položaj utemeljen s tem, da »dela s sredstvi v družbeni lastnini« ali drugače, če ni udeležen pri oplajanju družbene lastnine, je državljan druge vrste.

Biti nezaposlen je bilo še pred nekaj leti po mnenju enega zdajšnjih članov predsedstva SFRJ kontrarevolucionarno. Danes podobnih glasov sicer ni zaslediti, vsaj ne iz do te mere posvečenih ust. Verjetno med drugim tudi zato, ker bi število objektivnih kontrarevolucionarjev prehitro naraščalo celo za tiste, ki jih vsakič, ko ne lovijo napadalcev na temelje, popade paranoja.

Brezposelnost pa je seveda samo ena od točk, ki v povsem določeni luči kaže selektivnost sistema, ki temelj družbenih odnosov postavlja v *delo s sredstvi v družbeni lasti*. Nezaposleni iskalci dela so samo segment, številčno niti ne najpomembnejši, v vrsti državljanov drugega reda.

Pogled na statistične podatke nas opozori, da je v Jugoslaviji po popisu iz leta 1981 od skupnega števila 21.550.000 prebivalcev kar 16.234.000 tistih, ki so stari nad petnajst let, verjetno⁶ pa torej okrog petnajst milijonov polnoletnih državljanov.

Že če se poljubno odločimo za polnoletnost kot točko posvetitve, vstopa med državljanse, se pokaže, da ta vstop že abstraktno pred pravno regulativo povzroči *selekcijo, ki 55,3% prebivalcev, starih osemnajst in več let, potisne v pozicijo temno zelenih*. Če pogledamo, kdo so ti ljudje, potem je očitno, da se delijo na več kategorij. Tu smo že omenjali *brezposelne*, dodati pa jim je treba še *študente*,

² Ustava SFRJ 1974, Beograd 1974, temeljno načelo št. II, str. 8.

³ Statistični koledar Jugoslavije za leto 1987, ki prinaša podatke za leto 1986, govori o tem na strani 50.

⁴ Ustava SFRJ, Beograd 1974, str. 9.

⁵ O vprašanju selektivnosti kot določbi razredne narave države kot tudi posebej pravne regulative glej tudi C. Offe, *Družbena moč in politična oblast*, DE, Ljubljana 1985, str. 30–58.

⁶ Podatka v statističnem koledarju ni. Opravičujemo se za rahle statistične zamike zaradi slabe primerljivosti nekaterih podatkov.

kmete, upokojenke, ženske, ki kot gospodinje niso vštete med iskalke zaposlitve, in verjetno še koga.

Samo po sebi se zastavlja vprašanje, ali je *tolikšna selektivnost sistema na ravni ustavnega urejanja družbe upravičena?* Močno dvomimo.

Ni dvoma le za najbolj zdrave sile. Vsi, ki premišljajo o konceptualni rešitvi veljavne ustavne ureditve, morajo vsaj delno dvomiti o upravičenosti obstoječega.

III. XXXIII. dopolnilo

Ustavni amandmaji, ki naj odigrajo vlogo korektorja sistema, se posredno lotevajo tudi tega vprašanja. Če sodimo po predlaganih rešitvah, zdrave sile vedo, kaj delajo. Kaže opozoriti še na neko napačno investicijo, ki jo je čutiti tudi iz vrst drugih, ki poizkušajo svoje interese, ki so v nasprotju z interesi zdravih sil legitimni, udejaniti na napačni ravni.

Najneposredneje se tematiziranih vprašanj dotika ustavno dopolnilo XXXIII, ko v prvi in drugi točki pravi:

1. »Najmanj polovico delegatov v Zveznem zboru sestavljajo delegati iz delegacij organizacij združenega dela s področja materialne proizvodnje.«⁷

2. »Delegacijo skupščine republike oziroma skupščine avtonomne pokrajine v Zboru republik in pokrajin Skupščine SFRJ sestavlja najmanj polovica delegatov iz zbora združenega dela skupščine republike oziroma skupščine avtonomne pokrajine.«⁸

V obrazložitvi dopolnila beremo, da amandma izhaja »iz zahteve, ki jo vsebuje predlog Predsedstva, da se začne postopek za spremembo ustave SFRJ, da se okrepi vloga združenega dela in vpliv socialističnih subjektivnih sil na odločanje in delo skupščine SFRJ.«⁹

V obeh zborih naj bi se zaradi vprašanj, o katerih odločata, nujno povečala moč združenega dela. Ko predlagatelj razlaga, zakaj predlaga v Zveznem zboru *najmanj* petdeset odstotkov delegatov iz vrst delavcev v materialni proizvodnji, preprosto pozabi utemeljiti zahtevo, ki se nanaša na materialnost proizvodnje. Verjetno niti ni težko ugotoviti zakaj. Po našem mnenju gre pri pozabi za rahlo zagato, kako opredeliti delavce iz materialne proizvodnje kot tisti najpomembnejši del delavstva. Pri tem puščamo ob strani probleme, ki nastanejo že s tem, ko poizkušamo ugotoviti, katero je združeno delo materialne proizvodnje in ali inženirji iz oddelka za načrtovanje proizvodnje v Agrokomercu sodijo v materialno proizvodnjo ali ne! V nadaljevanju nas predlagatelj seznanja tudi s tem, da so bila ob pripravi predloga »izražena tudi mnenja, da te zahteve (po večji vlogi združenega dela – G. S.) ni mogoče uresničiti v okviru sedanje strukture Skupščine SFRJ oziroma le s povečanim številom delegatov iz združenega dela v zborih Skupščine SFRJ, z razdelitvijo pristojnosti v korist Zveznega zbora in z uvedbo instituta zainteresiranega zbora, temveč da bi bilo treba v Skupščino SFRJ uvesti Zbor združenega dela.«¹⁰ Za temi mnenji naj bi stala zahteva XIII. kongresa ZKJ, da se v »zvezi z ustavnimi spremembami obravnava predlog o uvedbi Zbora združenega dela v strukturo Skupščine SFRJ.«¹¹

⁷ Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate, letnik XIV, št. 2, Ljubljana, 16. 1. 1988, str. 16 (1. točka).

⁸ Isto (2. točka).

⁹ Isto str. 45.

¹⁰ Isto str. 46.

¹¹ Isto str. 47.

Toliko predlagatelj in pojasnjevalci. Dosedanja javna razprava se je še posebej v Sloveniji tega vprašanja dotikala bolj ali manj obrobno. To je mogoče delno pojasniti s »skrbjo za nacionalno samobitnost«, ki je večino razpravljalcev zadržala proč od resnejšega premisleka logike celotnih amandmajev, ko ne gre le za centralizacijo. Neko posebno podobo pa nam odsotnost oz. le redko tematiziranje daje o uspehu premisleka, ki spremlja prizadevanja za uveljavitev ekonomskih kriterijev gospodarjenja.

Kaj spregledata tako »Slovenec« kot tudi »ekonomist«? Rečeno preprosto: »Skoraj vse«. Uide jima nesprejemljivost navedenega ustavnega dopolnila. V čem naj bi bila nesprejemljivost? Iz zapisanega točke nesprejemljivosti ni težko skleniti. Rečeno storjeno, je dopolnilo nesprejemljivo:

1. ker še povečuje selektivnost institucij političnega sistema
2. ker škoduje ekonomskemu strukturiranju združenega dela.

K 1) Naj se vprašanja selektivnosti navedenega dopolnila dotaknemo le v določeni točki.¹² »Velike strukturne spremembe v sferi dela so se pravzaprav začele v sedemdesetih letih, ko so si druga za drugo sledile gospodarske krize, ko je odpovedal Keynesov ekonomski model in se je hitro začela povečevati stopnja brezposelnosti. Za sedemdeseta leta je značilno mrzlično iskanje instrumentov za zmanjšanje brezposelnosti, pri čemer so zlasti stavili na programe in ukrepe aktivne politike zaposlovanja (Svetlik, 1985) in upali, da bo polna zaposlenost ponovno vzpostavljena s temeljitejšo oživitvijo gospodarstva. Osemdeseta leta so prinesla razočaranje ... Substitucija dela z znanjem in kapitalom je neizprosna. V proizvodnji mikročipov ima znanje 70% in delo le 12% delež. V proizvodnji zdravil na recept je delo udeleženo le s 15% in celo v proizvodnji avtomobilov le z 20 do 25%. »Dežela, panoga ali podjetje, ki se z ohranjanjem delovnih mest fizičnih delavcev v proizvodnji zoperstavlja mednarodni konkurenci, bo hitro ostala brez proizvodnje in brez delovnih mest« (Drucker, 1987).«¹³ Če navedeno drži vsaj kot trend, težko pa bo dokazati, da ne, potem bomo v Jugoslaviji nedvomno pričr »neljubi« nalogi, ko bo treba priznati, da *tako opevano delo končuje svoj labodji spev*. Tudi tu v Jugoslaviji bomo prisiljeni resno razmisliti o posledicah, ki izhajajo iz paradoksa, na katerega opozarja C. Offe. »Človek bi lahko videl nekakšen paradoks v dejstvu, da se vzporedno s tem, ko je vedno večji del prebivalstva udeležen pri odvisnem pridobitnem delu, obratno tako rekoč zmanjšuje obseg »udeleženosti« tega pridobitnega dela na posameznikih, tj. koliko jih involvira in oblikuje na način, ki je značilen za vsakokratno delovno situacijo. To razsrediščenje področja dela nasproti drugim življenjskim elementom, izrinjanje te sfere na rob biografije, je nekaj, kar ugotavljajo mnogi diagnostiki časa, četudi pojav skrajno različno ocenjujejo.«¹⁴ Offejeva predpostavka drži sicer le, če se fond dela porazdeli enakomerneje ali pa se zagotovi vsaj t. i. družbeni dohodek (Gorz), vendar za to ne govori nič manj. Morda celo več. Povsem mogoče je, da delo postaja vse centralnejša kategorija tudi danes, vendar le tako da:

1. tisti, ki imajo zaposlitve, delajo tudi nadure in
2. tisti, ki nimajo zaposlitve in so brez družbenega dohodka, obupano lovijo vsako priložnost za zaslužek in torej tudi za delo.

¹² Redukcije si dopuščamo, ker smo stališče do selektivnosti opredeljevali že zgoraj. Teoretsko širšo utemeljitev tega, kar sledi, glej v 103/104. številki ČZKZ. V številki 103/104 kot v prvi naslednji številki, ki je tik pred izidom, je najti tudi premisek zamujenega stavljenja na delo.

¹³ I. Svetlik, Ustavna kodifikacija dela, TiP 12/1987 str. 1620–21. Daljši navedek smo si na tem mestu dovolili tudi zaradi veselja nad podobnimi neodvisno pridobljenimi stališči.

¹⁴ C. Offe, »Arbeitsgesellschaft«, Campus Verlag, Frankfurt/New York 1985, str. 28.

Temu zadnjemu strokovno pravijo dualizacija družbe.

Za zdaj uporabljajo tudi še izraze kot južnoafrikanizacija, brazilijanizacija ipd. Če bi se projekti naših zdravih sil uresničevali uspešneje kot doslej in po scenariju, ki ga vsebujejo dopolnila, bi se utegnilo zgoditi, da bo kot neke vrste sinonim za dualno strukturo družbe nastopila tudi izpeljanka, ki ima koren v imenu ene od evropskih držav.

Kje se torej kaže nevarnost nadaljnega večanja selektivnosti sistema?

1. Ob predpostavki, da bo Jugoslavija uspela sanirati svoje gospodarstvo in »stopiti v korak« z razvitim svetom, je očitno, da bo treba uvajati vse več tehnološko intenzivne industrije in odpravljati delovno intenzivne proizvodnje. Neogibna posledica takšnega procesa bi bila opisana marginalizacija dela v življenju posameznika in tudi družbe. V tem scenariju bi bilo potem seveda sila vprašljivo večati vpliv združenega dela v skupščini.

2. Ob mogoči dualizaciji družbe, ki bi ji sledilo ogromno povečanje brezposelnosti, bi poudarjanje vloge združenega dela pri odločanju o vprašanih, ki v sebi nosijo posledice za vse prebivalstvo države, vse bolj zgubljalo legitimnost. Državljeni, ki bi bili v neenakem položaju že zaradi brezposelnosti, bi doživljali še nadaljnjo neenakost pri odločanju o poteh spreminjanja svojega položaja. Socialna pomoč, ki jo vsaj v Sloveniji poudarjajo kot korektiv trga, je večkrat vprašljiva. a) Verjetno je najpomembnejše vprašanje vprašanje višine te pomoči. Če gre za neke vrste miloščino, ki nosilca pravice postavlja v položaj sramotne odvisnosti, doživlja dvojno neenakost. Poleg ekonomske b) še moralno.

K 2) Zapisana je bila navidez paradoksalna trditev, po kateri naj bi povečana vloga združenega dela škodovala prav temu združenemu delu. Kaj imamo v mislih? *XXXIII. dopolnilo je po našem prepričanju le izrečena resnica celotnega dopolnjevanja ustave v smeri uvajanja ekonomskih kriterijev gospodarjenja*. Predlagatelj še vedno zamenjuje ravni. Ne pristaja na nujen razpad družbe na različna področja: politično, ekonomsko in družbeno. Z vpeljevanjem združenega dela v skupščino, z njegovim prepotenciranjem dejansko prikriva nadaljevanje prevladovanja politike nad ekonomijo v gospodarstvu. Kako drugače pojasniti potrebo po posebnih pristojnostih združenega dela, ki bi potrebovalo predvsem manj usmerjeno ekonomijo, ne pa pooblastil, da kot segment nad segmenti duši preostala področja družbenega. Tu ni treba posebej poudarjati, da ob opisanem zamenjevanju oz. posiljevanju segmentov *izgublja gospodarstvo*, v katerem ne delujejo ekonomske zakonitosti, *kot tudi poizkusi vzpostavitve politike kot avtonomne sfere družbe, v kateri je politično vredno polne dignitete*. Rezultati omenjenega neločevanja sfer so danes vidni v *močno bankrotiranem gospodarstvu in bankrotirani politiki*. Najverjetneje ni pretirano v predloženih dopolnilih, še posebej v zahtevah o vlogi združenega dela v skupščini kot tudi v predlogih o favoriziranju velikih reprodukcijskih sistemov, videti prav *poizkus realiziranja fantazme bankrotiranih*. Združeno delo je v teh predlogih obravnavano, kot se je to zgodilo že ob šolski reformi, kot sveta krava, kot nekaj v sebi nediferenciranega. Dejansko pa je seveda tako, da bi uveljavitev maksime, da mora »biti vsa Skupščina SFRJ predvsem skupščina samoupravnega združenega dela«, ¹⁵ nikakor ne omogočila izhoda iz ekonomskih zagat, ampak bi vse skupaj le še poslabšala. Le veliki jugomonopoli bi si lahko ob tem meli roke. Dogovorna ekonomija prisil bi zopet redistribuirala ustvarjeni dohodek itd. Zagovarjati povečano vlogo združenega dela v skupščini, hkrati pa trditi, da je »izhod v odločilni prerazdelitvi moči med državo in samo-

¹⁵ C. Ribičič, Zbor združenega dela, NR 25. III, 1988, str. 167.

upravljanjem, med politiko in ekonomijo...¹⁶ itd., je preprosto nedomišljeno. *Ne le uvedba zbora združenega dela v skupščino, tudi vtihotapljenje združenega dela v skupščino pri zadnjih vratih je v škodo politiki in ekonomiji. Pristajanje na vtihotapljenje in zavračanje zbora pa pomeni zgolj zamegljevanje vprašanja.*

IV. Razlike

Zdi se, da se ob tej tematizaciji dokaj legitimno pojavlja vprašanje, kaj pa razlike med posamičnimi deli Jugoslavije. Argumentacija steče približno takole: »Res je mogoče, da omenjeno drži za razvite dele države, vendar pa je precej drugače na področjih, ki so manj razvita in imajo veliko brezposelnost. Na teh področjih si je treba prizadevati za gradnjo industrije, ki bo zaposlila te presežke.«

Menimo, da takšno razmišljanje, ki se običajno nadaljuje v smeri nujnega izkustva družbe dela za formiranje družb onstran dela, nenatančno locira problem. V ozadju opisanega razmišljanja o Jugoslaviji namreč še vedno stoji *delokratska logika*. »Zaposliti, polno zaposliti za vsako ceno«, to je prepoznavni znak pristašev te teorije.

Kaj je s te točke zunaj vidnega polja? Razmišljanje, po katerem je treba v BiH razpisati prisilno prostovoljno posojilo za zaposlovanje, ima sicer več črnih točk, vendar je ob priznanju, da je delovna sila v socializmu samoupravne vrste blago,¹⁷ najtemnejša gradacija tega kristala prav to, da spregleda, da ne gre za zaposlitev, ampak za dohodek. Kot smo nekje že opozorili, *si delavci z dajanjem posojila za delovna mesta, ne pa za ustvarjanje dohodka, dolgoročno odvzemajo možnost za zaposlitev*. Ali če parafraziramo Druckerja in mu dodamo samoupravno razsežnost, »delavci, ki kreditirajo delovna mesta fizičnih delavcev, bodo kaj kmalu ostali brez dohodka in tudi brez delovnih mest«.

Morda bi lahko rekli, da so *velike razlike v Jugoslaviji zgolj dodaten razlog za enoten koncept*, ki bi gospodarstvo utemeljil na dohodku, ne pa na delu. Naj se to sliši še tako paradoksalno, *delo ni tisto, kar je izhodišče današnje ekonomije*. Težnja po dohodku pa zahteva odpravljanje dela tudi v tistih delih Jugoslavije, v katerih etika dela ni nikoli prav zaživela. Svetovni trg namreč ne upošteva ideoloških konstrukcij o delu kot najvišji vrednosti, temveč jih trdo postavlja na realna tla. Zato je namen, da bi na Kosovu odprli čimveč obratov, ki bi zaposlili kolikor je mogoče veliko brezposelnih, namen, ki vodi v povečanje sklada za nerazvite in dolgoročno vodi celotno Jugoslavijo v odvisnost od različnih mednarodnih skladov. Naj bo Kosovo, Makedonija, BiH ali Slovenija, za vse je nujno sprejemati koncepcije, ki delo odpravljajo v marksovsko-heglovskem smislu.

¹⁶ Isto.

¹⁷ V tej sintagmi se opiramo na kombinacijo tez K. Polanyija in T. Kuzmanića.

Produksijski aparati v tržni in »komandni« ekonomiji

(hierarhija kot materializacija in kot destrukcija načela racionalne organizacije)

I

1. *Proizvodna delitev dela*¹ – to je razvidno iz analiz *razvitih* oblik industrijskega produktijskega procesa, posebej pa je bilo (že v začetku tega stoletja) poudarjeno znotraj »znanosti o upravljanju« – je specifična, definirajoča značilnost *moderne*ga industrijskega produktijskega procesa; industrijski produktijski proces je *utemeljen* na proizvodni delitvi dela; enostavno ni mogoč brez proizvodne delitve dela.

V prvi knjigi *Kapitala* je Marx podal znano rekonstrukcijo *medodvisnosti* delitve dela v manufakturni delavnici ter delitve dela v družbi. Ker je delitev dela v družbi dojemal kot splošni pogoj vsake blagovne produkcije, je v povezavi te oblike delitve dela z manufakturno (proizvodno) delitvijo dela orisal matrico, po kateri se odvija kapitalistični produktijski način.

V »soglasju« s tem orisom lahko rečemo, da je razvita blagovna menjava nujna izrazna oblika zgodovinsko določene kombinacije dveh oblik delitve dela – neposredno: razvite družbene delitve dela ter posredno: proizvodne delitve dela.²

2. Za proizvodno delitev dela uporablja Weber izraz »*specializacija* uslug«.³ To obliko delitve dela nedvoumno navezuje na »moderne razvoj dela«. Notranja specializacija je imanentna modernemu (racionalnemu) podjetju (podjetju, ki se ravna po računu kapitala). Taylorijanska specializacija – po Webu – ima pomembno mesto med pogoji, nujnimi za razvoj poslovanja po načelu rentabilnosti: je pogoj za optimalen (ter optimalno preračunljiv) učinek dela, s tem pa – nasploh – tudi za optimalno preračunljivost kot podlago optimalnega računa kapitala. Weber tudi neposredno omenja bistveno medodvisnost specializacije in produkcije za trg: »... potreba za tačnim izračunavanjem troškova i standardizovanjem proizvoda u cilju korišćenja večih izgleda na tržištu, u vezi sa tehničkim racionalnim aparatima (...) dovela (je) do stvaranja preduzeća sa unutrašnjom specializacijom (...) u koja su, zatim, uvedeni mehanizovani motori...«⁴

Webrov koncept specializacije (skupaj s konceptom integracije) je uporabljen v sociologiji kot izredno pomembno sredstvo analize organizacije *industrijskega* dela.⁵

¹ Proizvodno delitev dela razumem kot razporejenost *različnih* fragmentov nekega procesa dela na *različne* posameznike. Za označevanje te oblike delitve dela se v literaturi uporabljajo izrazi »tehnična delitev dela«, »posamična delitev dela«, »specializacija« itd. Ker je tu predvsem govor o konceptu, ki se nanaša na *posredovanje* tehničnih in socialnih sistemov (to se pravi ne izključno na tehnične sisteme, temveč na organiziranost produkcije v celoti), mislim, da je izraz proizvodna delitev dela primernejši.

² Medodvisnost proizvodne ter družbene delitve dela kot skritega ozadja *razvitih* menjalnih razmerij – blagovne oblike kot *splošne* oblike proizvoda dela – je Marx v formi generalne opombe (teze) podal (tudi) v šestem (neobjavljenem) poglavju *Kapitala*. Tam eksplicitno naveže blago kot nujno obliko proizvoda na (njej ustrezajočo) kombinacijo delitve družbenega dela in »kapitalistične delitve dela znotraj delavnice«. Glej: K. Marks, *Rezultati neposrednega procesa proizvodnje*. Rukopis neobjavljene Šeste glave Prve knjige »Kapitala«, IC Komunist, Beograd 1977, str. 91–72.

³ Veber, M., *Privreda i društvo*, I, Prosveta, Beograd 1976, str. 87.

⁴ Ibid, str. 119.

⁵ Med številnimi avtorji, ki so uporabljali ta koncept, je verjetno najbolj tipičen primer Petra Druckerja. Glej npr. njegovo knjigo *The New Society*, Harper & Row Publishers, New York 1962.

3. Analiza učinkov širjenja specializacije (tehnične oz. proizvodne delitve dela) lahko pokaže, da v masovnih razmerah izfragmentirana delovna sila (delavec operater) *ni edini* rezultat širjenja te oblike delitve dela.

Njen ključni *posredni* rezultat je *koncentracija* moči/znanja v eni sami točki delovnega telesa.

Koncentrirano ter *sistematično* razvijano teoretično znanje je bistven pogoj razvite, masovne industrijske proizvodnje. Sistematično znanje – »zaokrožena teorija« – je bistvena značilnost vsakega modernega poklica. To pa pomeni, da je *posredni* rezultat proizvodnje delitve dela (tudi) profesionalizem. *Vrh* določenega industrijskega podjetja je vrh določenega segmenta družbene delitve dela: »ujema« se z industrijskim profesionalcem. Vrhunski industrijski profesionalec je mogoč edino na vrhu industrijskega podjetja: je »zaključek« industrijske hierarhije. Nasprotna, »skrita« stran tega »zaključka« je totalna deprofesionalizacija v območju parcialnega dela (deprofesionalizacija delavca operaterja).

Za moderno, racionalno podjetje (tudi po Webru) sta samoumevna *oblast strokovnjakov* ter – tej oblasti primerno – načelo hierarhične organizacije vseh instanc.

4. Podani koncepti poudarjajo *proizvodno delitev dela* kot osrednje načelo racionalne organizacije modernega podjetja.

To načelo racionalne organizacije je imanentno produkciji za *razviti* trg; ključna je (zgodovinsko tudi najstarejša) metoda *masovne* blagovne produkcije; je način produkcije za *masovno tržišče*. Kot matrica racionalne organizacije je nastal zgodovinsko v razmerju do trga; je »žig« trga v obratu. Je šifra racionalne organizacije, ki ima smisel samo v razmerju do trga; ki je samo v tržnem kontekstu racionalna ...

Vse to povedano s pomočjo (v določeni meri) političnoekonomskih izrazov: s *posredovanjem* proizvodne delitve dela postaja družbeno potreben delovni čas za izdelavo nekega proizvoda osrednje načelo *notranje* regulacije produkcijskega procesa. Proizvodna delitev dela (ter na njej utemeljena organizacija racionalnega podjetja) je materializacija zunanje, ekonomske, tržne prisile v obratu: tej zunanji prisili je prilagojen *način dela*.

II

1. V socializmu *ne obstaja* *razvito tržišče* – nadomešča ga razvita država; menjava je etatizirana, *posredovano* z državo.

Avtorji *Diktature nad potrebami*⁶ poudarjajo, da so bili prvi poskusi uresničevanja socialističnih učenj zavezani ukinitvanju (ali vsaj drastičnemu omejevanju) tržnih odnosov. Z ukinitvijo tržnih razmerij je »komandna ekonomija« izgubila lastno osnovo računanja; »sistem je (...) za sebe smatrao da nije podložen proizvodnostima delovanja tržišta«.⁷

Z zamenjavo tržnega posredovanja produkcije in porabe z državnim posredovanjem produkcije in porabe je socializem spektakularno koncentriral proces industrializacije. Ta metoda državnega posredovanja – udejanjena kot metoda materializacije ambicioznega projekta *ukinitve* blagovne produkcije – je v resnici *prekinjala* mrežo blagovne menjave – *razvito* menjalno razmerje (če je obstajalo; če pa ga ni bilo, je onemogočala njegovo vzpostavitev). Dosežek te prekinitev

⁶ Feher, E., Heler, A., Markuš D., *Diktatura nad potrebama*, Rad, Beograd 1986.

⁷ *Ibid.*, str. 342, 343, 346.

– takšne so pač izkušnje, pridobljene v »izgradnji« tradicionalnega socializma – je neprimerno manjši od začetnih pričakovanj . . .

2. Na ravni materialne produkcije, v ravnini produkcijskih aparatov – v »svetu dela« – se socializem – *na videz* – ne razlikuje od razvitih kapitalističnih družb oz. od njihovih tržno posredovanih produkcijskih aparatov.

Za to *formalno* podobnostjo produkcijskih aparatov »komandne« in tržne ekonomije se skrivata pravzaprav dve medsebojno izključujoči se logiki: merilo fragmentacije dela ter hierarhične organizacije produkcijskih aparatov v »komandni« ekonomiji je *optimalno reproduciranje politične moči*, dokler je – po drugi strani – merilo hierarhične organizacije produkcijskih aparatov tržne ekonomije *načelo rentabilnosti*.

S stališča tržne ekonomije so produkcijski aparati »komandne« ekonomije neracionalni, »neelastični«, »počasni«; tako togo so organizirani, da so v bistvu dezorganizirani.

S stališča »komandne« ekonomije so produkcijski aparati tržne ekonomije disfunkcionalni, nepredvidljivi ter – praviloma – v tej ali oni usodni točki takega ali drugačnega reformnega poskusa vedno tudi »razredno sovražni« . . .

III

V vabilu za razpravo je nakazana možnost pogovora na temo: delo v postmoderni (postindustrijski) družbi, nakazana pa je tudi možnost za pogovor o realnih protislovjih ter preobrazbah dela v naši družbi.

Mislim, da je s tematiko postmoderne družbe vsekakor treba vzdrževati teoretični stik; da pa je za našo družbo aktualna *modernizacija* oz. vzpostavitev moderne organizacije, ki lahko šele v bodočnosti omogoči *organski* stik s postindustrijskimi trendi družbenega razvoja. Po mojem mnenju sta danes za nas najpomembnejša natančna razčlenitev in dojetanje (ter širjenje dojetanja) konteksta *moderne* organizacije (to se pravi konteksta, v katerem je sploh mogoča moderna, racionalna organizacija, seveda v pomenu funkcionalne racionalnosti tržno naravnanih produkcijskih aparatov).

1. Jugoslovanska kritična sociologija je »dešifrirala« dve nasprotujoči si organizacijski načeli, ki sta značilni za jugoslovanske delovne organizacije: participacijsko (samoupravni kolektiv) ter hierarhično načelo (podjetje).⁸

Sociološke raziskave (od konca šestdesetih let) so prepričljivo pokazale obstoj *oligarhične* strukture moči v jugoslovanskem podjetju.⁹

Vrsti teoretičnih (ter strateških) implikacij, ki so bile izpeljane iz teh raziskav, bom dodal neko tezo, ki se nanaša na *nastanek* te oligarhične moči. Mislim, da je upoštevanje *geneze* te moči že samo po sebi pomembna »korekcija«, ki lahko pomaga pri demistificiranju našega »podjetništva« oz. lahko poenostavi demontažo neke implicitne ter dokaj razširjene teze, po kateri podjetniška funkcija ter nosilci te funkcije obstajajo v jugoslovanskem podjetju . . .

2. Po mojem mnenju so prevladujoče oblike dela (ter načinov dela), ki obstajajo v naši družbi – sicer na nek poseben način – tradicionalno socialistično *predmoderne*. Ko to pravim, nimam v mislih obstoječe tehnične opremljenosti, po

⁸ Avtor te teze, tudi njen najbolj dosleden zagovornik, je profesor Županov. To tezo, ki jo je oblikoval pred dvajsetimi leti, razvija tudi v knjigi *Marginalije o društveni krizi*, Globus, Zagreb 1983.

⁹ Koncentriran pregled teh raziskav je v knjigi *Moč in nemoč samoupravljanja* V. Rusa in F. Adama (Cankarjeva založba, Ljubljana 1986).

kateri je Jugoslavija (Slovenija seveda še toliko bolj) znotraj nekega širšega kroga industrijskih družb. Predmodernost naše družbe je vsebovana v obstoječem kontekstu dela; ta je po mnogih značilnostih vzorno tradicionalno socialističen. Seveda takšen kontekst nujno »inducira« preformuliranje funkcionalno-racionalne strukture industrijskega dela. Ali natančneje: predmodernost je zgodovinsko sproducirana tudi na tem prostoru s prekinitvijo ter blokado možnosti za vzpostavitev razvitih menjalnih odnosov, razvitega trga oz. naša predmodernost je v vseobsegajočih posredovalnih funkcijah naše države ter – v tem smislu – v delu kot naši osrednji politični kategoriji. Naša predmodernost je v nedvoumni kontinuiteti težnje po strukturiranju celotne družbe kot »komandne ekonomije«. To je (seveda zelo grobo povedano) bistvo našega tradicionalnega socializma, ki se ujema z bistvom tradicionalnega socializma »nasploh«. Če je mogoča sintagma: *industrijska predmoderna družba*, potem ta velja za neko skupino držav, med katere je treba šteti tudi Jugoslavijo.

To pa pomeni, da je tudi jugoslovansko podjetje – s stališča ekonomizirajoče, tržno posredovalne produkcije – temeljito dezorganizirano z vseobsegajočim državnim posredovanjem produkcije; vzpostavitev središča jugoslovanskega gospodarstva je namreč potekala v kontekstu »komandne« ekonomije; temeljna organizacijska načela jugoslovanskega podjetja so prav zaradi tega v »soglasju« s »komandno« ekonomijo. *Jugoslovanska podjetja so se zgodovinsko razvijala kot »kapilarna mreža« (neke oblike) »komandne« ekonomije.*

Na ta »kapilarni« del strukture »komandne« ekonomije je dozidana institucionalna participativna organizacija, ki naj bi opravila funkcijo začetne oblike procesa osvobajanja dela (projekt asociacije svobodnih proizvajalcev). Pozneje je še ta – na ravni produkcijskih aparatov »korigirana« »komandna« ekonomija – tudi decentralizirana (projekt »integralnega samoupravljanja«). Rezultat teh sprememb je bil pluralizem »komandnih« ekonomij; v institucionalnih razsežnostih svojih produkcijskih aparatov so vse imele vgrajeno enotno participativno organizacijsko shemo.

To je kontekst, v katerem je vrh podjetja (»poslovodna struktura«) še naprej vitalna točka neke (zgodovinsko posebne) oblike zbirokratizirane, »komandne« ekonomije; v tem vrhu se kopiči dejanska moč podjetja. Ta moč je s stališča participativne organizacije *nelegalna*; s pomočjo zapletenih političnih iger si ta nelegalna moč (v interakciji s samoupravnimi organi) zagotavlja legalnost (in legitimitnost) . . .

Kvaliteta vrha podjetja ustreza kvaliteti konteksta oz. prevladujočemu načelu organizacije celotne ekonomije: pri jugoslovanskih podjetjih gre za vodstva, ki so oblikovana v netržnem kontekstu, oz. za oligarhije, katerih temeljna izkušnja izhaja iz specifične – z institucionalnim samoupravljanjem dograjene – oblike »komandne« ekonomije.

To pa pomeni, da bi enostavno priznanje dejanske distribucije moči v jugoslovanskem podjetju nujno potenciralo moč, utemeljeno (tudi) na nekem tipu notranje organizacije, ki je po svoji »naravi« netržna oz. bolj »komadno« naravnana . . .

3. Legalizacija obstoječe strukture moči je kritična točka vseh »scenarijev« spremembe jugoslovanskega podjetja v smeri ekonomizirajoče produkcije.

Najbolj produktiven način zmanjševanja rizikov, vsebovanih v tej kritični točki »scenarijev« socialne spremembe, je koncentriran v tezi, ki poudarja potrebo po vzporedni vzpostavitvi delavske avtonomne kontramoči¹⁰ kot odločujočega poroka

¹⁰ Tezo o delavski avtonomni kontramoči argumentira V. Arzenšek v knjigi *Struktura i pokret* (Centar za filozofijo i društveno teorijo, Beograd 1984).

ohranjanja dinamike socialne spremembe. Glede na naravo moči, ki naj bi bila legalizirana, bi avtonomna delavska kontramoč onemogočala realsocialistično zamrznitev.

Tretji odločilni dejavnik je »osvoboditev tržnih zakonitosti«. Njen bistveni pogoj je v radikalni omejitvi države oz. v natančnem definiranju prostora in funkcij države (razločevanje države od družbe)...

Torej: 1. legaliziranje obstoječe strukture moči v podjetju, 2. delavska avtonomna kontramoč, 3. trg. To so temeljni pogoji sprememb, ki – sicer – vnaprej ničesar ne garantirajo, brez katerih pa nobena produktivna sprememba ni možna.

Šele ti temeljni pogoji namreč omogočajo *postopno* vzpostavitev proizvodne delitve dela kot materializacijo načela družbeno potrebnega časa v produkciji ali – po »webrovsko« – kot pogoja optimalnega (ter optimalno izračunljivega) učinka dela.

Iz takšne tržno »izsiljene« notranje delitve dela nastaja organska racionalnost organizacije – moderno industrijsko podjetje. Vse to je (makro in mikro) kontekst, v katerem je šele mogoč nastanek modernega managementa...

Po mojem mnenju je torej treba problematizirati genezo (»naravo«) oligarhije jugoslovskega podjetja. Ker so te oligarhije oblikovane v netržnem kontekstu, so neupravičena pričakovanja, da legalizacija obstoječe strukture moči (ki smo jo identificirali kot oligarhično distribuirano moč »kapilarnega dela« »komandne« ekonomije) v teh organizacijah sploh lahko osvobodi podjetniško funkcijo. Dvomimo o možnosti za (relativno hitro) vzpostavitev racionalne organizacije jugoslovskega podjetja...

Dal bi še nekaj manjših pripomb ali sugestij, ki se nanašajo na nekatere teze ter koncepte, uporabljene v prilogah k tej razpravi.

1. Lahko seveda samo pritrdimo ugotovitvam o obstoju resnih znakov opuščanja »birokratske organizacijske paradigme«, ki se kažejo v razvitih zahodnih družbah. Nove organizacijske oblike dela torej že obstajajo, pri nas pa so mogoče – po mojem mnenju – samo kot *teoretični* koncepti. Osebo namreč zelo dvomim o možnosti za »transplantacijo« teh novih, nebirokratskih modelov v naše (posebej pa v obstoječe *velike*) industrijske organizacije. Tam so že materializirane (prikazanim kontekstom) določene paradigme, tam obstajajo popolnoma drugačne silnice in druga logika, ki vnaprej garantira pičle rezultate teh poskusov.

Seveda se neprimerno večje možnosti za eksperimentiranje odpirajo z vzpostavljanjem novih organizacij (posebej pa pri samozaposlovanju).

2. Koncept *razredne delitve dela* se običajno nanaša – to navaja tudi prof. Kavčič v svojih tezah – na ločitev ustvarjalnega od rutinskega, intelektualnega od fizičnega ter upravljskega od izvajalskega dela. Če si natančno ogledamo *kombinacijo* teh določil razredne delitve dela, lahko ugotovimo, da je pravi »vzorec« (ali »prototip«) koncepta razredne delitve dela *vertikalna delitev dela v industrijskem obratu* oz. da gre tu za neko sodobno, moderno delitev, ki – v bistvu – ni bila znana predindustrijskim družbam. (Če so takšne oblike delitve dela sploh obstajale v predindustrijskih družbah, so bile nebitvene.) To pa bi pomenilo – če se zadeva logično izpelje, da predindustrijske družbe (ker ne vsebujejo razredne delitve dela) *niso* (bile) *razredne*; po drugi možni izpeljavi pa so te družbe vseeno (bile) *razredne* družbe, s tem da njihova razrednost ne izhaja iz razredne delitve dela, temveč da je temelj razrednosti teh družb drugačen.

3. O vplivu tehnološkega razvoja in kvalifikacijsko sestavo mislim, da je tretja skupina hipotez, ki jih navaja prof. Kavčič, najbolj produktivna. To so hipoteze, ki govorijo o oblikovanju *dveh* kvalifikacijskih skupin: manjše, z izjemno visoko

kvalifikaciji in večje, »ki ne potrebuje za opravljanje dela v avtomatizirani tehnologiji skoraj nobene kvalifikacije«. Nekateri raziskave segmentiranja trga delovne sile, ki so bile opravljene v zahodnih družbah, potrjujejo takšno obliko – *pogojno rečeno* – *polarizacije* delovne sile. Pogojno zato, ker je »nekje vmes« (še naprej dobro sindikalno organiziran) tradicionalen delavski razred.

4. Moja četrta pripomba ali dopolnitev se nanaša na neko majhno nenatančnost pri uporabi konceptov družbene in tehnične delitve dela, ki jih v svojem sicer zelo spodbudnem prispevku uporablja tovariš Svetlik.¹¹ Ko razdeli formalno delo na *zaposlenost* (delavci opravljajo različne posle s proizvodjalnimi sredstvi, ki so v lasti delodajalcev) in *samozaposlenost* (delo na lastnih sredstvih za proizvodnjo), reče dobesedno: »Podlaga samozaposlenosti je družbena, podlaga zaposlenosti pa tehnična delitev dela.«¹² To pa bi pomenilo, da je družbena delitev dela *differentia specifica* neke posebne oblike dela (npr. obrtniškega).

Mislím, da takšna redukcija koncepta družbene delitve dela ni preveč posrečena. Družbena delitev dela je namreč skupna vsem oblikam dela v neki družbi (različne oblike dela so segmenti nekega skupnega družbenega dela) in je – kot takšna – značilna za vse družbe. To pa pomeni, da imajo samozaposlenost in zaposlenost ter nasploh vse oblike dela v neki družbi za podlago družbeno delitev dela. Tehnična delitev dela je – to drži – specifično določilo zaposlenosti – glavne oblike dela v industrijskih družbah.

VLASTA VIČIČ

Povzetek razprav

Medtem ko se razvite družbe v zadnjem desetletju vse bolj soočajo s krizo rasti, recesijo in hudo brezposelnostjo, ko se na obzorju kaže strahotna ekološka kriza in se na nove načine vzpostavlja gospodovanje produkcijskega procesa nad producenti, se z vso ostrino zastavljajo vprašanja nadaljnega razvoja, prihodnosti dela in kvalitete življenja. Faustovski sen o družbi nenehnega napredovanja je minil, v boju za preseganje lastnih dosežkov je človeštvo podobno »škorpijonu, ki s svojim strašnim repom prebada samega sebe«, kot je nekoč o moderni dobi zapisal C. Baudelaire.

Dosežki materialno-tehnološkega razvoja na eni strani zbudajo pretirani optimizem v srečno bodočnost človeškega rodu, na drugi strani pa zbudajo epohalni pesimistični dvom o možnosti vstopa v »kraljestvo svobode«. V tem razponu so se gibala tudi razmišljanja razpravljalcev o vlogi, pomenu in funkciji dela v spremenjenih razmerah v modernih družbah, ki so se v veliki meri navezovala na Marxovo interpretacijo odprave dela in hkrati na njegovo postavitve dela kot generičnega bistva človeka.

Pavle Zgaga je poudaril, da je za Marxovo misel bistven poizkus deontologiza-

¹¹ Svetlik, I., Boh, K., Kos, D., Zrimšek, Z., *Neformalno delo*. Delavska enotnost, Aktualna tema, št. 47, Ljubljana 1988.

¹² *Ibid.*, str. 20.

cije dela, socialistične prakse 20. stoletja pa so stopile korak nazaj, saj se kažejo kot ontologije dela, ki so razumljene kot filozofije reda. Če je delo v socialističnih družbah osrednja ideološka kategorija, potem je vprašanje prihodnosti dela v bistvu ideološko vprašanje, ki marsikje zakriva druga in morda bolj »prava« vprašanja.

Sodobni procesi dela nosijo v sebi novo potencialno konfliktnost, ki se v Zgagovi interpretaciji kaže kot polarizacija med vrhunskim intelektualnim delom in repetitivnim šablonskim delom, medtem ko vmesne oblike počasi izginjajo. Problem je mogoče reducirati na staro vprašanje: Kdo bo v družbi prihodnosti opravljal »nižja« in kdo »višja« dela? Kot eno ključnih razmerij vidi Zgaga razmerje med zaposlenostjo in nezaposlenostjo, in sicer z vidika spoznanja, da na določeni razvojni stopnji kapitala abstraktno delo ne more biti več mera vrednosti, ampak to postane znanje samo. S tem je tesno povezano vprašanje prostega časa in resnično bogate družbe, pa tudi problem boja za udeležanje takšne družbe. Namesto vizije o emancipatoričnem projektu znotraj dela, prinaša družba prihodnosti nove konflikte, ki ogrožajo točke novoveškega razvoja in sprožajo na drugi strani pojave antirazsvetljenstva.

Vekoslav Grmič je iskal predvsem pozitivne učinke tehnološkega razvoja. Ocenil je, da je tehnološki razvoj prinesel občutno povečanje deleža intelektualnega dela ter rast kvalifikacije, obenem pa je producentom omogočil celovitejši pregled nad delovnim procesom. Pogoja za uspešno delo sta tako fleksibilnost in dinamičnost, sposobnosti, ki jih vsakdanje delo duši, pa bi morali producenti razvijati v prostem času. Če tehnologija omogoča podaljšanje prostega časa, pozitivno učinkuje na razvoj osebnosti ter na počlovečenje dela. Grmič pa se je na koncu zamislil nad dejstvom, da pri nas delo izgublja svojo vrednost, da je pogosto izenačeno z nedelom, in da še nismo prešli faze, ko delo ostaja zgolj prisila in človek ob njem stroj, ločen od uživanja v delu.

Razprava *Bogomirja Novaka* je izhajala iz teze, da je znanje ključni dejavnik prestrukturiranja dela. Empirični podatki kažejo, da v svetu prav iz zanimanja in potrebe po avtonomnem delu nastajajo nove oblike vodenja in upravljanja podjetij, pri katerih ima vedno več izvajalcev možnost zamišljanja in upravljanja proizvodnje. Pri tem boju za nova, še neosvojena področja znanja, pa ne smemo zane-mariti starega, ki je prav tako pomembno za ustvarjalno delo. Novak je postavil v ospredje spremembo osebnosti, kajti za spremembe v procesih in oblikah dela je potrebno signifikativno, doživljajsko učenje, ki omogoča subjektu aktivno spreminjanje sveta. Eden glavnih razlogov za to, da znanje pri nas še ni in ne more biti dejavnik družbenega razvoja, je po Novakovem mnenju prav v našem sistemu izobraževanja, ki spodbuja le reproduktivno mišljenje in producira statične osebnosti. Medtem ko trendi v razvitem svetu potekajo v smeri integracije dela in znanja, ostajamo pri nas zavezani abstraktnemu delu, katerega edini korelat je abstraktni humanizem.

Edvard Konrad je postavil enačaj med stimulusom dela in tehnologije na enostaven način – oba sta sredstvi za zadovoljevanje človekovih potreb. Iz tehnologije, ki na eni strani delo deli, na drugi pa ga integrira, izvirajo tako konflikti kot kooperacija med ljudmi. Razvoj družbenih upravljalških znanosti poteka hkrati s tehnološkim razvojem in ima nanj povratne učinke, integrativna točka vseh vprašanj v zvezi z delom pa je po Konradovem prepričanju vprašanje kvalitete dela. Samo takrat, ko je delo združeno z uživanjem, je ta kvaliteta dosežena, izjemno težavno pa je vprašanje, kako strukturirati delo in kako dati producentu notranjo motivacijo, da bi bil spoj dosežen? Prava ustvarjalnost izraža iz avto-

nomnosti in pestrosti dela, iz njegovega socialnega pomena. Za opravljanje ustvarjalnega dela bi morali imeti aktualizirane višje potrebe in potemtakem zadovoljene nižje. Očitno pa je problem in konceptualizacija ustvarjalnosti socialni konstrukt realnosti, ki ji ne smemo podleči na način preproste, vulgarne delitve na zgolj ustvarjalno in na zgolj neustvarjalno delo, saj obstajajo v oblikah dela številne vmesne faze in ravni.

Rudi Kocjančič je zarisal problematiko dela kot trikotno razmerje med interesno diferenciranostjo, strukturiranostjo in konfliktnostjo delovnega procesa kot takega. Marx je s tem, ko je iz razredne dihotomije izvedel interesno dihotomijo, pristal na pojmovanje dela kot monolita, ki v sebi ni razcepljen. V zadnjih desetletjih se v naprotju s tem vse bolj kaže diferenciacija in konfliktnost dela po potrebah, interesih in motivih. Če velja teza o notranji razklanosti dela, to potegne za sabo vprašanje legitimnosti posameznih segmentov dela in vprašanje samoorganizacije dela ali institucionalizacije dela v pluralističnem pomenu. Za Kocjančiča ni ključno vprašanje emancipacije, pač pa vprašanje potrebe po samoorganiziranosti življenja. Bistveno pri tem je, da se viri odtujitve, ki so bili prej umeščeni v proizvodnjo, selijo na področje prostega časa, torej s področja dela na področja izven dela. Hkrati s socializacijo dela poteka socializacija prostega časa, človekova totaliteta se ne izčrpuje in dovršuje v delu, ampak v vseh segmentih njegove fizične in umske aktivnosti.

Na koncu lahko zapišemo, da se odgovori na vprašanje o prihodnosti dela gibljejo v skrajnostih – od pristajanja na obračanje družbe okrog »sonca Dela« do boja za osvoboditev dela. Ključna ostaja starodavna želja po človekovi svobodi, po svobodi človeškega duha, ki pa je za večno obremenjen z materijo, kot je zapisal že Marx. Proces delitve oziroma ločevanja delovnega procesa se še zdaleč ni končal, zato se zdi, da delo kljub vsemu ostaja temeljna družbena kategorija, s katero lahko pojasnujemo družbene transformacije in načine družbene stratifikacije.

Omejitve javne besede po mednarodnih dokumentih

V zadnjih 50. letih so v telesih Združenih narodov, ki so s svojim delovanjem tudi vir mednarodnega prava, sprejeli več kot deset dokumentov, ki v celoti ali delno obravnavajo delovanje na področju javnega informiranja. V tem številu niso zajeti mednarodni sporazumi, ki zadevajo izključno tehnično in organizacijsko plat komuniciranja, kot so na primer vprašanja mednarodnih telekomunikacijskih standardov, poštnih tarif in podobne zadeve, niti dokumenti, ki se samo posredno dotikajo problemov javne besede.

Zavezujoča moč omenjenih dokumentov je različna. Nekateri med njimi imajo značaj mednarodnih sporazumov oziroma pogodb, drugi, na primer nekatere deklaracije Združenih narodov ali Unesca, predstavljajo priporočila bolj ali manj obvezujoče narave, kar je odvisno od osnov, na katere se opirajo in značaja problema, ki ga urejajo, oziroma od načina, kako so bili sprejeti. Sledi jim vrsta resolucij Generalne skupščine Združenih narodov, Generalne konference Unesca in drugih teles iz sistema OZN, ki so jih sprejeli predstavniki vlad ter s tem prevzeli tudi odgovornost za njihovo uresničevanje v posameznih državah.

Po svoji vsebini nekateri od dokumentov Združenih narodov obravnavajo vlogo javne besede, prvenstveno s stališča njenih učinkov na razvoj mednarodnih odnosov, na sporazumevanje med narodi in na krepitev miroljubnega sožitja. V drugih zasledimo načela, ki zadevajo vlogo javnega komuniciranja znotraj posameznih držav v razvoju demokratičnih družbenih odnosov, pri čemer sta v ospredju svoboda informacij kot temeljna pravica človeka ter prepoved diskriminacije na podlagi rasnega, verskega ali narodnostnega razlikovanja. V tretjo skupino bi lahko uvrstili dokumente, ki vlogo in učinke komuniciranja – glede na to, da sodobni komunikacijski tokovi ne poznajo meja – obravnavajo kot pojav, ki združuje v sebi istočasno notranjo, družbeno in mednarodno komponento. Zlasti v zadnjem času se vse bolj uveljavlja spoznanje, da uresničevanje človekovih pravic in svoboščin – med katere seveda spada tudi svoboda informacij – v neki deželi ni le njena notranja zadeva, ampak tudi merilo njene pripravljenosti prispevati k miroljubnemu sožitju z drugimi narodi.

Ko govorimo o vsebini mednarodnih dokumentov, ki obravnavajo delovanje množičnih občil, moramo še posebej poudariti, da je prvenstvena skrb mednarodnega urejanja namenjena zagotovitvi svobode v procesu komuniciranja kot eni izmed osnovnih človekovih pravic, pa tudi kot pogoju za boljše mednarodno sporazumevanje, odpravljanje predsodkov in nesporazumov ter za ohranitev miru

* Bogdan Osolnik, redni prof. FSPN, publicist, soavtor znane publikacije UNESC-a »Mnogo glasov, en svet« (problemi komunikacij danes in jutri).

v svetu. Svoboda mišljenja in izražanja je mednarodno-pravno zagotovljena pravica državljanov. Njene omejitve so dopustne samo v izjemnih primerih, ko je na ta način potrebno preprečiti zlorabo, ki bi povzročila škodo, bodisi posamezniku ali določenim javnim interesom, bodisi miroljubnemu mednarodnemu sožitju.

Prav okrog definiranja teh omejitev je bilo že ob nastajanju posameznih dokumentov največ razlik in razhajanj. Urejanje okvirov svobode in odgovornosti javne besede zadeva namreč ob globoke politično-ideološke in družbeno-ekonomske interese posameznih držav, pa tudi močnih privatnih združenj, kar se še posebej kaže tudi v tolmačenju in izvajanju določil sprejetih dokumentov. Zato se prav na področju komuniciranja težko uveljavlja avtoriteta mednarodnega prava, še bolj pa težnje po njegovem izpopolnjevanju, ki ga zahtevajo izzivi nove tehnike komuniciranja in splošni civilizacijski napredek. Čeprav bi izredni pomen te dejavnosti za sodobno življenje ljudi zahteval več mednarodnega sporazumevanja in usklajenega ravnanja, je urejanje odnosov na področju komunikacij še vedno dokaj sporno in dostikrat prepuščeno zgolj uveljavljanju »pravice močnejšega«.

V nadaljevanju tega prispevka bomo pokazali, kako so različni mednarodni interesi in družbeni koncepti vplivali na oblikovanje obstoječih mednarodnih dokumentov, ki zadevajo javno besedo. Ob historiatu njihovega nastanka bomo poskušali prikazati tudi osnovne konceptualne dileme, ki so se pojavljale v tem procesu in ki so tako ali drugače še vedno prisotne tudi v uresničevanju sprejetih dokumentov. V nadaljevanju pa bomo obravnavali uveljavljanje mednarodnih dokumentov v notranjih zakonodajah.

I. PREGLED NASTANKA MEDNARODNIH NAČEL IN PRAVIL, KI ZADEVAJO JAVNO BESEDO

Že v delovanju Društva narodov med prvo in drugo svetovno vojno je bilo več poskusov, da bi vplivali na politiko širjenja informacij, tako da bi prek njih pospeševali mednarodno sporazumevanje in preprečevali objavljanje vsebin, ki ogrožajo mir in dobre odnose med narodi, vendar tedaj ni bilo mogoče o tem doseči nikarkršnega sporazuma. Razcep v mednarodnih odnosih je bil že preglobok, da bi na tako občutljivem področju lahko dosegli kak resnično pomemben sporazum. Vendar je izgledalo, da je bil dosežen velik uspeh, ko so v Ženevi 1936. leta, po 10. letih pogajanj, podpisali Mednarodno konvencijo o uporabi radia v korist miru, ki je stopila v veljavo 2. aprila 1938. Udeleženske te mednarodne pogodbe so se obvezale, da bodo preprečevale, in če bo potrebno, tudi prepovedovale radijske oddaje, ki bi spodbujale k dejanjem, naperjenim proti miru in proti notranjemu redu in varnosti posameznih držav. Sporazum »o nenapadanju preko radia«, kot so ga nekateri imenovali, je prepovedoval emisije, ki bi spodbujale k vojni ali vsebovale take izjave, ki zastrupljajo mednarodno ozračje. Vseboval je določila o popravku popačene informacije in načinu arbitraže v primerih nesoglasij pri izvajanju konvencije. Prav tako je imel tudi pozitivna določila o pospeševanju izmenjave materiala, ki služi širjenju znanja o drugih narodih, njihovi kulturi in načinu življenja. Toda konvencija je stopila v veljavo v trenutku, ko se je nemški in italijanski fašizem že z vsemi silami pripravljal na vojno in je k pomračitvi mednarodnih odnosov tudi propaganda prispevala zelo pomemben delež. Sporazum o uporabi radia v miroljubne namene je bil kaj hitro pozabljen, radio-propaganda pa je postala ena glavnih oblik vojnega hujskaštva in psihološkega pritiska. Vendar formalno ta konvencija ni bila nikdar preklicana in je še vedno veljavna.

Ko je bila ob koncu druge svetovne vojne leta 1945, ustanovljena Organizacija Združenih narodov, ki naj bi postavila temelje novega sožitja med narodi in za vselej preprečila ponovitev podobnega svetovnega konflikta, so v njeno ustanovno listino zapisali tudi obsodbo vojnega hujskaštva in psihološko-propagandnega pripravljavanja vojne. V duhu nürnberških principov, ki so proglasili za zločin proti miru in človeštvu tudi sam akt planiranja in pripravljavanja vojne, je bila obsojena tudi »sistematična propagandna dejavnost, ki utira pot oboroženemu napadu, neti sovraštvo med narodi, uporablja popačene in lažne informacije, z namenom, spodbuhati ali opravičevati osvajaalne podvige.«

Vendar je v OZN, v kateri so imele takrat ZDA odločilno vlogo oziroma zagotovljeno večino glasov, kmalu prevladal interes, da se obravnava problemov mednarodnega informiranja usmeri predvsem v zagotavljanje pravice do neomejenega širjenja informacij in da se to potrdi z ustreznimi mednarodnimi pogodbami. Ameriške organizacije založnikov, lastnikov časopisov in radijskih postaj so še posebej izvajale močan pritisk na vlado, da jim zagotovi prek mednarodnih sporazumov svobodo zbiranja, prenašanja in prodaje informacij po vsem svetu. S temi sporazumi naj bi odpravili pravne in druge bariere pri izkoriščanju nove komunikacijske tehnologije in omogočili svoboden pretok informacij na vsa tržišča, dopisnikom časopisov pa zagotovili enak pristop do vseh virov informacij in kanalov za komuniciranje. V uveljavljanju tega interesa so se ZDA in njihovi najožji zavezniki zlasti zavzemali za potrditev načela »svobode tiska« in »svobodnega pretoka informacij«. Utemeljevanje tega načela in njegovo tolmačenje je v prvem desetletju po drugi svetovni vojni postalo ključna tema vseh razgovorov o problemu informacij v okviru Združenih narodov in njihove specializirane agencije Unesco.

Jeseni 1946. leta je bila na pobudo ameriške delegacije sprejeta v Generalni skupščini ZN resolucija (št. 95/I) o sklicu mednarodne konference o svobodi tiska. V obrazložitvi ciljev konference najdemo izjavo, ki se kasneje pojavlja v mnogih dokumentih Združenih narodov, da je »svoboda tiska temeljna človekova pravica in preskusni kamen vseh svoboščin, katerim so posvečeni Združeni narodi.« Konferenca o svobodi tiska naj bi preučila stanje, ki vlada v svetu na tem področju in oblikovala svoja stališča o pravicah, odgovornostih in dejavnostih, ki naj bi jih vseboval koncept mednarodne konvencije o svobodi informacij.

Naslednje leto je Generalna skupščina Združenih narodov na pobudo Sovjetske zveze in drugih socialističnih držav sprejela dve resoluciji, ki izražata drugačen pristop in sta obravnavali vsebinsko plat informiranja. Resolucija R 10/II je obsodila vse oblike propagande, ki ogrožajo mir in zavezala države članice, da v svojih deželah sprejmejo ustrezne ukrepe proti propagiranju nove vojne. Druga resolucija zahteva od držav, da preprečujejo lažne in popačene informacije, ki škodujejo miroljubnim odnosom med narodi. Že iz vsebine omenjenih resolucij vidimo, da so med državami članicami Združenih narodov prihajale do izraza povsem različne tendence v pogledu urejanja mednarodne vloge informacij. To ni bila samo posledica različne notranje družbene ureditve teh dežel, ampak tudi vse bolj razvitega antagonizma dveh skupin držav in njihovih mednarodnih interesov. Različnost pogledov in interesov je prišla še posebej do izraza v zapletih pri delu dvanajstčlanske podkomisije, ki jo je ustanovil Ekonomsko-socialni svet Združenih narodov (ECOSOC), da bi pripravil mednarodno konferenco o svobodi informacij.

Podkomisija je pričela z delom 15. maja 1947. leta in se je že v razpravi o predlogu dnevnega reda zapletla v težke polemike o vlogi informacij in nalogah svetovnega tiska, o položaju tujih dopisnikov, o vlogi države na področju informacij, ter zlasti o vprašanju preprečevanja zlorab svobode tiska ter njenega omejevanja. Le s težavo je podkomisija pripravila kompromisni predlog dnevnega reda, ki

je vključeval naslednje glavne točke: Načela svobode obveščanja, odgovornosti tiska, ukrepe za olajšanje zbiranja novic, ukrepe za pospeševanje mednarodnega prenosa informacij, ukrepe za uresničevanje pravice vseh ljudi do objektivne in popolne informacije in sklenitev trajnih sporazumov za pospeševanje svobodnega pretoka informacij.

Navkljub različnosti v pogledih so člani podkomisije uspeli izdelati provizorično poročilo o konceptu svobode informacij. V njem je svoboda informiranja utemeljena kot splošna človekova pravica. Poročilo našteva tudi razne primere, ki opravičujejo omejevanje svobode izražanja, bodisi da gre za življenjsko pomembne nacionalne interese ali za zaščito človeka pred klevetanjem. Utemeljuje moralno dolžnost govoriti resnico in se boriti proti nacizmu. Da bi preprečili zlorabe s strani organov informiranja, priporoča poročilo iskanje takih rešitev, kot je na primer ustanavljanje nadzornih odborov v javnih glasilih, razčiščevanje odgovornosti urednikov, ustanavljanje poskusnih projektov na podlagi združnega lastništva, vzgoja novinarjev in podobno. Veliko je bilo govora o tem, kako naj bi se omejevala nevarnost, da bi vlade s svojo kontrolo nad tiskom zatrle njegove kritične funkcije. Prav tako so priporočali ukrepe, ki naj bi omejevali posledice privatnih monopolov z ustanavljanjem pritožbenih odborov, z odkrivanjem finančnega poslovanja časopisnih podjetij javnosti, z ukrepi proti pritisku naročnikov in s posredovanjem proti nastajanju trustov.

Podkomisija je dobila tudi nalogo, naj pripravi tekst o svobodi informacij, ki bi bil vključen v splošno deklaracijo o človekovih pravicah. Besedilo, ki ga je pripravila, je kasneje postalo 19. člen splošne deklaracije o človekovih pravicah in se glasi:

»Vsakdo ima pravico do svobode mišljenja in izražanja, všteti pa pravico, da nihče ne sme biti nadlegovan zaradi svojega mišljenja, in pravico, da lahko vsak išče, sprejema in širi informacije in ideje, s kakršnimkoli sredstvi in ne glede na meje.«

Na to določilo Splošne deklaracije o človekovih pravicah se pogosto sklicujejo zagovorniki tako imenovanega neomejenega svobodnega pretoka informacij, ki to načelo povzdigujejo na raven vrhovnega načela na področju komunikacij. V razmerah izrazite neenakosti v razvoju posameznih dežel, se svobodni pretok pogosto uresničuje kot enosmerni pretok informacij, ki postavlja razvitejše dežele v superioren položaj in ima za posamezne manj razvite dežele, njihov kulturni in družbeni razvoj, tudi nezaželene posledice. Tako prihaja enostransko pojmovanje svobodnega pretoka v nasprotju s temeljnimi načeli mednarodnega prava, ki vsem deželam zagotavljajo suvereno enakost in zaščito pred tujim vmešavanjem.

Prav tako nekateri na podlagi določil Splošne deklaracije enostransko tolmačijo svobodo komuniciranja kot individualno pravico, ki ne prizna nikakršnih omejitev. Zato moramo opozoriti na 29. člen te deklaracije, ki pravi:

»1. Vsakdo ima obveznosti do skupnosti, v kateri je edino možen svoboden in polni razvoj njegove osebnosti.

2. Pri uveljavljanju njegovih pravic in svoboščin ga je mogoče omejevati samo tako, kot to določa zakon in to izključno zaradi zagotovitve dolžnega priznavanja in spoštovanja pravic in svoboščin drugih oseb in v skladu s pravičnimi zahtevami morale, javnega reda in splošne blaginje demokratične družbe.

3. Teh pravic in svoboščin se ne sme v kakršnemkoli primeru izkoriščati v nasprotju s cilji in načeli Združenih narodov.«

Ta člen Splošne deklaracije človekovih pravic torej opozarja, da je razvoj posameznika možen le v skupnosti, da je potemtakem tudi njegove individualne pravice težko ločevati od kolektivnih. Prav tako dokazuje, da deklaracija povezuje

uresničevanje svobode z načelom odgovornosti, ki jo zahteva spoštovanje enakih pravic in svoboščin drugih oseb, pa tudi zaščita določenih splošnih in skupnih javnih interesov.

Splošna deklaracija o človekovih pravicah je bila sprejeta 10. decembra 1948. S strogo formalnega stališča ima deklaracija veljavo priporočila Generalne skupščine Združenih narodov državam članicam, toda po vsebini pomeni veliko pomembnejši dokument. Ker le-ta vključuje in bliže opredeljuje nekatera temeljna načela listine Združenih narodov in veljavnih mednarodnih sporazumov, imajo določila deklaracije značaj pravil mednarodnega prava in so obvezujoča tudi za notranjo zakonodajo posameznih držav. Tako je splošna deklaracija o človekovih pravicah eden glavnih dokumentov, ki utemljujejo načelo svobode informacij oziroma svobode komuniciranja in uresničevanje te pravice povezujejo tudi z odgovornostjo.

Mednarodna konferenca, ki je bila sklicana na pobudo Združenih narodov, je potekala v Ženevi od 23. marca do 21. aprila 1948, torej že v času močne zaostritve mednarodnih odnosov.

To je bilo čutiti tudi v ostrejšem tonu polemičnih nastopov govornikov tako s strani Vzhoda kakor tudi Zahoda. Na konferenci so sodelovali predstavniki 54 dežel, kolikor je bilo takrat članic Združenih narodov, navzoči pa so bili tudi trije opazovalci iz dežel, ki so bile kasneje sprejete v Združene narode, in predstavniki 8 mednarodnih organizacij. Kljub težavam v delu konference so na njej uspeli izdelati predloge za tri mednarodne konvencije in sprejeti 43 resolucij – čeprav le z večino glasov in ne s konsenzom. Osnutki vseh treh konvencij so bili sprejeti ob nasprotnih glasovih šestih vzhodnoevropskih dežel. Še danes je zanimiva vsebina teh osnutkov, ki so poskušali definirati nekakšen mednarodni kodeks o svobodi informiranja in bi postali tudi del mednarodnega prava, če bi se bile takrat države članice o njih sporazumele in jih ratificirale.

Osnutek konvencije o svobodi informacij, ki ga je predložila britanska delegacija, je govoril najprej o neomejenem razširjanju informacij znotraj posameznih dežel. Glavna določila o tem najdemo že v 1. odstavku 1. člena: »Vsaka država podpisnica bo zagotovila vsem svojim državljanom in državljanom vsake druge države podpisnice na svojem teritoriju, svobodo izražati in zbirati informacije in mnenja v ustni, pisni in tiskani obliki, v obliki umetniškega sporočila ali prek zakonito uporabljanih vizualnih ali avditivnih sredstev, brez vladinega vmešavanja.« Štirje naslednji odstavki tega člena prepovedujejo vsako diskriminatorno ureditev glede pristopa k uporabi medijev, zagotavljajo svobodo prenosa informacij prek državnih meja, zagotavljajo državljanom ostalih držav podpisnic enak pristop do virov informiranja, kot jih uživajo državljani druge države podpisnice in zahtevajo od pogodbenih držav, da učinkovito spodbujajo izmenjavo novinarjev oziroma predstavnikov tiska.

Člen 3 obravnava vprašanje odgovornosti. Pogodbene dežele so dolžne pospeševati ustanavljanje nevladnih organizacij novinarjev s ciljem, da pospešujejo visoke standarde profesionalnega obnašanja. Posebno pozornost pri tem zaslužijo naslednja pravila novinarskega obnašanja: da poročajo o dejstvih brez predsodkov, da prispevajo k reševanju ekonomskih, socialnih in humanitarnih problemov sveta, da pomagajo k uveljavljanju spoštovanja človekovih pravic, da pomagajo vzdrževati mednarodni mir in da preprečujejo napačna in popačena poročila, ki netijo sovraštvo ali predsodke.

Največ problemov je povzročil člen 2, s katerim so hoteli opredeliti probleme, ko je potrebno preprečiti zlorabo svobode obveščanja; ta člen je torej obravnaval

izjeme v pravilih svobode informiranja. V obravnavi se je najprej pokazala naslednja dilema: eni so bili za to, da se najde neka splošna formulacija o tem, v katerih primerih so upravičene določene omejitve. Tveganje takega pristopa je bilo v tem, da bi preveč splošna določila lahko omogočala različna tolmačenja in zlorabe. Drugi koncept je težil k temu, da se precizno in izčrpno navedejo vsi primeri, ki opravičujejo omejitve. Nevarnost te druge rešitve pa je bila v tem, da bi predolga lista izjem lahko ustvarila vtis, kot da je omejevanje osnovni namen teh pravil. Konferenca se je odločila za drugi pristop kot bolj demokratičen in je poskusila omejitve svobode informacij izraziti čimbolj precizno, da bi onemogočila samovoljo v njihovi uporabi. V ta namen je v členu 2 uporabila naslednjo formulacijo:

Člen 2., odstavek 1.:

»Svoboščine, o katerih se govori v paragrafih (a), (c) in (d) 1. člena nalagajo tudi dolžnosti in odgovornosti in so zato lahko podvržene določenim sankcijam, odgovornostim in omejitvam, ki jih točno opredeljuje zakon. Vendar samo, kadar gre za:

- a) zadeve, ki morajo ostati zaupne v interesu državne varnosti;
- b) objave, ki podžigajo ljudi, da bi nasilno spremenili državno ureditev, ali ki spodbujajo k neredom;
- c) objave, ki spodbujajo posameznika h kaznivim dejanjem;
- d) izraze, ki so nespodobni ali ki so nevarni za mladino in so bili uporabljeni v publikacijah, namenjenih mladim;
- e) objave, ki škodijo objektivnemu vodenju sodnih postopkov;
- f) objave, ki kršijo literarne ali umetniške pravice;
- g) izraze o drugih osebah, fizičnih ali pravnih, ki pomenijo kleveto ali sicer škodijo njihovi javni reputaciji;
- h) pravne obveznosti, ki izhajajo iz profesionalnih, pogodbenih ali drugih pravnih odnosov in ki izključujejo razkritje vesti, ki je bila dobljena zaupno v strokovnem ali uradnem svojstvu;
- i) preprečevanje prevare;
- j) sistematično in namerno širjenje lažnih in popačenih poročil, ki izpodkopajo prijateljske odnose med narodi in državami.«

Konvencija ima tudi posebna določila, ki, dajejo državam pravico, da preprečujejo kartele na področju obveščanja, da za svoje državljane same urejajo pravico ustanavljanja in izdajanja časopisov in da posebej urejajo pristop in način dela tujih dopisnikov.

Člen 8. utemeljuje pravico držav pogodbenic, da odstopajo od obveznosti iz te konvencije v času vojne ali izrednega stanja, vendar le v skrajno omejenem obsegu, ki ga zahteva situacija.

Osnutek konvencije o svobodi informacij je bil sprejet na Ženevski konferenci z 31 glasovi proti 6 in z dvema vzdržanima. Vzdržali sta se ZDA in Avstralija, pri čemer je ameriška vlada svojo odločitev utemeljila s tem, da izjeme v členu 2. dovoljujejo preveč možnosti za omejevanje svobode informacij. Glede na to, da je velika večina dežel tekst sprejela, je ameriška delegacija izrazila pričakovanje, da bo razprava v Ekonomsko-socialnem svetu Združenih narodov pripeljala do določenih korektur, ki bodo omogočile, da bo konvencija sprejemljiva tudi za ZDA.

ZDA pa so same predložile osnutek konvencije o zbiranju in mednarodnem prenosu informacij. Prizadevale so si, da bi dosegle neka praktična pogodbenega zagotovila glede pogojev za delo tujih dopisnikov, predvsem to, da bi jih glede dostopnosti do virov informacij izenačili z domačimi novinarji. Dopisniki ne morejo biti izgnani, če so se zakonito posluževali pravice, da sporočajo informacije ali

mnenja. Korespondentom je treba zagotoviti pristop k vsem sredstvom mednarodnega prenosa informacijskega materiala in sicer po enakih merilih kot drugim uporabnikom. Na drugi strani so ti dopisniki tako kot ostale osebe podvrženi zakonom dežele, v kateri delujejo, in njeni ureditvi, ki ščiti nacionalno suverenost.

Člen 4 te konvencije obvezuje dežele udeleženke, da dovolijo prenos materiala »brez cenzure, popravkov ali zadrževanja«, razen kadar gre neposredno za varovanje državne ali vojaške skrivnosti. Za ameriško delegacijo je bila ta konvencija eden najpomembnejših rezultatov konference o svobodi informacij. Za konvencijo je glasovalo 28 držav, proti 6, z 2 glasovoma abstinenca. Skupina vzhodno-evropskih dežel, na čelu s Sovjetsko zvezo, je tudi v tem primeru glasovala proti. Te dežele so se zavemale, da bi se v konvencijo vključil tudi odstavek, ki bi govoril o tem, da morajo informacijske dejavnosti služiti preprečevanju vojnega hujškstva in obnavljanja fašizma. Ta zahteva ni bila sprejeta, čeprav je ženevska konferenca s konsenzom sprejela o tem posebno resolucijo. Na pobudo Francije je bil sprejet tudi osnutek konvencije o mednarodni pravici na popravek. Cilj te konvencije je bil, da bi se preprečevalo objavljanje lažnih ali popačenih vesti, ki škodujejo prijateljskim odnosom med narodi. Prvotni francoski predlog pa je bil med obravnavo, zlasti na zahtevo Združenih držav Amerike, znatno spremenjen.

Končni tekst konvencije o mednarodni pravici na popravek se je omejil na naslednja določila: če neka dežela oceni, da so iz druge države podpisnice tega sporazuma prišla o njej popačena ali netočna poročila, ki bi lahko imela težje posledice za njen ugled ali mednarodne odnose, lahko predloži svojo izjavo, s katero pojasni dejstva, o katerih je govorilo sporno poročilo. Taka izjava pa se mora nanašati le na poročilo o dejstvih in ne velja za izražena mnenja. Vlada, ki prejme tako izjavo oziroma zahtevo za popravek, mora to sporočiti organom tiska, ki delujejo v njeni deželi. V petih dneh mora zagotoviti razširitev te izjave prek običajnih kanalov in v skladu z običajnim obveščanjem o mednarodnih zadevah. Če vlada ne izpolni te svoje obveznosti, lahko tudi vlada, ki je zahtevala popravek, odstopi od svoje obveznosti, da bo spoštovala podobne zahteve dotične vlade, ki je to obveznost prekršila. Lahko tudi predloži svojo izjavo generalnemu sekretarju Združenih narodov, ki po svoji oceni to posreduje javnosti v petih dneh.

Iz povedanega sledi, da je bila učinkovitost uporabe pravice na popravek, ki jo uvaja ta konvencija, že od vsega začetka zelo omejena. Vlada, ki ji je bila predložena zahteva druge države za popravek, je dolžna samo to izjavo posredovati tisku, ne pa dejansko zagotoviti tudi njeno objavo.

Že ob sprejemu te konvencije so napovedovali, da bo ostala zgolj na papirju, kar se je tudi zgodilo.

Sklepni dokument konference o svobodi informacij, ki je vključeval 48 sprejetih tekstov, je bil poslan Ekonomsko-socialnemu svetu Združenih narodov (ECOSOC-u). Udeleženci konference so v sklepnem sporočilu izrazili pričakovanje, da bodo pristojni organi Združenih narodov še v istem letu sprejeli vse tri mednarodne konvencije, da bi jih lahko države, katerih predstavniki so jih pripravljali, čimpreje tudi podpisale.

Toda zgodilo se je nekaj čisto drugega: države pobudnice teh sporazumov so se odrekle svoji iniciativi in začelo se je najprej izmikanje po ovinkih, nato pa enostavno odlaganje tega vprašanja, tako da je sicer še dobrih dvajset let ostalo formalno na dnevnem redu Generalne skupščine Združenih narodov, toda o tej točki na njej niso nikoli več razpravljali. Sprejeta je bila le že omenjena konvencija o mednarodni pravici na popravek, pa še to je podpisalo le 11 držav, tako da se praktično ni nikoli začela izvajati. Drugi dve konvenciji nista bili nikoli sprejeti in

potrjeni. Njuni osnutki so skupaj z drugimi teksti, sprejetimi na Ženevski konferenci, obležali v arhivih delovnih teles Združenih narodov.

Kaj je pripeljalo do tega, da so v dejavnosti OZN zahodne države spremenile svoje prvotno mnenje o potrebi po sklenitvi mednarodnih sporazumov o vprašanih informiranja? Prvi razlog je gotovo v tem, da za svoja stališča niso mogle več zagotoviti splošne podpore, zlasti ko se je v OZN pojavilo več novo osvobojenih dežel. V mednarodnih dokumentih je bilo treba iskati točke sporazumevanja, ki jih je vse večja ideološka zaostritev izključevala. Po drugi strani pa so ameriške organizacije založnikov in tiskovnih organizacij, ki so bile pobudnice ameriške iniciative v letu 1946, svojo ekspanzijo že uspešno uveljavljale brez mednarodnih instrumentov na državni ravni. Zdaj so njihove velike korporacije prišle do zaključka, da bi bilo napačno njihove interese uveljavljati preko države. Eden od predstavnikov ameriškega tiska, Carroll Binder, je v nekem članku leta 1952. ugotovil, da vedno večje število ameriških založnikov ocenjuje, da pomeni osnutek konvencije o svobodi informiranja grožnja za svobodo tiska. Voditelji ameriških masovnih medijev so naenkrat začeli zagovarjati stališče, da je za predstavnike države bolje, da se vzdržijo razprav o vprašanih informacij, češ da so to izključno vprašanja medijev, ki so svobodni. Če se bodo Združeni narodi ukvarjali z vprašanji informacij, je vse večja nevarnost, da bo prišlo do sklepov, ki bodo opravičevali cenzuro vlad, ne pa, da bi v resnici širili prostor svobode informacij. Zato torej niso niti poskušali popravljati teksta predloženega osnutka sporazuma o svobodi informiranja.

Ameriški predstavniki so še posebej izrazili svoje nezadovoljstvo z že citiranim členom 2. z naštevanjem primerov, ki opravičujejo omejevanje svobode informiranja. Zastopali so mnenje, da svobode tiska ni mogoče omejevati, ne da bi jo s tem izgubili. Zatrjevali so tudi, da so omejitve iz člena 2 take narave, da se v Združenih državah Amerike ne morejo uveljavljati, ker bi bile v nasprotju z ustavo. Vendar pa so tudi ameriški predstavniki priznavali, da so v uporabi svobode obveščanja določene omejitve potrebne. V specialnem komiteju Združenih narodov, kjer so diskutirali, kako naj bi člen 2 zamenjali oziroma popravili, so ameriški predstavniki predlagali tekst, ki je ugotavljal, da je mogoče opravičevati tiste omejitve svobode izražanja, ki so nujne zato, da se ohrani nacionalna varnost, preprečuje nered, zagotovi javni red, zdravje in morala, ščiti ugled fizičnih in pravnih oseb ali zagotavlja pravično vodenje sodnih postopkov.

Vendar tudi na tej podlagi ni prišlo do sporazuma o nadaljnjem pripravljanju nekega obvezujočega mednarodnega dokumenta.

Podkomisija Združenih narodov za svobodo informiranja tudi po ženevski konferenci ni bila razpuščena. Med drugim je izdelala predlog, kako bi bilo mogoče povečati odgovornost in profesionalno etiko na področju informiranja v okviru novinarske profesije same. Na svojem zadnjem sestanku so člani podkomisije predlagali, naj bi Združeni narodi sklicali svetovno konferenco novinarjev oziroma osebja, ki deluje na področju informacij in obravnavali predlog mednarodnih standardov informacijske dejavnosti. Ta predlog ni bil sprejet.

Generalna skupščina Združenih narodov je na svojem 9. zasedanju odklonila tudi obravnavanje osnutka Mednarodnega kodeksa profesionalne novinarske etike, ki ga je pripravila podkomisija za svobodo tiska in informacij; sklenila je le, da ga bo poslala v vednost podjetjem in organizacijam s komunikacijskega področja. Čeprav je to pomenilo prekinitev njenega angažiranja za sprejetje takega dokumenta na meddržavni ravni, je kljub temu načrt kodeksa odigral svojo vlogo vsaj s tem, da je spodbudil vrsto nacionalnih novinarskih organizacij – med drugimi

tudi Zvezo novinarjev Jugoslavije – da so upoštevale njegove ideje pri sprejetju svojih lastnih kodeksov novinarske etike.

Medtem ko so pogajanja okrog mednarodne konvencije o svobodi informacij v okviru Združenih narodov obtičala v slepi ulici, je urejanje nekaterih globalnih problemov mednarodnih odnosov zahtevalo tudi obravnavanje ravnanja na področju javnega komuniciranja. Tako vsebuje na primer mednarodna Konvencija o preprečevanju vseh oblik rasne diskriminacije – sprejeta je bila 21. decembra 1965 – tudi naslednje določilo (člen 4):

»Države udeleženke obsojajo vsako propagando in vse organizacije . . . , ki skušajo opravičevati ali spodbujati rasno nestrpnost in razlikovanje v kakršnikoli obliki.«

Konvencija – med drugim – zahteva od držav, da »razglasijo za protizakonito in kaznivo dejanje vsako širjenje idej, ki temeljijo na rasni superiornosti ali sovraštvu in spodbujajo k rasnemu razlikovanju, kakor tudi vsak akt nasilja ali spodbujanja k nasilju proti ljudem druge rase ali skupini ljudi drugačne barve kože ali etničnega porekla.«

Konvencija prav tako zahteva, »da države razglasijo za ilegalne in prepovede organizacije, pa tudi vse organizirane in druge oblike propagandne dejavnosti, ki porajajo in spodbujajo rasno razlikovanje ter da ocenjujejo udeležbo v takšnih organizacijah ali dejavnostih za protizakonito dejanje, ki se kaznuje po zakonu.«

Zahteva, da je treba v delovanju množičnih medijev preprečiti vse oblike propagandnega spodbujanja vojne, kot tudi rasnega razlikovanja, apartheida in drugih oblik kršitve človekovih pravic, je privedla tudi do sprejetja »Deklaracije o temeljnih načelih prispevka množičnih občil h krepitvi miru in mednarodnega razumevanja, k širjenju človekovih pravic in preprečevanju rasizma, apartheida in spodbujanja vojne« – krajše poimenovano Deklaracijo o množičnih občilih – o kateri bomo še govorili.

Posebnega pomena za udejanjenje načela o svobodi informacij je Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah, sprejet v Združenih narodih 16. decembra 1966, ki je začel veljati 23. marca 1976, ko ga je ratificiralo zadostno število držav. V njem sta 19. in 20. člen posvečena svobodi komuniciranja in določenim omejitvam. Navajamo celotno besedilo omenjenih členov Pakta o državljanskih in civilnih pravicah, ki zadevajo informacije, ker predstavljajo za vse države podpisnice – torej tudi za Jugoslavijo, ki je z ratifikacijo pristopila k sporazumu – mednarodno-pravno obveznost:

Člen 19:

Vsakdo ima pravico do svobodnega mišljenja in izražanja; ta pravica vključuje svobodo iskanja, sprejemanja in širjenja informacij in idej vsake vrste, ne glede na meje in prek vsakršnih sredstev, ustno, pisno, v tisku ali v umetniški obliki.

Uporaba teh svoboščin in pravic nalaga posebne odgovornosti in dolžnosti. Lahko so podvržene samo določenim omejitvam, ki so izrecno določene z zakonom in neizogibne:

- a) zato, da se zagotovi spoštovanje pravic in dobrega imena (reputacije),
- b) da se zagotovijo pravične zahteve državne varnosti, javnega reda, splošnega blagostanja in moralnosti.

Člen 20:

1. Vsakršna propagandna vojna bo prepovedana z zakonom;
2. Vsakršno podpiranje narodnostne, rasne ali verske nestrpnosti, ki vodi k diskriminaciji, sovraštvu ali nasilju, bo z zakonom prepovedano.

Ob ratifikaciji pakta je deset zahodnih držav, na čelu z Veliko Britanijo, izrazilo svoje pridržke do člena 20, češ da jim že ustavna ureditev ne dovoljuje posegati v svobodo tiska in da se zato ne čutijo obvezne slediti določilom tega člena. Drugih 59 dežel, ki so do konca leta 1981 ratificirale pakt, se ni ravnalo po njihovem zgledu. Med državami, ki so se obvezale, da bodo v svoje zakone vključile prepoved propagiranja vojne, je tudi več zahodnih dežel z meščansko-demokratsko ureditvijo (Avstrija, Kanada, Italija, Zvezna republika Nemčija, Španija, Japonska itn.)

Prepoved vojnega hujskaštva lahko zasledimo tudi v drugih pomembnih dokumentih Združenih narodov, sprejetih v zadnjih desetletjih. Tako je bila na primer v Generalni skupščini Združenih narodov v letu 1970 soglasno sprejeta Deklaracija o načelih mednarodnega prava, ki zadevajo prijateljske odnose in sodelovanje med državami. Deklaracija med sedmimi temeljnimi načeli mednarodnega prava, ki izhajajo iz ustanovne listine Združenih narodov, našteva prepoved uporabe sile, ki vključujejo tudi določilo, da je »v skladu s cilji in načeli Združenih narodov dolžnost držav, da se vzdržijo propagiranja osvajalnih vojn«. Prav zaradi težav, do katerih prihaja v mednarodnih pogajanjih, kadar gre za ukrepe, ki zahtevajo omejevanje svobode informacij, lahko zasledimo v delu Združenih narodov in njihovih specializiranih agencij v zadnjem času težnjo, da se predvsem deluje z metodo spodbujanja pozitivnih dejavnosti v korist mednarodnega sporazumevanja, odpravljanje neznanja in nezaupanja ter utrjevanja miru.

Prvi pomembni dokument, ki je bil oblikovan na tej osnovi, je Deklaracija o temeljnih načelih uporabe satelitov za svobodni pretok informacij, širjenje izobraževanja in večjo kulturno izmenjavo (sprejeta 15. novembra 1972).

Deklaracija – med drugim – zahteva, da se pri satelitskem oddajanju spoštuje suverenost in enakost držav. Koristi satelitskega oddajanja morajo biti dostopne vsem deželam brez razlike in ne glede na stopnjo njihovega razvoja. Satelitsko oddajanje zahteva, da se morajo izkoristiti vse možnosti, da se zagotovi točnost informacij, ki se posredujejo javnosti. Kulturni programi, ki prispevajo k obogatitvi vseh kultur, morajo spoštovati posebnosti, dostojanstvo in vrednote vsake od njih ter pravico vseh dežel in narodov, da ohranijo svoje kulture kot del skupne dediščine človeštva.

Tudi deklaracija organizacije Unesco o rasah in rasnih predsodkih (sprejeta 27. novembra 1978) govori predvsem o pozitivnih prizadevanjih za premagovanje rasnih predsodkov. V členu 5 pravi:

»Množična občila in tisti, ki jih vodijo ali v njih delajo, so poklicani, da pospešujejo razumevanje, strpnost in prijateljstvo med posamezniki in skupinami ter da prispevajo k izkoreninjanju rasizma, rasnega razlikovanja in rasnih predsodkov še posebej tako, da se vzdržijo predstavljanja stereotipne, nepopolne, enostranske ali tendenčne slike o posameznikih ali o različnih človeških skupinah. Komunikacija med rasnimi ali etničnimi skupinami mora biti vzajemni proces, ki jim omogoča, da se izrazijo in da jih neovirano slišijo drugi.«

Eden najpomembnejših dokumentov te vrste je že omenjena »Deklaracija o prispevku množičnih občil h krepitvi miru in mednarodnega razumevanja, k napredku človekovih pravic in preprečevanju rasizma, apartheida in vojnega

hujskaštva.« Sprejeta je bila na 20. Generalni konferenci svetovne organizacije Združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo (UNESCO) v Parizu, 28. novembra 1978 – s soglasjem vseh 146 držav članic te mednarodne organizacije.

Pomen Deklaracije o množičnih občilih – kot jo v strokovni literaturi kratko označujejo – je predvsem v tem, da predstavlja prva splošno sprejeta mednarodna pravila o ravnanju na področju javne besede. Deklaracija potrjuje spošne vrednote javnega komuniciranja in povezuje notranjo in mednarodno komponento v njihovem uresničevanju.

Deklaracija poudarja pomen svobode informacij kot ene od temeljnih človekovih pravic, hkrati pa ugotavlja, da »svoboda zahteva kot neločljivi element, voljo in sposobnost, da se njene prednosti ne zlorablajo. Kot osnovni predpogoj zahteva moralno obveznost novinarjev, da brez predsodkov iščejo dejstva in da širijo informacije brez zle namere.«

Deklaracija še posebej ugotavlja (3. člen), da »morajo množična občila dati pomemben prispevek h krepitvi miru in mednarodnega sporazumevanja, kot tudi borbi proti rasizmu, apartheidu in vojnemu hujskaštvu. S tem, da širijo informacije o ciljih, težnjah, kulturi in potrebah vseh narodov, množična občila prispevajo k odpravljanju neznanja in nezaupanja med narodi, spodbujajo občutljivost pripadnikov posameznih dežel za potrebe in težnje drugih, zagotavljajo spoštovanje pravic in dostojanstva vseh narodov, vseh narodnosti in posameznikov, ne glede na raso, spol, jezik, vero ali narodnostno pripadnost ter opozarjajo na velika zla, ki mučijo človeštvo, na siromaštvo, lakoto in bolezni, s tem pa tudi prispevajo k oblikovanju take politike dežel, ki bo čim bolj pripomogla k popuščanju mednarodne napetosti in k mirnemu, pravičnemu reševanju mednarodnih sporov.«

4. člen deklaracije naglašá, da naj bi masovni mediji »odigrali bistveno vlogo pri vzgoji mladih ljudi v duhu miru, pravičnosti in svobode, medsebojnega spoštovanja in razumevanja, enakopravnosti vseh ljudi in narodov ter ekonomskega in socialnega napredka.« Ko govori o vlogi množičnih medijev v boju za uresničevanje človekovih pravic, deklaracija še posebej poudarja njihovo vlogo, ki naj omogoči, »da se sliši glas zatiranih narodov, ki se borijo proti kolonializmu, neokolonializmu, tuji okupaciji in vsem oblikam rasnega razlikovanja in izkoriščanja, kakor tudi glas tistih, ki se ne morejo izraziti na svojem lastnem ozemlju.«

Člen 21 govori o obveznosti držav, da spodbujajo »svobodnejši, širši in bolj uravnotežen pretok objektivnih, popolnih in nepristranskih informacij.« S to formulacijo je bil dosežen le delen premik od nekdanje parole o neomejenem svobodnem pretoku informacij. Večina dežel v razvoju je zahtevala, da se z deklaracijo napravi odločnejši korak k spremembi neenakopravnih odnosov v mednarodnem razvoju komunikacij. Vendar ob sprejemu deklaracije vdušje še ni dopuščalo, da bi se v njej direktno zavzeli za zasnovo nove mednarodne informacijske in komunikacijske ureditve.

Deklaracija o množičnih občilih se v svoji preambuli sklicuje na vse relevantne mednarodne sporazume in druge dokumente, ki opredeljujejo pomen in vsebino svobode informiranja. Prav zato, ker se opira na osnovne dokumente Združenih narodov in na načela, ki so jih članice svetovne organizacije sprejele kot temeljna vodila svojega miroljubnega sodelovanja, pa tudi zato, ker je bila sprejeta s soglasjem vseh držav, članic Unesca, ima Deklaracija o množičnih občilih pravno in moralno avtoriteto obvezujočega mednarodnega akta.

Razen dokumentov Združenih narodov, ki imajo univerzalni pomen, so za posamezne dežele pomembni tudi regionalni sporazumi in priporočila. Tak doku-

ment je na primer konvencija o zaščiti človekovih pravic in temeljnih svoboščin, ki je bila sprejeta v Evropskem svetu (Rim, 4/11-1950) in ki v 10. členu posebej govori o svobodi izražanja in širjenja informacij ter o dolžnostih in odgovornostih pri uporabljanju teh pravic. Še podrobneje obravnava vlogo javne besede Deklaracija Evropskega sveta o množičnih občilih (sprejeta 23/1-1970).

Deklaracija v prvem delu utemeljuje status in neodvisnost tiska in drugih množičnih občil. V drugem delu govori o ukrepih, ki naj zagotovijo odgovornost tiska in drugih množičnih medijev. O tem pravi:

»Dolžnost tiska in drugih množičnih občil je, da opravljajo svojo funkcijo z občutkom odgovornosti do družbe in do posameznih državljanov. V ta namen je priporočljivo ustanoviti (kjer to še ne obstaja):

a) strokovno usposabljanje novinarjev pod vodstvom urednikov in novinarjev,

b) profesionalni kodeks novinarske etike, ki naj zagotavlja med drugim: točno in uravnoteženo poročanje, jasno razločevanje med poročilom in komentarji, izogibanje klevetam, spoštovanje zasebnosti, spoštovanje pravice do pravičnega postopka pred sodiščem, kakor jo zagotavlja člen 6. Evropske konvencije o človekovih pravicah,

c) tiskovne svete, pooblaščenec da raziskujejo in celo izrekajo grajo v primerih neprofesionalnega ravnanja, z namenom, da tisk sam izvaja samokontrolo.«

V tretjem delu govori Deklaracija o ukrepih, ki naj zaščitijo posameznika pred kršitvami njegove pravice do zasebnosti. Med drugim pravi o tem:

»2. Bistvo pravice do zasebnosti je v pravici vsakogar, da živi svoje življenje z najmanj vmešavanja drugih. Zadeva njegovo osebno, družinsko in domače življenje, telesno in moralno integriteto, čast in ugled. Ne dovoljuje, da bi bil prikazan v napačni luči, da bi se o njem odkrivala nepomembna in neprijetna dejstva, ne dovoljuje objavljanja privatnih fotografij brez soglasja prizadetih, zlorabe privatnih komunikacij, objavljanja informacije, ki je bila dana posamezniku ali sprejeta kot zaupna...

3. Posebni problemi nastanejo, ko gre za zasebnost ljudi v javnem življenju. Izrek 'kjer začne javno življenje, se neha zasebnost', je glede tega nezadosten. Zasebno življenje javnih osebnosti ima pravico do zaščite, razen kadar gre za nekaj, kar vpliva na javno dogajanje. Dejstvo, da se nekdo pojavlja v vesteh, mu ne odvzema pravice do zasebnega življenja...

4. Pravica na zasebnost, ki jo zagotavlja 8. člen Konvencije o človekovih pravicah, naj štiti posameznika ne le pred nadlegovanjem s strani oblasti, ampak tudi pred vmešavanjem s strani privatnih oseb ali institucij, vključno z množičnimi občili. Domača (nacionalna) zakonodaja bi morala vsebovati tudi določila, ki zagotavljajo to zaščito.«

Za obravnavo naše teme je zanimiva tudi ameriška konvencija o človekovih pravicah, tako imenovani »Pakt iz San Jose-a, Costa Rica«, ki ga je Interameriška konferenca o človekovih pravicah sprejela 22. 11. 1969.

Konvencija posebej razčlenjuje pravico do zaščite zasebnega življenja, časti in ugleda. Ko govori o svobodi mišljenja in izražanja, ugotavlja v členu 13:

»2. Uporaba teh pravic ne sme biti podvržena predhodni cenzuri, ampak lahko sproži naknadno kazensko odgovornost, ki mora biti izrecno utemeljena v zakonu in ki je potrebna, da bi zagotovili:

a) Spoštovanje pravic ali ugleda drugih oseb;

b) Zaščito državne varnosti, javnega reda ali javnega zdravja in morale.

4. Ne glede na določila gornjega člena 2. se z zakonom lahko podvrže pred-

hodni cenzuri javna zabava izključno zato, da se ureja dostop do nje s stališča moralne zaščite otroštva in doraščajočih (adolescence)«.

K regionalnim sporazumom lahko prištejemo tudi sklepno listino Konference o varnosti in sodelovanju v Evropi (KEVS), ki so jo slovesno podpisali voditelji evropskih držav 1. 8. 1975 v Helsinkih. Helsinška listina vključuje tudi razdelek o informacijah, v katerem je težišče na spodbujanju sodelovanja na področju vseh komunikacijskih dejavnosti s ciljem »prispevati h krepitvi miru in razumevanja med narodi in k duhovni bogatitvi človekove osebnosti brez razlikovanja glede na raso, spol, jezik ali veroizpoved«.

S tem pregledom smo zajeli le najpomembnejše mednarodne dokumente, ki obravnavajo javno besedo in ki v celoti predstavljajo mednarodno-pravni okvir za urejanje svobode in odgovornosti v javnem komuniciranju. Naj dodamo le še to, da je veliko truda najboljših mednarodnih pravnih in drugih strokovnjakov, pa tudi predstavnikov novinarskega poklica, ostalo v osnutkih, ki so bili sicer strokovno neoporečno pripravljene v posameznih delovnih telesih Združenih narodov (na primer v ECOSOQ-u), niso pa bili dokončno potrjeni s strani predstavnikov vlad iz političnih razlogov. Tudi ti osnutki lahko zainteresiranemu raziskovalcu olajšajo tolmačenje prevladujočih hotenj in teženj, ki so vplivale v zadnjih desetletjih na oblikovanje pravnega sistema, pa tudi profesionalne etike, na področju javnega komuniciranja.

II. URESNIČEVANJE MEDNARODNIH DOLOČIL O OMEJITVAH JAVNE BESEDE V ZAKONODAJI IN PRAKSI POSAMEZNIH DRŽAV

Ob pregledu, kako so nastajali nekateri najpomembnejši mednarodni dokumenti, ki zadevajo svobodo javnega izražanja, pa tudi njene omejitve, smo se že dotaknili nekaterih vsebinskih dilem in konceptualnih razlik, ki so vplivale na oblikovanje posameznih določil. Te razlike prihajajo do izraza tudi v uresničevanju sprejetih dokumentov in se izražajo zlasti v zakonodaji posameznih držav, še posebno ko gre za omejitve javne besede.

V nadaljevanju bomo poskušali osvetliti – v najsplošnejših potezah – kako posamezne omejitve, ki imajo svojo podlago v mednarodnih dokumentih, tolmačijo in opredeljujejo v notranji zakonodaji nekaterih dežel. Pri tem se bomo zadržali na naslednjih omejitvah javne besede, ki so bile najbolj splošno sprejete in so upravičene zaradi:

1. Preprečevanja vojne propagande oziroma vojnega hujskaštva,
2. preprečevanja rasnega, verskega, narodnostnega sovraštva in nasilja,
3. zaščite pravic drugih oseb, njihovega ugleda in zasebnosti,
4. zaščite državne varnosti in javnega reda,
5. zaščite javnega zdravja, morale in zdravega razvoja mladine,
6. zaščite neodvisnega in pravičnega sodnega postopka.

K 1: Prepoved propagiranja vojne oziroma vojnega hujskaštva se opira na eno temeljnih pravil mednarodnega prava, ki prepoveduje uporabo sile v odnosih med državami. Prepoved vojnega hujskaštva pomeni prepoved spodbujanja neke države k dejanjem oboroženega nasilja proti drugi državi.

Ko so po koncu druge svetovne vojne sprejemali v Združenih narodih ta določila, je bil vsem še v živem spominu primer Hitlerjeve propagande, ki je pripravljala njegove osvajalne vojne s tem, da je odkrito zagovarjala pravico nemškega rajha, da z vsemi sredstvi razširi svoj življenjski prostor in ga očisti pripadnikov

druge rase in narodnosti. Zato morda v tistem času niso čutili potrebe, da bi natančneje opredeljevali določilo o prepovedi vojne propagande, ki je bilo vključeno tudi v večino nacionalnih zakonodaj. Kasneje, v času tako imenovane hladne vojne, ko se je zaostritev mednarodnih odnosov prenesla tudi na propagandno področje, so večkrat poskušali v raznih telesih sistema Združenih narodov podrobneje opredeliti pojem vojne propagande, oziroma vojnega hujškaštva. Pri tem ni pomembna samo opredelitev vsebine vojne propagande kot kaznivega dejanja, ampak tudi ugotovitev, kdo so subjekti te odgovornosti.

Glede vsebine je mogoče sprejeti formulacijo, ki jo srečujemo v strokovni literaturi, da velja prepoved propagiranja vojne predvsem za tiste vsebine, ki spodbujajo domačo ali tujo vladno k oboroženi agresiji in ki prepričujejo javno mnenje v nujnost ali upravičenost agresije, ki je v teku ali ki se neposredno pripravlja.

Glede odgovornosti zavezuje mednarodno pravo predvsem države za ravnanje državnih predstavnikov, uradnih organov in institucij, ki so pod nadzorom vlad ali delujejo z njihovo pomočjo. Sporno je vprašanje, kako daleč gre odgovornost držav oziroma vlad za ravnanje nevladnih oseb in organizacij. Vsekakor države ne smejo opustiti ničesar v mejah svojih možnosti in pristojnosti, da na teritoriju pod svojo jurisdikcijo preprečijo protizakonito delovanje proti drugim državam tudi s strani nevladnih organizacij in privatnih oseb.

K 2: Podobno kot prepoved vojne propagande je v mednarodnem pravu utemeljena tudi prepoved razpihovanja rasnega, narodnostnega ali verskega sovražstva in spodbujanja k nasilju proti posameznikom ali skupinam ljudi drugačnega etičnega porekla ali prepričanja. To ni samo zahteva miroljubnega mednarodnega sožitja, ampak tudi demokratičnih odnosov in spoštovanja človekovih pravic v civilizirani družbi. Ena najtežjih oblik diskriminacije je spodbujanje k množičnemu uničenju narodnosti, etničnih, rasnih ali verskih skupin, to je spodbujanje k zločinu genocida, ki ga še posebej prepoveduje Konvencija o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida iz 1948. leta.

K 3: Zaščita pravic drugih oseb, njihovega ugleda in zasebnosti je zelo pomembna zlasti v sodobnem procesu javnega komuniciranja, ko posameznik nima veliko možnosti, da bi ovrigel neresnično ali neprijetno predstavo, ki je bila o njem ustvarjena v javnosti prek množičnih občil. Ustavna in druga zakonska določila večine držav zato uvrščajo med kazniva dejanja kleveto in uvajajo pravico na popravek netočne informacije, vendar je dejstvo, da se tudi na ta način največkrat ne more popraviti škoda, ki je bila nekomu po krivici prizadejana. Vse pogosteje se dogaja, da množična občila v težnji po komercialnem uspehu naravnost tekmujejo med seboj v senzacionalističnem odkrivanju podrobnosti iz osebnega in intimnega življenja. Seveda tukaj ne pomaga samo pravo, ampak mora priti do veljave tudi profesionalna etika in kriteriji uredniške politike.

V pravni teoriji pa tudi v razpravah o profesionalni novinarski etiki se pogosto zastavlja vprašanje, kako razrešiti situacije, v katerih prihaja do nesoglasja dveh načel: pravice do zaščite privatnega življenja in pravice javnosti, da je obveščena o vsem, kar zadeva javni interes, torej tudi o zasebnem življenju nosilcev javnih pooblastil. Kadar je v takih primerih iz utemeljenih razlogov potrebno dati prednost javnemu interesu, je še toliko bolj nujno predhodno vestno preverjanje dejstev, ki se o nekom navajajo v javnosti.

K 4: Zaščita javne varnosti in javnega reda je zelo širok pojem, ki dopušča raztegljivo tolmačenje in zato tudi možnosti zlorabe. Omejitve javne besede v času miru zadevajo razne zaupne informacije in državne skrivnosti, zlasti tiste, ki so vojaške narave. Kaj spada pod državne ali vojaške skrivnosti, je treba podrobno

določiti z zakonom. Zelo pomembno je, komu je z ustavo ali z zakonom prepuščena pravica tolmačenja končnega odločanja o upravičenosti omejitev: upravnim organom ali sodiščem. Omejevanje javnega informiranja zaradi zaščite javne varnosti predstavlja vsekakor eno najbolj občutljivih področij uresničevanja svobode informiranja, ker se tu skriva največ nevarnosti, da se upravičeni razlogi raztegnajo prek mere in izkoristijo za omejevanje javne besede. V to skupino spadajo tudi omejitve, ki se v nekaterih deželah uvajajo proti ogrožanju javnega miru. Med take se uvrščajo na primer: lažne vesti, ki ogrožajo javni mir oziroma vznemirjajo javnost. Ker ni mogoče za vsa okolja in za vse čase točno opredeliti, kaj resnično ogroža javni mir, v nekaterih deželah, kjer so vpeljali to zakonsko omejitev, prepuščajo ocenjevanje sami sodni praksi. V Franciji se na primer sodišča ravna po pravilu, da je sankcija sprejemljiva le v primerih, ko je neka vest resnično skalila javni red in mir, ko je ugotovljeno, da je bila lažna oziroma objavljena zlonamerno, to je, da je oseba, ki jo je objavila, vedela, da je lažna. (Glej: dr. Vida Čok, Javno informiranje, monografija Instituta za uporedno pravo, Beograd, 1977). To tolmačenje se opira torej na tri kvalifikacije prepovedane alarmantne vesti:

- a) da je bila neresnična (lahko tudi pol-resnična ali drugače popačena),
- b) da je bila objavljena zlonamerno,
- c) da je dejansko izzvala motnjo javnega reda.

Bistveno manj določeno je opredeljena dikcija člena 98 v repuliškem zakonu SR Slovenije o javnem obveščanju – in v zakonih drugih jugoslovanskih republik – ki pravi, da je prepovedano objavljati »neresnične novice in podatke, ki povzročajo ali bi lahko povzročili hujše vznemirjenje občanov, ali ki hujše ogrožajo, ali bi lahko hujše ogrozili, javni red in mir«. Po tem tolmačenju velja prepoved objavljanja in razširjanja tudi za podatke, ki so resnični, a so vznemirljivi – in teh danes ni malo! – ali takih, za katere se le predpostavlja, da bi lahko hujše ogrozili javni red in mir.

Skoraj v vseh ustavnih oziroma zakonskih tekstih zasledimo tudi določila, da se lahko v izrednih primerih sprejemajo tudi posebne omejitve svobode informacij, kot so na primer uvedba cenzure, prepoved sprejemanja vesti iz tujine in podobno, zaradi zaščite javnega reda in javne varnosti. To velja za razmere v vojni pa tudi v času neposredne vojaške ogroženosti ali obsednega stanja, ki ga poleg vojaške grožnje lahko izzovejo tudi težji notranji pretresi ali naravne katastrofe. Seveda je za oceno zakonitosti takih omejitev svobode javnega informiranja odločilno to, na kakšen način oziroma na kakšni osnovi in po katerem organu je bil utemeljen sam sklep o proglatitvi izrednega stanja.

K 5: Zaščita javnega zdravja, morale in zdravega razvoja mladine se ponekod v nacionalni zakonodaji tretira kot element zaščite javne ureditve. Vendar obstojajo glede vrste omejitev svobode informacij na tej osnovi velike razlike.

Zaščita javne morale je zelo širok pojem. Dovoljuje na primer prepoved informacij, ki spodbujajo k izvrševanju kaznivih dejanj. V nekaterih deželah je iz tega razloga prepovedano v tisku ali na sliki podrobno reproducirati zločinska dejanja in posebno grozovite akte nasilja, ki bi lahko škodljivo vplivali, zlasti na psihični razvoj mladoletnikov. Ponekod imajo tudi določila o prepovedi nedostojnih in pornografskih vsebin. Seveda so se kriteriji glede tega, kaj je treba prepovedati kot nemoralno, v zadnjih letih zelo spremenili, kar ni samo posledica spremenjenih življenjskih razmer, ampak tudi vpliva močnih komercialnih interesov, ki tekmujejo z zabavnimi in reklamnimi programi. V Italiji se po ustavi kot razlog za omejitve svobode javnega informiranja navaja tudi »pripreditve in vse druge mani-

festacije, ki so v nasprotju z dobrimi običaji«. Ta formulacija je gotovo zelo široka in ne daje dovolj čvrstih pravnih kriterijev za njeno uporabo, vendar se v sodni praksi predpostavlja, da bo vsako sodišče upoštevalo pomen dobrega običaja v smislu spoštovanja celotnega sistema moralnih vrednot v nekem okolju in v danem trenutku.

Zaščita javne morale upravičuje zlasti omejitve javnega komuniciranja, ki so potrebne zaradi zaščite mentalnega razvoja otrok in mladine. Mnogo držav ima v ustavi ali v zakonu o tisku določilo o prepovedi širjenja publikacij, ki so škodljive za vzgojo mladine. V Zvezni republiki Nemčiji je bil 1961. leta sprejet poseben Zakon o razširjanju spisov, ki so škodljivi za mladino. Med te se prištevajo predvsem nemoralni spisi in drugi spisi, ki navajajo k nasilju oziroma zločinu, ki spodbujajo sovraštvo ali povečujejo vojno. Francoski zakon o publikacijah, namenjenih mladini, prepoveduje, da bi se v publikacijah za otroke in mladino objavljale slike ali teksti, ki prikazujejo »v lepih barvah« – oziroma povečujejo – banditizem, laži, krajo, sovraštvo, razna nemoralna in kazniva dejanja ter zločine, ker to lahko škodljivo vpliva na psiho otrok in odrasčujoče mladine. Ponekod je posebej prepovedan uvoz publikacij s tako vsebino iz tujine.

Tudi zaščita zdravja kot razlog za omejitve informiranja je zelo široka in težko opredeljiva kategorija. Največkrat srečujemo v praksi omejitve propagande v korist potrošnje alkoholnih pijač in tobaka ter mamil. Prav tako je lahko škodljivo reklamiranje mazaštva in nepreizkušenih zdravil, vendar so ta vprašanja tako občutljiva, da jih včasih že ne morejo zajeti pravne sankcije, ampak sodijo na področje novinarske etike.

K 6: Načelo neodvisnosti sodišč in zagotovitev pravičnega in nepristranskega sodnega kazenskega postopka brez dvoma upravičuje določene omejitve v poročanju o zadevah iz sodne prakse. V prvi vrsti velja to za preiskovalni postopek, oziroma postopek pripravljanja obtožnih gradiv, ko je treba zaščititi dobro ime osumljenca, dokler mu v sodnem postopku ni dokazana krivda, pa tudi preprečiti vsak javni pritisk na sodnike in porotnike. Posebno obzirno mora biti poročanje iz sodne dvorane o mladoletnikih.

V zadnjem času imajo v nekaterih državah, na primer v Združenih državah Amerike, sodišča veliko preglavic zaradi raznih novih zahtev glede poročanja o sodnih procesih, na primer, s strani televizije.

Ob koncu moramo opozoriti, da doslej navedene vsebinske omejitve javnega informiranja niso edine oblike kršitve pravic javnosti, da je obveščena o vsem, kar je zanj pomembno. Tudi mednarodni dokumenti govorijo o nekaterih nevidnih oblikah omejevanja svobode informacij, kot so pretirana koncentracija medijev, ustvarjanje kartelov in monopolov, odvisnost tiska in drugih medijev, od naročnikov reklame in podobno. Še posebno pereč problem pa predstavlja za velik del človeštva pomanjkanje osnovnih možnosti za enakopravno vključevanje v komunikacijske tokove zaradi nerazvitosti in nizkega življenjskega standarda prebivalcev velikega dela sveta. Toda, to so že vprašanja, ki presegajo okvir tega prispevka o omejitvah javne besede in spadajo bolj v drugo pomembno področje mednarodnega urejanja, ki se v Združenih narodih odvija kot boj za novo mednarodno komunikacijsko in informacijsko ureditev.

Pristojnost držav in človekove pravice

Malo je področij, na katerih se tako prepletajo politična in človekoljubna načela, kot je to področje človekovih pravic.¹ Če k temu pristavimo še prepletanje mednarodnih in nacionalnih interesov, postane jasnejše, zakaj se splet pravnih in političnih elementov največkrat omenja kot primer razmerja med državno pristojnostjo na eni strani ter človekovimi pravicami in svoboščinami na drugi strani. Pri tem moramo upoštevati, da nobena izmed teh dveh strani istega problema ni sama po sebi ne dobra ne slaba. Zgodovinske izkušnje kažejo, da je vsaka izmed njiju imela vlogo, ki je opredeljena z natančno odmerjenim ciljem. Zato je za pravilnejše razumevanje nujno spremljati tako razvoj državnosti kakor tudi razvoj ideje o človekovih pravicah in svoboščinah kot vrednotah, vrednih vsakršne in seveda tudi pravne zaščite.

Slehera skupnost, tako nacionalna kot tudi mednarodna, temelji na nekih vrednotah, med katerimi sodijo nekatere v filozofijo ali pa v ideologijo. V srednjem veku so imele družbene vrednote versko obeležje in vsiljevali so jih vsakomur, celo z oboroženo silo. Ker so te vrednote nastajale v ožjih okvirih, je prihajalo do spopadov med ožjimi družbenimi skupnostmi (državami), pri čemer sta bili pomešani vera in politika, neredko pa je vera rabila za prikrivanje političnih ciljev. Križarske vojne in trestdesetletna vojna sta najbolj znana primera teh spopadov. Zato ni naključje, da so z njimi povezane velike spremembe, bolje rečeno preobrti, ki so preusmerjali potek mednarodnih odnosov, ki ni bil pomemben le za mednarodno skupnost in države, marveč tudi za narode in njihove pripadnike. Zato bi lahko govorili o hkratnem oz. vzporednem razvoju dveh glavnih idej, ki sta se v naših časih tako medsebojno prepletali, da ju skoraj ni mogoče obravnavati ločeno. Korenine so zelo globoke in bi terjale zgodovinsko preverjanje in pojasnjevanje nastanka teorije o državi na eni strani, in o človekovih pravicah in svoboščinah na drugi strani. Zaradi omejenega prostora v tem prispevku seveda o tem ne bo mogoče razpravljati.

Danes nihče več ne oporeka tesni povezanosti in vzajemni odvisnosti človekovih pravic in političnih sistemov v različnih državah. To je že sestavni del družbene kulture.² Tudi mednarodna skupnost postopno opušča tradicionalno pojmovanje, po katerem se človekov položaj ureja samo z internimi državnimi predpisi. Začelo se je z omejevanjem svobode ravnanja držav z ljudmi, ki so pod njihovo oblastjo – od prepovedi suženjstva in trgovine s sužnji, prek zaščite manjšin do zaščite individualnih človekovih pravic in svoboščin.

Tako je nastala idejna in pravna podlaga ne le interesa za dogajanja v drugih državah, marveč tudi pravice, da se o tem presoja. Že to samo pripelje do izrekanja o tem, kakšen naj bo človekov položaj v družbi, kar se v nekem smislu šteje tudi kot pravica do presojanja in priporočanja, kakšna naj bo vlada. S tem postaja pravica do samoodločbe, ki je podlaga tako notranje pristojnosti kot tudi človeko-

* Dr. Momir Milojević, profesor Pravne fakultete v Beogradu

¹ Objavljeni tekst je nekoliko skrajšana verzija avtorjevega predavanja na podiplomskem študiju na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, 20. marca 1987.

² V. Dimitrijević izenačuje temeljne človekove pravice, politični sistem in kulturo. *Cit. delo*, str. 283.

vih pravic in svoboščin, omejena, saj priznava mednarodno pravo (zlasti mednarodne konvencije o človekovih pravicah) pravico do samoodločbe kot sredstvo za zagotovitev upoštevanja drugih človekovih pravic (v zvezi s čemer morajo države predvideti učinkovita pravna sredstva); potemtakem postaja jasno, da svobodno izbrana vlada ne sme biti tlačiteljska ali avtoritarna, saj lahko izpolnjuje omenjene mednarodne obveznosti le demokratična vlada. To je videti pomembno, ker mednarodnopravna zaščita temeljnih človekovih pravic in svoboščin ni izrecno odpravila pravice držav na tem področju, zaradi česar lahko razumemo nekakšno koeksistenco, ki je bila vzpostavljena med državno suverenostjo (se pravi, notranjo pristojnostjo) in univerzalnimi vrednotami (se pravi človekovimi pravicami). Nasprotno, opazimo lahko vzporedno prizadevanje, da se z nenehnim širjenjem predmeta mednarodnega prava (ki manj in manj ureja razmerja med državami v ožjem pomenu), ki nujno zajema vse širše področje človekovih pravic in svoboščin, bolj in bolj poudarjajo različne oblike ali posledice suverenosti, vključno tudi tisto, ki zadeva notranje pristojnosti držav. V takih okoliščinah se poraja vprašanje, ali so človekove pravice v pristojnosti držav in, v primeru pozitivnega odgovora, v kakšnem obsegu. Na to vprašanje je mogoče odgovoriti z analizo ustreznih pravil mednarodnega prava, ki so bila močno odmevna tako v praksi kot v doktrini.

O pristojnosti držav

Ideje o pristojnosti držav in o človekovih pravicah so se razvijale istočasno, vendar v formalno pravno ločenih tokovih. Tako je prišlo do hkratnega nastanka ločenih tekstov in šele v najnovejšem času se združujeta.

Izhajajoč iz mnenja, da je treba pristojnost držav zavarovati pred uporabo sankcij za nespoštovanje mednarodnih obveznosti, so že tvorci pakta Društva narodov, po zgledu dotakratnih pogodb povezali pristojnost z reševanjem sporov. Tako so v 15. člen sporazuma vnesli paragraf 8, ki se je glasil:

»Če kakšna stran sodi, svet pa ugotovi, da se spor nanaša na vprašanje, ki ga mednarodno pravo pušča v izključni pristojnosti teh strani, to ugotovi v poročilu, vendar ne priporoča nobene rešitve«³

Podobna je bila določba osnutka Ustanovne listine ZN, ki so ga pripravile štiri velike sile (1944), v katerem je bila določba o notranji pristojnosti vključena v sklop določb o reševanju sporov:

»Določbe od prvega do šestega odstavka oddelka A (zdaj VI. poglavja – M. M.) se ne uporabljajo za situacije ali spore, ki so nastali zaradi vprašanja, ki ga mednarodno pravo prepušča v izključno pristojnost zainteresirane države.«

Toda ta predlog je bil spremenjen, preden so ga dobili na klop udeleženci konference v San Franciscu. V želji, da bi obdržale kar največ svobode odločanja tudi po ustanovitvi mednarodne organizacije z občutno večjo pristojnostjo, kot jo je imelo Društvo narodov, zlasti na gospodarskem in socialnem področju, so določbo o notranji pristojnosti uvrstile med načela, na katerih naj temeljijo Združeni narodi. Tako je po nekaterih spremembah prišlo do določbe 7. točke 2. člena ustanovne listine ZN, ki se glasi:

³ O tem pri nas piše I. Pržič, *Isključiva nadležnost država u oblasti mednarodnog prava*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, 1934, knj. XXIX, št. 1–2, str. 14–28.

»Nobena določba te listine ne pooblašča Združenih narodov, da posegajo v vprašanja, ki so v bistvu v mejah notranje pristojnosti vsake države, niti ne nalaga članicam, da predložijo takšna vprašanja v reševanje po predpisih te listine; toda to načelo ne gre v škodo uporabe prisilnih ukrepov, predvidenih v VII. poglavju.«

To je spodbudilo ustanovitelje Organizacije združenih narodov za prosveto, znanost in kulturo (UNESCO), da so v prvi člen ustave prav tako vnesli prepoved, da bi organizacija posegala v katerokoli vprašanje, ki je po vsebini v notranji pristojnosti držav (tretji odstavek). To je storjeno v želji, da bi državam zagotovili neodvisnost, integriteto in »plodno raznolikost njihovih kultur in njihovih izobraževalnih sistemov«.

Zanimivo je, da statut Mednarodne organizacije dela nima takšne določbe, čeprav ima ta organizacija v svoji pristojnosti izključno vprašanja, ki zadevajo temeljne človekove pravice in svoboščine.

Razen tega je Generalna skupščina ZN z resolucijo številka 2131 (XX) 21. decembra 1965 sprejela deklaracijo o prepovedi vmešavanja v notranje zadeve držav in o varstvu njihove neodvisnosti in suverenosti. Nekaj let pozneje je generalna skupščina ZN na svojem jubilejnem 25. zasedanju 24. oktobra 1970 sprejela z resolucijo številka 2625 (XXV) deklaracijo o načelih mednarodnega prava o prijateljskih odnosih in o sodelovanju med državami – v skladu z ustanovno listino Združenih narodov – bolj znano kot deklaracija načel koeksistence. Eno od teh načel se nanaša na dolžnost nevmešavanja v zadeve druge države. V prvem odstavku je rečeno, da nobena država ali skupina držav nima pravice posegati v notranje ali zunanje zadeve druge države. Četrty odstavek govori o neodtujljivi pravici države, da si izbere svoj politični, ekonomski, socialni in kulturni sistem. Peti odstavek poudarja, da nobena določba iz prejšnjih odstavkov ne spreminja določbe ustanovne listine ZN o ohranjanju mednarodnega miru in varnosti. Deklaracija ne vsebuje načela spoštovanja človekovih pravic in svoboščin (sprejeto je samo načelo samoodločbe), čeprav je bilo to načelo že formalizirano v delovnem gradivu Združenja za mednarodno pravo (*International Law Association*) in v gradivih njegovega poročevalca profesorja dr. Miloša Radojkovića⁴, ki so bila teoretična podlaga za kodifikacijo v okviru Združenih narodov.

Tisto, kar je bilo opuščeno na svetovnem področju, je bilo sprejeto na ožjem. V sklepno listino Konference o varnosti in sodelovanju, natančneje, v deklaraciji načel o vzajemnih odnosih držav udeleženk, so prišla ne po naključju načela v takšnem zaporedju: mirno reševanje sporov (V), nevmešavanje v notranje zadeve (VI), spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, vključno s svobodo misli, vesti, veroizpovedi ali prepričanja (VII) in enakopravnost narodov in samoodločba (VIII). Kot da so bile stvari postavljene na svoje pravo mesto. Za razlago in uporabo je najpomembnejša pripomba (ki se nahaja tudi v deklaraciji Združenih narodov iz leta 1970), da so vsa načela enako pomembna in da je treba vsako načelo razlagati skupaj z drugimi načeli. To pomeni, da nobeno načelo nima prednosti pred drugimi, se pravi, da se med seboj ne izključujejo. Mar ni s tem molče povedano, da človekove pravice niso več v izključni pristojnosti držav? To pa je že desetletja predmet številnih sporov, ko gre za akte o človekovih pravicah.

⁴ M. Radojković, *La codification des principes de la coexistence pacifique*, »Jugoslovenska revija za mednarodno pravo«, 1962, št. 2, str. 181–182; – *Les principes ou règles juridiques de la coexistence devant l'International Law Association*, »Jugoslovenska revija za mednarodno pravo«, 1964, št. 1, str. 8–9.

Mednarodni dokumenti o človekovih pravicah so številni, vendar se večkrat ne izrekajo posebej o tem vprašanju, zato je odgovor nanj mogoč le na podlagi analize njihove vsebine.

Že na prvi pogled lahko opazimo, da mednarodne listine ne le da urejajo vprašanja, ki so bila nekoč v izključni pristojnosti držav, marveč morajo tudi države svoje obveznosti vnesti v notranjo zakonodajo. S pogodбами se bolj in bolj pogosto predvideva mednarodno nadzorstvo nad izpolnjevanjem teh obveznosti. Tipičen primer takih obveznosti je varstvo manjšin po prvi svetovni vojni, so pa tudi mednarodne organizacije, katerih delovanje je temu prilagojeno.⁵ Znano je, da je bila prva oblika nadzorstva nad spoštovanjem obveznosti v preiskavi ladij, za katere se je sumilo, da prevažajo sužnje. Z generalno listino (Bruselj 1890) je vzajemno kontrolo držav nadomestila mednarodna kontrola, ki je bila zaupana posebnemu organu (Mednarodnemu uradu), s konvencijo o prepovedi suženjstva (1926) pa je bila zaupana Društvu narodov. Države so sprejele dolžnost, da bodo obveščale Društvo narodov o morebitnih pojavih suženjstva in o ukrepih za njegovo preprečevanje. Pripravo listin o človekovih pravicah, ki naj bi zajela vsa vprašanja, so zavrla nesoglasja o ukrepih nadzora. Sporazumi so bili sklenjeni potem, ko je bilo doseženo soglasje o relativno blagih ukrepih (pretežno se nanašajo na dolžnost pošiljanja in obravnavanja poročil v organih, katerih pristojnost je največkrat fakultativna).

Kaže, da države najbolj moti pooblastilo mednarodnih teles, da sprejemajo sklepe, s katerimi ugotavljajo kršitve človekovih pravic, pa čeprav gre pri teh sklepih zgolj za priporočila. Očitno je, da je moralna teža teh sklepov večja kot pravna. Zato so nekatere države (Velika Britanija in Poljska) zahtevale, naj bodo priporočila v zvezi s spoštovanjem sporazumov o človekovih pravicah splošna, ne pa naslovljena na posamezne države.

Težko je reči, ali se države bolj upirajo pristojnosti organov mednarodnih organizacij ali pa posebnih teles, ustanovljenih s posamičnimi pogodbami. V praksi Združenih narodov in regionalnih organizacij (Evropski svet, Organizacija ameriških držav) sta zastopani obe obliki nadzorstva. Razen tega pogodbe, s katerimi se ustanavljajo posebna telesa, poudarjajo, da v ničemer ne zmanjšujejo pristojnosti drugih organov ali organizacij. Tako je na voljo več možnih postopkov. Temu velja dodati, da nastajajo zaradi varstva nekaterih temeljnih človekovih pravic posebne mednarodne organizacije. Najbolj znani sta UNESCO in Mednarodna organizacija dela, zlasti še slednja, saj so v njej zajeti vsi postopki, o katerih je tekla beseda, razen tega pa še posebni postopki z drugimi organizacijami (na primer z ZN in UNESCO).

Nastanek mednarodnih organizacij ali organizmov za varstvo človekovih pravic je ena največjih sprememb, saj se nanovo krojijo odnosi v mednarodni skupnosti, zlasti odnosi med državami in mednarodnimi organizacijami. V sklopu novih problemov, ki se pojavljajo, je vsekakor tudi vprašanje pristojnosti. Ne da bi se spuščali v nadrobnosti, lahko trdimo, da so mednarodne organizacije in telesa pravno upravičena razpravljati o spoštovanju mednarodnih obveznosti, ki zadevajo človekove pravice. Te lahko ukrepajo v skladu z organom, v katerega pristojnosti je zadeva, in sicer po postopku, ki velja za pretresanje vseh zadev iz njihove

⁵ Najbolj poznan je primer Mednarodne organizacije dela. O tem glej O. Račić, *Neka pitanja nauke o mednarodnim organizacijama*, »Anali Pravnog fakulteta u Beogradu«, 1986, št. 5, str. 442.

pristojnosti ali tudi po posebnih postopkih. Isto velja za uporabo sankcij, zapisanih v statutih in drugih aktih. Učinkovitost nadzorstva je odvisna od narave določitve in moči organizacije, ki nadzor izvaja, to pa že presega okvire tega razmišljanja. Ne glede na to pa nastajanje številnih mednarodnih organizacij z normativnimi in nadzornimi funkcijami dokazuje, da ni več mogoče govoriti o izključni notranji pristojnosti držav na tem področju. Stvarnost dokazuje, da je bila tovrstna pristojnost nekoč izvirno notranja, hkrati pa tudi izključna, da pa je danes vzporedna, skupna ali deljena.

To se kaže zlasti v večstopenjskem postopku za varstvo temeljnih človekovih pravic in svoboščin. Pogoj za to, da se nekdo lahko obrne na mednarodni organ, je, da je poprej brezuspešno uporabil že vsa notranja pravna sredstva. To ni novost, saj je že klasično mednarodno pravo postavljalo tak pogoj za diplomatsko varstvo svojih državljanov v tujini. Novost je prej omenjena dolžnost držav, da zagotovijo državljanom učinkovito pravno varstvo priznanih pravic in svoboščin. Prav tako je lahko tudi sam postopek pred mednarodnimi organi večstopenjski (na primer v sistemih Mednarodne organizacije dela, Evropskega sveta in Organizacije ameriških držav). Zato naj ne bi prihajalo do kompetenčnih sporov, marveč le do dopolnjevanja, na kar opozarja že 56. člen Ustanovne listine ZN.⁶

Mednarodna praksa o človekovih pravicah

Prav določbe o človekovih pravicah v Ustanovni listini ZN in posebej še v 55. in 56. členu so povzročile na konferenci v San Franciscu razpravo o njihovem razmerju do notranje pristojnosti držav; tej pristojnosti je namenjena 7. točka 2. člena ustanovne listine, zlasti ker takrat še ni bilo določb, ki bi kot pozneje, govorile o enaki veljavnosti in o tem, da ne more prihajati do sporov. Predstavniki majhnih držav so sodili, da 7. točka 2. člena ne velja za človekove pravice, ker te niso v notranji pristojnosti držav. Nasprotno temu je bilo mnenje velikih sil, ki jih je zastopal J. F. Dulles. Vendar to ni bilo z ničemer utemeljeno in se je omejilo na ponavljanje, da se Združeni narodi ne morejo vmešavati v notranje zadeve države. Tako je ostalo nepojasnjeno vprašanje, ali so človekove pravice v pristojnosti držav. Razprava o tem se je nadaljevala in obnavljala tako ob pripravah posameznih aktov kot tudi ob konkretnih primerih, ki so jih obravnavali politični in sodni organi.

1. Do največ razprtij je prihajalo ob izdelavi listine o človekovih pravicah. Ko je bila zavržena zahteva, naj bi v pogodbe vnesli določbe, po katerih bi bile človekove pravice v izključni pristojnosti držav, je bilo podanih več predlogov, s katerimi so hoteli prav isto doseči v konkretnih vprašanjih (pravica do samoodločbe, pristojnost komiteja za človekove pravice, pravica do peticije), vendar so bili ti zavrženi v organih (komisiji za človekove pravice, ekonomskem in socialnem svetu in generalni skupščini). Kaže, da so zmagali pristaši mednarodne pristojnosti, vendar je ta pristojnost fakultativna.

2. Nekaj podobnega je bilo pričakovati ob izdelavi konvencije o odpravi vseh oblik rasne diskriminacije, katere osnutek je predvideval podobne ukrepe kot osnutek sporazuma o državljanskih in političnih pravicah. Toda pristaši notranje

⁶ M. Marković, *Implementation of human rights and the domestic jurisdiction of States*, »Nobel Symposium 7. International Protection of Human Rights«, Stockholm 1968, str. 62, 65; – M. Milojević, *Mednarodna zaščita ljudskih prava i razvoj mednarodnog prava*, »Razvoj i perspektive Ujedinjenih naroda«, Zagreb 1973, str. 239–240, 244–246.

pristojnosti držav so bili v tem primeru precej bolj tihi, da se ne bi zamerili azijskim in afriškim državam, ki so terjale stroge nadzorstvene ukrepe. Zato so bili tudi nastopi zelo blagi in načelni in le dve državi (Irak in Tanzanija) sta bili do konca zoper ukrepe mednarodnega nadzorstva. To vprašanje ni bilo sproženo ob izdelavi drugih aktov s področja človekovih pravic. Tako kaže, da stojijo Združeni narodi trdno na stališču, da izpolnjevanje mednarodnih obveznosti ni notranja zadeva držav.

3. Ta teza je večkrat oživila v zdaleč bolj žolčnih razpravah v zvezi z različnimi obtožbami zaradi kršenja človekovih pravic. Nekatere med njimi so na dnevnem redu že ves čas delovanja ZN (primer Južne Afrike), medtem ko so bile v nekaterih pomešane človekove pravice in diplomatska imuniteta (žene tujih diplomatov v ZSSR). Človekove pravice so bile največkrat povezane s političnimi vprašanji (Madžarska, Ciper, Južna Rodezija, Aden, Oman in Tibet), ugovor zoper notranjo pristojnost države je bil uveljavljen tudi v primeru varstva manjšin (v Bolzanu 1960–1961). V vseh primerih je generalna skupščina zavračala ugovor o notranji pristojnosti in predlagala rešitev v skladu z mednarodnim pravom. Edina izjema se je dogodila ob sovjetski obtožbi zaradi ravnanja s političnimi zaporniki v Grčiji (1948), ko sta tako generalna skupščina kot varnostni svet razsodila, da gre za notranjo zadevo države. Toda to je bilo prav na začetku delovanja Združenih narodov, kaj kmalu je bilo sprejeto nasprotno stališče v vseh primerih, ki so jih obravnavali.

4. V nekaterih primerih sta se izrekla tako generalna skupščina kot tudi mednarodno sodišče. To je bilo v zvezi z obtožbami zaradi kršitev človekovih pravic in svoboščin v Bolgariji, na Madžarskem in v Romuniji (1948). Čeprav je šlo za spoštovanje določb mirovne pogodbe (1947), se je spor formalno sukal okoli dolžnosti reševanja sporov s pogajanjem. Ne da bi se mednarodno sodišče izreklo o tem, ali so človekove pravice v notranji pristojnosti ali ne, se je v pravnem mnenju (1950) posredno izjasnilo, da je izpolnjevanje pogodb (mišljena je določba o reševanju sporov) mednarodno vprašanje. Že s tem velja to tudi za pravice iz pogodbe. S tem je bilo ponovljeno stališče stalnega mednarodnega sodišča, izraženo v pravnih mnenjih o dekretih o državljanstvu v Tunisu in Maroku in o pridobitvi poljskega državljanstva (1923) – da ne morejo veljati notranje pristojnosti, kadar obstaja jelo mednarodne obveznosti.

Sodobna teorija mednarodnega prava o pristojnosti na področju človekovih pravic

V teoriji obstaja več stališč, vendar jih je mogoče zreducirati na dva poglobljena. Po mnenju enih so človekove pravice v notranji pristojnosti držav, po drugih pa to niso več.

Prvo stališče zastopajo pripadniki tako imenovane klasične šole. Po njihovem mnenju je suverenost absolutna in sleherni njeno omejevanje je v nasprotju z mednarodnim pravom. Razen tega je država edini subjekt mednarodnega prava, in samo ta ima pravice in obveznosti na mednarodnem področju. To stališče zastopajo avtorji iz držav, ki vidijo v suverenosti najboljšo zaščito vseh svojih interesov. Med njimi so tudi pisci iz vzhodnoevropskih držav, največ iz ZSSR.

Modernejši avtorji menijo, da ob jasnih določilih mednarodnega prava na tem področju ni mogoče več govoriti o izključni pristojnosti držav. Mednarodno varstvo pravzaprav ne bi obstajalo, če bi bilo od vsake države odvisno, kako bo izpolnjevala mednarodne obveznosti. V prid svojemu stališču navajajo mednarod-

ne akte, na podlagi katerih so mednarodne organizacije pristojne za vprašanja človekovih pravic. Tako te ne morejo biti več v izključni pristojnosti držav. Takšno stališče zastopa vse več avtorjev. Razumljivo je, da so med njimi razlike v niansah.

V zvezi s tem velja omeniti, da več avtorjev sodi, da so mednarodne organizacije pooblaščenice, da razpravljajo o kršitvah človekovih pravic, kadar sta ogrožena mir in varnost. Opazimo lahko, da uporabljajo kopico razlogov za razčlenjevanje posebnih primerov, ki so predvideni kot odstopanja od pravila o neintervenciji. Mar se ne skriva za tem poskus, da bi človekove pravice posredno uvrstili v notranjo pristojnost držav? Nesporno je, da so Združeni narodi pristojni v vseh primerih ogrožanja miru in varnosti, iz kakršnegakoli razloga, vključno s kršitvijo človekovih pravic, zlasti, če so množične. Vendar to ne pomeni njihove pristojnosti v primerih posamičnih kršitev. To potrjuje tako pristojnost več organov Združenih narodov (Varnostni svet je še najmanj primeren za varstvo človekovih pravic), še bolj pa pristojnost drugih mednarodnih organizacij (specializiranih ustanov, regionalnih organizacij ipd.), ki se ne ukvarjajo z vprašanji miru in varnosti. Na tem temelji tudi pravica posameznikov, da vlagajo peticije za varstvo lastnih pravic, ne pa kakih mednarodnih interesov. Očitno je, da mnoga vprašanja še niso pojasnjena, vključno s samo terminologijo.

Mednarodne listine uporabljajo različne izraze, vendar je mogoče razlikovati izraza »izključna notranja pristojnost« in »notranja pristojnost«. Tako ju uporabljamo tudi v naši literaturi. Številni spori o človekovih pravicah odkrivajo, da so nekatera nesoglasja navidezna, saj se ob uporabi različnih izrazov misli na različne stvari. Zato je toliko bolj pomembno prizadevanje Inštituta za mednarodno pravo, ki je to vprašanje obravnavalo dvakrat (1931–1932 in 1950–1954). Zlasti pomembna je njegova resolucija iz leta 1954, ki ta pojma jasno razlikuje.

Izključna notranja pristojnost zajema dejavnosti države, pri katerih pristojnost ni omejena z mednarodnim pravom (1. člen).

Notranja pristojnost zajema vprašanja, ki sodijo po svojem bistvu v notranjo pristojnost države, ne glede na to, ali je omejena s pristojnostjo mednarodnih organizacij (2. člen).

Med njima so očitne razlike. V prvem primeru gre za vprašanja, za katera je izključno pristojna država, se pravi, samo ta je pooblaščenica, da o njih razpravlja in odloča. Ker gre za države, pomeni to brez slehernega zunanjega vpliva ali pritiska. V drugem primeru gre za vprašanja, ki so izvorno v pristojnosti države. Taka ostajajo še naprej, vendar ni nujno, da je zanje izključno pristojna država, marveč lahko to postanejo tudi drugi subjekti mednarodnega prava, predvsem mednarodne organizacije. To velja za človekove pravice.

Sklep o pristojnosti na področju človekovih pravic

Združeni narodi in druge mednarodne organizacije so vselej zagovarjale stališče, da človekove pravice niso več v izključni pristojnosti držav. Razen tega so se v vseh primerih štele za pristojne, da razpravljajo in odločajo o tej pristojnosti. To so tudi neposredno prakticirale, ko so se izrekale o ugovorih na pristojnosti v različnih primerih obtožb zaradi kršitve človekovih pravic. Vendar so mnogo pogosteje ukrepale posredno, bodisi s sprejemanjem splošnih aktov o varstvu človekovih pravic (ki niso le pogodbe v tako strogem pomenu besede kot so npr. akti držav članic), kakor tudi v posamičnih primerih, ko so pozivale k spoštovanju obveznosti, ki se tičejo človekovih pravic. Tako je potrjena njihova pravica, da sprejemajo tudi posamične odločitve, vključno tisto o ustanovitvi posebnih teles za

preučevanje vprašanj, ki so povezana s spoštovanjem človekovih pravic. To pomeni, da se šteje, da človekove pravice niso več v izključni notranji pristojnosti držav. Kot podlaga za pristojnost mednarodnih organizacij se omejujejo mednarodne konvencije, kajti jasno je, da države same ne morejo odločati o razlagi in izpolnjevanju mednarodnih obveznosti. To nikakor ne pomeni, da se v prid izključne notranje pristojnosti držav na področju človekovih pravic navajajo samo pravni razlogi. Nasprotno, ti razlogi so bolj politični in tudi mednarodne organizacije se niso ravnale zgolj po pravnih merilih. Njihova pristojnost na področju človekovih pravic je zelo široka in v tem sorazmerno omejuje pristojnost držav. Tako je videti, da se je z Ustanovno listino ZN in drugimi listinami pristojnost držav pojmovno razširila, s celo vrsto drugih listin (pa tudi s samo Ustanovno listino) pa vsebinsko bolj in bolj zoževala.

To seveda ne pomeni, da so države na tem področju brez pristojnosti. Njihovo pristojnost potrjujejo številne pogodbe. Poleg izrecnega ali molčečega priznanja te pristojnosti (denimo, kadar so človekove pravice in svoboščine neposredno odvisne od spoštovanja notranjega prava ali predpisov o varstvu morale, običajev, zdravja, varnosti), govorita tudi splošna deklaracija o človekovih pravicah (1948) in konvencija o človekovih pravicah (1966) o dolžnosti državljanov do držav. Tako se uporaba mednarodnih obveznosti povezuje s pravnim redom vsake države. Razen tega številne pogodbe izrecno zahtevajo od držav, da ustrezno ukrepajo (na primer prepovejo diskriminacijo), s čimer dobivajo države pristojnosti, ki jih prej niso imele. Organiziranje varstva človekovih pravic in svoboščin na notranjem in mednarodnem področju predpostavlja uvajanje učinkovitih notranjih pravnih sredstev.

Iz povedanega sledi, da obstaja vzporedna, skupna ali deljena pristojnost držav v odnosu do mednarodne skupnosti oziroma mednarodnih organizacij. S tem je opredeljeno tudi njihovo medsebojno razmerje, resda omejeno na področju človekovih pravic, vendar zagotovo pomembno tudi s širšega vidika, zlasti ko gre za posameznika, čigar pravni položaj urejajo predpisi državnega in tudi mednarodnega prava. To je razlog, da so določbe o nevmešavanju v notranje zadeve vsebovane tudi v delih statuta mednarodnih organizacij, ki urejajo razmerja med organizacijami in njihovimi člani. Drugače v sodobni mednarodni skupnosti ne more biti. Zagovorniki absolutne suverenosti se morajo spomniti besed nekdanjega sovjetskega zunanjega ministra Litvinova, ki jih je izrekel leta 1936 v Društvu narodov, da je suverena in da lahko dela kar hoče samo tista država, ki nima nobenih mednarodnih obveznosti. To dandanes ni možno, zaradi česar se ponuja sklep, do katerega je prišel tudi nek naš pisec:

»Stremljenje po boljši ureditvi človekove družbe je prav tako del splošne človekove avanture, kot je stremljenje k razvoju medicine, tehnike, kemije itd. Iz istih razlogov, zaradi katerih je človek z druge strani meje v modernem gospodarstvu prav toliko vreden kot tisti s te strani, kajti večja proizvodnja, hitrejši razvoj znanosti in kulture na oni strani koristi tudi tej strani – in družbena ureditev, ki omogoča uspešnejšo proizvodnjo, hitrejši razvoj znanosti in kulture na eni strani, koristi tudi drugi. Zato je boj za kar najboljšo družbeno ureditev povsod po svetu prav toliko vseljudska naloga, kot je na primer boj za boljše zdravstveno varstvo. Tehnika družbene ureditve je znanost kot vsaka druga, znanost pa ni notranja stvar nobene države. Dejstvo, da moramo v mednarodnem pravu prav vprašanje družbene ureditve še vedno uvrščati pretežno med notranje zadeve, je posledica neznanstvenega pristopa k temu vprašanju, saj ureditev v najboljšem primeru šteje

za obliko tekmovanja, namesto da bi jo obravnavalo kot predmet skupnega raziskovanja, da bi dosegli najboljše uspehe.«⁷

Zato vprašanja spoštovanja in varstva človekovih pravic in svoboščin kot splošnih vrednot ne morejo biti v izključni pristojnosti držav. V skladu s tem interesa za človekove pravice v posameznih državah ni moč označevati za vmešavanje v njihove notranje zadeve, bodisi da gre za pravice posameznikov ali manjšin. To velja tako za presojanje stanja kot tudi za predlaganje rešitev. Sodobni človek se ne more zadovoljiti s tem, da bi bil le obveščen o dogajanjih v svetu, marveč meni, da ima pravico izrekat o tem tudi svoje sodbe. Tisto, kar velja za posameznike, velja tudi za nevladne organizacije kot predstavnike delov javnega mnenja. Tem prej mora to veljati za delovanje mednarodnih organizacij držav članic. Uradnega posredovanja diplomatskih ali konzularnih predstavnikov ni mogoče šteti za nedopustno, saj je njihova dolžnost, da ščitijo interese svojih državljanov v državah, v katerih so akreditirani. Seveda morajo to izvajati s pravno dovoljenimi sredstvi, njihove zahteve morajo biti v skladu s spoštovanjem sprejetih predpisov, ne pa da netijo notranje nemire. Te razlike mnogi državniki ne vidijo ali pa ne želijo videti – in tako že samo načenjanje vprašanja človekovih pravic štejejo za vmešavanje v notranje zadeve svojih držav.⁸ Razumljiva je občutljivost, ko gre za lastno državo, v praksi pa je bilo stališče držav odvisno od trenutnih političnih interesov ali političnih simpatij ali od tega, ali so v vlogi tožnika ali toženca. Če pa se na stvar gleda objektivno, ni mogoče zapirati oči pred zainteresiranostjo današnje mednarodne skupnosti za položaj človeka, pa naj ta biva v katerikoli državi.

⁷ L. Serb, *O pravno-organizacionoj zameni za nuklearno zastrašivanje*, »Jugoslovenska revija za mednarodno pravo«, 1963, št. 2, str. 209.

⁸ Najnovejši tak primer je postopek kenjskega predsednika Daniela Arapa Moia, ki je odklonil, da bi se z Reaganom pogovarjal o kršenju človekovih pravic v Keniji, obisk v Londonu pa je skrajšal v znak protesta, da tam vprašanje človekovih pravic postavljajo v središče pozornosti. *Spor oko ljudskih prava u Keniji*, »Politika« z dne 15. marca 1987, str. 3.

SMILJA AMON*

Nemško časopisje na Slovenskem

Zgodovina slovenskega novinarstva se je bežno oz. le obrobno ukvarjala z raziskovanjem časopisja v nemškem jeziku, ki je izhajalo na Slovenskem. Moramo sicer opozoriti, da slovenska politična in literarna zgodovina priznavata velik vpliv in odmevnost tega časopisja v preteklosti, vendar doslej nista izdelali študije, ki bi ta fenomen sintetično prikazala in ocenila.

Slovenski periodični tisk se je pojavil že v času reformacije, ki je bila eno najbolj tvornih obdobij v zgodovini slovenskega naroda: izšla je prva slovenska knjiga (Trubarjev *Cathechismus*, 1550), prvi prevod biblije (Dalmatinova Biblija, 1584), prva gramatika (Bohoričeva *Articea horule*, 1584) in tudi prva periodika, koledar (*Ta slovenski Kalendar kir vselei terpi*, 1557). Reformatorji so s svojim publicističnim delom postavili temelje slovenski kulturi, ki je od takrat dalje postala poglobljena opora v boju zoper vse poznejše asimilacijske pritiske. Slovenski narod je dobil ime in se z latinskim pismom uvrstil med druge evropske narode.

Kult slovenske besede, ki so ga gojili protestantje, se je sicer nadaljeval, toda v času protireformacije je doživljal silovito zatiranje. Zmaga protireformacije pomeni tudi zmago nemških teženj na slovenskih tleh. Protireformacija je ustoličila katolicizem in uničila številne knjige, letake, zapise in seveda koledarje. Za 240 let je zavrnila tudi rast slovenske periodike. Na široko je odprla vrata tujim, pretežno nemškim vplivom, ki so pod geslom protireformacije obračunali z vsem, kar je imelo protestantsko in slovensko obeležje. Odslej naprej je bila večina knjig, pisem in celo letakov (med kmečkimi puntji) napisana v nemškem jeziku.

Od srede 17. stoletja se je začel pospešen gospodarski razvoj, ki je uvedel kapitalistično manufakturno organizacijo v rudarstvo in fužinarstvo. V slovenska mesta prihajajo nemški časopisi in knjige, ki prinašajo evropsko znanost in kulturo. V prvi polovici 17. stoletja se tudi v Ljubljani in Trstu počasi prebuja lastno kulturno življenje. Pod italijanskim vplivom se organizirajo posebne družbe, akademije, ki so postale nosilke in organizacijska središča znanstvene in kulturne misli. Najpomembnejša je bila *Academia Operosorum Labacensium* (1693), ki je imela tudi prvo javno knjižnico (odprto 1701). S prevlado tujcev v višjih socialnih razredih se je položaj slovenščine močno poslabšal. Dobila je socialno manjvrednostni predznak, kajti duhovna elita tudi slovenskega rodu se je pogovarjala, brala, dopisovala le v nemškem, italijanskem ali latinskem jeziku.

Na Slovenskem se je najprej pojavilo in ustalilo *nemško časopisje*. Prvi časopis je bil ljubljanski *Wöchentliche Ordinari – Laybacher Zeitungen* (od 21. septembra 1707 do zač. 1709). Izdajal ga je tiskar Georg Mayr.

Kapitalizem nezadržno prodira tudi na slovenska tla in v rokah tujcev (Jakoba Schella [1652–1715], Petra Antona Codellija [1660–1727], Michelangela Zoisa

* Dr. Smilja Amon, docent na FSPN v Ljubljani.

[1698–1777] in dr.) se začne kopičiti kapital. Akumulacija kapitala je izboljšala pogoje za razvoj kulturnih dejavnosti. Okoli l. 1624 so ustanovili tiskarno v Trstu, 1640 v Celovcu in 1678 tudi v Ljubljani. Zahvaljujoč obstoju tiskarne se je nemška časopisna dejavnost nadaljevala in v Ljubljani se pojavi že drugi časopis v nemškem jeziku, *Wöchentliches Kundschaftsblatt des Herzogthums Krain* (1775–76). Urejeval ga je Baltazar Hacquet (1740–1815), ugledni botanik, geolog in zdravnik. Časopis objavlja predvsem kmetijske nasvete in novice, sporočila o umrlih itn. V njem so natisnjeni tudi oglasi. Objavlja naslove slovenskih knjig v slovenščini in sporoča bralcem naslove knjigarn, kjer lahko kupijo nove knjige. Svoja uredniška načela je Hacquet objavil v časopisu ob polemiki okoli novega kopaljšča.¹ Časopis je izhajal pri I. Frideriku Egerju.

Na razvoj časopisja so močno vplivale reforme Marije Terezije. Pod vplivom razsvetljenstva, ki postane uradna ideologija, se na novo reformira področje šolstva. Podržavljanje šol in uvedba splošnega šolskega reda leta 1774 sta sicer podpirala znanje nemškega jezika, hkrati pa sta pospeševala tudi pismenost in bralne navade. Leta 1784 je bila nemščina proglašena za uradni jezik vseh dežel avstrijske monarhije.

Najbolj bran in vpliven časopis v nemškem jeziku je bil *Laibacher Zeitung* (1778–1918), ki je med dolgoletnim izhajanjem doživljal vrsto pomembnih vsebinskih in kakovostnih premikov. V prvem obdobju je imel prilogo *Intelligenzblatt*, ki naj bi v duhu razsvetljenstva širila izobrazbo med najširše sloje bralcev.² *Intelligenzblatt* je prinašala samo oglase in se je pozneje oglasni del lista navadno tako tudi imenoval. *Laibacher Zeitung* je bil uradni list vse do razpada Avstro-Ogrske leta 1918. Leta 1804 začne izhajati nova priloga *Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen*. Izhajala je vse do leta 1818, ko jo je zamenjala nova priloga *Illyrisches Blatt* (1819–1849). V uredniškem pojasnilu je sprememba pojasnjena z razlogom, da je priloga namenjena vsej ilirski pokrajini, ki ji je Ljubljana prestolnica. *Laibacher Zeitung* je izhajal trikrat tedensko, priloga *Illyrisches Blatt* pa dvakrat tedensko. V času Prešernovega sotrudništva postane priloga *Illyrisches Blatt* središče slovenske kulturne ustvarjalnosti. Pod uredništvom Fr. Xav. Heinricha, dr. Karla Ullepitscha in pozneje Leopolda Kordeša ter Johanna Hladnika so se poleg Prešerna oglašali še Matija Čop, Miha Kastelic, Jože Zupan, Fran Malavašič, Bleiweis in dr. Prešernove pesmi so bile natisnjene v slovenskem jeziku hkrati z nemškim prevodom.

Leta 1848 se na straneh *Illyrisches Blatt* pojavijo prispevki, ki so bili politično in socialno močno aktualni. Dr. M. Dollenz poroča z Dunaja o slovenskih kmetih, ki hodijo spraševat, kako bo odslej s tlako in dajatvami.³ J. Žurga se zavzema za slovensko kulturo in polemizira z nemškimi časopisi.⁴ Demokratično in v duhu časa izzveni prispevek Mihe Ambroža, ki se zavzema za enakopravnost slovenskega jezika v šolah in pisarnah.⁵

Središče političnega in narodnega delovanja postanejo društva, ki so delovala po načelih političnega programa Zedinjene Slovenije. Slovenska društva iz Ljubljane, Gorice, Trsta, Dunaja in od drugod so v *Illyrisches Blatt* objavljala poleg

¹ Besedilo je ponatisnjeno v prispevku Ante Gabra, Skozi stoletja za našim novinarstvom, Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani, 1937, str. 220–221.

² Priloge časopisov so bile zasnovane po vzgledu francoskih listov, ki so v obliki vprašanj in odgovorov – največkrat iz ust mrtvih učenjakov in vladarjev – razreševali aktualna vprašanja in se tako izognili cenzuri.

³ Dr. Math Dollenz, An die Herren Beamten Sloveniens, *Illyrisches Blatt* 1848, št. 47.

⁴ J. Žurga, Dr. Jelinek über die Politik der Slaven, *Illyrisches Blatt* 1848, št. 83.

⁵ M. Ambrož, Die krainische Sprache in Schulen und Kanzleien, *Illyrisches Blatt* 1848, št. 47.

poročil in drugih sestavkov še svoje razglase in oznanila. Vsebina *Illyrisches Blatt* je bila namenjena slovenskemu razumnstvu oziroma vsem družbeno angažiranim ljudem, ki so priznavali in se zavzemali za slovensko kulturo in jezik. Nemški jezik v tem primeru ni bil nosilec agresivne germanizacije, marveč sredstvo sporazumevanja.

V istem duhu je bila zasnovana in vrsto let urejevana tudi *Carniolia* (1839–1844), *Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater u. geselliges Leben*. Ustanovil jo je in vseskozi za njo skrbel Leopold Kordeš.⁶ Kordeš je bil hkrati njen ustanovitelj, urednik in izdajatelj. Med leti 1840 in 1843 jo je urejeval Hermann von Hermannstahl, in sicer po Kordeševem konceptu: seznanjati bralce s kranjskimi naravnimi znamenitostmi, šegami in navadami. Z znanstvenimi oz. poljudno-znanstvenimi in literarnimi prispevki negovati slovensko kulturo v najširšem pomenu besede. *Carniolia* je objavljala novele, povesti, pesmi, literarne ocene, slike s potovanj, aforizme, prevode (iz francoščine) in dr.⁷ Zadnji (VI.) letnik je bil še posebno slikovit, kajti v slikovni prilogi so bile predstavljene »ilirske« narodne noše, ki so bile po oceni Kordeša najbolj zanimive in bogate v Evropi. Številne prispevke je v *Carniolio* prispeval sam Kordeš, ki je poleg domoznanskih in zgodovinskih spisov prispeval še nekaj pesmi in proze. Kordeš je pisal v nemščini, vendar pa se je vseskozi prizadeval, da bi *Carniolia* dobila slovensko literarno prilogo. Ker se mu to ni posrečilo, je objavljajl nekatere prispevke v celoti natisnjene v slovenščini ali prevedene v slovenščino.⁸

V publicistiko, ki je bila preplavljena z utilitarno razsvetljsko miselnostjo, začnejo v 19. stoletju vdirati ideje nemške literarne romantike in jo začnejo usmerjati k domorodnim gibanjem (*Vaterlanderei*). Romantični slovstveni tokovi so prevladovali tudi v takratni dunajski publicistiki, ki je pod vplivi Friedricha Schellera, J. G. Herderja in dr. budila zanimanje za ljudsko poezijo, ljudsko izročilo in izvirne slovanske jezike. Vrsta dunajskih časopisov obravnava slovanska slovstvena in zgodovinska vprašanja. Te spodbude vplivajo na časopisje v Celovcu, Ljubljani in kasneje tudi v Gradcu. Poudarja se misel, da ima vsak samostojen narod pravico do lastnega jezika in literature in da je največje barbarstvo zatiranje jezikov in kulture malih narodov. Duševna izobrazba v tujem jeziku je barbarska in odtuja človeka od njegovega naravnega bistva. Pod Kopitarjevim vodstvom je v tem duhu Vuk Karadžić postavil temelje srbskemu knjižnemu jeziku, na Hrvaškem se je razvnelo ilirsko gibanje pod vodstvom Ljudevita Gaja, ki je v ideologijo ilirstva vneslo močne nacionalne prvine.

Vnema za domačo zgodovino preveva tudi celovško domoznansko revijo *Carinthio* (1811...), ki je gojila tudi »doneske h kulturi slovenskega jezika«. Osrednji nosilec slovenske misli je bil prizadevni Urban Jarnik,⁹ publicist, zgodovinar, pesnik, novinar, kulturni animator v najbolj zlahtnem pomenu besede. *Carinthia* izhaja še danes in je še vedno usmerjena v spoznavanje koroških pokrajinskih značilnosti.

Celovski časopis *Kärntnerische Zeitschrift* (1818–1835) je bil ustanovljen s poučnim namenom seznanjati bralce s koroško zgodovino in domovinoslovjem. Jarnik je bil med najbolj marljivimi sotrudniki. V obeh časopisih odmeva želja po kulturnem dialogu z Nemci, in ne le to, marveč tudi načrti za skupna prizadevanja, ki bi vodila k istemu cilju – k spoznavanju koroške preteklosti. »Današnji Nemci

⁶ Dr. Ivan Prijatelj, Leopold Kordeš, *Veda* II, 1912, str. 492–93.

⁷ *Carniolia*, 1840, št. 106.

⁸ Prešernova Zgubljena vera je bila objavljena s hkratnim nemškim prevodom, *Carniolia*, 1842, št. 13.

⁹ J. Scheinigg, Urban Jarnik, V spomin njegove stoletnice, *Kres* IV, 1884., str. 102–112.

po Koroškem v občeh so stari korotansko-slovenski, s Kelti in Nemci, zlasti Bavarci spojen narod.«¹⁰ S slovensko vsebino se v Cariniji ukvarjajo tudi čbeličarji in sploh večina narodno zavednih Slovencev: J. Levičnik, J. Zupan, M. Majar, A. M. Slomšek, J. Cigler, M. Ahacelj in dr. Gospodarsko tematiko razvijata strokovna celovška časopisa, ki ju izdaja Kmetijska družba: na Koroškem *Blätter für Landwirtschaft und Industrie* (1831, 1833, 1837, 1839, urednik M. Ahacelj) ter *Mittheilungen über Gegenstände der Landwirtschaft und Industrie Kärntens*.¹¹

S podobno, slovensko-koroško domovinoslovska tematiko se ukvarja list *Der Aufmerksame* iz Gradca (v letih od 1812 do 1838 je slovenska tematika močno prisotna) in *Steiermärkische Zeitschrift*, ki je že v prvih številkah l. 1834 objavljal slovenske ljudske pesmi v nemških prevodih.

Celovško in graško časopisje je predstavljalo nemško beročim bralcem slovensko kulturo in jezikoslovje brez nacionalne nestrpnosti. To časopisje pa bi težko označili kot slovensko časopisje, natisnjeno v nemškem jeziku, kajti prevladujoči duh in bralstvo le nista bila slovenska.

Z zgodovinopisjem in etnografsko tematiko so se na Kranjskem ukvarjale revije, ki so bile prav tako natisnjene v nemškem jeziku: *Blätter aus Krain* (1857–65), *Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain* (1846–68), *Jahreshafte des Vereines des Kreinischen Landesmuseum* (1856–62), *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* (1866, 1889–1907) in dr.

Bolj izostren politični program, naravnani k podpiranju germanizacijskih teženj in nemškutarstva je imel dnevnik Ustavne stranke, ljubljanski *Laibacher Tagblatt* (1868–80) in njegov naslednik *Laibacher Wochenblatt* (1880–93).

V Mariboru je bil močno razširjen in bran *Marburger Zeitung* (1870–1941). Časopis se je l. 1929 preimenoval v *Mariborer Zeitung* in pod tem imenom je izhajal do konca. V Mariboru so izhajali še konservativni *Südsteierische Post* (1881–1900), *Südsteierische Presse* (1901–1905) in *Südsteierische Stimmen* (1906–07).

Die Arbeit (1885) je bil eden prvih socialdemokratskih listov, *Volkstimme* (1919–20) pa je bil dobro urejevan socialistični dnevnik.

V Celju je izhajal *Cillier Wochenblatt* (1848), ki ga je še istega leta nadomestil *Cillier Zeitung*. Oba sta se zavzemala za spravno politiko med Slovenci in Nemci. Nemško šovinističen pa je bil časopis z enakim naslovom *Cillier Zeitung* (1876–83), ki je izhajal že v času ostrih političnih diferenciacij. Enaka stališča so v Celju in okolici širila še *Deutsche Wacht* (1885–1919), kasneje *Zillier Zeitung* (1919–20) in od 1929 dalje *Deutsche Zeitung* (1929–37).

V Novem mestu je v času marčne revolucije izhajal *Sloveniens Blatt* (1848); v Ptujju *Pettauer Zeitung* (1890–1904) in v Krškem socialistični *Vorwärts* (1923–24). Kočevski Nemci so ustanovili več listov: *Gottscher Bote* (1904–19), *Gottscher Zeitung* (1919–37) in druge, ki pa niso imeli večje odmevnosti in so bili po svojem značaju manjšinski listi.

Med drugo svetovno vojno (1941–45) so nemški (in drugi) okupatorji izdajali nekaj listov v nemškem jeziku,¹² vendar je bilo to časopisje bolj akcija nemško-

¹⁰ Najpomembnejše Jarnikovo delo je bila razprava o germanizaciji Koroške: *Andeutungen über Kärntens Germanisierung. Ein philologische statistischer Versuch*. Carinthia 1826, št. 14, 16, 18, 19, 20–25.

¹¹ Dr. Fran Vatovec poudarja, da so bili slovenski publicisti v Celovcu nosilci slovenske kulture na Koroškem, čeprav so pisali v nemškem jeziku in le nekaj drobcev v slovenščini. Franc Vatovec, *Slovenski časnik, 1557–1843*, Maribor 1961, str. 224–251. O delu slovenskih publicistov še J. Scheinigg: Matija Ahacelj, *Kres*, 1884, str. 465–67.

¹² Seznam nemškega časopisja je natisnjen v bibliografiji I. Bajec, *Slovenski časniki in časopisi*, Ljubljana 1973, str. 301–304 (UDK 323273 Protirevolucionarni in okupatorski listi).

nacističnih propagandnih uradov kot pa odraz potreb po nemških listih. Osrednja meščanska slovenska dnevnik *Slovenec* (1873–1945) in *Slovenski narod* (1868–1943) ter *Jutro* (1920–45) so izhajali še naprej in so bili pravzaprav poglaviti nosilci nacistične propagande. Posebnost tega obdobja je bila v tem, da je bilo nemško časopisje odveč, kajti naravnost slovenskega okupatorskega tiska je bila dirigirana in podrejena potrebam nemške nacistične oblasti in je kot taka izpolnjevala naloge in pričakovanja okupatorjev.

Časopisje v nemškem jeziku v Sloveniji je bilo po potrebah in duhu slovensko le takrat, ko je izpolnjevalo povezovalno oz. informativno vlogo, ko je bilo vez med slovensko, nemško oz. evropsko kulturo.

Časopisje v nemškem jeziku je bilo osredotočeno v mestih, kjer je bil pogovorni jezik nemški (zlasti jezik malomeščanstva) in kjer se je zbiralo in delovalo maloštevilno slovensko izobraženstvo, šolano na nemških šolah in univerzah. Slovenska javnost je sprejemala nemško časopisje vse dotlej, dokler je bilo nosilec sporazumevanja in posrednik vsesplošne kulturne informacije.

Ljubljana, 12. 7. 1988

TANJA RENER*

Sociološki dejavniki političnosti žensk

Političnost žensk razumemo kot politično dejavnost v širšem pomenu, lahko pa jo opredelimo tudi nekoliko drugače: kot neposredno sodelovanje v političnih procesih (sodelovanje pri izboru političnih predstavnikov, delegatov in sodelovanje pri sprejemanju drugih političnih odločitev) ter kot občutek pripadnosti/nepripadnosti določenemu sistemu; torej dejavnost v ožjem smislu, in obnašanja, ki govorijo o identiteti ali odtujenosti do določenega političnega sistema. Tako je opredelila politično dejavnost žensk Giovanna Zincone, ker meni, da je najbolj sprejemljiva (najbolj operacionalna) za obravnavo dejavnikov, ki vplivajo na politično delovanje. Nekoliko vprašljiva pa se zdijo avtoričina nadaljnja označevanja, ko politično dejavnost v ožjem smislu opredeli kot aktivno politično sodelovanje, vse drugo pa kot pasivno sodelovanje. Med obema elementoma (aktivnost-pripadnost/odtujenost) so mogoče različne kombinacije:

- a) kdor sodeluje in se ima za del političnega sistema, je aktivno integriran,
- b) kdor ne sodeluje in se nima za del političnega sistema, je odtujen,
- c) kdor sodeluje, a se nima za del političnega sistema, je upornik, oponent in
- d) kdor ne sodeluje, a se ima za del političnega sistema, je apatičen.

Po avtoričinem mnenju je mogoče večino politične dejavnosti žensk uvrstiti pod točki b) in d) predlaganega modela.¹

Model se nam zdi uporaben, ne pa tudi uporaba atributov aktivno/pasivno: npr. za kombinacijo c) bi težko rekli, da označuje aktivno sodelovanje in prav tako bi za kombinacijo b) težko rekli, da govori o čisti politični pasivnosti. Na tej točki bi se nam zdelo smiselno opredeliti pozicijo izjavljanja: z vidika določenega političnega sistema je kombinacija b) lahko čista pasivnost, toda to o politični aktivnosti kot taki še ne pove veliko. Zato smo avtoričino razlikovanje med aktivnim in pasivnim sodelovanjem v tem smislu opustili.

Preidimo na sociološke dejavnike, ki pomembno vplivajo na političnost žensk. Običajno se tovrstna razmišljanja omejujejo na vpliv socioekonomskih značilnosti določene populacije (oziroma določene družbene skupine) na njeno politično dejavnost. Poskusili bomo določiti širši splet dejavnikov in se nato osredotočili na tiste, ki se nam zdijo pomembnejši za sociološko obravnavo. Med dejavnike političnosti žensk uvrščamo:

1. institucionalne dejavnike (norme, ki določajo, kdo lahko sodeluje v političnih procesih, v katerih političnih procesih in na kakšen način),
2. organizacijski dejavniki (obstoj političnih organizacij, ki organizirajo, usmerjajo, spodbujajo politično dejavnost).

* Mag. Tanja Rener, asistent na FSPN v Ljubljani.

¹ Giovanna Zincone, *Gruppi sociali e sistemi politici*, F. Angeli Ed., Milano 1985, str. 58.

3. kulturni dejavniki (stališča in obnašanje posameznih družbenih skupin, posebej žensk kot družbene skupine, stališča in obnašanja vladajočih družbenih skupin do obravnavane skupine, procesi oblikovanja in sprejemanja ali zavračanja tistih družbenih vlog, ki lahko vplivajo na politično dejavnost, ipd.),

4. socialni dejavniki (relativna distribucija politično pomembnih socialnih in sociodemografskih značilnosti znotraj obravnavane skupine in v razmerju do drugih družbenih skupin),

5. socialna politika kot dejavnik, ki lahko vpliva na vse naštete, zlasti pa vpliva na načine distribucije sredstev in storitev in s tem na večanje ali zmanjševanje razlik med posameznimi družbenimi in političnimi skupinami,

6. zunanji dejavniki (dejavniki, ki na določen politični sistem učinkujejo »od zunaj« in pomembno vplivajo na politično dejavnost družbenih skupin: izredna stanja, nevarnost vojne, naravne in druge katastrofe ipd.).

Izmed naštetih dejavnikov bomo širše obravnavali predvsem kulturne in socialne dejavnike, organizacijske in institucionalne obravnavamo le bežno, če se nanašajo na našo temo, medtem ko dejavnik socialne politike in zunanje dejavnike spuščamo, ker bi njihova vključitev pomenila razširitev v smeri, ki ni predmet naše obravnave.

1. Institucionalni dejavniki

Z institucionalnimi dejavniki razumemo splet norm in institucij, ki določajo:

- a) kdo je lahko akter političnega delovanja in na kakšen način,
- b) področja, na katerih je mogoče delovati in odločati.

Osnovna norma, ki opredeljuje točko a), je splošna volilna pravica; poleg splošne volilne pravice vpliva na političnost žensk še volilna zakonodaja, ki določa, na kakšne načine potekajo volilni postopki. Obstajata dve splošni zakonitosti oziroma dve osnovni sporočili raziskav, ki so obravnavale institucionalne dejavnike.

a) Bolj ko je zapleten volilni postopek, manj bodo v njem sodelovale obrobne družbene skupine (družbene skupine z relativno majhno družbeno in politično močjo), ki jih označuje večja stopnja apatije in odtujenosti. In obratno, čim lažji je dostop do volilnih skrinjic, tem večja bo udeležba obrobnih družbenih skupin.

Doslej so se obrobne družbene skupine najbolj udeleževale tistih volilnih procesov, kjer je udeležba »obvezna« oziroma opredeljena kot pravica in dolžnost državljanov.² Z ženskega vidika je morda še pomembnejše drugo sporočilo, ki govori o področjih odločanja.

b) Prostorska in funkcionalna decentralizacija političnega odločanja pospešuje politično dejavnost žensk. Ali drugače, ženske kažejo mnogo več interesa za decentralizirano in neposredno odločanje o stvareh, ki kar najbolj zadevajo vprašanja vsakodnevnega življenja in neposrednih delovnih in bivalnih razmer.³

Enaka je ugotovitev iz jugoslovanskih raziskav. Toda ob tem se postavlja vprašanje, ali so take politične dejavnosti sploh še politične: odločanje v svetu šole, na roditeljskem sestanku, v poravnalnem svetu v krajevni skupnosti, ipd., se

² M. Caciagli, *Il voto di chi non vota*, Comunità'ed, Milano 1983.

³ O tem poroča veliko avtorjev, npr. M. Rendel, *Women, Power and Political Systems*, Croom Helm, London 1981.

običajno obravnavajo kot nepolitično delovanje ali delovanje z zelo nizko stopnjo političnosti.

Problematika je danes aktualna in mnenja so deljena ob vprašanjih, kot so: kdo je arbiter v odločanju, katera ravnanja so še politična in katera ne več? Kdo odloča in s kakšnimi argumenti, da so vprašanja zunanje politike določene države bolj politična kakor vprašanja izobraževanja, zdravstva, varstva okolja? Feministično usmerjene politologinje in sociologinje danes ne skrivajo, da se zavzemajo za radikalno razširitev »polja politike« in za priznanje višjega »političnega« statusa področjem, ki ga doslej niso imela, ali le zelo nizkega. Če bi razumevanje politike in političnosti razširili in vanj vključili tudi številna področja »mikrofizike oblasti«, potem bi govorili o mnogo večji politični dejavnosti žensk, kakor lahko govorimo danes, meni na primer Judith Evans.⁴

2. Organizacijski dejavniki

Obstoj organizacij, v zahodni Evropi predvsem političnih strank in sindikatov, pri nas družbenopolitičnih organizacij, je pomemben dejavnik vpliva na politično dejavnost žensk. Politične organizacije s svojim organizacijskim aparatom usmerjajo in spodbujajo politično aktivnost ali vsaj ponujajo svojo legitimno organizacijsko mrežo kot možnost za izražanje političnih interesov. Z vidika spodbujanja politične dejavnosti žensk je mogoče politične organizacije deliti na dva osnovna tipa: na receptivne (ali sprejemajoče) in promocijske (ali spodbujevalne).⁵ Receptivne politične organizacije so tiste politične organizacije, ki so sposobne dosegati konsenz določene družbene skupine; v našem primeru so na primer receptivne tiste politične stranke, tiste družbenopolitične organizacije, ki imajo med članstvom večji delež žensk kakor druge stranke in organizacije. Promocijske ali spodbujevalne so tiste politične organizacije, ki s svojo dejavnostjo spodbujajo izražanje in uveljavljanje interesov določene družbene skupine. V preteklosti so bile promocijske vse tiste politične organizacije, ki so se zavemale za žensko volilno pravico; promocijske so politične organizacije, ki hote (načrtovano) kandidirajo in izbirajo ženske v različna predstavniška telesa, ipd., skratka, ki na različne načine spodbujajo večjo politično dejavnost žensk.

Promocijske politične organizacije je mogoče razlikovati med seboj glede na to:

- a) ali je spodbujanje politične dejavnosti žensk in sploh izražanje njihovih interesov primarni cilj politične organizacije,
- b) ali je to eden od ciljev, med katerimi je paritetni odnos,
- c) ali je podrejen, sekundarni cilj.

Razmerje med obema razsežnostima, receptivnostjo in promotivnostjo, je lahko različno in se nujno ne pokriva. Znano je, da so (bile) politične organizacije z religiozno usmerjenostjo praviloma visoko receptivne do žensk kot družbene skupine, vendar niso (bile) tudi promocijske. Politične organizacije delavskega gibanja so (bile) manj receptivne od religioznih, vendar bolj promocijske, pri čemer so (bili) interesi žensk praviloma podrejen, sekundarni cilj. Postavlja se torej vprašanje, zakaj sicer tako dinamična zgodovina evropskih političnih organizacij, posebej političnih strank, ne pozna političnih organizacij, ki bi bile za ženske

⁴ J. Evans, *Woman and Politics*, Political Studies, Vol. XXVIII, No. 2, 1980.

⁵ Razlikovanje sem – nekoliko spremenjeno – povzela po G. Zincone, navedeno delo, str. 106.

visoko receptivne in visoko promocijske ob enem. Najprej, z izjemo nekaj meteorskih strank – ena med njimi je obstajala v Jugoslaviji – in Islandske feministične partije, ki je v letu 1983 zbrala nekaj nad 5% glasov,⁶ politična zgodovina ne pozna ženskih partij; politične organizacije, ki so bile visoko receptivne (religiozne), niso bile promocijske, različne feministične in neofeministične organizacije, ki so bile visoko promocijske, niso bile visoko receptivne. Obe razsežnosti sta se v zgodovini ujeli le izjemoma in le za kratek čas.⁷

Če pustimo zgodovino ob strani, kaj je mogoče reči o sodobnem razmerju med ženskami in organizacijskim dejavnikom? Rekla bi, da se to razmerje v marsičem razlikuje od preteklosti, spremembe je mogoče opazovati predvsem na dveh področjih:

1. Ženske politično delujejo znotraj obstoječih političnih organizacij na način »intenzivnih manjšin« oziroma skupin pritiska. Smer njihovega delovanja pa se je spremenila. Ne delujejo več toliko v smeri večje receptivnosti politične organizacije, ki ji pripadajo (kar je doslej posebej veljalo za zahodnoevropsko levico), torej ne toliko zato, da bi se obstoječe organizacije bolj odpirale za ženske, ne za večjo množičnost, temveč delujejo bolj promocijsko. Strategija delovanja je obrnjena: ne z večjo receptivnostjo do promocije interesov, temveč obratno, z bojem za promocijo interesov do večje receptivnosti.

Zdi se, da je to smer delovanja v zahodnoevropskih partijah in sindikatih, ki se uveljavlja v zadnjih letih.⁸ Pri naših družbenopolitičnih organizacijah je uporabnost receptivnosti otežena predvsem zato, ker ostaja članstvo v obeh najbolj množičnih organizacijah, v Socialistični zvezi in Zvezi sindikatov, slejkoprej »avtomatično«. Vprašanje pa je zanimivo z vidika Zveze komunistov, kjer članstvo ni »pripisana« kategorija, posebej, ker Zveza komunistov v štiridesetih letih lastnega in družbenega razvoja ni povečala svoje receptivnosti za ženske. Delež žensk med člani ZK je namreč od osvoboditve do danes (v zadnjih letih celo nekoliko upada) konstanten.

Vprašanje promocije družbenopolitičnih organizacij bi zahtevalo posebno študijo. Tu bi postavili zgolj hipotezo, po kateri je vprašanje promocije pretežno v domeni delovanja sekcij in konferenc za družbeno aktivnost žensk.

2. Ženske politično delujejo zunaj obstoječih političnih organizacij ali tako, da le občasno uporabljajo obstoječe organizacijske mreže, kar jim še zagotavlja legitimnost delovanja znotraj določenega političnega sistema. Gre za fenomen, ki je skupen večini neofeminističnih gibanj in sploh načinu delovanja novih družbenih gibanj, ki zavračajo klasična sredstva politične akcije in partijski tip politične organiziranosti. Gibanjem je skupno to, da vprašanjem organizacije posvečajo malo pozornosti: v organizacijskem smislu so nova družbena gibanja fragmentirizirana, šibko povezana in sploh nagnjena k diskontinuiteti.⁹

Primer »simbioze« med obstoječo družbenopolitično organizacijo, ki zasnovi novih družbenih gibanj – med njimi tudi ženskim – občasno ponudi svojo organizacijsko mrežo, imamo zadnja leta tudi v Sloveniji.

⁶ Robin Morgan ed., *Sisterhood is Global*, Anchor Books, New York 1984.

⁷ Morda bi nekaj let delovanja Zveze delavskih žena in deklet lahko uvrstili v ta primer.

⁸ Trend bežno omenja G. Zincone, cit. delo, str. 122.

⁹ O tem piše eden najpomembnejših teoretikov novih družbenih gibanj Alberto Melucci v delu *Movimenti di rivolta*, Etas, Milano 1976.

Kulturne dejavnike imenujemo splet percepcij, tradicij, stališč, ki jih imajo akterji določenega političnega sistema do obravnavane družbene skupine. Kulturne in socialne dejavnike vpliva na politično dejavnost žensk je mogoče obravnavati skupaj. Tu sem se odločila za ločeno obravnavo: socialne dejavnike v ožjem smislu obravnavamo kot družbenoekonomске in demografske značilnosti določene družbene skupine, ki pomembno vplivajo na politično dejavnost te skupine. S kulturnimi dejavniki pa poskušam ugotavljati, »kaj tiči zadaj«, kaj je tisto, zaradi česar socialni dejavniki učinkujejo na politično dejavnost žensk tako in ne drugače.

Osnovni kulturni dejavnik, ki je vselej vplival na političnost žensk, je ločitev/razlikovanje na zasebno in javno sfero življenja in umestitev žensk v sfero zasebnosti. Zato je dialektika razmerja med zasebnim in javnim ena osnovnih topik večine ženskih študij, ki obravnavajo politično dejavnost žensk. Poskusi reševanja tega bistvenega protislovja so različni, enega od njih smo nakazali: obstaja tendenca zabrisovanja ostrih meja med zasebnim in javnim delovanjem. Poskus razširitve politike in političnosti zadeva področja delovanja (politizacija področij, ki so v tradicionalnem razumevanju nepolitična) in načine delovanja (politizacija zasebnega obnašanja). Gre torej za poskus redefinicije politike in političnosti. Ann Oakley tako predlaga popolno rušenje meja med zasebnim in javnim, kar naj bi omogočalo drugačno razumevanje političnosti žensk: če je zasebno obenem javno, se tisti, ki ga zanima zasebno in v njem deluje, zanima za javno in deluje javno, politično.¹⁰

Ali je lahko taka formalna korektura tudi praktično učinkovita in kako, je drugo vprašanje. Vsekakor se nam zdijo poskusi redefiniranja politike, ki se delno vračajo v sled izvirnega marksizma, vsaj teoretsko zanimivi.

Drugi poskus rešitve protislovja je naslednji: pretežne izključenosti žensk iz sveta politike ne gre vrednotiti kot negativno dejstvo, temveč nasprotno, kot pozitivno. Po tej interpretaciji naj bi bil zgodovinski karakter ženskega spola drugačen od moškega, boljši, humanejši in ženske naj bi imele »naraven odpor« (mišljena je bolj zgodovinska opozicija) do politike kot svetá agresije in brezobzirne konkurence. To je teza, ki jo v celoti ali vsaj delno zastopa večina sodobnega feminizma. Menimo, da je vprašljiva, kar izhaja iz dveh nedokazljivih, apriornih, nezgodovinskih postulatov: da so ženske moralnejše od moških in da je politika nemoralna. Zdi se, da ta feministični kontra-mit izhaja iz podobne mitologike, kakor je vodila npr. Augusta Comta ob njegovi idolatriji »lepšega spola«.

Empirično preverjeni dejavniki, ki vplivajo na politično aktivnost žensk in neposredno izvirajo iz »družinske socializacije« žensk, so naslednji:

a) Manjša samozavest in občutki nepristojnosti za politično delovanje so pri ženskah večji kot pri moških.¹¹ V zadnjem desetletju nekateri avtorji poročajo o spremembah na tem področju v smislu višje samozavesti žensk, vendar tudi višjega vrednotenja njihove politične dejavnosti s strani drugih družbenih skupin. Spremembo so raziskovalci opazili v ZDA in Veliki Britaniji, kar pojasnjujejo z daljšo tradicijo v političnosti žensk v obeh državah.¹²

¹⁰ Ann Oakley, *Subject Women*, Pantheon Books, New York 1981, str. 332/33.

¹¹ Med številnimi deli, ki to ugotavljajo, navajamo Joni Lovenduski, *Women and European Politics*, Harvester Press, Brighton 1986, M. Duverger, *La participation des femmes a la vie politique*, UNESCO, 1955, G. Zincone, navedeno delo, str. 141. Tezo potrjujejo tudi pri nas opravljene raziskave.

¹² O tem več v S. Baxter in M. Lansing, *Women and Politics*, The University of Michigan Press, 1980 ter v Maria Weber, *La culture politique des femmes*, v *Une analyse du comportement politique des femmes en Europe*, CEE, Bruxelles 1986.

b) Sestavni del politične dejavnosti je javno nastopanje, javno govorjenje. To pa je bilo za ženske vselej bolj obremenjujoče. Politična dejavnost žensk je pretežno tiha, nema dejavnost. Pa tudi ženske, ki so premagale strah pred javno besedo, se pogosto srečujejo z ovirami in diskvalifikacijami.¹³

c) Ženske posvečajo gospodinjskemu/domačemu delu mnogo več časa kakor moški. Pomembno se mi zdi poudariti, da to učinkuje na razliko med politično dejavnostjo moških in žensk na dva načina, od katerih pogosto drugega spregledamo. Namreč, ne le, da imajo ženske ob gospodinjskem delu manj časa za druge aktivnosti; prav zato, ker ne opravljajo gospodinjskega dela oziroma ga opravljajo mnogo manj, imajo moški časa toliko več.

Gospodinjsko delo, skrb za družino je posledica delitve dela v družini kot zgodovinsko kulturnega procesa; menimo, da ta osnovni kulturni dejavnik lahko pojasnjuje vrsto značilnosti politične kulture žensk, kakor so:

– večja pozornost žensk do tematik, ki so najbližje vsakodnevnemu družinskemu življenju (izobraževanje, zdravstvo, komunalni problemi...);

– večji pacifizem in ekološka zavest (strah za bližnje, protektivnost, večja pozornost do naravnega okolja);

– večja apatičnost (obrnjenost v družino, ki posrka veliko časa in energije in je zato zmanjka za navzven, v javnost).

Slednjič se nam zdi smiselno med kulturne dejavnike uvrstiti še najbolj splošne kulturne spremembe, ki se zarisujejo v sodobnem svetu in bodo lahko v bodočnosti pozitivno vplivale na večjo politično dejavnost žensk. Med te spremembe, ki vsaj delno ogrožajo politične oligopole v tradicionalnem smislu, štejemo:

a) naraščajočo sekularizacijo sodobnega sveta,

b) razširitev postmaterialističnih potreb in vrednot,¹⁴

c) tendence k večji koherentnosti do principov egalitarnosti,¹⁵

d) vse širša prisotnost ekološke kulture.¹⁶

4. Družbeni dejavniki

Družbeni dejavniki v ožjem smislu se najbolj pogosto obravnavajo kot dejavniki vpliva na politično dejavnost nasploh in žensk posebej. Razlogov za to ni težko odkriti: zveza med družbenimi dejavniki in politično dejavnostjo se zdi očitna, poleg tega so socialni dejavniki enostaven predmet statistične obdelave. Prav zaradi te, na videz tako preproste zveze, prihaja do poenostavljenih, reduktivnih interpretacij: socialni dejavniki, kot so izobrazba, zaposlenost, določena starost, pozitivno vplivajo na politično dejavnost, zato so ženske manj dejavne, saj so v primerjavi z moškimi v povprečju manj izobražene, manj zaposlene in starejše. Stališče je poenostavljeno iz dveh razlogov: prvič zato, ker poleg socialnih dejavnikov na politično dejavnost vplivajo tudi drugi dejavniki in so socialni dejavniki pogosto »posledica« predhodnega učinkovanja drugih dejavnikov in drugič zato, ker socialni dejavniki sami različno učinkujejo na politično dejavnost žensk in moških.

Socialne dejavnike le stežka obravnavamo enotno, potrebna so nekatera razli-

¹³ Rosa Rossi, *Le parole delle donne*. Ed. Riuniti, Rim 1978: »Ko je razprava napeta in moški dvignejo glas, temu rečejo dobra diskusija; če povišamo glas me, nas ustavljajo z žvižgi in vpijejo, da smo histerične«, pravi ena od aktivistk italijanske zunajparlamentarne levice, v *Noi donne*, Jan.–feb., 1987, str. 61.

¹⁴ I. Inglehart, *The Silent Revolution*, Princeton University Press, v Zincone, navedeno delo, str. 147.

¹⁵ G. Andersson, *Rationality and Politics*, Dordrecht, Reidel, 1984, v Zincone, navedeno delo, str. 158.

¹⁶ M. Deaglio, *Come cambia il capitalismo*, Mondadori, Milano 1982.

kovanja. Tako lahko socialne dejavnike razlikujemo glede na to, ali so družbeni (in politični) vir ali ne. Družbeni viri postanejo politični tedaj, ko pozitivno vplivajo na politično dejavnost. Socialna dejavnika, ki sta obenem socialna (in politična) vira, sta v našem primeru predvsem zaposlenost in izobrazba. Višja izobrazba pomeni višjo kognitivno sposobnost razumevanja politike in političnih procesov ter fenomenov, večjo sposobnost sprejemanja in interpretacije političnih sporočil, ipd. Zaposlenost vsebuje več družbene interakcije, več družbenih odnosov, spodbuja interes za politično odločanje (o delovnih razmerah, npr.), itd.

V primerjavi z izobrazbo in zaposlenostjo starost in kraj bivanja nista socialna vira, temveč možnosti, ki omogočata boj določene in ne drugačne politične izkušnje; na politično dejavnost učinkujeta torej bolj posredno. Na primer: pripadnost določeni starostni skupini ne pomeni prednosti ali pomanjkljivosti po sebi, pomeni le določen tip politične socializacije, (npr. politično dozorevanje med velikimi zgodovinsko socialnimi pretresi), kar lahko pomembno vpliva na obseg in ideološko smer politične dejavnosti. Nekaj podobnega velja za bivalno okolje; življenje v mestu ali na vasi v razmerju do politične dejavnosti ne pomeni prednosti ali pomanjkljivosti po sebi, pomeni le možnost za določen tip političnih izkušenj in delovanja. Za dohodek kot socialni dejavnik (ki tudi v smislu statistične obdelave med vsemi socialnimi dejavniki povzroča največ preglavic) bi rekli, da je pri tem razlikovanju nekako na sredi, niti ni preprosto vir niti samo »dana možnost«, njegovo učinkovanje se nam zdi odvisno od njegove povezanosti s preostalimi socialnimi spremenljivkami.

Rekli smo, da vsi socialni dejavniki ne učinkujejo enako na politično dejavnost žensk in moških. Dejavnik zaposlenosti bolj pozitivno vpliva na politično dejavnost žensk kakor moških (ker je vanj »vpisan« še vsaj kulturni dejavnik vstopa v javnost). Podobno velja za različno učinkovanje starosti; s starostjo se niža politična dejavnost žensk, kar mnogo manj velja za moške.

Do zanimivega rezultata pridemo, če kot dejavnik vpliva na politično aktivnost vzamemo spolno pripadnost kot neodvisno spremenljivko in jo opazujemo ločeno od drugih socialnih dejavnikov; raziskave v svetu in pri nas so pokazale, da spolna pripadnost kot taka ne vpliva pomembno na politično dejavnost.¹⁷

Nekateri med socialne dejavnike vpliva na politično dejavnost štejejo članstvo v družbenopolitičnih organizacijah. Tega nismo storili iz preprostega razloga, ker smo članstvo že šteli kot element politične dejavnosti. Članstvo v družbenopolitičnih organizacijah je mogoče šteti kot dejavnik vpliva le tedaj, če politično dejavnost hierarhično razdelimo od najnižjih do višjih ravni dejavnosti.

Na vprašanje, kateri socialni dejavniki najbolj vplivajo na politično dejavnost žensk, je večina doslej opravljenih raziskav odgovorila takole: izobrazba, dohodek, pripadnost srednji starostni skupini, zaposlenost, življenje v urbanih središčih.¹⁸ Po rezultatih, ki smo jih dobili pri nas, bi vrstni red nekoliko zamenjali: zaposlenost, izobrazba, pripadnost mlajši in srednji starostni skupini.¹⁹ Dodati moramo, da pri nas nismo posebej obravnavali dohodka (»vključen« je bil v spremenljivki kot izobrazba in položaj na delovnem mestu, kar seveda ni popolnoma ustrezno) in tudi o vplivu kraja bivanja (urbano/ruralno okolje) žal ne moremo poročati.

¹⁷ Pri nas o tem poročajo raziskovalci: M. Ule, Družbeno uveljavljanje žensk, RI FSPN, Ljubljana 1977, D. Zajc: Oblikovanje avtentičnih interesov v temeljnih samoupravnih skupnostih, v Deleagatski sistem med normo in stvarnostjo, Komunist, Ljubljana 1983, T. Rener: Uveljavljanje žensk v deleagatskem sistemu, RI FSPN, 1983.

¹⁸ G. Zincone, navedeno delo, str. 168.

¹⁹ T. Rener, Sociološki vidiki procesa politične emancipacije žensk, mag. delo, FSPN, 1987, str. 83–92.

a) Izobrazba

Študije in raziskave o politični dejavnosti žensk v zahodni Evropi in ZDA so ugotovile, da je med socialnimi dejavniki, ki vplivajo na večjo političnost žensk, izobrazba po pomenu na prvem mestu.

Vpliv izobrazbe na politično dejavnost žensk je že aksiomatičen, manj znano pa je, kolikšen pomen ima izobrazba v različnih povezavah z drugimi socialnimi dejavniki. Tako sta avtorici Mossuz-Lavau in Sineau v svoji študiji pokazali, da višja izobrazba v povezavi z nezaposlenostjo skorajda ne učinkuje na politično dejavnost, in obratno, zaposlenost kljub nizki izobrazbi vodi k večji politični dejavnosti.²⁰

Povezava med izobrazbo in splošno razvitostjo določene družbe kaže takšno sliko: v vseh družbah je na višjih ravneh izobraževanja več moških kakor žensk, toda razlike med deležem enih in drugih so toliko manjše in celo izginjajo, čim višja je splošna stopnja razvitosti družb in čim daljši je čas obveznega šolanja.

S tem v zvezi je pomembna še ena ugotovitev: »modernizacija« tretjega sveta, ki običajno pomeni uvoz tehnologije in izobraževalnih sistemov iz razvitih držav, ne vpliva nujno na politično dejavnost žensk. Če uvoženi izobraževalni sistemi vsebujejo tudi tradicionalne kulturne vzorce delitve dela med spoloma, potem množično izobraževanje v tretjem svetu ne prinaša »blagodejnih« učinkov na politično dejavnost žensk, o čemer poročajo nekateri avtorji.²¹

Zgodovinsko gledano so ženske v absolutnem smislu in relativno (glede na moške) dosegle več izobrazbe, kar pa ne pomeni, da je izobrazba znotraj skupine žensk bolj enakomerno porazdeljena, kakor je bila v preteklosti. Možna je hipoteza, da so ženske v celoti bolj izobražene kakor v preteklosti, vendar so razlike med ženskami glede na doseženo stopnjo izobrazbe večje kakor v preteklosti.²²

Empiričnih preverjanj o vplivu distribucije izobrazbe na politično dejavnost žensk v literaturi nisem našla, našla pa sem deljena mnenja o tem, kakšen tip distribucije izobrazbe je pomembnejši za višjo stopnjo političnosti žensk. Prva skupina meni, da je pomembnejša čim bolj homogena distribucija izobrazbe med ženskami, druga skupina meni, da je pomembno najprej to, da del žensk doseže čim višjo izobrazbo, s tem višjo »skupinsko zavest«, se organizira in za seboj potegne manj izobražene in manj dejavne ženske.²³

b) Zaposlitev

Zaposlenost zunaj doma je za ženske pomembna predvsem v dveh smislih: je dejavnik ekonomske avtonomnosti in socialne varnosti in je dejavnik intenzivnejših družbenih stikov. Zaposlenost vpliva na političnost žensk različno; zaposlenost zunaj doma pomeni vstop v javnost in posredno tudi v politično javnost; zaposlenost praviloma motivira interes za politično odločanje, zlasti tisto, ki neposredno zadeva delovne razmere; širša interakcijska mreža ponuja možnost za več komunikacij in informacij, ipd.

Vpliv zaposlenosti na višjo politično dejavnost žensk je aksiomatičen, podobno

²⁰ J. Mossuz-Lavau, M. Sineau, *Enquete sur les femmes et la politique en France*, Presses Universitaires de France, Paris 1983, str. 181.

²¹ J. Allen, *Women in Africa: Modernization Means More Dependency*, *The Center Magazine*, št. III., 1974.

²² G. Zincone, navedeno delo, str. 175.

²³ G. Zincone, navedeno delo, str. 176, avtorica deli mnenje druge skupine.

kakor velja za vpliv izobrazbe. Mnogo bolj pa se vprašanje zveze zaplete, če kot zaposlenost žensk obravnavamo tudi njihovo gospodinjstvo/domače delo in vse tiste vrste dela (za trg), ki ne sodijo v klasični obrazec redne zaposlenosti s polnim delovnim časom.

Ženske torej v primerjavi z moškimi opravljajo večino gospodinjanskega dela, kar je za družbeno reprodukcijo izrednega pomena; ne nazadnje v strogo ekonomskem smislu. Z razvojem tehnologije in posebej bele tehnike gospodinjanskega dela ni manj, kar bi pričakovali, le bolj se specializira in prestrukturira. V količini časa, ki ga ženske dnevno porabijo za gospodinjstvo delo poleg zaposlitve zunaj doma, v zadnjih desetletjih ni pomembnih razlik. Ženske še zmeraj porabijo za gospodinjstvo delo od 4 do 6 ur dnevno.²⁴

Nekateri ekonomisti gospodinjstvo delo označujejo s izrazom negativna renta.²⁵ Če je renta v politični ekonomiji opredeljena kot dohodek, ki ni rezultat vloženega dela, potem je negativna renta vloženo delo brez ustreznega dohodka. Gospodinjstvo delo kot negativna renta pa ne vpliva pozitivno na politično dejavnost žensk, o čemer smo že govorili.

Oblike zaposlovanja, ki zgodovinsko sicer niso nove, a se množično pojavljajo v zahodni Evropi, ZDA in Daljnem vzhodu od sedemdesetih let dalje in posebej zadevajo ženski del delovne sile, so dela s skrajšanim delovnim časom (največ v terciarju) in delo na domu, ki je večinoma »črno delo«. O vplivu »novih« oblik zaposlovanja žensk na njihovo politično dejavnost so mnenja ponovno deljena. Kar zadeva obstoječe oblike dela na domu, če gre za »črno«, nelegalizirano delo, ni razlik v stališčih, takšna zaposlitev ne spodbuja politične dejavnosti, ravno nasprotno. Drugače pa je ob vprašanju zaposlenosti s krajšim delovnim časom (part time). Večina avtorjev meni, da bi večja količina »prostega časa« prinesla več možnosti za politično dejavnost.²⁶ Menim, da zveza ni nujna, ker predpostavlja, da je za ženske politična dejavnost pozitivna vrednota po sebi.²⁷

Pa še nekaj se mi zdi, da bi bilo mogoče upoštevati, ideologijo, po kateri je ženska zaposlitev zunaj doma nujno zlo, ki pomeni destabilizacijo družine in večjo možnost za patološka obnašanja njenih članov, nikoli in v nobeni družbi ni povsem prenehala učinkovati. Zato možnost za skrajšani delovni čas za ženske ne pomeni nujno obrata v javnost, ampak morda nasprotno, obrat v zasebnost. Ženska je ideološko nenehno interpretirana kot vezivo zasebnosti, ki naj polni emocionalne praznine in preprečuje nastajanja socialno patogenih procesov zlasti med mladimi (toksikomanije, mladinska odklonskost, ipd.).

Empirično so ugotovljene še zveze med zaposlenostjo zunaj doma in politično dejavnostjo žensk z dvema intervenirajočima spremenljivkama: številom otrok v predšolski dobi in uveljavljanjem novega reprodukcijskega stila. Več otrok v predšolski dobi pri zaposlenih ženskah zmanjšuje politično dejavnost in jo povsem ustavi, če ima tri otroke ali več.²⁸

Aktualni demografski trendi govorijo o novem reprodukcijskem stilu; ženske rojevajo manj otrok in v krajših reprodukcijskih intervalih (če se odločajo za več

²⁴ Pri nas je Zavod za napredek gospodinjstva v svoji raziskavi leta 1963 poročal o povprečno 4–6 urah gospodinjanskega dela dnevno; več kot dvajset let kasneje ostaja ta številka prejkoslej enaka (K. Boh, Prolegomena k raziskovanju kvalitete življenja, Trusko sociološko srečanje, 1984).

²⁵ V Zincone, navedeno delo, str. 179.

²⁶ Tako meni G. Zincone, navedeno delo, str. 181.

²⁷ O tem v T. Reiner, Nekatera vprašanja socialne in politične (dez)integracije ženske delovne sile, v Zborniku Integracijski in dezintegracijski procesi v jugoslovanski družbi, Ljubljana 1983, str. 101.

²⁸ Maria Weber, navedeno delo, str. 56.

kot enega otroka, težijo k temu, da so si rojstva »čim bolj skupaj«. Če se bo ta reprodukcijski stil v Evropi utrdil, potem bo nizka politična dejavnost ženske kot posledica otrok v predšolski dobi omejena na krajše obdobje v življenjskem ciklusu ženske.²⁹

c) Starost

Obstajata dve interpretaciji, ki pojasnjujeta vpliv starosti na politično dejavnost žensk oziroma razlike med politično dejavnostjo žensk in moških. To sta teorija starostnih kohort in teorija življenjskih ciklusov.

Po teoriji starostnih kohort naj bi bile starejše ženske manj politično dejavne in bolj konservativne v svojih političnih stališčih od mlajših žensk zato, ker so bile socializirane drugače, bolj tradicionalno. Po tej teoriji so razlike med starostnimi skupinami tudi zato, ker so bile posamezne generacije priča različnim zgodovinskim dogajanjem in s tem različnim političnim procesom. Zagovorniki teorije o starostnih kohortah obenem menijo, da zgodovinski procesi (politična dogajanja) mnogo bolj vplivajo na razlike med kohortami moških kakor med kohortami žensk, in sicer zato, ker so ženske vseh generacij bolj obrnjene v družino; družinski svet, odnosi v družini pa naj bi bili mnogo bolj stabilni in nespremenljivi, kakor je (politična) javnost.³⁰

Teza se nam zdi vprašljiva posebej v zadnjem delu, ko govori o relativni stabilnosti družine v primerjavi z dinamično javnostjo; prav v 19. in 20. stoletju se je družina v strukturnem in odnosnem vidiku tako spreminjala, da se nam zdi nemogoče govoriti o njeni »stabilnosti«, niti relativni ne. Morda je mogoče postaviti celo obratno hipotezo, da se starostne kohorte žensk med seboj v političnih stališčih razlikujejo bolj, kakor se razlikujejo stališča žensk in moških znotraj ene starostne kohorte, posebej če opazujemo starostne kohorte mlajših ljudi.³¹

Teorija življenjskih ciklusov, ki se je razvila znotraj sociologije družine, je pokazala posebnosti življenjskega ciklusa žensk v primerjavi z življenjskim ciklusom moških. Po tej teoriji naj bi bil interes za politično dejavnost pri obeh spolih najvišji v najdejnejši fazi življenja, ko je »v igri« največ interesov, politični radikalizem naj bi bila značilnost mladostne faze življenja zlasti pri mladih moških (do oblikovanja lastne družine), politična zmernost pa značilnost starejše populacije (po koncu poklicne dejavnosti).³²

Raziskav, ki bi izhajale iz teorije življenjskih ciklusov in bi preverjale zvezo s politično aktivnostjo žensk, nisem zasledila.

²⁹ Pierpaolo Donati, *Famiglia e politiche sociali*, F. Angeli Ed., Milano 1981.

³⁰ H. Elcock, *Political Behavior*, Methuen Ed., London 1976, poglavje IV.

³¹ Tezo potrjuje raziskava M. Jogan, *Emancipacija žensk kot sestavina množične zavesti*, RI FSPN, 1982.

³² Chiara Saraceno, *Costruzione dei ruoli e identità sessuali*, *Rassegna italiana di sociologia*, XXIV, 1983, str. 105–125.

Družbene neenakosti z vidika uporabljenega klasifikacijskega okvira analize

Uvod

V članku bomo v glavnih potezah orisali metodo uporabljeno v neki raziskavi družbenih neenakosti v naši družbi, in pa nekatere izmed prvih izsledkov glede na temeljne razsežnosti, s katerimi se kažejo.¹ Pri tem dajejo poudarek komentiranju izsledkov z vidika uporabljenega klasifikacijskega okvira analize, zato da bi pokazali, kako potrebno je temeljiteje preveriti in standardizirati tako klasifikacijsko shemo družbenih plasti kakor izkustvene kazalnike, ki jih uporabimo, in pomen, ki ga jim pridajamo ob posameznih razsežnostih za določanje celotnega družbenega položaja. Standardizacija teh dveh prvin je nujni pogoj za vzporedna prostorska in časovna preučevanja različnih družbenih neenakosti.

Zaradi omejenega prostora bomo izpustili širše obrazložitve ali tolmačenja uporabljene raziskovalne metode in dobljenih izsledkov. Vseeno upamo, da bodo bralci dobili dovolj jasno predstavo o naravi raziskave in namenu tega članka.

1. Teoretično-metodični okvir raziskovanja

Namen raziskave je bil ugotoviti naravo in stopnjo ekonomskih in političnih neenakosti med posameznimi družbenimi plastmi pri sedanji razvojni stopnji naše družbe. Ker zajema raziskava v tej (prvi) fazi samo območje Beograda, je treba tudi dobljene izsledke obravnavati predvsem v tem družbenem okviru. Pričakovati je, da bodo družbene neenakosti drugače distribuirane, ko bomo raziskavo razširili na SR Srbijo (brez pokrajin). Menimo namreč, da Beograd kot velemesto ponuja možnosti in najrazličnejše priložnosti za napredovanje na vseh področjih družbenega življenja vsem družbenim plastem – in sicer v veliko večjem obsegu, kot zmorejo druga družbena okolja. Glede na to podmeno je pričakovati, da so družbene neenakosti razporejene tako, da dobimo pravzaprav razmeroma homogenizirano družbo, v kateri je največ njenih članov skoncentriranih okrog srednjega družbenega položaja.

Izhodišče raziskave je bila opredelitev družbenih neenakosti, in sicer gre predvsem za »neenakosti pri razpolaganju z materialnimi in drugimi družbenimi dobrinami oziroma njihovi uporabi«,² to pa je tudi vsebina pojma družbene slojevitosti in podlaga za njen nastanek. Tako nastopajo družbeni sloji kot konkretni nosilci akumuliranih družbenih neenakosti in se hierarhično razporejajo na lestvici družbenih položajev. Pojem družbenega položaja »kot različne višine materialnih in

* Dr. Marija Bogdanović, Inštitut za sociološke raziskave pri Filozofski fakulteti v Beogradu.

¹ Raziskava *Razlike med razredi in sloji* je bila opravljena na Inštitutu za sociološke raziskave pri Filozofski fakulteti v Beogradu. Raziskavo je vodil Mihailo Popović, drugi sodelavci pa so: M. Bogdanović, S. Vujić, V. Goati, M. Davidović, D. Mrksić, J. Petrović in B. Džuverović. V prvi fazi je bila raziskava opravljena na območju Beograda (v februarju in marcu 1986), v načrtu pa je, da jo bomo razširili na ozemlje SR Srbije brez pokrajin.

² Gl. M. Popović, »Klasno-slojne nejednakosti u jugoslovenskom društvu«, Sociologija 1984, št. 3–4, str. 271.

moralnih nadomestil«³ je operacionaliziran v razsežnostih izobraževanja, materialnega standarda in političnih moči.

Za potrebe analize in primerljivost različnih njenih delov smo zračunali »indekse« za vsako posebno razsežnost družbenega položaja in sam družbeni položaj kot njihovo sintetično podobo. Te »indekse« smo oblikovali na podlagi objektivnih podatkov, ki smo jih razvrstili po njihovem pomenu za posamezno razsežnost. Njihov maksimalni seštevek smo nato razdelili na ustrezno število kategorij. Anketirane smo razvrstili v posamezne kategorije in tako oblikovali homogene skupine v razmerju do vsake konkretne razsežnosti oziroma družbenega položaja.⁴ Križanje s predpostavljenim družbenim slojem je pokazalo razločke med sloji glede na omenjene razsežnosti in celotni družbeni položaj.

Za teoretični okvir raziskave smo vzeli že sprejeto pojmovanje družbene strukture, ki loči naslednje družbene sloje: vodstveni kader (državni, partijski in gospodarski), strokovnjake (v gospodarstvu in zunaj njega), delavce (VKV, KV, NK-PK), mestne zasebnike (z zaposlenimi delavci in brez njih) in kmete. Dobljene podatke smo analizirali po tej širši kvalifikacijski shemi družbenih slojev in po dveh ožjih, ki smo ju poimenovali z »beograjsko« in »zagrebško inačico«. »Beograjsko inačico« sestavlja štiričlenska klasifikacija družbenih slojev, in sicer spadajo vanjo: vodstveni kader, strokovnjaki/uslužbenci, delavci in zasebniki.⁵ Tudi »zagrebško inačico« sestavlja štiričlenska klasifikacija družbenih

³ Gl. V. Milič, »Osvrti na društveno pokretljivost u Jugoslaviji«, Statistička revija, 1960, št. 3-4, str. 184/85.

⁴ Tukaj navajamo konkretne podatke, ki so sooblikovali posamezne indekse:

Indeks izobrazbe smo dobili iz odgovorov na vprašanje: »Katero najvišjo šolo ste končali?«

1 – Brez šole	4 – Končal višjo šolo
2 – Končal osnovno šolo	5 – Končal visoko šolo
3 – Končal srednjo šolo	6 – Končal specialistični študij, (mag., dr.)

Indeks materialnega položaja zaposlenih v družbenem sektorju smo dobili iz naslednjih konkretnih podatkov:

1 – Počitniška hišica	4 – Opremljenost gospodinjstva
2 – Letni dopust	5 – Dohodek na člana gospodinjstva
3 – Avto	6 – Stanovanje

Indeks materialnega položaja zasebnikov smo dobili iz naslednjih podatkov:

1. Kmetije

1 – Letni dopust	4 – Opremljenost gospodarstva
2 – Prevozno sredstvo	5 – Davek
3 – Opremljenost gospodinjstva	6 – Velikost posestva

(Pri mešanih gospodinjstvih smo prišteli tudi povprečni dohodek iz delovnega razmerja na člana gospodinjstva. Število takih gospodinjstev je zanemarljivo, zato jih nismo izločili iz skupine kmetov.)

2. Obrtniki

1 – Letni dopust in/ali počitniška hišica	4 – Opremljenost gospodinjstva
2 – Prevozno sredstvo	5 – Dohodek na člana gospodinjstva
3 – Poset zemlje in opremljenost gospodarstva	6 – Davek

Indeks politične moči smo oblikovali po odgovorih na naslednja vprašanja – s pripisovanjem enakega pomena vsakemu med njimi:

1. Sodelovanje v NOB

1. Najpomembnejše partijske funkcije – prej in zdaj
1. Najpomembnejše samoupravne funkcije v DO – prej in zdaj
1. Članstvo v predstavniških telesih od občine do zveze – prej in zdaj
1. Dobljena družbena priznanja
1. Družinski člani so – prej ali zdaj – opravljali pomembne družbene funkcije od občine do zveze
1. Osebnostno poznanstvo z ljudmi, ki opravljajo pomembne družbene funkcije
1. Ali ljudje iščejo pri nas pomoč za urejanje nekaterih svojih problemov

Ko smo oblikovali indeks celotnega družbenega položaja, smo zmanjšali njegovo vrednost za eno točko, če je en družinski član nezaposlen, in za dve, če sta nezaposlena dva ali več članov. Za nezaposlene smo šteli osebe, ki čakajo na zaposlitev več kot leto dni.

⁵ Gl. M. Lazič, »O problemima klasne reprodukcije (vertikalne pokretljivosti) u jugoslovenskom društvu«, referat na

slojev, od prejšnje pa se loči po tem, da so uslužbenci dodani skupini delavcev (ne strokovnjakov); shema je torej taka: vodstveni kader, strokovnjaki, uslužbenci/delavci in zasebniki. Z variiranjem teh dveh shem ob istih podatkih (te raziskave) dobimo dve različni podobi družbenih neenakosti, koliko primerna je katera za preučevanje družbenih neenakosti. Širša klasifikacijska shema namreč natančneje pokaže, kakšne so glede na analiziranje razsežnosti podobnosti in razlike med posameznimi družbenimi sloji in ali jih je mogoče povezovati v širše celote.

Iz prejšnjih opredelitev temeljnih pojmov izhajajo tudi glavne smeri raziskovanja; tako smo raziskovali družbene neenakosti na naslednjih področjih: stanovanje, materialni standard, izobrazba, zaposlitev, možnosti za medgeneracijsko mobilnost, družbenopolitična aktivnost in vplivnost. Za vsako od omenjenih področij smo oblikovali tudi ustrezne predpostavke (skupaj 15),⁶ te smo natančneje operacionalizirali prek vprašalnika, potem pa smo načrtovali tudi vzorec.

Vprašalnik zajema 106 vprašanj; z njimi ugotavljamo dejansko stanje na omenjenih življenjskih področjih, vrsta vprašanj pa se nanaša tudi na sodbe in mnenja anketiranih o naravi razredno-slojne strukture in značaju neenakosti v naši družbi. Tako smo hoteli ugotoviti objektivni družbeni položaj posameznih družbenih slojev in razločke med njimi, raziskovanje mnenj in sodb pa je samo dopolnilna razsežnost pri preučevanju glavne teme.

Vzorec je reprezentativen, pri njegovem sestavljanju smo upoštevali delitev na družbeni in zasebni gospodarski sektor. Družbeni sektor smo nato razdelili na delovne organizacije v gospodarstvu in zunaj njega, zasebnega pa na mestne zasebnike in kmetovalce. S spiskov delovnih organizacij, ki smo jih dobili na Statističnem zavodu Beograda, smo z naključno izbiro določili tiste, v katerih bomo raziskovali, anketarjem pa smo prepustili, da so iz plačilnih seznamov izbrali anketirance po določenih kategorijah in kvotah. Postopek smo ponovili tudi pri zasebnikih, tudi njihova imena smo dobili od mestnega statističnega zavoda, in sicer smo jih spet odbrali z naključno izbiro. Pri političnih in državnih vodstvenih kadrih smo se odločili za najvišje državne in politične organe; tako je raziskava zajela CK ZK Srbije, MK ZK Beograda, skupščino SR Srbije in republiški IS SR Srbije.

Velikost vzorca so nam odrejala finančna sredstva, ki so nam bila na voljo; (na vprašanja je odgovarjalo 750 anketirancev). Delež posameznih slojev je relativno v sorazmerju z njihovim deležem v celotnem številu pripadnikov teh slojev na območju Beograda. Omeniti je tudi treba, da smo šele v drugem krogu spraševanja zajeli 46,4 odstotka političnih vodstvenih delavcev in 80 odstotkov državnih, težave pa so bile tudi pri kontaktiranju z vodilnimi gospodarstveniki. Vzrokov je veliko – od dejanske prezaposlenosti teh ljudi prek ignoriranja do odkritega in »pasivnega« zavračanja ankete, to pa se je kazalo v zamudah pri izpolnjevanju vprašalnika in njegovem vračanju, v površnem izpolnjevanju ali preskakovanju mnogih vprašanj. Po zapiskih anketarjev so pripadniki

posvetovanju sociologov, ki ga je pripravilo SDS 21. in 22. marca v Niški Banji. Referat je objavil prve izsledke raziskave Socio-kulturni razvoj, ki sta jo leta 1984 opravila IDIS in Zavod za sociologijo na Filozofski fakulteti v Zagrebu. Raziskava je zajela ozemlje SR Hrvaške.

⁶ Zaradi omejenega prostora tukaj ne navajamo predpostavk, s katerimi so začeli to raziskavo.

drugih družbenih plasti pripominjali, da so takšne raziskave »nesmiselne in nekoristne«, da »ni mogoče vsega povedati«, da »niso poučeni o tem«, zasebnike pa so vznemirjala vprašanja v zvezi z dohodkom in davkom. In slednjič smo imeli opravka tudi s klasičnim problemom takšnih raziskav – pri pripadnikih nekaterih družbenih slojev se je dogajalo, da nekaterih vprašanj niso razumeli, ker so bila prezahtevna.

Podatke so zbrali študentje 3. in 4. letnika sociologije in slušatelji postdiplomskega študija, na koncu pa so se dela lotili še sodelavci, ki pri tej raziskavi obdelujejo posamezne tematske enote.

2. Družbene neenakosti glede na glavne razsežnosti socialnega razslojevanja

V naslednjem poglavju bomo analizirali obstoj družbenih neenakosti, in sicer najprej glede na širšo shemo družbenih slojev, s katero smo se zbiranja podatkov tudi lotili, potem pa bomo podatke variirali v okviru omenjenih ožjih shem za klasifikacijo družbenih slojev.

Kratki opis družbenih slojev glede na tri temeljne razsežnosti celotnega družbenega položaja – izobrazbo, materialni standard in politično moč – nam bo pokazal bistvene razlike med pripadniki posameznih družbenih slojev, se pravi tiste, ki formiranje družbenih slojev tudi povzročajo.

Po dobljenih podatkih obstaja med indeksom izobrazbe in strukturo sloja, s katero smo se lotili raziskave, zelo visoka korelacija – 0,79. To je seveda predvsem posledica dejstva, da je formiranje družbenih slojev nasploh pretežno zasnovano tudi na merilu šolske izobrazbe. Na vprašanje o šolski izobrazbi je odgovorilo 95 odstotkov anketiranih. Prevladuje srednja izobrazba (39,9 odstotka), sledita osnovna (28,6 odstotka) in visoka izobrazba (16,2 odstotka). Je tudi nekaj anketiranih z doseženo specializacijo, magisterijem in doktoratom (3,5 odstotka – 25 anketiranih).

Gledano z vidika slojev, prevladuje med vodstvenim kadrom in strokovnjaki visoka strokovna izobrazba (od 60,5 odstotka med državnimi in političnimi vodstvenimi kadri do 70,2 odstotka med strokovnjaki zunaj gospodarstva). Med strokovnjaki zunaj gospodarstva je tudi največ ljudi s specializacijo, magisterijem in doktoratom (26,3 odstotka), pa tudi med prvo skupino vodilnih je takšnih 16,3 odstotka. Med strokovnjaki ni nikogar, ki bi imel manj kot višjo izobrazbo (med strokovnjaki v gospodarstvu jih ima 28,2 odstotka višjo izobrazbo), med vodilnimi v gospodarstvu in državnopolitičnih organih pa najdemo tudi take s srednjo in osnovno šolo.

Med uslužbenci (94,3 odstotka), VKV (60,8 odstotka) in KV delavci (69,4 odstotka) ter obrtniki prevladuje srednja izobrazba, medtem ko imajo NK in PK delavci zvečine (80,2 odstotka) samo osnovno šolo. Njim se pridružuje še 54,7 odstotkov kmetov, sicer pa je med slednjimi tudi veliko ljudi brez šole (37,6 odstotka).

Splošni sklep, ki ga lahko potegnemo iz podatkov o šolski izobrazbi preučevanih slojev je naslednji:

a) Skupine vodilnih delavcev in strokovnjakov sestavljajo razmeroma homogena grupacija, v njej imata $\frac{1}{3}$ anketiranih visoko izobrazbo.

b) Drugo grupacijo sestavljajo uslužbenci, VKV in KV delavci ter obrtniki, pri njih prevladuje srednja izobrazba.

c) Tretjo grupacijo sestavljajo NK in PK delavci ter kmetje, zvečine imajo končano osnovno šolo, nekateri pa niti te ne.

Naslednja razsežnost celotnega družbenega položaja in torej tudi družbenega sloja je materialni standard. Tudi ta razsežnost, do katere smo prišli z objektivnimi podatki, je v precejšnji korelaciji z družbenim slojem (0,51), čeprav ni tako izrazita kot pri izobrazbi. Potem ko smo kategorije strnili v tri glavne, smo dobili takšno razporeditev: 17,3 odstotka anketiranih ima nizek materialni standard, 36,1 odstotka srednjega in 46,6 odstotkov visokega.

Tudi tukaj je opazno grupiranje glede na sloje: več kot $\frac{3}{4}$ vodilnih delavcev in strokovnjakov imajo visok standard (na prvem mestu so državni in politični vodstveni kadri – 90,5 odstotka); sledijo jim VKV delavci, med njimi imata visok standard $\frac{3}{4}$ (63,8 odstotka); uslužbenci zaostajajo za VKV delavci, visok standard jih ima samo polovica (49,1 odstotka); drugi dve kategoriji delavcev (KV in NP-PK) in obrtniki so skoraj enakomerno zastopani v kategorijah srednjega in visokega standarda (povprečno z okrog $\frac{1}{2}$), medtem ko je v grupaciji s srednjim družbenim standardom največ kmetov (64,1 odstotka).

V grupaciji z nizkim standardom je največ NK-PK delavcev (skoraj $\frac{1}{2}$), sledijo jim kmetje, obrtniki in KV delavci (med $\frac{1}{4}$ in $\frac{1}{2}$). Zanimivo je, da najdemo ljudi z nizkim standardom v vseh družbenih slojih, celo med vodilnimi ljudmi v gospodarstvu (14,3 odstotka). Ta podatek si lahko delno razlagamo z dejstvom, da so v skupino vodilnih gospodarstvenikov všteti tudi nekateri, ki ne zasedajo najvišjih vodilnih položajev.

Tudi indeks politične moči, naslednja, za preučevanje družbenih neenakosti bistvena razsežnost, je v veliki korelaciji z značilnostjo družbenega sloja – 0,59. Po odgovorih smo lahko 90 odstotkov anketiranih razvrstili tudi glede na to razsežnost.

55,1 odstotka anketiranih ima majhno politično moč, srednjo jih ima 41,6 odstotka, veliko pa vsega 3,2 odstotka (22 anketirancev). Med slednjimi prevladujejo državni in politični vodstveni kadri, pridružujejo pa se jim dva strokovnjaka zunaj gospodarstva in po en uslužbenec, VKV in KV delavec.

Večina iz vodilnega sloja in sloja strokovnjakov ima srednjo politično moč (takih je čez $\frac{3}{4}$), VKV delavci in uslužbenci pa so tukaj enako številno zastopani (blizu 50 odstotkov). Med KV in NK-PK delavci in kmeti ima srednjo politično moč približno $\frac{1}{4}$ anketiranih.

Med tistimi, ki imajo majhno politično moč, sestavljajo prvo skupino vodilni delavci in strokovnjaki (okrog 20 odstotkov), drugo uslužbenci in VKV delavci (okrog 50 odstotkov), tretjo pa preostala dva delavska sloja, obrtniki in kmetje (več kot 70 odstotkov).⁷

Sintetična podoba teh treh dimenzij je strnjena v celotni družbeni položaj, zanj imamo popolne podatke o 96,6 odstotka anketiranih. Korelacijski koeficient med družbenim položajem in družbenim slojem je visok – 0,65.

Ta dokončna razporeditev družbenih plasti na hierarhični lestvici, kot podobi

⁷ V Zvezi s tem je zanimiv podatek iz raziskave Kakovost življenja, ki so jo opravili v Sloveniji, namreč, da imajo najnižji materialni in družbeni položaj kmetje. Avtor tega dela analize je prišel celo do ugotovitve, da so »razločki v materialnem in družbenopolitičnem položaju zaposlenih in samozaposlenih (zasebnikov) večji kot razločki med zaposlenimi in nezaposlenimi«. To pojasnjuje »z družbenopolitičnim statusom posameznih vrst dela«. I. j. vpetostjo posameznih vrst dela v okviru prevladujočega sistema družbenih odnosov. Gl. Ivan Svetlik, »O delitvi po delu«, referat na posvetovanju jugoslovanskih sociologov v Vrnjački Banji, 6.–9. nov. 1986.

nakopičenih družbenih neenakosti je razvidna v vzorcu, tako da zavzema 15,6 odstotka anketiranih višji družbeni položaj, 70,2 odstotka srednjega in 14,2 odstotka nižjega.

Opazno je, da sestavljajo kategorijo višjega družbenega položaja sloji vodilnih delavcev in strokovnjakov, zlasti veliko je tukaj državnih in političnih vodstvenih kadrov (83,7 odstotka) in pa strokovnjakov zunaj gospodarstva (69 odstotkov), medtem ko je delež vodilnih gospodarstvenikov in strokovnjakov v gospodarstvu polovičen (50 odstotkov).

Delež drugih plasti v tej kategoriji lahko zanemarimo.

V kategoriji srednjega družbenega položaja se giblje delež vodilnih delavcev in strokovnjakov med 10 in 50 odstotki, poleg njih pa spadajo sem velika večina uslužbencev (96,7 odstotka), pripadniki vseh delavskih skupin (93,72 odstotkov) – pri tem je treba pripomniti, da delavci niso homogena kategorija – in obrtniki. Sem spada tudi 60 odstotkov kmetov.

Nižji družbeni položaj imajo v glavnem kmetje (40 odstotkov med njimi) in NK-PK delavci (med njimi jih ima ta družbeni položaj 28 odstotkov).

Če dobljene podatke o vsem vzorcu prikažemo tabelarno in jih povežemo s prejšnjo analizo, vidimo, da ustrezajo na začetku postavljeni podmeni. Beograd namreč ponuja možnosti, zaradi katerih ima lahko prebivalstvo, ki pripada različnim družbenim plastem, tolikšen delež v kategoriji srednjega družbenega položaja. Hkrati imata razmeroma šibko zastopani kategoriji visokega in nizkega družbenega položaja za posledico, da vanje spadajoče plasti močno izstopajo, analiza po posebnih razsežnostih pa bo pokazala, kolikšne so te razlike v resnici. (Gl. tabelo 1).

Tabela 1: Anketirani glede na glavne razsežnosti družbenih neenakosti in celotni družbeni položaj

	Nizki/a	Srednji/a	Visoki/a
izobrazba	35,5%	39,9%	24,6%
materialni standard	17,3%	36,1%	46,6%
politična moč	55,1%	41,6%	3,2%
celotni družbeni položaj	14,2%	70,3%	15,6%

Z vidika slojev lahko sklepamo, da zavzemajo visoki družbeni položaj sloji vodilnih delavcev in strokovnjakov, srednjega uslužbenci, VKV in KV delavci in obrtniki, nizkega pa NK-PK delavci in kmetje.⁸

Kar zadeva posebne razsežnosti, je za beograjsko območje značilno naslednje: prevladuje srednje izobrazeno prebivalstvo, na najvišjih državnih, političnih,

⁸ Za primerjavo navajamo podatke iz že omenjene raziskave »Društveni slojevi i društvena svest« (op. cit., str. 409), ki prav tako potrjujejo, da srednji družbeni položaj (46 odstotkov anketirancev spada v to kategorijo) prevladuje nad nižjim (32 odstotkov) in višjim (26 odstotkov), in kažejo na enako razporeditev družbenih slojev po teh kategorijah družbenega položaja, kot smo jo ugotovili (12 let pozneje na beograjskem območju) v naši raziskavi. Vseeno pa teh raziskav ni mogoče vzporediti (in to je velika škoda) vsaj iz dveh temeljnih razlogov: prvič, ker sta družbena okvira raziskav (prva je bila opravljena na območju SR Srbije, druga pa Beograda) različna, in drugič, ker so indeksi različno oblikovani. Ko bi bila prejšnja raziskava posebej analizirala podatke tudi za Beograd, bi lahko danes razpravljali tudi o tem, ali so se družbene neenakosti do danes povečale, med katerimi družbenimi sloji ipd., seveda pod pogojem, da bi bili indeksi materialnega standarda in političnega vpliva oblikovani na podlagi enakih konkretnih kazalcev. Žal, ni bilo tako. Menim, da opozarjanje na ta vprašanja hkrati opozarja na to, da je treba izdelati splošno sprejete standarde za preučevanje nekaterih družbenih pojavov – od zbiranja konkretnih podatkov prek oblikovanja splošnih meril do okvirov analize (kadar je slednje možno).

zunajgospodarskih in gospodarskih položajih pa visoko izobraženo (to je spodbudno); velika politična moč je v rokah zelo majhnega števila ljudi (to ni spodbudno); glede materialnega standarda Beograjčani še zmeraj niso ogroženi.⁹ Skratka, največ neenakosti je pri razporeditvi politične moči.

Prejšnja analiza popolnoma nedvomno kaže, da je povsem neutemeljeno združevati uslužbence s strokovnjaki, ravno tako pa tudi z delavskim razredom nasploh. Po vseh razsežnostih družbenih neenakosti se namreč NK-PK delavci ločijo od VKV in KV dela delavskega razreda, zato bi morali v primeru, ko prištevamo uslužbence zaradi podobnosti z VKV in KV delom delavskega razreda v ta sloj, iz njega izključiti tisti del delavskega razreda, ki se od njih loči, vsaj kadar gre za ta predmet.

3. Družbene neenakosti z vidika uporabljenega klasifikacijskega okvira za analizo (varianti »B« in »Z«)

Če dobljene podatke zdaj vstavimo v »beograjsko« in »zagrebško« ožjo shemo družbenih slojev, bomo ugotovili, katera med njima glede na glavne razsežnosti bolj poudari socialne razlike in med katerimi družbenimi sloji.

Izobrazba. Vodilni sloj je, kar zadeva izobrazbo, v obeh inačicah enak; prevladujejo višje stopnje – čez 81,3 odstotka.

V varianti B so sloju strokovnjakov pridruženi uslužbenci, medtem ko ostajajo v varianti Z čista kategorija. V varianti B se zaradi tega močno zniža izobrazbena raven tako nastale skupine: 52,8 odstotkov njenih pripadnikov ima srednjo šolsko izobrazbo, 47,2 odstotka pa višjo in visoko. Tako se v tej varianti precej poveča razloček med slojem vodstvenih kadrov in slojem strokovnjakov in uslužbencev. Narobe pa v zagrebški varianti, ki ohranja čisto kategorijo strokovnjakov, ti po izobrazbi prekašajo vodilni sloj (99,9 odstotka), saj nima nihče med njimi manj kot višjo izobrazbo, medtem ko je med vodilnimi takih 18,8 odstotka.

Varianta B ohranja čisto kategorijo delavskega razreda (pol pripadnikov ima srednjo izobrazbo, pol pa osnovno) in s tem približuje sloj strokovnjakov in uslužbencev temu sloju. Varianta Z, ki pridružuje uslužbence delavcem, kaže, kar zadeva izobrazbeno raven te skupine, v povprečju boljšo podobo, saj ima v njej zdaj le še 1/3 samo osnovno izobrazbo, kar 2/3 pa srednjo. Vseeno pa ta skupina še zmeraj močno zaostaja za slojem vodilnih delavcev in strokovnjakov. Omenimo samo, da NK-PK delavci, ki so uvrščeni sem in med katerimi jih ima 80 odstotkov osnovno izobrazbo, precej znižujejo izobrazbeno raven te skupine.

Plast zasebnikov je enaka v obeh inačicah, prevladujejo pa nižje stopnje šolske izobrazbe.

Ugotovimo lahko, da varianta Z ostreje postavlja razlike med slojem vodilnih delavcev in strokovnjakov na eni strani in drugimi sloji na drugi. Varianta B kaže enakomernejšo podobo, saj so med sloji, kar zadeva izobrazbo, razločki manj ostri.

Materialni standard. V kategoriji visokega standarda ima zelo visok delež sloj vodilnih delavcev (85,7 odstotka), strokovnjaki pa so jim zelo blizu (78,4 odstotka). V varianti B se delež sloja strokovnjakov in uslužbencev v kategoriji visokega

⁹ Zanimivo je omeniti podatek o razmerju med dejanskim materialnim standardom in mnenjem anketirancev o materialnem standardu razredov, ki jim pripadajo. Na to vprašanje je odgovorilo vsega 51 odstotkov anketiranih; dejanski in domnevni položaj se ujemata samo v 21,4 odstotka primerov, 4,4 odstotka anketiranih ta položaj precenjuje, 61,9 odstotka pa podcenjuje (12,3 odstotka o tem ne more presoditi). Visoki odstotek tistih, ki podcenjujejo materialni standard svojega razreda, si lahko razlagamo z dejstvom, da so se resnično zmanjšale možnosti za vsakdanje zadovoljevanje temeljnih potreb.

standarda zniža na $\frac{1}{3}$, delež v kategoriji srednjega standarda pa se poveča na skoraj $\frac{1}{3}$. Po mojem se ta sloj loči od vodilnega. Varianta Z kaže nekoliko ugodnejšo podobo o materialnem standardu uslužbensko-delavske grupacije, hkrati pa se ta grupacija močneje loči od zgornjih dveh slojev (85,7, 78,4 in 44 odstotkov). Tudi v tem primeru velja pripomba v zvezi z NK-PK delavci. Varianta B kaže tudi tokrat nekoliko enakomernejšo podobo družbenih razlik med sloji.

Politična moč. Kot smo videli, anketirana populacija nima kakšne posebne politične moči, če jo pojmuje kot moč vplivanja in odločanja, vendar je še tista, kolikor je je, skoncentrirana predvsem v rokah vodstvenih kadrov in deloma strokovnjakov (pri obeh slojih ima 86 odstotkov njunih pripadnikov veliko politično moč in 75 odstotkov srednjo oziroma 26,6 odstotka vodilnih delavcev ima veliko moč in 59,4 odstotka srednjo, 1,4 odstotka strokovnjakov ima veliko moč in 60,1 odstotka srednjo), tako da sta ta sloja ne glede na razloček med njima, kar zadeva to razsežnost, močno pred slojem uslužbencev in delavcev v varianti Z, saj jih ima med temi vsega 37,7 odstotka veliko in srednjo politično moč. Varianta B kaže tudi tokrat nekoliko blažje razločke. Plast strokovnjakov in uslužbencev je dlje od vodilne (86 odstotkov proti 61,5), zato pa za odtenek bližje delavski (32 odstotkov).

Družbeni položaj. Po tem sintetičnem kazalniku varianta Z ostro razmejuje sloj strokovnjakov od uslužbensko-delavskega, hkrati pa poudarja bližnjost med vodilnimi delavci in strokovnjaki; ta sloja prevladujeta tudi v kategoriji visokega družbenega položaja (72,3 in 62 odstotkov), medtem ko ima ta položaj zanemarljivo malo pripadnikov v sloju uslužbencev in delavcev (1,2 odstotka). Zato pa ima 87,3 odstotka skupine uslužbencev in delavcev srednji družbeni položaj, okrog 12 odstotkov pa nižjega.

Varianta B krepi razločke med slojem vodilnih delavcev in novo oblikovanim slojem strokovnjakov in uslužbencev. Toliko kot je vodstvenih kadrov, ki zavzemajo visok družbeni položaj, je pripadnikov te skupine s srednjim položajem. Vendar pa ima visok družbeni položaj $\frac{1}{3}$ sloja strokovnjakov in uslužbencev, medtem ko ima srednjega le $\frac{1}{3}$ vodilnih. Delavski razred, prikazan kot čista kategorija, ima zvečine srednji družbeni položaj.

Naj sklenemo: Prej ugotovljene težnje pri obeh inačicah analize nastopajo tudi pri sintetičnem kazalcu celotnega družbenega položaja. Varianta Z močneje ločuje sloj vodstvenih kadrov in strokovnjakov od drugih družbenih slojev, medtem ko so v varianti B, ki postavlja sloj strokovnjakov v povprečje, socialne razlike enakomerneje razporejene po lestvici družbenih položajev preučevanih družbenih slojev.

4. Vertikalna družbena mobilnost in odprtost družbene strukture glede na uporabljeni varianti slojevitosti

Potem ko smo ugotovili razločke glede na bistvene razsežnosti razslojevanja, smo analizirali še neki pomemben problem – namreč vertikalno družbeno gibljivost – zato da bi ugotovili, kako odprt je družbeni sistem glede na ugotovljene razločke med družbenimi sloji in med variantama, ki smo ju v analizi uporabili.

Poklice očetov in njihovih potomcev smo lahko primerjali pri 556 anketirancih ali 74 odstotkih. Skupno število anketiranih je majhno, še posebej, če vzorec razčlenimo po družbenih slojih, zato je treba dobljene rezultate nedvomno jemati s pridržkom.

Preden se lotimo primerjanja rezultatov, dobljenih po omenjenih variantah

analize, povejmo, da se tudi v velemestu ohranjajo znane pravilnosti pri vertikalni družbeni gibljivosti: prvič, odstotki samoobnavljanja so v skupinah še zmeraj najvišji, in drugič, njihove vrednosti se zmanjšujejo premosorazmerno s povečevanjem oddaljenosti med opazovanimi skupinami na lestvici družbene slojevitosti.¹⁰ Omenjene pravilnosti pričajo, da socialni izvor še zmeraj krepko uravnava premike med sloji, in sicer ne odreja samo njihove smeri, vzpona ali padca, temveč tudi velikost. Pri tem so zelo pomembna tudi prizadevanja po vzponu, posebej pri nižjih družbenih slojih, in pa trud pri višjih, da ne bi prišlo do padca na hierarhični lestvici. Pokazalo se je, na primer, da je med vsemi osebami, ki so se premaknile (279), napredovalo 87,4 odstotka, nazadovalo 12,5 (oziroma po varianti Z – 89,3:10,7 odstotka).

Poglejmo zdaj, kako se ugotovljeni razločki kažejo pri vertikalni družbeni gibljivosti.

Prvič, razmerje med samoobnavljanjem in celotno družbeno gibljivostjo je po varianti B približno uravnovešeno. 50 odstotkov anketiranih je torej ostalo v skupini, v kateri so se rodili, in s tem reproduciralo razredno strukturo, ravno toliko pa jih je spremenilo svojo razredno pripadnost, in tako premikalo veljavne družbene bariere. Po varianti Z je celotna gibljivost precej manjša od samoobnavljanja – razmerje med njima je 42 odstotkov proti 58. Sklep je torej, da kaže shema Z razredno-slojne diferenciacije podobo bolj zaprtega tipa družbene strukture kot varianta B. To potrjujejo tudi rezultati, ki smo jih dobili z uporabo Yasudovega indeksa.

Tabela 2: Vertikalna družbeno gibljivost (Yasudov indeks)
Beograjska varianta:

Očetov poklic	Poklic anketirancev			
	Zasebniki	Delavci	Strokovnjaki, uslužbenci	Vodstveni kader
Zasebniki	0,85	-0,14	-0,61	0,22
Delavci	-0,44	0,32	0,13	-0,21
Strokovnjaki, uslužbenci	-0,23	-0,37	0,47	0,06
Vodstveni kader	-0,17	-0,07	0,33	-0,08

Če primerjamo indekse samoobnavljanja, še posebej ključnih skupin, vidimo, da je indeks samoobnavljanja delavske skupine v varianti B precej nižji (0,32) kot v varianti Z, kjer sta skupini delavcev in uslužbencev združeni (0,53). Premik v naslednjo višjo skupino (skupino strokovnjakov in uslužbencev oziroma strokovnjakov) je obakrat približno enak, nizek (0,13 in 0,10), v varianti Z nekaj nižji. Vstop v vodilno plast je v obeh primerih zaprt – indeksa imata negativno vrednost -0,21 (B) in -0,16 (Z). Skupini strokovnjakov in uslužbencev oz. samo strokovnjakov imata indeksa samoobnavljanja 0,47 oz. 0,48, spodbuda za prehod med vodilni sloj je zelo šibka 0,06 (B) in 0,01 (Z).

¹⁰ Pri tem je treba nekaj pripomniti. Pri varianti Z prihaja do odstopanj od druge pravilnosti, da se namreč velikost razpona zmanjšuje z oddaljenostjo družbenih slojev. Pokaže se, da je odliv iz sloja kmetov v vodstveno plast večji kot odliv med bližnji sloj strokovnjakov, in to za več ko dvakrat: 9,31 : 4,13 odstotka, medtem ko je v varianti B omenjena pravilnost ohranjena: 11 : 9,31 odstotka. Razlaga je očitno v nekaterih premikih uslužbencev.

Očetov poklic	Poklic anketirancev			
	Zasebniki	Delavci, uslužbenci	Strokovnjaki, uslužbenci	Vodstveni uslužbenci
Zasebniki	0,85	-0,39	-0,57	0,22
Delavci, uslužbenci	-0,64	0,53	0,10	-0,16
Strokovnjaki	-0,19	-0,76	0,48	0,01
Vodstveni kader	-0,17	0,49	0,01	-0,08

Kar zadeva gibljivost navzdol nastopajo v obeh variantah negativni indeksi. To priča, da je preprečevanje padca na hierarhični lestvici družbenih položajev precej uspešno. V varianti B je ta odpor dosti šibkejši (čeprav še zmeraj močan) – indeks za prehod iz delavskega razreda med zasebnike znaša $-0,44$, iz skupine strokovnjakov in uslužbencev med delavce $-0,37$ – v varianti Z pa izredno močan – indeks za prehod iz skupine delavcev in uslužbencev med zasebnike znaša $-0,64$, za prehod iz skupine strokovnjakov med delavce in uslužbence pa je še višji: $-0,76$.

Dosedanja analiza daje sklepati, da je večja zaprtost družbene strukture posledica prikazane klasifikacije družbenih skupin v varianti Z. Naj sta si kategoriji delavcev (še posebej KV in VKV) in uslužbencev po analiziranih razsežnostih družbenih neenakosti še tako podobni, je res, da je razpon premika odvisen tudi od vrste dela – ali je manualno ali ne. Prvotno vzpostavljena diferenciacija daje tudi po tem merilu rutinskim uslužbencem ugodnejše možnosti za vzpon na družbeni lestvici.

Tabela 3, na kateri nismo združevali slojev ne po eni ne po drugi varianti, temveč pustili uslužbence v posebni kategoriji, kaže, da je odliv iz te skupine v skupino strokovnjakov in vodstvenih kadrov skoraj trikrat večji kot iz delavske – 20 in 12 odstotkov nasproti 7,1 in 4,37 odstotka. To potrjuje tudi Yasudov indeks odprtosti družbene strukture, čeprav ima, kar zadeva prehajanje uslužbencev v sloja strokovnjakov in vodilnih delavcev nizko vrednost (0,13 in 0,05); pri prehajanju delavcev v ta sloja je namreč sploh negativen, povrh pa se njegova vrednost povečuje z oddaljenostjo skupine ($-0,09$ in $-0,21$). Trditev, da so, kar zadeva družbeni vzpon, uslužbenci v ugodnejšem položaju od delavskega razreda (vzetega v celoti), potrjuje tudi podatek, da je pri gibljivosti delavcev navgor vrednost Yasudovega indeksa pozitivna samo pri prehodu v skupino uslužbencev (0,25). Tako postaja uslužbenska skupina posrednica pri prehajanju delavskega razreda v višje družbene sloje. Odstotek samoobnavljanja je pri skupini uslužbencev sploh najnižji v primerjavi z drugimi (izvzemši obrtnike, ki kot privatniki najpogosteje prestopajo v družbeni sektor, med delavce). (Gl. tabelo 3).

Na koncu se ponavlja zahteva, da bi v zagrebški varianti uvrstili NK-PK delavce v posebno kategorijo, saj bi bila tedaj ta shema ustrežnejša za preučevanje družbenih neenakosti in bi še ostreje poudarila oddaljenost med skrajnima skupinama – plastjo vodilnih delavcev in družbenim dnom, kamor je padla prej omenjena kategorija delavskega razreda.¹¹ Klasifikacija torej ni bila dosledno izpeljana.

¹¹ D. Sekulić v svojih delih že dalj časa opozarja, da si postajata skupini rutinskih uslužbencev in KV-VKV delavcev

Tabela 3: Poklic anketirancev (razvejena klasifikacija)

Poklic očeta	1 Kmetje	2 Obrtniki	3 Delavci	4 Uslužb.	5 Strok.	6 Vodilni	Skupaj
1 Kmetje	42,0 107 96,4	2,75 7 38,8	36,22 92 37,5	6,29 16 17,6	3,14 8 16,6	9,44 24 55,8	100% 254
2 Obrtniki	-	16,7 6 33,3	52,8 19 7,75	11,10 4 8,3	11,10 4 8,3	8,3 3 7,0	100% 36
3 Delavci	1,1 2 1,8	1,1 2 11,1	61,75 113 46,12	24,6 45 49,45	7,1 13 27,0	4,4 8 18,6	100% 183
4 Uslužbenci	2,0 1 1,0	2,0 1 5,5	32,0 16 6,3	32,0 16 17,6	20,0 10 20,8	12,0 6 14,0	100% 50
5 Strokovnj.	-	8,7 2 11,1	4,4 1 0,4	26,0 6 6,6	52,17 12 25,0	8,69 2 4,65	100% 23
6 Vodilni	10,0 1 1,0	-	40,0 4 1,6	40,0 4 4,4	1,0 1 2,1	-	100% 10
Skupaj	111 100%	18 100%	245 100%	91 100%	48 100%	43 100%	556

Yasudov indeks za tabelo 3

	1	2	3	4	5	6
1	0,93	-0,13	-0,15	-0,52	-0,53	0,19
2	-0,25	0,29	0,16	-0,06	0,03	0,01
3	-0,46	-0,32	0,32	0,25	-0,09	-0,21
4	-0,22	-0,04	-0,22	0,19	0,13	0,05
5	-0,25	0,07	-0,71	0,12	0,48	0,01
6	-0,12	-0,03	-0,07	0,28	0,01	-0,08

Namen tega sestavka je, mislim, očiten. Opozarja predvsem na relativnost analiziranja družbenih neenakosti, saj so izsledki odvisni od klasifikacijskega okvi-

po svojih značilnostih vse podobnejši oziroma da skupina VKV delavcev v nekaterih primerih celo prednjači. Hkrati pa NK-PK delavci zaostajajo. Zato je škoda, da varianta Z ni tega stališča dosledno in do konca upoštevala v svoji klasifikacijski shemi. Gl.: D. Sekulić. »Socioprofesionalna mobilnost u Jugoslaviji«. Sociologija 1984, št. 1-2: »Putevi i stranputice stambene politike«. Sociologija 1984, št. 1-2; »Putevi i stranputice stambene politike«. Sociologija 1986, št. 3.

ra analize. Ta okvir nam omogoča razporediti družbene neenakosti bodisi tako, da ostane sistem v ravnotežju, ali pa tako, da kljub poudarjanju zaprtosti sistema in zaostrovanja razlik v njem ne eksplicira točke, na kateri so te razlike najbolj vidne.

Prevedla Mojca Mihelič

ANDRZEJ SZPOCINSKI*

Spreminjanje vrednostnih sistemov v poljskih radijskih oddajah z zgodovinsko tematiko¹

Članek obravnava študijo vrednostnih sistemov, vsebovanih v radijskih oddajah, ki obravnavajo zgodovinske teme in so namenjene dijakom na Poljskem. Analiza zajema programe iz štirih časovnih obdobjih v intervalih od zgodnjih petdesetih do zgodnjih osemdesetih let. Rezultati analize pokažejo, da vsebujejo takšni programi modele utrjevanja določenih vrednot, bistvenih za sodobno družbo, za vsako obdobje pa je značilna posebna kombinacija poudarjenih vrednot. V primerjavi z jasnostjo vrednot v prvem analiziranem obdobju, zaznavamo v kasnejših obdobjih spremembe in razvoj v smeri večje nejasnosti in manj izostrene strukturiranosti.

Uvod

V članku obravnavamo ideje, vedenjske vzorce in vrednote, ki so jih širili poljski radijski programi v okviru zgodovinskih tem; namenjeni so bili dijakom višjih razredov osnovne šole (od 13 do 15 let), v razredih, kjer zgodovino poučujejo sistematično. V to študijo zajete radijske programe so pri poučevanju zgodovine uporabljali kot dodatno gradivo. Vse oddaje v izbranih časovnih intervalih smo analizirali z delovno predpostavko, da vsebujejo celostne in zaokrožene poglede poljskega radia na preteklost.

Ti programi so bili na sporedu v letih 1951–53, 1958–60, 1973–75 in v obdobju 1982–84.

Programi iz obdobja 1951–53 časovno sovpadajo s stalinističnim obdobjem, obdobje 1958–60 je čas režima W. Gomulke, leta 1973–75 so obdobje E. Giereka, obdobje 1982–84 pa predstavlja čas neposredno po padcu »Solidarnosti«. Časovne intervale smo izbirali tako, da bi maksimizirali razločke v ocenjevanju preteklosti v posamičnih obdobjih. Spremembe v prikazovanju preteklosti so nastajale dve ali tri leta kasneje in sicer kot odsev sprememb v vladajočih elitah. Analizirali smo vseh 58 radijskih oddaj v obdobju 1951–53, 64 v času 1958–60, 84 v letih 1973–75 ter 108 v obdobju 1982–84.²

* Andrzej Szpocinski, Instytut Kultury, Senatorska 13/15, p-oo-075 Warszawa, Poljska. Tekst smo prevedli iz *European Journal of Communication* (SAGE, London, Newbury Park, Beverly Hills in New Delhi), zv. 2 (1987), str. 33–52.

¹ Ta članek je odlomek iz obsežnejšega dela, posvečenega spremembam podob preteklosti. Po mojih predpostavkah so tukaj raziskovane vrednote le eden od treh elementov, ki sestavljajo podobo preteklosti. Poleg vrednot sta to še zgodovinski kriterij in nosilci vrednot. Teoretične predpostavke za zgodovinski spomin je predstavil Szpocinski, 1983.

² V letih 1951–53 in 1958–60 se je zgodovina sistematično poučevala le v zadnjih treh letnikih, v letih 1973–75 v štirih in v letih 1982–84 v petih. Zato smo analizirali različno število oddaj iz posameznih obdobjih. Seznam programov je bil sestavljen na podlagi arhivskih dokumentov.

Oddaje je emitiral poljski Radio, državno nadzorovana institucija, poslušalstvo pa je bila celotna mlada generacija Poljakov, ki naj bi šla skoz obvezno socializacijo oz. se pripravljala za vlogo odraslega člana družbe. Splošen položaj radiodifuzije dopušča domnevo, da so v oddajah prikazane podobe preteklosti, nekakšni modeli odnosa do preteklosti, ki naj bi ga po mnenju vladajoče skupine imel sleherni Poljak.

Vsak izbor mnenj o preteklosti lahko analiziramo na dva načina: s stališča resnice ali neresnice, tako kot bi ravnal zgodovinar, ali pa s stališča diriganega odnosa do preteklosti. Slednji vidik – to je domneva avtorja članka – je tipičen za sociološke raziskave.³ To lahko upravičeno trdimo, saj je spomin na preteklost povezan z določeno družbeno potrebo: s potrebo po idejah, vrednotah in simbolih skupinske identifikacije. Zato moramo ocenjevati spremembe v pogledu tega, *kaj* se spominja in *kako* se spominja – hkrati kot rezultat in simptom sprememb v družbeno-kulturnem položaju skupine, ki se sklicuje na preteklost. Pisec tega članka je brez nadaljnjega utemeljevanja prepričan, da se razmerja med družbeno-kulturnim položajem in njenim videnjem preteklosti najprej in najbolj manifestirajo v nižjih strukturnih slojih. Glede radijskih oddaj, o katerih govorimo, pa ni pomembno to, kako pogosto so se takšne ali drugačne vrednote v njih pojavljale, pač pa pomen, ki se je pripisoval posameznim vrednotam in zlasti povezave med njimi, tj. sistem zaželenih vrednot.

Metoda

Kvalitativna in vsebinska analiza obravnavanih programov je potekala v treh fazah. Prva faza je bila faza selekcije aksioloških enot, pripisanih osebam, ki so se pojavljale v teh oddajah. Aksiološke enote so najmanjše možne določljive značilne lastnosti osebe in njenih ciljev.

Določiti se morajo bodisi na osnovi vrednotenja v avtorjevem ali pripovedovalčevem komentarju (eksplicitno vrednotenje) ali pa so lahko razumljeni tako, da bodo imele učinek v sodobni kulturi (implicitno vrednotenje). Zbrano gradivo je bilo vnešeno na kodirane kartice. Aksiološke enote so bile preveč različne, da bi jih lahko še dodatno analizirali, zato so bile enote s podobnimi pomeni razvrščene v večje enote, ki jih tukaj imenujemo vrednote. V radijskih programih, ki smo jih analizirali, lahko razločujemo naslednje vrednote in protivrednote: socialna pravičnost in socialna nepravilnost, predanost boju za svobodo drugih, patriotizem, izdajstvo, ustvarjanje kulturnih vrednot, mračnjaštvo, biti dober politik, biti slab politik, značilnosti pozitivne osebnosti, značilnosti negativne osebnosti, toleranca, netolerantnost, anarhija.⁴

³ O teh vprašanih podrobno razpravlja B. Szacka (1983).

⁴ Priznal sem vrednoto »družbena pravičnost«³ pripisano osebi, če je oseba: a) napredna ali revolucionarna, b) soudeležena v revoluciji ali v pripravi na revolucijo, c) član stranke ali skupine, ki ima napreden ali revolucionaren značaj, d) oseba, ki razglasa nujnost revolucije ali kritizira obstoječo realnost. Za nosilca protivrednot »družbene nepravilnosti«³ sem prepoznal: a) osebe, imenovane izkoriščevalci, zatiralci itd., b) osebe, ki so v nasprotju s tistimi, ki se borijo za pravičnost.

Za tiste, ki se borijo za svobodo drugih, sem štel: a) osebe, ki izjavljajo, da človek mora pomagati drugim narodom v njihovem boju za svobodo, ali tiste, ki se takšnega boja udeležijo, b) tiste, ki so predstavljeni kot simpatizerji gibanj za nacionalno osvoboditev drugih narodov.

Kot nosilce vrednote »patriotizem«³ sem prepoznal: a) osebe, predstavljene kot soudeležence v vstajah ali nacionalnih vojnah, b) opisane kot patrioti, c) zagovornike pogledov, katerih bistvo je ljubezen do domovine, naroda.

Protivrednoto »izdajstvo«³ sem pripisal: a) nasprotnikom patriotov, b) osebam, ki jih imenujejo izdajalci naroda, c) tiste, ki so prikazani kot zavezniki tuje države, ki ogrožajo svobodo naroda.

V naslednji fazi raziskave smo domnevali, da prave določenosti pomenov, pripisanih vrednotam, ne moremo zreducirati zgolj na seštevek aksioloških entot s podobnimi pomeni. Vrednote se v leposlovnih tekstih o preteklosti, ki so prevladujoča oblika radijskih oddaj, ne pojavljajo kot izolirane enote, pač pa skupaj z drugimi vrednotami, z dodajanjem in preoblikovanjem pomenov. Najpreprostejši primer sopojavnosti je pripisovanje dveh ali večih vrednot eni in isti osebi. Sopojavnost je namreč manj očitna, kadar je vpletenih v dogajanje več oseb, med katerimi so različni medosebni ali družbeni odnosi. S predpostavko, da ima radijska oddaja racionalno strukturo, lahko domnevamo, da so za analizo pomembni tako odnosi med akterji kot tudi med vrednotami, ki so jim pripisane. Zadostovalo je, da smo med osebami razločili dva tipa odnosov: pozitivnega in negativnega. Na pozitivne relacije se sklicujemo, kadar 1. pripovedovalec ali osebe to potrdijo, to je, kadar pripovedovalec ali osebe sami izražajo ljubezen, spoštovanje, naklonjenost itd. . . . do drugih oseb, ali 2. kadar naletimo na medsebojne odnose, ki v naši kulturi veljajo nasploh kot pozitivni (prijateljstvo, družinske vezi) in se v radijskih oddajah o njihovih pozitivnih lastnostih sploh ne podvomi. Po enakem postopku smo določali tudi negativne odnose.

Za razumevanje ponavljajoče se sopojavnosti vrednot smo vrednote razvrstili glede na njihov tip. Temelj za takšno ureditev so bile primarne in sekundarne vrednote. Primarne vrednote so vrednote, vsebovane v značilnostih glavnih akterjev, ki so pomembni za zgradbo celotne zgodbe. V vsakem analiziranem ciklusu je bilo toliko tipov vrednot, kolikor je bilo določenih primarnih vrednot. Različne vrste protivrednot smo lahko določili na podoben način, čeprav so bile protivrednote vedno podrejene prvi zvrsti vrednot in se niso nikoli pojavljale neodvisno, še zlasti zato, ker osebe s protivrednotami niso bile nikoli glavne osebe v zgodbah.

Določili smo sedem tipov vrednot: socialna pravičnost, patriotizem, boj za našo in vašo svobodo, ustvarjanje kulturnih vrednot, dobra politika, dober politik, toleranca, človeška osebnost. Prvih pet tipov se pojavlja v vseh programskih ciklih, zadnja dva pa le v programih od leta 1980 dalje.

Tretja faza raziskave je obsegala interpretacijo gradiva. Predpostavljali smo, da so oddaje iz posameznih obdobj predstavile poslušalstvu celovito in zaokroženo podobo preteklosti. Enako lahko rečemo za vrednote kot enega od elementov te podobe, da tvorijo popoln in celosten sistem vrednot. Vprašanja, ki so se ob tem pojavljala, zadevajo strukturne posebnosti tega sistema in seveda podmeno, da se povezave med percepcijo preteklosti in družbeno-kulturnim položajem skupine, ki se sklicuje na preteklost, ne kažejo le skoz spoznane vrednote, temveč tudi skoz posebne sisteme sveta vrednot, skoz njihovo hierarhijo in medsebojna

Kot predstavniki kulturne vrednote so prepoznani: a) umetniki, znanstveniki, raziskovalci, b) aktivisti in organizatorji vzgoje in kulture, c) osebe, ki gojijo kult znanja, kulture in umeinosti.

Protivrednoto »mračnjaštvo« sem pripisal osebam, ki so predstavljene kot nasprotniki nosilcev vrednot kulture ali kot ljudje »s pomanjkljivo kulturo«, primitivci itd.

Za »dobre« in »slabe« politike sem spoznal osebe, ki so jih preprosto tako imenovali.

Nosilci vrednote »toleranca« so a) osebe, imenovane tolerantne, b) osebe, ki kažejo spoštovanje ali simpatijo do oseb drugih ver, ali jih branijo, kadar so v nevarnosti. Nosilci protivrednote »netoleranca« so: a) osebe, ki so bile v oddajah tako označene, b) osebe, ki preganjajo ljudi drugih veroizpovedi ali jim izkazujejo sovraštvo.

Za nosilce protivrednote »anarhija« sem označil dogodke ali osebe, ki se na tak ali drugačen način v oddajah nanašajo na anarhijo.

Predmet mojega zanimanja niso bile vse značilnosti osebnosti. Skoraj vse osebe so bile v oddajah simpatične ali nesimpatične, dobre ali slabe. Takšno označevanje ima nalogo sugerirati smer sodb, pozitivnih ali negativnih. V tem pogledu se radijske oddaje posameznih obdobj med seboj ne razlikujejo. Po drugi strani pa so me zanimale tiste značilnosti osebnosti, ki naj bi skozi označevanje osebe razločevale odnos do podpiranih vrednot, ali z drugimi besedami, ki so razločevale oddaje med seboj.

razmerja. Govorili bomo o razvoju pomenov, pripisanih vrednotam in o značilnih lastnostih sistemov vladajočih vrednot, ki smo jih preučevali.

Družbena pravičnost

Za obdobje 1951–53 sta značilna dva načina razumevanja koncepta »družbene pravičnosti«. Prvi se nanaša na »revolucionarnost«, drugi pa na »družbeni napredek«. Osnovna razlika med obema interpretacijama je v načinu uresničevanja ideala bolj očitna kot pa v razumevanju ideala. Revolucionarji so prepričani, da lahko le boj odpravi nepravičnost. Od tod potem izvirajo tako njihova sovražnost do nasprotnika kot tudi pogum, pripravljenost na tveganje in celo na soočenje s smrtjo. Osebnostne lastnosti so temeljnega pomena za razlikovanje med naprednimi ljudmi in revolucionarji. Le najbolj pogumni ljudje lahko postanejo revolucionarji, medtem ko šibkejši posamezniki postanejo v najboljšem primeru zagovorniki družbenega napredka. Ta zaključek postane še bolj prepričljiv, če navedemo dva druga komentarja.

V vseh oddajah, v katerih se pojavljajo nosilci vrednote »socialna pravičnost«, nastopajo tudi osebe s protivrednoto »nepravičnost«. Nasprotniki revolucionarjev niso označeni zgolj kot zagovorniki stare ureditve, ampak tudi kot strahopetci. Tu sta dve lestvici vrednotenja, ki se delno prekrivata: stopnjevanje od najbolj do najmanj pogumnega ter od najmanj do najbolj pravičnega. Nasprotniki revolucionarjev so bili v oddajah iz obdobja 1951–53 tudi strahopetci in zagovorniki nepravičnosti.

Prepričanje, da so osebnostne lastnosti, zlasti pogum ali pomanjkanje le-tega, temelj radikalizma družbenih odnosov, se pojavlja še na drugačen način. Odnos »revolucionarja« in odnos »zagovornika družbenega napredka« nikakor ni zgodovinsko determiniran. Človek je lahko revolucionar tako v antiki (Spartak) kot v Angliji sedemnajstega stoletja in tudi v dvajsetem stoletju.

Tudi v oddajah med 1958 in 1960 sta bili dve različici »družbene pravičnosti«. To sta »revolucionarnost« in »družben napredek«. Vendar se kriteriji za takšno razlikovanje spremenijo: zagovorniki napredka se razlikujejo od revolucionarjev v pogledu ciljev, za katere se borijo. Revolucionarji želijo ustanoviti brezrazredno družbo, tisti, naklonjeni družbenemu napredku, pa želijo odpraviti tlačanstvo kmetov in osnovati enake zakone tako za mestno kot za vaško prebivalstvo. Za razliko s prejšnjim obdobjem imajo v tem obdobju zagovorniki napredka in revolucionarji natančno določeno mesto v zgodovini. Razlike v programih ter v metodah akcij pa izhajajo iz njihovih različnih družbenih položajev. »Ljudje napredka« nastopajo v zgodbah, katerih dogajanje je postavljeno v čas pred devetnajstim stoletjem, revolucionarji pa se pojavljajo v zgodbah, ki se dogajajo v devetnajstem in dvajsetem stoletju. Oddaje o revolucionarnih temah imajo preprosto sporočilo: družbeni napredek je zastarela in anahronistična oblika revolucionarnosti.

Radijski programi iz obdobja 1973–75 kažejo nadaljnje spremembe v načinu predstavljanja problematike revolucije in družbenega napredka. Razlika med revolucionarji in glasniki napredka je v programu in metodah. Revolucionarji so v primerjavi z zagovorniki napredka bolj radikalni v ciljih in v njih uresničevanju, vendar pa radikalizem revolucionarjev ni nekaj boljšega od zmernosti zagovornikov napredka. To sta le dva načina, ki vodita k pravičnosti, ta pa je razumljena kot zmanjševanje razlik v lastnini in odprava ekonomskega izkoriščanja. V oddajah iz tega obdobja ni najti ne latentne podpore revolucionarnosti, ki je bila značilna za obe prejšnji obdobji, ne poudarjanja poguma revolucionarjev (1951–53) ne zastarelosti nazorov zagovornikov napredka (1958–60).

V zadnjem analiziranem obdobju so v načinu prikazovanja problemov družbene pravičnosti vidne številne spremembe. Prvič, družbeni napredek se ne razume več zgolj kot boj proti revščini in izkoriščanju, temveč tudi kot težnja k spoštovanju zakona in k možnosti, da bi vsi državljani sodelovali v upravljanju. Drugič, odkrije se napredek in celo revolucionarna narava verskih gibanj (Wickliff, Hus, Luther). V takšnih primerih se ideja pravičnosti pripisuje reformiranim religijam, papisti pa so vedno označeni kot zagovorniki družbenega in nacionalnega zatiranja. Tretjič, poudarjeni so negativni spremljajoči pojavi revolucionarnih gibanj in sprememb: anarhija družbenega in gospodarskega življenja, špekulacije, pomanjkanje hrane, itd. . . .

Ideja socialne pravičnosti se je postopoma ločevala od konflikta. V prvem obdobju sta bila revolucionarnost in družbeni napredek vedno naperjena proti nekemu – proti razredu ali družbeni skupini. Revolucionarji in zagovorniki napredka so se v obravnavanih obdobjih vedno soočali z antagonistami. Sčasoma se je situacija spremenila. Nekateri glasniki družbenega napredka niso imeli več nasprotnikov. V sedemdesetih letih so nasprotniki oseb, ki se borijo za družbeno pravičnost, skoraj popolnoma izginili iz besedil za radijske oddaje (igre), in to ne glede na to, ali so bili njihovi junaki revolucionarji ali zagovorniki napredka. Osebe s protivrednotami »družbene nepravičnosti« so se ohranile le v oddajah, ki so se nanašale na preteklost nasploh. Ta trend se prekine v zadnjem obdobju, ko se (tako kot v prejšnjih dveh obdobjih) pozitivni junaki svetovne in tudi poljske zgodovine spet soočajo z antagonistami.

Patriotizem

V radijskih oddajah iz obdobja med 1951 in 1953 se patriotizem pojavlja samo v kombinaciji z vrednoto »družbene pravičnosti«. Ker smo pravičnost iz tistega obdobja obravnavali v njeni revolucionarni različici, bomo to imenovali revolucionarni patriotizem. Pozitivna vrednota »revolucionarnega patriotizma« se je vedno pojavljala v nasprotju s protivrednoto »izdajstva« in »socialne nepravičnosti«. Ker sta patriotizem in družbeno pravičnost vedno v nasprotovanju z izdajstvom, združenim s socialnim nazadnjaštvom, se v tem obdobju oblikuje splošno pravilo odnosov med obema vrednotama. V nekaterih programih je oblikovano eksplicitno in je vmeščeno bodisi na začetek ali na konec kot komentar avtorja (primer radijske igre »Ko zvoní zvon svobode« avtorice K. Grzybowske). V njem je bilo rečeno, da je razglašanje čistega patriotizma brez revolucionarne vsebine hipokriزيا. Nacionalni interes zahteva sodelovanje širokih množic v vseh uporih. Ljudje pa se seveda ne borijo zgolj za svobodo naroda, ampak tudi za družbeno pravičnost, torej se obrnejo proti privilegiranemu razredu tega naroda. Ta seveda brani svoj materialni status – železna logika razmer ga potegne za seboj in podporo išče pri okupatorjih, kar pomeni, da izdaja narod. Splošen poduk iz radijskih oddaj s patriotsko vsebino v letih 1951–1953 je naslednji: ne moreš biti patriot, ne da bi bil hkrati tudi revolucionar, patriotizem je le določena oblika revolucionarnosti, je borba za družbeno pravičnost v razmerah, kjer se zatiralski razredi rekrutirajo tako iz lastnega naroda kot tudi iz vrst drugih narodov.

V obdobju med 1958 in 1960 je očitno najpomembnejša sprememba v pomenih, ki se pripisujejo konceptu patriotizma. Poleg vrednote revolucionarnega patriotizma se pojavita še dve interpretaciji te vrednote, ki ju bomo imenovali kulturni ali heroični patriotizem. Če se omejimo zgolj na programe, kjer se pojavlja revolucionarni patriotizem, bi lahko rekli, da imamo opravka z natančno ena-

kim načinom razumevanja teh vrednot kot v letih 1951–53. Po analizi vseh radijskih oddaj z zgodovinsko tematiko za šole v tem obdobju pa ni osnove za sklepanje, da patriotizem brez revolucionarnosti vodi v izdajstvo. Takšna teza bi bila v nasprotju s pozitivno oceno drugih verzij patriotizma: herojskega in kulturnega patriotizma. V luči analize programov s patriotsko tematiko, predvajanih med 1958 in 1960, bi lahko rekli samo to, da patriotizem brez revolucionarnosti vodi le v izjemnih primerih k izdajstvu.

Eno od dveh novih inačic patriotizma v radijskih oddajah iz obdobja 1958–60 smo poimenovali heroični patriotizem, kajti edina vrednota, povezana s to obliko patriotizma, je heroizem in je razumljen kot pripravljenost žrtvovati življenje. Heroični patriotizem je avtoteleološka vrednota, saj je boj za svobodo domovine cilj sam zase in po sebi. Le redkokdaj se sooča s protivrednotami, kot sta želja po zmagi ali poudarjanje svobode drugih narodov.

Tako kot heroični se tudi kulturni patriotizem prvič pojavi v radijskih oddajah v obdobju 1958–60. Kulturni patriotizem se nanaša na sopojavnost vrednot »patriotizem« in »ustvarjanje kulturnih vrednot«, to pa zahteva instrumentalno subordinacijo kulturnih vrednot patriotizmu. Protivrednote so s temi vrednotami sporadično v nasprotju. To se na primer pojavlja v spoznanju katastrofalnih učinkov pomanjkljive domovinske vzgoje, ali v izjavi, da sovraštvo do drugih narodov najpogosteje prevzame obliko uničevanja kulturne dediščine ali iztrebljanja ljudi, ki jo ustvarjajo.

V sedemdesetih letih se je razumevanje »patriotizma« še naprej razvijalo, tako da niso bile samo tri verzije patriotizma, temveč jih poznamo iz tega obdobja kar pet: revolucionarni patriotizem, heroični patriotizem, kulturni in »partizanski patriotizem« ter »patriotizem realne politike«. V oddajah iz obdobja od 1973 do 1975 povezave med revolucionarnostjo in patriotizmom niso podrobno definirane. Rečeno je le, da sta hodila v določenih zgodovinskih razmerah revolucionarnost in patriotizem z roko v roki. Nasproti revolucionarnemu patriotizmu ni protivrednost. Kulturni patriotizem pa je razumljen tako kot v oddajah iz obdobja 1958–60.

Heroični patriotizem je razumljen na isti način kot v prejšnjih obdobjih. Spremenile se niso niti protivrednote, katerih skupni imenovalac je sovraštvo do drugih narodov. Heroični patriotizem pa je v nasprotju s patriotizmom »realne politike«, ki je pozitivna vrednota. To je prvi primer, da se srečata dve pozitivni vrednoti. Pred tem sta se vedno srečevali le pozitivna in negativna ideja.

»Patriotizem realne politike« se pojavlja samo v letih 1973–75. V tem obdobju je patriot oseba, ki je sposobna trezno ocenjevati položaj in preprečiti nepotrebno prelivanje krvi, torej oseba, ki brani biološko substanco naroda. Nasproti patriotizmu »realne politike« je heroični patriotizem. To je nasprotje dveh pozitivnih vrednot.

»Partizanski patriotizem« v mnogih vidikih spominja na heroični patriotizem. Sestoji se iz ljubezni do domovine in poguma, ta nemirni pogum pa je združen z drznostjo in spogledovanjem s smrtjo. Ta vrsta poguma je dana le redkim in pri navadnih ljudeh vzbuja občudovanje, osuplost, presenečenje ali zavist. Pri tej privlačnosti – s potezami individualizma – je včasih ljubezen do domovine le ozadje ali priložnost za razkazovanje izjemnih kvalitete duha. Ta vrsta patriotizma nima protivrednote.

V zadnjem obdobju, v osemdesetih letih, v razumevanju revolucionarnega in heroičnega ter kulturnega patriotizma ni bilo velikih sprememb, čeprav ne moremo trditi za dve drugi inačici te vrednote, ki sta vsaj zakoreninjeni v tradiciji. To sta »partizanski patriotizem« in patriotizem »realne politike«.

Partizanski patriotizem se je spremenil do te mere, da izraza »partizanski« ne moremo več upravičeno uporabljati. Drznost in nemirni pogum kot sopojavni vrednoti patriotizma se umakneta popolnosti, dostojanstvu, plemenitosti, moči značajnosti, ljubezni in spoštovanju človeštva. Te drugače patriotizma bi mogli poimenovati etični patriotizem. Čeprav se po pomenu razlikuje od partizanskega patriotizma, imata oba neko skupno točko – značilna sta le za posameznike in ne za skupine. Če vzamemo, da so vrednote, ki jih posedujejo le redki, posebno cenjene, in da so posamezniki, ki takšne vrednote posebej imajo, avtoritete, potem lahko rečemo, da se je na prehodu v sedemdeseta leta zgodila pomembna sprememba v vrednotah, ki določajo družbene avtoritete. Partizanske vrednote (drznost, nemirni pogum, spogledovanje s smrtjo) podležejo vrednotam, ki so bližje sodobni krščanski morali (ljubezen, spoštovanje človeka, osebna popolnost, stanovitost in karakterne lastnosti).

V osemdesetih letih se spremeni tudi oblika patriotizma, ki smo ga v tem sestavku poimenovali patriotizem »realne politike«. Priporočilo za vzdržnost od bitke v imenu ohranjanja biološke substance naroda, se je razširilo v pozitiven program: prizadevanje za pridobitev neodvisnosti skozi gospodarski razvoj. V zadnjem obdobju programa »realne politike« postane ta bolj privlačen, saj se ne omejuje zgolj na opuščanje določenih akcij, pač pa nakazuje možnosti alternativnih akcij.

Tretja sprememba v predstavljanju patriotizma je v oblikovanju nove verzije te vrednote – religioznega patriotizma, to je spoj patriotizma z religijsko vero. V takšnih primerih se objekti verskega kulta (npr. Črna Madona) omenjajo kot simboli zvestobe domovini.

Zadnja sprememba zadeva protivrednote. V sedemdesetih letih patriotizem še ni imel nobene protivrednote. V osemdesetih letih pa že nastopijo protivrednote, tako kot pri prvih dveh vrednotah »patriotizma«. Poleg izdajstva se pojavita še politična anarhija in pomanjkanje spoštovanja vladnih avtoritet, kar naj bi bila posledica napačno razumljenih nacionalnih interesov. V takšnih primerih se anarhija pojavlja skupaj z nazadnjaštvom in mračnjaštvom. Anarhija se v tem ciklu pojavlja še v drugem kontekstu – kot nenameren a neizogiben element množičnih gibanj za nacionalno osvoboditev, kar se je pred tem sicer vrednotilo kot pozitivno. Pojavi se anarhija gospodarskega in družbenega življenja.

Borba za našo in vašo svobodo

V radijskih oddajah med 1951–53 se tovrstna vrednota pojavlja le v eni sami obliki – v obliki revolucionarnega internacionalizma – tu je govor o sodelovanju predstavnikov različnih narodov v boju za svobodo, ki pa se razume kot osvoboditev iz okov izkoriščanja in družbene nepravčnosti.

Med 1958 in 1960 se pojavi druga oblika boja za svobodo. To je udeležba v nacionalnih vojnah ali vstajah. Neodvisnost naroda in suverenost države sta tu dvignjena na raven avtoteleoloških vrednot (to je vrednot, ki imajo koren v sebi). Problem boja za »svojo in vašo svobodo« se obravnava na enak način kot v sedemdesetih letih. Osemdeseta leta prinesejo pomembno spremembo – ekspanzijo vrste dejstev, ki se v tej kategoriji pojavljajo. Pred tem obdobjem so bila pomembna le dejstva, ki prikazujejo vlogo Poljakov v boju za druge narode, ali dogodki, ki kažejo prispevek Rusov k družbeni in nacionalni osvoboditvi Poljakov.

V osemdesetih letih so poleg Rusov v vlogi tistih, ki so v zgodovinskih trenutkih pomagali Poljakom, predstavljeni tudi Američani, Britanci in Madžari. Vsebi-

na programov zajema tudi dogodke, ki niso neposredno povezani s poljsko zgodovino, na primer britanski konvoji za Murmansk.

Če tvegamo poenostavitve, bi lahko rekli, da predstavljanje te kategorije vrednote opozarja na določeno odstopanje od nacionalnega egocentrizma, saj tu najdemo tudi programe, kjer Poljska in Poljaki niso predmet bratske pomoči drugih narodov in v katerih sami ne pomagajo drugim. Borba »za svojo in vašo svobodo« kot vrednota postane univerzalna vrednota in ni več na poseben način vezana na poljske specifičnosti.

Ustvarjanje kulturnih vrednot

V obdobju 1951–53 se ustvarjanje kulturnih vrednot nikoli ne pojavlja kot edina pozitivna značilnost osebnosti. Vedno se pojavlja skupaj z »družbeno pravičnostjo«. Za radijske oddaje tega obdobja je značilen normativen pristop h kulturnim pojavom. Ustvarjanje umetniških del, literature in glasbe je seveda vrednota sama po sebi, vendar se hkrati izkaže, da je bila edina velika umetnost v zgodovini realistična umetnost, ki izvira bodisi iz opazovanja narave ali pa se navdihuje pri ljudski umetnosti, ki je realistična že po definiciji. Normativna definicija ideala umetnosti ni oblikovana neposredno. Zaključek, da je resnično velika umetnost realistična umetnost, izvira iz načina predstavljanja zgodovine umetnosti. V radijskih oddajah tega obdobja nismo zasledili, da bi se omenjala slaba ali izprijena oblika umetnosti. Po drugi strani pa je bilo nestrinjanje z modeli umetnosti izraženo s sklicevanjem na znanost in vzgojo.

Do velikih znanstvenih, tehničnih in zemljepisnih odkritij so prišli raziskovalci zaradi svojega zaupanja v moč razuma ali zdrave pameti. Takšen odnos do sveta se imenuje racionalizem. V radijskih oddajah iz tega obdobja je nasprotje racionalizmu religiozna življenjska filozofija, ki temelji na avtoritetah in tradiciji.

Izraz »vzgoja« ni vedno eksplicitno definiran. K razširjanju vzgoje sodi tiskanje knjig, ustanavljanje šol in kult znanosti. Nasprotje vzgoji sta nevednost in predsodki. Ti koncepti niso razčlenjeni, opozarjajo le, da sta nevednost in predsodek nekaj, kar vzgoja in posvetna kultura nista.

Ustvarjanje kulturnih vrednot lahko po danih razlagah bolj natančno definiramo kot realizem v umetnosti, specifičen racionalizem v umetnosti, specifičen racionalizem v znanosti in posvetna vzgoja. Ta vrednota se pojavlja vedno skupaj s socialno pravičnostjo. V primeru umetnosti sopojavnost kulturnih vrednot in družbene pravičnosti ne temelji na kakšni bolj splošni zakonitosti, temveč izhaja iz trditve, da so bili veliki umetniki vedno zagovorniki napredka in pravičnosti: Turgenjev je protestiral proti izkoriščanju kmetov, Paganini je bil simpatizer francoske revolucije itd. Povezave posvetnosti in racionalizma s socialno pravičnostjo pa so drugačne. V luči tez, ki so bile oblikovane v radijskih oddajah tega obdobja, so vsi privrženci posvetne filozofije ali življenja ter racionalizma *a priori* tudi privrženci družbenega napredka. Vzdrževanje in zagovarjanje družbene nepravilnosti pa sta znak nevednosti in nespoštovanja očitnega dejstva, da so vsi ljudje po naravi enaki. V nekaterih radijskih oddajah o kulturni tematiki (posvečeni na primer Nikolaju Koperniku) je takšna razlaga podana neposredno, v vseh oddajah o kulturi pa je očitna.

V obdobju 1958–60 opazimo dvoje sprememb v predstavljanju kulturnih vsebin. Prvič, razumevanje »poslanstva« kulture je širše in drugačno. Drugič, kulturne vrednote so, v nasprotju z radijskimi oddajami med 1951–53, edini povod za akcije junakov. Vendar se to nanaša le na nepoljske ustvarjalce in iznajditelje.

Z drugimi besedami, teza o obveznosti kulture do reševanja družbenih problemov je manj izrazita, a zgolj pri problemih, ki ne zadevajo Poljake. Kakorkoli, pri razumevanju kulture ni prišlo do večjih sprememb. Še vedno imajo prednost realizem v umetnosti ter racionalizem in posvetnost kot zaželena odnosa do sveta. Model razumevanja kulture, oblikovan konec petdesetih let, se je skoraj brez sprememb ohranjal skoz vsa naslednja obdobja. V sedemdesetih letih je prišlo do radikalne redukcije protivrednot, ki pa se v osemdesetih letih ponovno pojavijo kot proti-znanstven odnos do sveta, ki izvira iz religije. Druga značilnost programov iz osemdesetih let je vključitev pojava množične kulture v območju kulturnih vrednot – pisci pesmi, kabaretni umetniki, privrženci športa in turizma. Zanimivo je dejstvo, da so v prejšnjih obdobjih skoraj vsi vidni poljski kulturni ustvarjalci predstavljeni kot nosilci patriotizma in ne kot nosilci kulturnih vrednot.

Dober politik

Izraz »dober politik« ali »dober vladar« ne izčrpa številnih karakteristik, uporabljenih za opisovanje zgodovinskih osebnosti v radijskih programih v letih 1951–53. V takratnih oddajah se ni govorilo le o tem, ali je nekdo dober ali slab vladar, temveč se je skušalo podrobno označiti tudi pomen tega izraza. Kadar je predstavljen dober vladar, se uporabljajo naslednje lastnosti: prizadevanje za socialno pravičnost, skrb za razvoj kulture in v nekaterih primerih skrb za gospodarski razvoj dežele. Prikažemo lahko, da skupek lastnosti, pripisanih dobremu politiku, tvori trdno celoto. Vladar, ki želi v pogojih razredne družbe izvajati najbolj ugodno politiko za ljudi, mora biti močan vladar in posluževati se mora represij, da zatre odpor privilegiranih razredov. Vsi predstavljeni dobri vladarji (Periklej, Peter Prvi, Kazimir Veliki) dejansko pridejo v konflikt s premožnimi razredi, kar skušajo bolj ali manj uspešno rešiti v prid sebi in množicam. Dober politik skrbi tudi za razvoj kulture in vzgoje, saj je mogoče z lahkoto dokazati (glede na prej opisano razlago kulture), da vzgoja pripomore k premagovanju ozkih razrednih interesov. Čeprav tokrat teza o odvisnosti med socialno pravičnostjo in stopnjo vzgoje ni izražena neposredno, pa vsebine oddaj to zelo dobro ilustrirajo. Nasprotniki dobrega vladarja, ki se zoperstavljajo njegovi družbeni politiki, so hkrati tudi nezreli, zaostali in nevedni. Kadar je dober politik predstavljen kot pokrovitelj umetnosti, se oddaje sklicujejo na umetnost, ki jo odobravajo široke množice, to je, na realistično umetnost. V vseh oddajah tega obdobja so premožni razredi antagonisti dobrega vladarja. Nasprotujejo njegovi politiki, ker le-ta ogroža njihove razredne interese.

V obdobju med letom 1958 in 1960 se pri predstavljanju dobrega vladarja zgodijo zelo pomembne spremembe. Presežene so lastnosti: »branilec socialne pravičnosti«, »močna oblast«, »pokrovitelj kulture«, »podpornik gospodarskega razvoja«. Odslej srečujemo dobrega politika, ki pripisuje pomen kulturnim ali gospodarskim zadevam, ki si prizadeva uvesti v deželo red in želi izboljšati mednarodni položaj države. Vendar na osebo, ki bi vse te lastnosti združevala, ne naletimo. Spremeni se tudi argument v prid pozitivnemu vrednotenju osebe. V obdobju med 1951 in 1953 je bil boj za socialno pravičnost najvišji kriterij. V obdobju 1958–60 pa je najvišji kriterij mednarodni položaj države. Notranja ureditev, razvoj kulture in gospodarski uspeh niso več cilj za sebe in po sebi, temveč postanejo dejavniki, ki prispevajo bodisi k ohranjanju suverenosti države bodisi k večanju njenega mednarodnega ugleda.

Pomembne spremembe so tudi pri protivrednotah. Med 1951 in 1953 ne najde-

mo negativnega modela politika. Nasprotniki dobrega vladarja ali državnika so bili premožni razredi kot celota. V tem obdobju se v slabi luči predstavljeni kralj in vladar ni razlikoval od predstavnikov premožnega razreda. Bil je le eden od mnogih fevdalcev, posestnikov, ali plemičev, kakršen je bil tudi sam (npr. v radijski igri o Beleslavu Pogumnem, *Kako je Zbylut postal paž*). Od leta 1958 do 1960 se slab politik pojavlja ob dobrem vladarju. Slab politik škodi interesom dežele v mednarodni areni ali zaradi pomanjkanja nadarjenosti ali pa zlonamereno. Medtem ko se pri dobrih politikih poudarja njihova ljubezen do domovine, nadarjenost in inteligenca, pa je slab politik označen s pomanjkanjem nadarjenosti, z ravnodušnostjo do usode domovine, ošabnostjo, zahrbtnostjo in s prevzetnostjo.

Radijske oddaje iz sedemdesetih let še naprej uporabljajo model dobrega politika iz prejšnjega obdobja, programi iz osemdesetih let pa prinesejo dve pomembni spremembi. Prvič, opazimo razširjanje interesov za mednarodne probleme. V drugem in tretjem obdobju je bila ocena dobrega in slabega politika povezana z vlogo, ki sta jo odigrala v poljski zgodovini. V zadnjem obdobju pa junaki radijskih oddaj postanejo politiki in vladarji le s posredno vpletenostjo v usodo Poljske. Lahko rečemo, da je odslej v načinu uvajanja političnih problemov kot tudi v bistvu boja »za našo in vašo svobodo« viden odmik od nacionalnega egocentrizma.

Drugič, spremenijo se kriteriji vrednotenja. V drugem in tretjem obdobju je bilo vrednotenje politika odvisno od velikine njegovega dela, ki se je merilo z absolutnim kriterijem. Vrednotil se je prispevek in pomen njegovih dejanj za prihodnost dežele ali države, sposobnosti in nadarjenosti niso vrednotili. Obnašanje politikov se ocenjuje glede na zgodovinske pogoje in možnosti za uresničevanje določenih nalog. V takšnih primerih vrednotenje ni toliko odvisno od velikine dela samega, kot je odvisno od sposobnosti in talenta, s katerima se vodi politika. Ta sprememba perspektiv pelje do a) sprememb v vrednotenju posameznih značajev – pozitivna ocena se daje tudi politikom in vladarjem, ki niso dosegli spektakularnih uspehov, b) poudarjanja vrzeli med politiko in moralo – veliki politiki so bili tudi veliki podleži (Talleyrand), in c) racionalnega ponašanja politikov. V oddaji prejšnjega obdobja so bili motivi obnašanja politikov v glavnem zreducirani na emocionalno raven. V oddajah osemdesetih let pa niso več predstavljeni zgolj kot stvar navdiha, stvar močne ali šibke volje duha, temveč so prikazani kot osebnosti, ki na razmere, v katerih se znajdejo, reagirajo racionalno (Adolf Hitler).

Osebnost

V osemdesetih letih opazimo večje zanimanje za osebnostne lastnosti. Poleg preprostih ocen (dobro-slabo) se je osebnostim pripisovala tudi domišljija, trdnost značaja, vztrajnost itd. Vendar pa so bile te lastnosti vedno sekundarne. Pojavljale so se skupaj z drugimi vrednotami, katerim so bile instrumentalno podrejene; niso torej tvorile neke ločene zvrsti vrednot. V 1980-ih letih se ta težnja nadaljuje, ob tem pa se pojavlja nova vrsta zanimanja za osebnost. Poleg vrednotenja takšnih in drugačnih lastnosti posameznika se določajo tudi vrednote, kot so osebnost po sebi, dostojanstvo, pravica do življenja, originalnost vizij in spremenljivost.

Tudi ta vrsta vrednote se pojavi šele v osemdesetih letih. Njena pojavnost nekoliko preseneča, saj se nove vrednote običajno pojavijo najprej kot sekundarne vrednote v predhodnem obdobju. Tokrat pa toleranca nima predhodnika.

Radijske oddaje, ki obravnavajo probleme tolerance, imajo v mislih versko toleranco in hkrati poudarjajo, da je ta toleranca mogoča le v družbi z visoko politično kulturo. V tem programskem ciklu se toleranca izkaže kot vrednota, ki se v zgodovini zelo redko pojavlja. Medtem ko so vmeščeni dogodki, ki simbolizirajo druge vrednote, v različna obdobja in v zgodovine različnih narodov, pa toleranco predstavljajo le osebe, dogodki in institucije iz obdobja poljske renesance.

Zaključek

Poskušajmo na kratko povzeti vprašanja, ki smo jih obravnavali, in opisati radijske oddaje v posameznih obdobjih kot celote.

Značilnost radijskih oddaj v letih 1951–53

Za to obdobje sta bistveni dve značilnosti. Prvič, antagonistično videnje sveta vrednot, kar je razvidno iz vsakokratne predstavitve proti-vrednote. (V zadnjih obdobjih se posamezne vrednote pojavljajo s protivrednotami, vendar le v obdobju kot celoti in ne v posameznih programih.) V vsaki radijski oddaji med 1951 in 1953 se poleg vrednot pojavljajo protivrednote. V teh oddajah ustvarjeno videnje sveta ne dopušča nevtralnega odnosa in izključuje stopnjevanje ali relativizacijo sodb. Dejanja junakov radijskih oddaj so nedvoumna – absolutno dobra ali absolutno slaba. Ni najti oseb, katerih vedenje v nekaterih pogledih zasluži pohvalo, v drugih pa grajo, niti oseb, ki bi jim mogli pripisati hkrati vrednoto in protivrednoto.

Drugič, prisoten je koherenten, hierarhično urejen sistem vrednot. Vodilna vrednota je družbena pravičnost, druge vrednote so ji le v oporo. Zato postane patriotizem edina specifična oblika revolucionarnosti, namreč revolucionarnosti v okoliščinah, ko množicam vladajo zatiralski razredi lastnega kot tudi tujega naroda. Tudi druge vrednote lahko zaznavamo kot manifestacije revolucionarnosti ali boja za družbeni napredek. »Borba za svobodo drugih« – v tem obdobju se pojavlja le kot proletarski internacionalizem – služi uresničevanju družbene pravičnosti v mednarodnih okvirih. Bistvo dobre politike je uresničevanje načel družbene pravičnosti, uresničujejo pa jih tisti, ki so na oblasti. Končno, razvoj kulture, sprejemanje racionalističnega mišljenja, širjenje posvetnih nazorov, boj proti predsodkom, vraževernosti in proti nevednosti so temeljni kamni dobe družbene pravičnosti, saj – po trditvah v radijskih oddajah – izvira brezbriznost iz nevednosti, zaostalosti in spregledovanja očitnega dejstva, da so vsi ljudje enaki.

S hierarhično ureditvijo sveta vrednot in s sočasnim poudarjanjem družbene pravičnosti kot vodilne vrednote, programi med 1951 in 1953 sugerirajo, da je soudeležba v boju za izboljšanje položaja zatiranih razredov neobhodno potrebna vrлина vseh resničnih vrednot. Še več, če upoštevamo antagonistično videnje sveta, ki je prikazano v teh oddajah, ki sili posameznika, da izbira med dobrim in zlom, ugotovimo, da oddaje odkrito namigujejo na to, da se sleherna vrednota brez vključevanja v boj za družbeno pravičnost sprevrže v protivrednoto.

Značilnosti radijskih oddaj, predvajanih v letih 1958–60

V tem obdobju pride do dveh sprememb. Prva sprememba je v odklonu od antagonističnega pogleda na svet, značilnega za prejšnje obdobje. Seveda se protivrednote še vedno pojavljajo, vendar ne v vseh programih. Brezpogojno irditev, da je posameznik v slehernem položaju soočen z izbiro med dobrim in zlom, je zamenjalo mnenje, da se človek v določenih situacijah ne more izogniti moralnim dilemam.

To manj dihotomno videnje sveta se pojavlja tudi v mnenjih, ki so manj absolutna. Občasno najdemo v teh programih značaje in dogodke, ki so v nekaterih določenih pogledih ovrednoteni pozitivno, in pa nekatera druga, katerih vrednotenje je možno razvrščati po stopnjah (dober, a ne najboljši, slab, vendar ne najslabši itn.).

Druga sprememba, ki pa ima večje posledice, je odklon od hierarhično urejene sistema vrednot. V obdobju 1958–60 družbena pravičnost ni več predstavljen kot vodilna vrednota, kateri so druge vrednote instrumentalno podrejene. Tudi patriotizem, razvoj kulture, dobra politika in borba za svobodo drugih postanejo avtotelične vrednote. Njihovo povišanje na raven vrednot ni več nujno odvisno od njihove povezanosti z borbo za družbeno pravičnost. Pojavljajo se tudi z drugimi vrednotami ali pa kot samostojne vrednote. Zato odveza teh vrednot od nujnega sodelovanja v boju za družbeno pravičnost omogoča oblikovanje njihovih novih oblik znotraj posameznih tipov. Brez tega procesa se heroični patriotizem, kulturni patriotizem in solidarnost z narodi, ki se borijo za neodvisnost, ne bi mogli pojaviti. Nove oblike posameznih vrednot, oblikovanih v teh letih, postanejo temelj, na katerem se v naslednjem obdobju razvijejo njihove različice.

Značilnosti radijskih oddaj, predvajanih v letih 1973–75

Tu je viden jasen odklon od antagonističnega videnja sveta. V tem pogledu so oddaje popolna negacija programskega cikla iz začetka petdesetih let. Radijske oddaje iz prvega obdobja odkrivajo absolutno ekspliciten svet. Dobro in zlo sta bila predstavljena kot vrednoti brez stopenj. Poslušalci kot tudi njihovi junaki so bili prisiljeni izbirati med absolutno dobrim in absolutno slabim. V sedemdesetih letih problemu izbora vrednot in podpiranja takšnih ali drugačnih tradicij že umanjka dramatičnost, ki je tako značilna za stalinistično obdobje. Zgodovinska – ali vsaj poljska – dediščina je predstavljena kot splošno pozitivna (protivrednote v oddajah s poljsko tematiko so izginile).

Značilnosti radijskih oddaj, predvajanih v letih 1982–84

V tem obdobju beležimo umik od ne-antagonističnega pogleda na svet, ki je bil tako značilen za obdobje sedemdesetih let, ter vrnitev k etični načelnosti petdesetih let.

Ni dvoma, da za Radio v osemdesetih letih dobro in zlo v zgodovini obstajata. Drugače pa to prepričanje ne vodi k nedvoumnemu in absolutnemu presojanju preteklih dogodkov. Vzrok za to je historicizem, ki je v tem obdobju vseskozi prisoten. Izdajstvo, zahrbtnost in zatiranje se jasno obravnavajo kot zlo. Vprašanje pa je, kako lahko nekdo z gotovostjo trdi, da je bila neka oseba izdajalec, lažnivec ali zatiralec. Takšne gotovosti ni. Osebam in dogodkom pripisane vrednote niso vsebovane v samih zgodovinskih dejstvih, ampak izhajajo posredno iz naše

razlage teh dejstev. Programi izpričujejo, da je zgodovinsko védenje vedno mnogostransko in večpomensko. Torej je vsako dejstvo možno razlagati na več načinov. Zato je z določenimi omejitvami razprava o preteklosti nerešljiva. Takšno sporočilo prinašajo programi ali oddaje, ki so v celoti posvečene teoretičnim predpostavkam o zgodovinskem védenju in o obrti zgodovinarja (»viri in korenine«).

Historicizem programov, emitiranih v zadnjem obdobju, se sestoji: prvič, iz poudarjanja večstranskosti in večpomenske narave zgodovinske zavesti; drugič, iz opisa dogodkov iz perspektive takratnega vrednostnega sistema; ker so osebe delovale v preteklosti, se ta sistem razlikuje od sedanjega sistema vrednot; in tretjič, iz privatizacije preteklosti s prikazovanjem vrednot, ki so jih doživljali posamezniki in ne družbene skupine, kar zmanjšuje zaupanje v spomin na preteklo življenje naroda, ki je za poljsko kulturo tako značilno. Edinstvenost zgodovinskih situacij, zlasti individualna, celo intimna doživljanja preteklosti, kar se v tem obdobju podpira, onemogočajo praktično uporabo zgodovine, kadar se kot pripadniki nacionalne skupine skušamo iz nje kaj naučiti. Hkrati pa se zgodovina izkaže kot neizčrpen vir individualnega razumevanja samih vrednot, kar je neobhodno potrebno, kadar skušamo kot posamezniki nesamovoljno, izhajajoč iz kulture, dognati pomen posameznih vrednot.

Predstavljeno gradivo nam dopušča, da oblikujemo splošno tezo, da so se sistemi vrednot, ki jih podpirajo radijske oddaje za šole, v analiziranih obdobjih razvijali od jasnosti k dvoumnosti. Tu so zajete tri pomembne stvari. Prva je jasnost ali pa dvoumnost razmerij med posameznimi vrednotami.

V oddajah iz obdobja 1951–53 je skupek vrednot dosleden in hierarhično urejen. Vodilna vrednota je družbena pravičnost. Druge vrednote so bodisi povezane z njo bodisi so predstavljene kot neavtonomne vrednote, se pravi kot vrednote, ki ne morejo biti uresničene samo zase in ne morejo obstajati neodvisno. Vrednote, podpirane v zadnjih dveh obdobjih, imajo ravno nasprotno značilnosti. Vse vrednote, ki se pojavljajo v tistem času, so neodvisne, torej bi težko rekli, da so hierarhično urejene. Še več, razmerja med posameznimi vrednotami niso jasno določena in ne vemo, ali sploh vpliva in kako vpliva način uresničevanja ene vrednote na uresničitev druge. Zato moramo sistem podpiranih vrednot v sedemdesetih in osemdesetih letih imenovati inkoherenten.

Druga stvar je jasnost ali dvoumnost v razumevanju posameznih vrednot. V radijskih oddajah iz začetka petdesetih let so se vse vrednote jasno razumele. V tistem času je bila le ena oblika patriotizma, ena oblika kulturnih vrednot in ena interpretacija dobre politike itd. V programih iz sedemdesetih in osemdesetih let pa najdemo znotraj vsakega tipa vrednot vedno več oblik. Skrajni primer je »patriotizem«.

Tretja stvar je jasnost ali dvoumnost mnenj o osebah in dogodkih. V prvem obdobju so ta mnenja nedvomno pozitivna ali negativna, vmesnih stopenj ni. V naslednjih obdobjih opazimo postopen razvoj k dvoumnosti in odtlenkom sodb. To doseže svoj višek v zadnjem ciklusu, kjer se relativnost sodbe obravnava kot neločljiva lastnost zgodovinskega znanja.

Lahko bi tvegali izjavo, da je spomin na preteklost, predstavljen v radijskih programih v začetku petdesetih let v določenih pogledih bližje *tradiciji*, medtem ko so v programih iz osemdesetih let podobe iz preteklosti bližje sami *zgodovini*, če pod tradicijo in zgodovino razumemo specifičen odnos do preteklosti. »Zgodovinska resničnost uvaja v obnašanje posameznikov protislovne motive, povzroča dvoumno in neodločno obnašanje skupin, le redko . . . pa se pojavi kakšna relativno jasna situacija« (Auerbach, 1968). Nasprotno tradicija: »Videti je, da je v tradiciji

transformacija... osebka v ljudi ene same množice, ene ideje, enega dejanja – čisto običajen pojav. V nacionalni tradiciji obstoja Kosciuszko v Krakovu, v Racławicach in v Maciejowicach, vendar ne obstoja Kosciuszko v Švici (Szacki, 1971). Govorimo o razvoju sistemov vrednot, ki jih podpirajo ti programi, o razvoju, ki pelje od »tradicije« k »zgodovini«, ne zato, da bi presojali verodostojnost predstavljenega znanja (ki ni bil predmet te raziskave), pač pa zato, da bi opozorili na raznolikost struktur zgodovinskega spomina. V ločeni študiji bi lahko prikazali, da so bile strukturne značilnosti spomina na preteklost funkcionalne glede na politični in kulturni položaj radia v vsakem od analiziranih obdobj: položaj revolucionarne predpostavke moči (1951–53), položaj relativne stabilizacije (1958–60 in predvsem 1973–75) ter položaj nevarnosti (1982–84).

Iz angleščine prevedla Draga Puc

VIRI

- Auerbach, E. (1968): »Rzeczywistosc Przedstawiona w Literaturze Zahodu« (Resničnost kot je predstavljena v literaturi Zahoda) *Mimesis*, 1:273–79. Varšava: PIW.
- Oakeshott, M. (1967): »The Activity of Being a Historian«, str. 137–67 v *Rationalism in Politics and Other Essays*. London: University Paperback.
- Szacka, B. (1983): *The Past in the Consciousness of the Polish Intelligensia*. Varšava: Tisk Varšavske Univerze.
- Szacki, J. (1971): *Tradycja* (Tradicija). Varšava: Založba Varšavske univerze.
- Szopcinski, A. (1983): »Kanon historyczny«, *Studia Sociologiczne* št. 4.

VLASTA VIČIĆ

Adornov »Uvod v sociologijo glasbe«

(DZS, 1986)

V našem prostoru doslej ni bilo zaslediti posebne refleksije glasbeno družbenih problemov, zato pomeni prevod dela Theodora W. Adorna »Uvod v sociologijo glasbe«* v tej praznini posebno spodbudo in izziv v odpiranju in teoretskem razvijanju odnosov med glasbo, njenimi sprejemniki, njeno družbeno podlago ter učinkovanjem. Ob omenjeni knjigi je sekcija za kulturo MC CK ZKS 12. januarja 1988 v Cankarjevem domu pripravila okroglo mizo, na kateri so bili k razmišljanju povabljeni tako sociologi in filozofi kot tudi nekateri skladatelji oziroma predavatelji na Akademiji za glasbo. Veliko število udeležencev in poslušalcev razprave je potrdilo, da obstaja interes za probleme razmerja umetnost (glasba): družba, da pa obenem zasledimo »bele lise« prav na področju glasbene teorije in artikulacije glasbenih vprašanj.

Razpravo, ki jo je vodil *Lev Kreft*, je začel pisec uvodne študije v Adornove tekste o glasbi *Mladen Dolar*. Glede na dejstvo, da »uvod v sociologijo glasbe« odpira novo polje v sociologiji in teoriji glasbe pri nas, je skušal Dolar podati nekakšno tipologijo možnih diskurzov o glasbi, v katero je umestil tudi Adornovo pojmovanje in poglede na glasbeno ustvarjalnost in njene socialne

učinke. O glasbi kot najmanj čutni med vsemi umetnostmi je najteže govoriti, in na tej točki bi lahko to dejstvo artikulirali kot ničelno stopnjo, kjer nam zadošča zgolj uživanje v glasbenem izrazu in ne potrebujemo nobene posebne razlage ali refleksije slišane glasbe v teorijo ni možna. Vsako uživanje pa kljub temu predpostavlja oziroma poraja sistem sodb, ki so na prvi pogled sicer plod spontane samoniklosti in kot take nimajo stika z zunajglasbenim svetom; analiza pa pokaže, da že na tej stopnji eksistira družbenost glasbe, ki je tesno navezana na takšno ali drugačno ideologijo družbe. Ne smemo prezreti in postaviti v oklepaj dejstva, da sta tako distribucija kot konsumpcija glasbenih del podrejeni veliko širšemu področju družbene produkcije sploh in da je celotna mreža stanja in razmerij v družbi tista, ki glasbo selekcionira in označuje, se ji klanja ali pa jo izriva na obrobje umetniške produkcije.

Radikalnost pozicije, ki prisega zgolj na uživanje v glasbi kot sublimnem objektu, se zaostrojuje v stališče o nemožnosti govora o glasbi in postavlja »prepoved nemožnega«. Prav na tej ravni pa se srečujemo s paradoksom, da je prav zaradi narave glasbe in neposrednosti njenega izraza mogoče izrekat karkoli, čeprav je to tudi mesto boja proti refleksiji.

Če pristajamo na možnost znanstvenega diskurza o glasbi, se tvrsten diskurs odvíja v glavnem na način deskriptivne analize, ki se v praksi cepi v dve smeri: Prva smer, ki jo lahko označimo kot sociološki diskurz, se ukvarja zlasti z recepcijo glasbe, s socialno pozicijo njenih ustvarjalcev in poslušalcev, s prostorom, v katerem teče neko glasbeno življenje, itd. Drugo smer – muzikološko analizo – pa zanima opis notranje strukture glasbenih del in se potemtakem odpoveduje zunajglasbeni realnosti. Oba pristopa gradita na zanikovanju ali znotraj glasbene ali zunajglasbene realnosti, oba si na svoj način predstavljata ta glasbeni prostor kot na določen način očiščen prostor.

Dolarju predstavljajo prav Adornovi tek-

* Adorno, Theodor Wiesengrund, nemški filozof, sociolog in muzikolog (r. 1903, u. 1969), glavni predstavnik t. i. frankfurtskega Inštituta za družbene raziskave v Frankfurtu na Maini. Adorno je raziskoval vrsto temeljnih in aktualnih tem, kot so kriza Zahoda, kriza znanosti, odtujena zavest in idejni temelji celotnega evropskega življenja. Nekatera dela: Kierkegaard; Filozofija nove glasbe; O metafizični teoriji spoznavanja; Uvod v sociologijo glasbe. V posameznih fazah svojega dinamičnega in včasih tudi protislovnega razvoja je bil Adorno zelo blizu marksizma.

sti tisto mesto teorije o glasbi, kjer se refleksija poraja prav iz razklanosti mikro in makro ravni, ki ju pojmuje kot dve razlikujoči se družbenosti, pri tem pa glasba ni reduktibilna na nobeno od njiju. Analizi sicer ostajata na voljo dve poti: od družbe h glasbi in obratno, pri tem pa je očitno, da stoji glasbi imanentna družbenost onstran družbenosti »tega sveta«. Protislovje med družbeno vsebino glasbe in njeno družbeno recepcijo se navezuje na primerljivost totalitete glasbenega izraza oziroma totalitete družbe, pri tem pa niti glasba niti družba Adorno ne pomenita homogenega objekta. Kritična teorija družbe, ki stoji in pade na refleksiji družbenega dogajanja kot razklanosti, bojev in nasprotij, terja od glasbenega izraza samega odkrivanja razcepov v družbi. Kakor gre ideja skladne forme v glasbi vzporedno s fantazmo socialnega miru in »najboljše možne družbe vseh družb«, tako je razcep govoričice glasbe indeks dejansko razklanega sveta. Moderna glasba je Adorno glasnica razbitosti in nemožnosti celote in njen modernizem je v emancipaciji glasbenih izraznih sredstev od načel harmonije, tonalitete itd. Bistveno je, da moderna glasba ne apelira več na estetsko ugodje, ampak na vednost. V tem pomenu za Adorna Rimbaudov klic »il faut être absolument moderne« ni le estetski program ali program za estete, ampak kategorični imperativ sleherne filozofije, kajti možnost upanja v razklanem svetu daje samo še gibanje pojma.

Janez Strehovec je v tem konceptu spregovoril o splošnem okviru Adornove analize, kakor je določljiv skoz delo »Esteska teorija«, ki predstavlja modernistično estetiko hermetičnega umetniškega dela. Za takšno zastavitev estetskih problemov pa je paradigmatična protihéglovska usmeritev, saj Adorno ne gradi na umetniško lepem, temveč na naravno lepem (umetnost ni posnemanje narave, ampak naravno lepega). Prav v glasbi se močno izraža naravno lepo kot možno, še ne bivajoče, ki se lahko poškoduje s prenosom v bivajoče. Na tej ravni vprašanja avtonomije umetnosti in umetniškega subjekta je pri Adornu opazna dvojnost ali celo nihanje – na eni strani umetnine lahko razvijejo lastno racionalnost samo v in skozi odpoved družbeno gospodujočemu. Glavna linija Adornovega razmišljanja pa temu navkljub postavlja nalogo glasbe kot adekvatno nalogi kritične teorije družbe.

Lev Kreft je dalje problematiziral Adorno-

va temeljna izhodišča na ravni modernizma, ki sploh ni »čisti« modernizem, ampak ga je mogoče označiti zgolj kot pripadnost eni veji modernizma. Ključno pri tem je vprašanje redukcionalizma, kajti očitno je, da se v ortodoksnem redukcionalizmu Lukácssevega tipa sam predmet izgubi in zato v okviru njegove estetske teorije o glasbi ni govora oziroma ta govor sploh ni možen. Adorno znotraj sintagme »od družbe h glasbi in nazaj« opravi redukcijo ali skrči obravnavanje glasbe na nekakšen program, ki opredeljuje Veliko umetnost in Veliko glasbo po tem, da mora spoznavati in odraziti antagonizme ter s herojsko tragiko vztrajati sredi njih. To seveda pomeni, da s koncem antagonistične družbe glasba ne bi bila več ideologija. Ob Adornovi tragično – resnobni postavitvi načina, na katerega naj umetnost izreka resnico o svetu, pa v teoriji in praksi avantgard sledimo drugačnemu reševanju istega problema. Ta ni več prometejsko heroičen, temveč gre za radostno ustvarjalnost ob revoluciji ali pa za cinično posmehljivost v umetnosti, ki ironično in radovedno zre na svet kot komedijo ali grotesko zmešnjav.

Če izhajamo iz Adornovega ločevanja na »visoko in nizko« ali na »veliko in lahko« glasbo, lahko rečemo, da Adorno pri delitvi upošteva ocene zgodovine. Janez Krek je v svojem prispevku postavil kot homologijo t. i. »velike« glasbe »čisto« glasbo (pri Adornu sicer tega izraza ne najdemo), ki je glasba brez funkcionalnosti, njena realizacija pa je izjemno vprašljiva, če že ne nemožna. Ob tem pa se izkaže, da velika glasba na različne načine funkcionira v prostoru, da ob tem prevzema različne vloge – od glasbe za elitno publiko do glasbe kot filmske podlage. Tako lahko govorimo o posebnih funkcijah glasbe kot zven, obstaja pa še notranja funkcionalnost glasbe oziroma znotraj-funkcijska organiziranost glasbe, o kateri pa Adorno ne govori. V Adornovem zagovoru sublimiranosti funkcije izginjajo, strukturni premiki in prehodi od lahke glasbe v notranjost velike glasbe niso predmet analize, ostaja le funkcija spoznanja.

Boru Loparnik je opozoril, da je treba v razlagi Adornovih tekstov o glasbi upoštevati zgodovinsko zamejenost, v kateri se je rojevala njegova teoretska misel. In iz te perspektive se poraja vprašanje, ali ni na nekaterih točkah Adorno – ki piše kot član Schönbergove šole – že presežen? Današnje stanje

na področju glasbene dejavnosti in glasbenih okusov namreč kaže, da publiko danes oblikuje neka »srednja« glasba, ki se izmika skrajnostim oznake »velika« ali »lahka« glasba. Ker Adorno frontalno zavrača »industrijo kulture«, teoriji ne dopušča, da bi si iz bližine ogledala ves blišč (a tudi vso bedo) glasbe.

Prevajalec »Uvoda v sociologijo glasbe« Igor Kramberger je ob tem menil, da sicer obstaja nasprotje med siceršnjo ezoteričnostjo Adornovih tekstov in med teksti v omenjeni knjigi, ki so bili v večini pisani kot radijska predavanja. Adorno sicer piše o škodljivih učinkih radijskega medija, ki producira standardizacijo, razen tega pa je za radijskega poslušalca izgubljena »prisotnost glasbe in njen auratski čar«. Temeljna lastnost množičnega poslušanja je prepoznavanje že znanega in tako se glasba spreminja v neke vrste družbeni cement, ki deluje preko gole zabave in pasivnega ugodja.

Kot je poudaril že Mladen Dolar, Adorno ostro nasprotuje amaterizmu in ljubiteljskemu ukvarjanju z glasbo, ki se postavlja kot nadomestek za visoko ali avantgardno glasbo. S Schönbergovo izjavo, da je edina možna estetska drža v sodobnem svetu etične narave. Privatno uživanje v glasbi se potemtakem ne sme izmikati etični podobi glasbe (in umetnosti sploh), ki ohranja mesto resnice, znotraj katerega šele organizira določen tip užitka.

Ker Adorno sam opozarja, da ni (samo) muzikolog, vsaka razlaga njegovih tekstov o glasbi povleče za seboj problematiko obstoja družbenih antagonizmov v kulturni sferi, vprašanje potrošnje in blagovnega značaja moderne družbe... Tako lahko rečemo, da predstavlja »Uvod v sociologijo glasbe« tudi uvod v kritično teorijo, kajti tako od glasbe kot od teorije se zahteva, da preseže prevladujočo zavest množic in da razbije mit o pomirjenem in harmoničnem svetu.

VUKAŠIN PAVLOVIČ

Poredak i alternativa

NIO Univerzitetška riječ, Nikšić, 1987

Vsaka generacija skuša svoja hotenja in stremjenja oblikovati samostojno, se upira danemu, vzpostavljenemu. Rodovi, ki so stopili na zgodovinsko prizorišče v zadnjih dvajsetih letih, ne delajo zareze med političnim in vsakdanjim. »Vse je ali more biti politično« – od rocka, spotov, mode, družinskega življenja, seksa, mamil do problemov svetovne vojne in miru, koeksistence, dekolonizacije... Val spontanih političnih manifestacij in obnova utopičnih energij so proti sistemu. Nova družbena gibanja so obnovila utopične razsežnosti razumevaja o družbeni stvarnosti. V novejšem času »se je največkrat mislilo z utopijo na nerealno zahtevo, naj se raj spusti z neba na zemljo« (str. 15). Ernest Bloch sodi, da je utopija človeški specifikum, saj je v njej utemeljen up, ki je obramba človeka pred tesnobo in strahom in ki seže do najbolj oddaljenega in najsvetlejšega obzorja. Bloch razlikuje utopije sistema in svobode. Utopije sistemov, v katerih vse funkcionira spričo načela dominacije, sledijo mislim Tomassa Campanelle (Sončno mesto) in Saint-Simona (Doktrina). Utopije svobode, emancipatorske po bistvenih obležjih, črpajo navdihe pri Thomasu Mooru (Utopije) in Charlesu Fourieru (Falange – Pasti in šarlatanstvo dveh sekt Saint-Simona in Owna).

Pozaba na utopije, značilna za leta sredi tega stoletja, ima globoke korenine. Mnogi totalitarni režimi so bili vzpostavljeni v imenu utopij o pravič, enakosti in svobodi. Pod videzom uresničevanja utopičnega so vsiljevali projekcije bodočih družb.

Odkrivanje utopij je spremljalo močan razvoj ideologij. Ideologije so se razvijale v okrilju strank. Bistvo družbenih gibanj pa je veliko bližje utopičnemu kot ideološkemu mišljenju.

V obdobjih družbene krize so se možnosti utopičnega povečevale. »Velike utopije kot izraz človeških stremljenj pulzirajo v zgoščenem času in vzgibavajo ljudi k dejanjem, ki si jih v mirnem in praznem času sploh ne moremo predstavljati«. ¹ Slogani študentskega gibanja '68 »Bodimo realni, zahtevamo nemogoče!«, »Fantaziji oblast!« itn. so zgovoren dokaz pravilnosti omenjene Kuvačičeve teze.

Oba prevladujoča družbena sistema dvajsetega stoletja – kapitalistična industrijska država (katere smoter je država blagostanja) in socialistična država (katere cilj je komunistična skupnost) temeljita na utopjah dela. Ker tako prvi kot drugi družbeni sistem doživlja resne krize, predvsem na vrednostnem področju, je utemeljeno zastaviti vprašanje: »Mar ni utopija družbe dela izpraznila svoje motivacijske naboje in doživlja zgodovinsko utrujenost«? (str. 25) Poglavitni socialni nosilec utopije dela je delavsko gibanje. Utopične vsebine novih družbenih gibanj – ekološkega, neofeminističnega, mirovnega se v marsičem razlikujejo od utopije dela. Predvsem njihove pretenzije niso maksimalistične, mesijanske, niti vse zajemajoče. Težijo k uresničevanju majhnih, človeškemu bitju dosegljivih ciljev. Njihovi utopični potenciali so usmerjeni k alternativnim možnostim življenja, k svetu življenja in ne k sistemu. V središču zanimanja novih družbenih gibanj je kakovost človekovega življenja v vseh njegovih razsežnostih – od vode in zraka do svobode in demokracije.

Najzanimivejše vprašanje je slej ko prej, ali je marksistična teorija razredov in razrednega boja dovolj širok okvir za razumevanje procesov v sodobnem kapitalizmu. Drugače kot klasična delavska gibanja, katerih institucije (stranka in sindikati) ne kažejo dovolj senzibilnosti za nove človekove potrebe in osvajanja svoboščin, so nova družbena gibanja razvila prav to vrsto občutljivosti. Namesto enega ali edinega nosilca revolucije očitno deluje »pluralnost (mnoštvo in različ-

¹ Ivan Kuvačič: *Obuzdana utopija*, Naprijed, Zagreb 1986, str. 17.

nost) socialnih dejavnikov boja za socializem in človekovo emancipacijo, kar najbolj ustreza dejanskemu stanju in možnostim za socialne spremembe v razvitih industrijskih družbah sodobnega sveta.» (str. 32). Komunikacija med marksizmom in družbenimi gibanji je vzpostavljena, čeprav naj bi do plodnega soočenja šele prišlo. Na primer, neofeministično gibanje je sprožilo dialog o številnih vprašanjih.

Politična moč in realna družbena sila novih družbenih gibanj sta povsem negotovi. Zelo verjetno je, da sta danes šibkejši kot sam odmev, na katere naletijo nove ideje in dejavnosti. Toda njihov emancipatorski potencial lahko računa z občutno večjo podporo od sedanje, zlasti če upoštevamo, da sile sistema teže ohranjajo status quo in da reakcionarne sile vse bolj napadalno spodkopavajo dosedanje demokratične pridobitve. V celih predelih sveta so se pojavili retrogradni zgodovinski tokovi.

Vukašin Pavlovič analizira temeljne značilnosti novih družbenih gibanj ter pri tem upravlja v bistvu razlage Ferenc Feherja in Agnes Heller («Med rdečim in zelenim», *From Red to Green*, *Telos*, N° 59/84). Ta dva sodita, da problemi, ki jih sprožajo nova družbena gibanja, niso povezani z družbenimi funkcijami, ki jih opravljajo njihovi člani. V tem smislu so transfunkcionalni. Njihovo delo je javno, ne vsebuje prvin konspirativnosti. Nova družbena gibanja ne težijo k temu, da bi obvladala osebnosti svojih pripadnikov. Gibanja iščejo rešitve enega ali vrste vprašanj, ne postavljajo pa vprašanja globalne spremembe sveta. Politični cilji so zanje v ozadju. Njihov namen ni prevzeti oblasti, marveč aktivirati civilno družbo. Gibanja delujejo v različnih situacijah različno intenzivno, se pravi v diskontinuiteti. So ključni dejavniki samoopredelitve civilne družbe. Motivacijsko moč dajejo gibanjem nezadovoljene socialne, politične, kulturne in duhovne potrebe posameznikov. Nova družbena gibanja so po svoji naravi internacionalna, čeprav nimajo mednarodnih centrov in mednarodne organizacije niti ne težijo k temu.

V sistematizaciji Alaina Touraina je pomembno dognati, v čem vidi evolucijo novih družbenih gibanj. Po Tourainu se nova družbena gibanja vrste od akcij za obrambo prek zanikanja oblasti do uveljavljanja identitet in odklanjanja odnosov,

v katerih bi bil človek pod kakršnokoli dominacijo. Tako je feministično gibanje prerastlo v gibanje žensk. Iz strahu pred jedrsko energijo in odpora zoper graditev jedrskih central so nastala protijedrska gibanja, katerih smoter je danes boj zoper oblast nukleokratov. Itd.

Drugi del knjige Vukašina Pavloviča je teoretični dialog s štirimi pomembnimi zastopniki novih družbenih gibanj.

V pogovoru s Tomom Bottomorom, univerzitetnim profesorjem iz Brightona, sociologom, razčlenjuje odnos delavskega gibanja in novih družbenih gibanj. Za Bottomora je delavsko gibanje prevladujoče in še vedno prvo družbeno gibanje današnjega časa, ker se niso ukinjene zgodovinske okoliščine, ki so narekivale nastanek delavskega gibanja. Še vedno traja »razredni spopad, ki je izhodišče vseh drugih socialnih kolizij« (str. 77).

Iz pogovora z Jeanom Cohenom, docentom na Columbia univerzi v New Yorku in avtorjem knjige *Razred in civilna družba*, Meje marksistične kritične teorije, vzemimo trditev, »da se marksizem kot teorija XIX. stoletja preveč osredotoča na razredna in proizvodna razmerja. Poleg tega vsebuje marksizem kot teorija produktivistično logiko in si predstavlja bodočo družbo kot še eno inačico industrijske družbe«. Po mnenju Jeana Cohena je za družbena gibanja značilno prav iskanje alternativne ekonomije.

Andrew Arato, urednik revije *Telos*, ZDA, govori o krizi levice: »Toda kriza socialistične misli ta hip ni v tem, da imajo široka gibanja težave pri tem, da se orientirajo in oblikujejo strategijo, marveč je prava kriza socialistične misli v tem, da, celo na ravni abstraktnega mišljenja nismo sposobni ponuditi metodologije in utopije za preusmeritev, ki je za nas nujna.«

Luciana Castellina, s katero se je Vukašin Pavlovič pogovarjal leta 1983 kot s članico najožjega vodstva PDUP (demokratske stranke proletarske enotnosti) in ki se je ta čas vrnila z nekaj tovariši, ki so zapustili KP Italije, v komunistično partijo, je članica CK KPI, članica italijanskega in evropskega parlamenta in aktivistka mirovnega gibanja Evropske lige za mir. Luciana je natančno povedala, kaj bistveno povezuje v akciji mirovnega gibanje z drugimi novimi družbenimi gibanji, predvsem ženskimi in ekološkimi. Kot komunistka ugotavlja tudi vezi, na

katerih nova družbena gibanja spontano vzpostavljajo zvezo z marksizmom. »Zanimivo je, da kritika delegirane demokracije vnovič odkriva eno izmed Marxovih idej, na katera je levica pozabila: da je država od meščanske družbe ločeno telo.«

Oblika neposrednega dialoga, ki jo uprablja Vukašin Pavlovič v tem delu knjige, je izjemno primerna za temo, ki jo razvija. Čudno je le, da naši avtorji v času, v katerem sprejemajo največji literati naše dobe (Jorge Luis Borges,² na primer) pogovor kot obliko za razgrinjanje misli, to možnost tako malo izkoriščajo. Morda bi bilo lahko pogovorov, ki so prišli v to knjigo, še več, saj bi se tu moralo glede na različna načela delitve znati vsaj še nekaj imen. Toda dialog tako ali drugače omogoča avtorju, da posreduje različna stališča v izvorni obliki in da ponudi sobesedniku priložnost, da zagovarja svoje nazore z najmočnejšo argumentacijo, saj je le redkokatera kritična interpretacija sposobna, pa naj se še tako trudi, upoštevati načelo objektivnosti.

Tretji del knjige V. Pavloviča ima naslov Rojevanje demokratične javnosti in govori o nas.

Avtorju se zdi potrebno poudariti, da nova družbena gibanja kondenzirajo raztreseno socialno energijo in mislijo sodobno ter tudi s stališča prihodnosti; da ponujajo pluralistično strategijo; da so ena izmed postavk, od katerih je odvisna prihodnost delavskega gibanja; da je preseganje zadržkov, ki jih ima delavsko gibanje do novih družbenih gibanj, strateškega pomena za razvoj socializma. (»Razredni boj v današnjih razmerah presega meje klasičnega spopada meznega dela in kapitala in prerasča v široke oblike družbenega boja«, str. 151.)

V. Pavlovič identificira razlike med delavskim gibanjem in novimi družbenimi gibanji. Te se izražajo v odnosu na razredno podlago: medtem ko so delavska gibanja pretežno usmerjena k delavskemu razredu, se nova družbena gibanja oblikujejo mimo razredne

delitve; v pogledu težišča dejavnosti (delavsko gibanje se ukvarja z reševanjem spopadov, ki so povezani s proizvodnim procesom, nova družbena gibanja pa z odnosom človeka do narave, odnosi med spoloma, odnosom do vojne itd.) in v razmerju do organizacije in enotnosti. Bistvene značilnosti delavskega gibanja sta čvrsta organizacija in enotnost. Nevarnost te oblike je v reduciranju gibanja na partijo in institucije. Nova družbena gibanja dajejo prednost spontanosti, solidarnosti, samoorganizaciji. Različnosti ne dušijo, marveč prav obratno, upoštevajo jo in zato je pluralizem bistvena odlika novih družbenih gibanj: geslu delavskega gibanja »Proletarci vseh dežel, združite se!« postavljajo nova družbena gibanja tej nasprotno maksimo: »Dokler smo ločeni v množtvu, razedinjeni, obstajamo; če se unificiramo, če se zedinimo, izgubljam, izpademo iz igre.« (str. 154)

Naša družba se je soočila z novimi družbenimi gibanji. Danes je deplasirano vprašati, ste za' ali proti' novim družbenim gibanjem.

Reagiranje organiziranih družbenih sil je bilo pretežno neustrezno. Opazna so prizadevanja, da bi vlogo novih družbenih gibanj minimizirali, jih celo povezovali z družbeno nesprejemljivimi pobudami. Vendar je jasno, da se je moč alternativcev izkazala z dejanji v odporu proti graditvi jedrskih elektrarn v Jugoslaviji, kar je obrodilo sadove. Manj uspešne so številne pobude za bolj zdravo in čisto okolje. Kažejo se tudi vse naše posebnosti. Ekološke, neofeministične in protijedrskeske pobude so številnejše v razvitejših okoljih in tudi veliko bolj izoblikovane, kot pa v manj razvitih. Tako lahko v Sloveniji govorimo tudi o avtorjih, ki teoretično oblikujejo alternativna družbena gibanja in teoretske zasnove civilne družbe. V. Pavlovič navaja Tomaža Mastnaka, Adama Franke, Darko Podmenika, Gregorja Tomca in Adolfa Bibiča.

Nadežda Radović

² Ričard Begin: Razgovori s Borhesom, Dečje novice, Gornji Milanovac, 1981.

Socijalizam (Beograd)
št. 5/1988

BOŠKO KRUNIĆ: Krepitev vodilne idejno-politične vloge, enotnosti in odgovornosti ZK v boju za izhod iz družbenoekonomske krize; *Ustavne spremembe*: NIKOLA STEFANOVIĆ: Federalizem in strukturne motnje v jugoslovanski federaciji; IVAN KRISTAN: Odgovornost republik in pokrajin za razvoj jugoslovanske federacije; MIJAT ŠUKOVIĆ: Kako usklajevati posebne in skupne interese; *Oblike lastnine*: NIKOLA KLJUSEV: Za drugačno obravnavanje lastnine; SLAVKO KULIĆ: Relevantnost lastništva z vidika ustvarjanja, prilaščanja in razpolaganja s proizvodnimi silami družbe; *Ekonomske zakonitosti in družbeno usmerjanje gospodarskih tokov*: DRAGUTIN MARSENIĆ: Gospodarsko-sistemске omejitve učinkovitosti planiranja v Jugoslaviji in možnosti za njihovo preseganje; *Prikazi*.

Pitanja (Zagreb)
št. 1-2/1988

Družba prihodnosti – nove tehnologije – delavsko gibanje: YONEJI MASUDA: Kompjuterija; RANDY HODSON: Dobra delovna mesta in slaba uprava; LOUIS HARRIS: Radikalna sprememba delovnega okolja; LOUIS HARRIS: Imajo delavski sindikati v ZDA prihodnost? AKE SANDBERG: Delavsko gibanje v času tehnoloških sprememb (intervju); *Nova družbena gibanja*: GIOVANNI ARIGHI, TERENCE K. HOPKINS, IMMANUEL WALTERSTEIN: Dileme antisistemskih gibanj; HANS VAN DER LOO: Na bulvarju strtih upov (Kultura v obdobju po gibanju); *Nova levica – študentsko gibanje – 1968*: ZORAN MILOVIĆ: Uvod; MIRJANA OKLOBĐŽIJA: Ameriška Nova levica; IRWIN UNGER: Gibanje, 1967–1968; *SDS-Weatherman*: kronologija dogodkov 1960–1970 (SDS = organizacija študentov za demokra-

tično družbo); HAROLD JACOBS: Nastanek Weathermana; CARIN ASHLEY et al.: Ni vam potreben Weatherman, da bi dognali, s katere strani piha veter; CATHY WILKERSON: K revolucionarni ženski milici; HAROLD JACOBS: Akcije na ulicah; Washington, 15. november 1969; Znotraj Weather stroja; HAROLD JACOBS: Na poti v ilegalo; Vsi govorijo o Weather...; Revolucija 70-tih let; Sorodne skupine; Weather pismo; Izjave Weathermana iz ilegale; *Tematski sklop*: Žanr: western; Filmografija westerna (1903–1976); Bibliografija del o westernu.

Pregled (Sarajevo)
št. 4/1988

Clanki: MILIMIR MUČIBABIĆ: Možnosti in meje emancipatorske prakse; BOGDAN L. DABIĆ: Srbohrvaščina kot jezik mednacionalnega sporazumevanja v SFR Jugoslaviji; SLOBODAN CVETANOVIĆ: Znanstveno-tehnični progres kot dejavnik intenzivnejše proizvodnje; ĐEVAD LJUMANOVIĆ: Izobrazba in tehnološki razvoj; ĐEMAL HATIBOVIĆ: Temeljni notranji politični procesi v ZDA in njihov vpliv na ameriško zunanjo politiko; BRACO KOVAČEVIĆ: Fažizem kot partitokracijski totalitarizem; *Prispevki in pogledi*: KRSTO MALEŠEVIĆ: Novo znanje, ustvarjalno delo in stvarna demokracija – trije ključni pogoji premagovanja krize; IVO ČUPIĆ: Monetarno-kreditna politika v letu 1987; *Prikazi*.

Politička misao (Zagreb)
št. 1/1988

Zagrebski politološki pogovori: JOVAN MIRIĆ: Izpit zrelosti naše politologije; VLADIMIR STIPETIĆ: Vivat, crescat, floreat; *Okrogla miza*: Rekonstrukcija političnega sistema socialističnega samoupravljanja; ZDRAVKO TOMAC: Nekatera načel-

na vprašanja rekonstrukcije političnega sistema socialističnega samoupravljanja; IVAN ŠIBER: Psihološki vidiki razprave o ustavnih spremembah; INGE PERKO-ŠEPAROVIC: Vrednote, ideologija in interesi; IVAN PRPIĆ: Nekateri predpostavke politologije socialističnih sistemov; IVAN GRDEŠIĆ: Težave vzročno-posledične analize; MARIJANA PAJVANČIĆ: Koliko je pravo potrebno samoupravljanju? IVICA ŠEGOTA: Metodološka ali celovita rekonstrukcija ZKJ? IVAN BILIĆ: Odnos med legalnim in ilegalnim; ZVONIMIR LAUC: Ustavne spremembe in družbeni razvoj v SFRJ; STOJAN T. TOMIĆ: Segmenti rekonstrukcije jugoslovanskega družbenega sistema; *Okrogla miza*: SLO in DS v kontekstu ustavnih sprememb; *Pogledi, prikazi, recenzije*.

Savremenost (Novi Sad)
št. 5–6/1988

V žarišču: Program ZKJ pred izzivi časa; ŽIVAN BERISAVLJEVIĆ: Program ZKJ in revolucionarni proces; ALEKSANDAR GRLIČKOV: Pomen in zgodovinski horizont Programa ZKJ; VLADIMIR MILIĆ: Program zveze komunistov in socializem »od spodaj«; STOJAN T. TOMIĆ: Program ZKJ med družbeno zamisljivo in birokratskimi padci; MILAN TRIPKOVIĆ: Socializem in reforme; SVETISLAV STOJAKOV: Trideset let Programa ZKJ in razvoj izobraževanja ter vzgoje; VLADIMIR PRVULOVIĆ: Pravice, svoboščine in odgovornosti človeka in državljana kot pomemben vidik uresničevanja Programa ZKJ; *Razprave udeležencev razgovora o Programu ZKJ*.

Gledišta (Beograd)
št. 3–4/1988

Tema številke: DRAGAN BULATOVIĆ: K načelom pojasnjevanja slikarstva; HEINRICH LÜTZELER: O položaju znanosti o umetnosti; RICHARD LANIGAN: Fenomenološki temelji semiologije; ROSA MARIA RAVERA: Ustvarjanje podob in semiotični projekt; JEAN-LOUIS SCHEFER: Slikovna semiologija; JACK DURNHAM: Strukturalna analiza; JEAN-LOUIS SCHEFER: Slika: smisel »ki se ji daje«; HUBERT DAMISCH: Semiologija in iko-

nografija; NICOS HADJINICOLAOU: Predmet discipline zgodovine umetnosti in čas zgodovine umetnosti; PIERRE THULLIER: Sociologija umetnosti in zgodovina znanosti; JEAN DUVIGNAUT: Francastel in Panovskij: problem prostora; *Dogajanja*: RADOMAN BOŽOVIĆ: Lastninski odnosi in ustavne spremembe; *Eseji*: MIHAILO MARKOVIĆ: Jugoslovanska kriza in nacionalno vprašanje; JOVAN MIRIĆ: Analiza nekega vsakdanjega dogodka: kratek primer iz psihologije moralnosti; *Prevodi*: VLADIMIR GLIGOROV: Pravičnost in pravice: dve pripombi; JOHN RAWLS: Načela pravice; ROBERT J. VAN DER VEEN, PHILIPPE VAN PARIJS: Kapitalistična pot v komunizem; *Prikazi*.

Sociološki pregled (Beograd)
št. 1–2/1988

Sociološki pregled 1938–1988: Članki: ALJOŠA MIMICA: Durkheim in afera Dreyfus; MILOŠ NEMANJIC: Stili življenja v velikih mestih in kulturna komunikacija; MATÉ SZABÓ: Alternativna družbena gibanja in podkulture – novi dejavniki socializacije mladih na Madžarskem; JOVICA TRKULLJA: Preverjanje marksistične teorije razrednega boja in proletariata; GORDANA TRIPKOVIĆ: Pomen politike za tipologijo industrijskih družb pri Raymondu Aronu; *Raziskovanje*: VOJIN MILIĆ: Uporaba nekaterih bibliometričnih in prosopografskih postopkov v proučevanju zgodovine sociologije; *Iz zgodovine naše sociologije*: SRETEN VUJOVIĆ: Cvijićevo socio-geografsko proučevanje mesta; *Pogledi*: SVETOZAR LIVADA: Prispevek k profilu ostarelih generacij; *Prikazi*: MILENA DAVIDOVIĆ: Integracija Jugoslovancev v Skandinaviji; ZORAN AVRAMOVIĆ: Kritičen pogled na učbenik »Temelji marksizma in znanosti o družbi« Miodraga Savovića; BORISLAV RADOVIĆ: Prispevek k zasnutku »ljudske« sociologije (Silva Mežnarić, Bosanci); RADOMIR D. ĐORĐEVIĆ: Neformalne skupine mladih; *Diskusija*: Prispevki k javni razpravi o ustavi; MIRJANA TODOROVIĆ: Predpostavke in načela ustavnih sprememb; MIODRAG RANKOVIĆ: Ustavne spremembe in družbeni sistem – sociološka projekcija; MIROSLAV ŽIVKOVIĆ: Realno iskanje možnega.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Gorčarja

I. SOCIOLOGIJA

- BAACKE Dieter: Jugend und Jugendkulturen: Darstellung und Deutung. Weinheim: Juventa, 1987
- BEECHY Veronica: A Matter of Hours: Women, Part-time Work and the Labour Market. Cambridge: Polity Press, 1987
- BOSE Christine E.: Jobs and Gender: A Study of Occupational Prestige. New York etc.: Praeger Publishers, 1985
- CULTS, Converts and Charisma: The Sociology of New Religious Movements. *Current Sociology*, 36(1988)1 (tematska številka)
- GENDER and Family. *American Journal of Sociology*, 93(1988)5 (tematska številka)
- GIDDENS Anthony: Social Theory and Modern Sociology. Oxford: Polity Press, 1987
- GRIESE Hartmut M.: Sozialwissenschaftlichen Jugendtheorien: Eine Einfuehrung. Weinheim; Basel: Beltz Verlag, 1987
- HANDBOOK of Organizational Communication: An Interdisciplinary Perspective. Newbury Park etc.: Sage Publications, 1987
- HUTNER Frances C.: Equal Pay for Comparable Worth: The Working Woman's Issue of the Eighties. New York etc.: Praeger Publishers, 1986
- ILJIŠIN Vlasta: Kultura radničke omladine: prilog istraživanja položaja, vrijednosti i aktivnosti mladih radnika u SR Hrvatskoj. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socialističke omladine Hrvatske, 1986
- MARX oder Weber. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987
- RAMMSTEDT Otthein: Deutsche Soziologie 1933-1945: Die Normalität einer Anpassung. Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1986
- RESSNER Ulla: The Hidden Hierarchy: Democracy and Equal Opportunities. Aldershot etc.: Avebury, 1987
- SOCIAL THEORY Today. Cambridge: Polity Press, 1987
- SOCIOLOGICAL THEORY in Transition. Boston: Allen and Unwin, 1986
- STANBACK Thomas M.: Computerization and the Transformation of Employment: Government, Hospitals, and Universities. Boulder; London: Westview Press, 1987
- STRATIFIKACIJSKE analize sodobnih družb: Slovensko sociološko srečanje 88. Ljubljana: MC CK ZKS, Slovensko sociološko društvo, RSS, 1988

II. POLITIČNE VEDE

- BOBBIO Norberto: Which Socialism?: Marxism, Socialism and Democracy. Oxford: Polity Press, 1987
- BOTTOMORE Tom: Politiška sociologija. Zagreb: Kulturni radnik, 1987

- BRYNER Gary C.: Bureaucratic Discretion: Law and Policy in Federal Regulatory Agencies. New York etc.: Pergamon Press, 1987
- CAN the Confederatio Helvetica be Imitated? Government and Opposition, 23(1988)1 (tematska številka)
- CIRCUMSCRIPTION and the Evolution of Society. *American Behavioral Scientist*, 31(1988)4 (tematska številka)
- ELIWEIN Thomas: Politische Praxis: Beitrage zur Gestaltung des politischen und sozialen Wandels. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987
- FASTENRATH Ulrich: Kompetenzverteilung im Bereich der auswärtigen Gewalt. Muenchen: Beck, 1986
- FEMINIZEM. *Problemi*, 26(1988)3 (tematska številka)
- GRUNDFRAGEN: Grundfragen der Theorie politischer Institutionen: Forschungsstand-Probleme-Perspektiven. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987
- HADŽI VASILEVA Jokica: Atrika: Ideologije i strategije razvoja. Beograd: Eksprespress, Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1987
- HOHM HANS-Juergen: Politik als Beruf: Zur soziologischen Professionalisierungstheorie der Politik. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987
- INDIVIDUAL Liberty and Democratic Decision-Making: The Ethics, Economics, and Politics of Democracy. Tuebingen: Mohr, 1987
- LES DROITS de l'Homme et le nouvel occidentalisme. L'homme et la societe, 21(1987)3-4 (tematska številka)
- MADŽARSKE alternative. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1987
- POPITZ Heinrich: Phaenomene der Macht: Autoritaet-Herrschaft-Gewalt-Technik. Tuebingen: Mohr, 1986
- STURZO, i cattolici democratici e la societa civile del Mezzogiorno. *Sociologia*, 21(1987)1-2-3 (tematska številka)
- TADIĆ Ljubomir: Ogled o javnosti. Nikšić: Univerzitetaska riječ, 1987
- VLADAJUČA klasa. *Markizam u svetu*, 15(1988)1 (tematska številka)
- VUKOVIĆ Slobodan: Radništvo i birokratija. Beograd: Mladost, 1985

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

- DRUŠTVENI razvoj i ustavne promjene. *Opredjeljenja*, 19(1988)2 (tematska številka)
- STANIĆ Gojko: Ustava svobode: Ustava 1988 in ekološko uravnotežen družbeno-tehnoški razvoj. Ljubljana: Zveza organizacij za tehnično kulturo Slovenije, 1988
- TASIĆ David: Leševi s Golob. Ljubljana: Emonica, 1988

IV. MEDNARODNI ODNOSI

THE DEFENSE Debate. Foreign Affairs, 66(1988)4 (tematska številka)

V. KOMUNIKOLOGJA, NOVINARSTVO, MNOŽIČNI MEDIJI

ANALYSIS of New Teksts. European Journal of Communication, 3(1988)2 (tematska številka)

BOBIĆ Drago: Sto s dogadjajem: O umijeću novinskog obaveštavanja. Zagreb: Informator, 1987

DORDICK Herbert S.: Understanding Modern Telecommunications. New York etc.: McGraw-Hill, 1986

SHERMAN Barry L.: Telecommunications Management: The Broadcast and Cable Industries. New York etc.: McGraw-Hill, 1987

VI. METODOLOGJA

FORST Rolf: Praxis der Umfrageforschung: Erhebung und Auswertung sozialwissenschaftlicher Umfragedaten. Stuttgart: Teubner, 1985

KIRK Jerome: Reliability and Validity in Qualitative Research. London: Sage Publications, 1987

VII. FILOZOFIJA

GOULD Stephen Jay: Time's Arrow, Time's Cycle: Myth and Metaphor in the Discovery of Geological Time. Cambridge: London: Harvard University Press, 1987

HEIDEGGER e Husserl. Aut-aut, (1988)223-224 (tematska številka)

MACHA Karel: Ludvig Foerbach i zasnivanje filozofske antropologije. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1988

VIII. MARKSIZEM

GOLUBOVIĆ Veselin: S Marxom protiv Staljina: Jugoslovenska filozofska kritika stalinizma 1950-1960. Zagreb: Globus, 1987

IX. PSIHOLOGJA

DUEE Michael: Ontologie und Psychoanalyse: Metapsychologische Untersuchung ueber den Begriff der Angst in den Schriften Sigmund Freuds und Martin Heideggers. Frankfurt am Main: Hain Verlag-Athenaeum, 1986

HERBERT Martin: Psychology for Social Workers. London: Macmillan Publishers, 1986

LACAN Jacques: Seminar Jacquesa Lacana: Knjiga VIII: Eтика psihoanalize. Ljubljana: Delavska enotnost, 1988

PETZ Boris: Psihologija rada. Zagreb: Školska knjiga, 1987

POTTER Jonathan: Discourse and Social Psychology:

Beyond Attitudes and Behaviour. London: Sage Publications, 1987

WEIGERT Andrew J.: Society and Identity: Toward a sociological psychology. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1986

X. PRAVO

KONSENS und Konflikt: 35 Jahre Grundgesetz: Vorträge und Diskussionen einer Veranstaltung der Freien Universitaet Berlin vom 3. bis 8. Dezember 1984. Berlin: New York: Walter de Gruyter, 1986

ZIVKOVIĆ Miroslav: Merilo ustava. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1987

XI. EKONOMIJA, EKONOMSKI ODNOSI, MEDNARODNO GOSPODARSTVO

CROPSY Joseph: Polity and Economy: An Interpretation of the Principles of Adam Smith. Westport: Greenwood Press, 1977

LAZIC Mladen: Kapitalizam u evoluciji. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Institut za društvena istraživanja sveučilišta u Zagrebu, 1988

OBLICI svojine u uslovima izgradnje i razvoja socijalizma. Socijalizam, 314(1988)4 (tematska številka)

SWANN Dennis: Competition and Industrial Policy in the European Community. London, New York: Methuen, 1984

ŠTA HOĆE RADNICI u štrajku? Sociološki pregled, 21(1987)3 (tematska številka)

VESELINOV Dragan: Sumrak seljaštva. Beograd: Ekonomika, 1987

XII. VOJASKE VEDE, SLO, DS

ARMS and Disarmament. SIPRI Findings. Oxford: New York: Oxford University Press, 1986

BRODY Richard I.: Strategic Defences in NATO Strategy. London: International Institute for Strategic Studies, 1987

CAMBELL Kurt M.: Southern Africa in Soviet Foreign Studies, 1987/8

GORDON Bernard K.: Politics and Protectionism in the Pacific. London: International Institute for Strategic Studies, 1988

SIPRI Yearbook of World Armaments and Disarmament. Oxford: Oxford University Press, 1987

XIII. ZNANOST, TEHNOLOGIJA, EKOLOGIJA

ALEMANN Heine Von: Der Forschungsprozess: Eine Einfuehrung in die praxis der empirischen Sozialforschung. Stuttgart: Teubner, 1984

COHEN Bernard I.: Revolution in Science. Cambridge: Massachusetts: London: Belknap Press of Harvard University Press, 1985

DAVIS Donald D.: Managing Technological Innovation. San Francisco: London: Jossey-Bass Publishers, 1986

- DE L'UTILITE de la connaissance. Cahiers Vilfredo Pareto. 26(1988)79 (tematska številka)
- DIE ZWEI KULTUREN: Literarische und naturwissenschaftliche Intelligenz: C.: Snow These in der Diskussion. Muenchen: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1987
- PAEHLER Klaus: Qualitätsmerkmale wissenschaftlicher Theorien: Zur Logik und Ökonomie der Forschung. Tübingen: Mohr, 1986
- RASMUSSEN Jens: Information Processing and Human-Machine Interaction: an approach to cognitive engineering. New York, Amsterdam; London: North-Holland, 1986
- TECHNIK und sozialer wandel: Verhandlungen des 23. Deutschen Soziologentages in Hamburg 1986. Frankfurt; New York: Campus Verlag, 1987
- XIV. UMETNOST, KULTURA, JEZIK
- BOHORIZH Adam: Articae horulae succisvae = Zimske urice proste. Maribor: Obzorja, 1987
- DEBELJAK Aleš: Melanholične figure: Eseji o književnosti. Ljubljana: UK ZSMS, 1988
- HISTORIOGRAPHY of Women's Cultural Traditions. Dordrecht; Providence: Foris Publications, 1987
- SOCIOLINGUISTICS and Pidgin-Creole Studies. International Journal of the Sociology of Language, (1988)71 (tematska številka)
- TRADICIJA. Pregled, 78(1988)1 (tematska številka)
- XV. IZOBRAŽEVANJE, ŠOLSTVO
- FAKTORI koji uslavljavaju kvalitet visokoškolske nastave i uspjeh studenata. Pregled, 77(1987)11-12 (tematska številka)
- OBRAZOVANJE za 3. znanstvenu-tehnološku revoluciju. Naše teme, 32(1988)1-2
- XVI. MEDICINA, ZDRAVSTVO, SOCIALNA POLITIKA
- BLESSING Karlheinz: Die Zukunft des Sozialstaates: Grundlage und Vorschläge fuer eine lokale Sozialpolitik. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987
- MOVING Disability Beyond -Stigma-. Journal of Social Issues, 44(1988)1 (tematska številka)
- XVII. RELIGIJA
- DAVID-NELL Alexandra: Mistici i čarobnjaci Tibeta. Beograd: Grafos, 1988
- HEGEL Georg Wilhelm Friedrich: Absolutna religija. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1988
- RELIGION and Education. Deadalus, 117(1988)2 (tematska številka)
- RELIGION in the Nordic Countries. Social Compass, 35(1988)1 (tematska številka)
- RELIGION, Health and Healing. Social Compass, 34(1987)4 (tematska številka)
- SCIENCES sociales des religions et religions à l'Est. Archives de sciences sociales des religions, 33(1988)65, 1 (tematska številka)
- XVIII. ANTROPOLOGIJA
- LE MYTHE et ses matamorphoses. L'homme, 28(1988)106-107 (tematska številka)
- THE ANTHROPOLOGY of Pre-Capitalist Societies. London: Macmillan, 1986
- TRENDS in Anthropology. International Social Science Journal, 40(1988)2 (tematska številka)
- XIX. ZGODOVINA
- GANTAR-GODINA Irena: T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem (1895-1914). Ljubljana: Slovenska matica, 1987

MLINAR, dr. Zdravko: Professionalization, Ideology and Methodology in Sociological Research

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No. 9-10, p. 1181-1195

It is assumed that subject determines the method of research; thus, methodological implications of the rapid social change are examined. Both disciplinary and contextual interpretations of the present state of the art in methodology of social research are exposed. The first one is being elaborated in terms of limited use of the statistical-mathematical analysis in the present Yugoslav sociology. Empirical evidence of divergent views concerning the quantification tendency, is presented. The contextual aspects concern ideological and technological changes; however the analysis presented here is dealing only with the first. Value-ideological Orientations in postwar Yugoslavia collided with the quantitative methodology. This involves the following dimensions: qualitative (change) and quantitative (research), macro and micro, cross-time (long-term) and cross-sectional (short-term), potential and existing, absolute and relative, formal (institutional) and informal (spontaneous).

UDC 316.323.72 : 342.395.4

BEBLER, dr. Anton: On Civil-Military Relations in the European Socialist States

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, no. 9-10, p. 1196-1208

The author discusses pluralism of the existing forms in the systems of civil-military relations in the socialist European countries, setting them in varying degrees apart from the Soviet and Chinese models. He also indicates the sources of societal and institutional dynamics affecting these systems. In his opinion in the decades to come these sources can be expected to bring about with different speed and varying intensity, the following: a) further and more pronounced individualization in national state systems of civil-military relations region-wide; b) further functional differentiation of the professional military in their relations with the ruling parties, the military's removal under normal conditions from intra-regime political struggles and in this sense their partial *de facto* departeization. The correlate of the second proposition is the trend which has been transforming the armed forces of the European socialist states from the tools of communist regimes into fully legitimate national institutions defending, internally and externally, constitutional orders.

MLINAR, dr. Zdravko: Profesionalizacija, ideologija in metodologija v sociološkem raziskovanju

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 9–10, str. 1181–1195

V kolikor predmet določa način oziroma metodo raziskovanja, ima torej tudi spreminjanje predmeta pomembne metodološke implikacije. S tega vidika avtor izpostavlja tehnološke in ideološke spremembe, vendar se v tem tekstu osredotoča le na druge. Najprej obravnava metodologijo kot sestavino procesa profesionalizacije sociologije. Tu razkriva »kognitivno anomijo« in sektorsko fragmentacijo. V reviji »Sociologija« je bilo v času 1984–1986 objavljeno 110 člankov; od tega kar 101 ali skoraj 92% brez kakršnekoli matematično statistične analize. – V jugoslovanskem kontekstu je prihajalo do neskladij med značilnimi vrednotno-ideološkimi usmeritvami in kvantitativno metodologijo empiričnega sociološkega raziskovanja. Istopajo zlasti naslednja: 1) kvalitativne družbene spremembe in kvantitativna metodologija; 2) makro-družbena preobrazba in mikroskopsko empirično raziskovanje; 3) statičen (kratkoročen) in dinamičen (dolgoročen) pristop; 4) možno in obstoječe (stvarno); 5) absolutizacija in relativizacija; 6) spontano in organizirano (institucionalno).

UDK 316.323.72 : 342.395.4

BEBLER, dr. Anton: O odnosih med civilno in vojaško oblastjo v evropskih socialističnih državah

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 9–10, str. 1196–1208

Avtor razpravlja o raznolikosti obstoječih sistemov v odnosih med civilno in vojaško oblastjo v evropskih socialističnih državah – in to z vidika odstopanja njihovih modelov od sovjetskega in kitajskega sistema. Opozarja na vire družbene in institucionalne dinamike, ki vpliva na te sisteme. Po njegovem mnenju lahko pričakujemo v naslednjih desetletjih še večjo individualizacijo obstoječih nacionalnih/državnih sistemov, še večjo funkcionalno diferenciacijo profesionalnih vojakov v njihovih odnosih z vladajočimi partijami, njihovo udeležbo (v normalnih razmerah) v političnih bojih znotraj režimov – in v tem smislu (delno) dejansko departeizacijo armad. Slednje pričakovanje je zasnovano na trendu, s katerim oborožene sile evropskih socialističnih držav preraščajo iz orodij komunističnih režimov v povsem legitime nacionalne/državne ustanove, ki ščitijo navzven in navznoter ustavne ureditve.

UDC 342.727:341

OSOLNIK, Bogdan: Restraints of Expression of Opinion in Public in International Documents

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, Vol. XXV, No. 9-10, p. 1304-1319

United Nations (i.e. the League of Nations) have in the last fifty years passed more than thirty documents, encroaching upon, entirely or at least partly, the field of public information. These documents are, according to their nature classified by the author into categories of documents having the character of international agreements or treaties, declarations and resolutions; documents which in the field of public opinion affect international relations; documents obliging individual states in particular as well as those being simultaneously subject to international and national laws. While the first part of the article is devoted to the problem of emergence and development of international principles and rules on opinion expressed in public, the second one deals with the implementation and realization of international stipulations and decrees as well as restraints of freely expressed opinion in the legislature and practice of individual states. These documents are present in the light of global relations within the globe and struggle of United Nations for a new international communication and information order.

UDC 316.34(497.1)

BOGDANOVIĆ, dr. Marija: Social inequalities perception from the standpoint of applied classification framework of analysis

Teorija in praksa, Ljubljana 1988, vol. XXV, no. 9-10, p. 1344-1355

This paper represents in brief the approach applied in a study dealing with social inequalities in our society and then just a part of the preliminary results in accordance with the basic dimensions they are manifested in. In this context an emphasis is put on the comments on the results obtained from the standpoint of the applied classification framework of the analysis, with the aim to point out the need of a more fundamental reexamination and standardization of both the classification scheme of the social strata as well as of the social indicators included, and the importance attached to them, in the framework of each dimension for the definition of the total social position. The standardization of the two elements is seen as a prerequisite for the comparative studies, both in space and time, of the various social phenomena, especially of the social inequalities.

UDK 342.727:341

**OSOLNIK, Bogdan: Omejitve javne besede po mednarodnih dokumentih
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 9–10, str. 1304–1319**

Združeni narodi (oz. Društvo narodov) so v zadnjih petdesetih letih sprejeli več kot trideset dokumentov, ki v celoti ali delno obravnavajo področje javnega informiranja. Avtor študije jih glede na njihovo zavezujočo moč razvršča v kategorije, ki imajo značaj mednarodnih sporazumov oz. pogodb, deklaracij, resolucij; tistih, ki na področju javne besede vplivajo na mednarodne odnose, tistih ki zavezujejo predvsem posamezne države ali pa so hkrati predmet mednarodnega in državnega prava. Prvi del študije posveti nastanku mednarodnih načel in pravil, ki zadevajo javno besedo, drugi del pa uresničevanju mednarodnih določil o omejitvi javne besede v zakonodaji in praksi v luči globalnih odnosov v svetu ter boja Združenih narodov za novo mednarodno komunikacijsko in informacijsko ureditev.

UDK 316.34(497.1)

**BOGDANOVIĆ, dr. Marija: Družbene neenakosti z vidika uporabljenega klasifikacijskega okvira analize
Teorija in praksa, Ljubljana 1988, let. XXV, št. 9–10, str. 1344–1355**

V tem prispevku bomo v glavnih potezah orisali metodo, uporabljeno v eni od raziskav družbenih neenakosti v naši družbi ter nekatere prve izsledke glede temeljnih razsežnosti, v katerih se izražajo. Pri tem dajemo poudarek komentiranju izsledkov z vidika uporabljenega klasifikacijskega okvira analize, da bi pokazali, kako potrebno je temeljiteje preveriti in standardizirati klasifikacijsko shemo družbenih plasti kot tudi izkustvene kazalnike, ki jih uporabimo, in pomen, ki ga pridajamo ob posameznih razsežnostih za določanje celotnega družbenega položaja. Standardizacija teh dveh prvin je nujni pogoj za vzporedna prostorska in časovna preučevanja različnih družbenih pojavov – zlasti družbenih neenakosti.

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeleva ploščad 5, 61000 Ljubljana.

2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmikom med vrsticami); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.

4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.

5) Vrstni red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.

6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikonji morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.

7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:

a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije. Ljubljana, Delavska enotnost.

b) Članki v revijah: priimek in ime avtorja, leto, naslov članka, revija, letnik (zvezek), številka, strani v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.

c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj. V: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.

8) Vključevanje referenc v tekst: če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).

9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanijo z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.

10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).

11) Prispevkov ne vračamo.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Franjo Štiblar: Investiranje s pomočjo vrednostnih papirjev

Lev Kreft: Vloga avtonomije intelektualnega dela na univerzi in v družbi (1)

Anton Bebler: O odnosih med civilno in vojaško oblastjo v evropskih socialističnih državah (2)

Mitja Kamušič: Analiza magistrskega podiplomskega študija na ljubljanski univerzi

Marijan Pavčnik: Kakšna naj bo sodobna ustava SFRJ?

Janez Pečar: Običaji, tradicije, navade in podobna vedenjska pravila v kriminologiji

O raziskovalni in razvojni politiki razpravljajo: M. Kučan, R. Blinc, C. Baškovič, P. Stanovnik, B. Hribernik, A. Ule, M. Kos, B. Frlec

Toma Dorđević: Javnost in ustavne spremembe

Ognjen Pribičević: KP Italije – vrnitev k socialdemokraciji?